

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

KUR'ÂN-I KERİM'DE SIDK KAVRAMI

Burhan SÜMERTAŞ

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR

2009

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “**Kur’ân-ı Kerîm’de Sıdk Kavramı**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gűsterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../.....

Burhan SÜMERTAŞ

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Burhan SÜMERTAŞ
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Tefsir
Tez Konusu : Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk Kavramı
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 30.maddesi gereğince doktora tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA OY BİRLİĞİ
DÜZELTİLMESİNE O* OY ÇOKLUĞU
REDDİNE O**

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez, mevcut hali ile basılabilir.
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir.
Tezin, basımı gerekliliği yoktur.

JÜRİ ÜYELERİ

	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	İMZA
.....	☐	☐	☐
.....	☐	☐	☐
.....	☐	☐	☐
.....	☐	☐	☐
.....	☐	☐	☐

ÖZET

Doktora Tezi
Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk Kavramı
Burhan SÜMERTAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri
Tefsir Anabilim Dalı

Sıdk kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'in önemli terimlerinden biri olup, farklı türevleriyle birlikte Kur'ân'ın 155 yerinde kullanılmaktadır. Bu kavramın sunduğu mesajların tam olarak ortaya konulabilmesi için, onun müstakil olarak incelenmesi gerekmektedir.

Araştırmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde, sıdk kavramı *semantik* açıdan tahlil edilmiştir. Bu kavram Kur'ân'daki birçok kelimeyle anlam yakınlığına sahiptir. Kur'ân öncesi dönemde de kullanılmakta olan sıdk kavramı, Kur'ân sonrası Kelâm ve Tasavvuf gibi ilimlere inceleme konusu olmuştur.

Tezimizin ikinci bölümü, sıdk kavramının *itikâdî* yönden ve *bireyin davranışları* açısından incelenmesine ayrılmıştır. Bu bölümde, *tasdik* ve *musaddık* kelimeleri göz önünde tutulmuştur. Ayrıca, aynı bölümde sıdk kavramının *davranışsal* yönü incelenmiştir. Kur'ân'ın *sâdik* ve *sıddık* sıfatını verdiği kişilerde bulunması gereken özelliklere yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, sıdk kavramının *toplumsal* boyutu incelenmiştir. Bu bölümde hayır amaçlı harcamaları ifade eden *sadakanın*, dostluğun ve evlilikteki mehrin sıdk kökü ile olan bağlantısı ele alınmıştır.

Sonuç olarak, Türkçe'de *doğruluk* şeklinde ifade edilen sıdk, hayatın bütün alanlarını yöneten bir merkez konumundadır. O, davranışların tamamında dikkate alınması gereken bir Kur'ân ilkesidir. Bütün peygamberler, insanlara bu üstün erdemini öğrettilerinde örnek olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Sıdk, Doğruluk, Bağlılık, Sadaka.

ABSTRACT

**Doctoral Thesis
The Concept Of Sidq In The Holy Quran
Burhan SUMERTAS**

**Dokuz Eylul University
Institute of Social Sciences
Department Of Basic Islamic Sciences
Qoranic Commentary Program**

The concept of Sidq is one of the important terms of Qoran. It is used in place of 155 in the Holy Qoran with different variants. In order to explain the message of these concepts presented exactly, it must be studied as a single.

Our thesis consists of an introduction, three chapters and a result. In the first chapter, concept of Sidq has been analyzed in terms of semantics. This concept has similarity with many words in Qoran in terms of meaning. The concept of sidq which was used before revelation of Qoran has been investigated by different Islamic sciences such Islamic Theology and Islamic Mysticism after Qoran.

Second part of the thesis was allocated to analyze of concept of sidq in terms of belief and individual behaviors. The words of *tasdîq* and *musaddiq* are regarded at this part. In addition to, the individual aspects of sidq are examined. The characteristics necessaried of people whom Qoran named them *sâdiq* an *siddîq* are mentioned at this part.

In the third chapter the social aspects of the sidq. Concept of sidq is analyzed in terms of charity which is mentioned help expenditures, friendship and marriage which is the root of dowries has been investigated with connection of Sidq.

As a result, Sidq which is expressed as truthfulness in Turkish, managing all areas of life is a central location. That's a principle of Qoran that must be taken into account in all behaviours. All prophets were examples of people in teaching to virtue of the above.

Key Words: Qoran, Sidq, Loyalty, Truthfulness, Charity.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	x

GİRİŞ

I. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
II. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	2

I. BÖLÜM SEMANTİK AÇIDAN SIDK

I. ETİMOLOJİK TAHLİL	8
A. SÖZLÜK ANLAMI	8
B. TERİM ANLAMI	20
C. CÂHİLİYYE ŞİİRİNDE KULLANILIŞI	23
D. KUR'ÂN'DA SIDK LAFZI.....	31
E. KUR'ÂN'DA S-D-K KÖKÜ VE TÜREVLERİ.....	37
F. KUR'ÂN'DA SIDK KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMLI KAVRAMLAR.....	44
1. Birr / البِرُّ	45
2. Takvâ / التَّقْوَى	49
3. Vefâ / الوَفَاءُ	51
4. İhsân / الإِحْسَانُ	54
5. İstikâmet / الإستقامة	57
6. İhlâs / الإِحْلَاصُ	58
7. Adl / العَدْلُ	61
8. Sabr / الصَّبْرُ	63
9. Kunût / الكُنُوتُ	65
10. İnfâk / الإنْفَاقُ	67
11. İstıġfâr / الإِسْتِغْفَارُ	68
12. Hakk / الحَقُّ	70
13. Kavlün Sedîdün / قَوْلٌ سَدِيدٌ	73
14. Kavlün Ma'rûfün / قَوْلٌ مَعْرُوفٌ	74

G. KUR'ÂN'DA SIDK KAVRAMI İLE KARŞIT ANLAMLI KAVRAMLAR	77
1. Kezib / الْكَذِبُ	77
2. Zûr / الزُّورُ	79
3. Küfr / الْكُفْرُ	81
4. Nifâk / النِّفَاقُ	82
5. Ivec / الْعَوَجُ	84
6. Hıyânet / الْحِيَانَةُ	86
7. Hulf / الْخُلْفُ	87
8. Nakz / النَّقْضُ	89
9. Neks / التَّكْثُ	91
10. Sû'-Sev' / السُّوءُ-السَّوْءُ	91
II. HADİSLERDE SIDK	93
III. TASAVVUFTA SIDK	99

II. BÖLÜM İTİKÂDÎ YÖNDEN VE BİREYİN DAVRANIŞLARI AÇISINDAN SIDK

I. İTİKÂDÎ YÖNDEN SIDK	103
A. İMÂNIN UNSURU OLARAK TASDİK	103
1. Genel Olarak Tasdik	103
2. Öldükten Sonra Dirilmeyi Tasdik	105
3. Din Gününü Tasdik	107
4. Cezâyı Tasdik	108
5. Sıdkı Getireni Tasdik	110
6. Allah'ın Kelime ve Kitaplarını Tasdik	112
7. Husnâ/En Güzeli Tasdik	114
B. PEYGAMBERLERİN TASDİKİ	116
1. Peygamberlerin Önceki Vahiy ve Resûlleri Tasdik	116
2. Hz. Muhammed'in Önceki Peygamberleri Tasdik	118
3. Hz. Yahyâ'nın Allah'tan Bir Kelimeyi Tasdik	121
4. Hz. İsmâ'nın Tevrât'ı Tasdik	124
C. KİTAPLARIN TASDİKİ	127
1. İncil'in Tevrât'ı Tasdik	127
2. Kur'ân'ın Kendinden Önceki Vahiylere Tasdik	129

II. BİREYİN DAVRANIŞLARI AÇISINDAN SIDK.....	137
A. ALLAH'IN BİREYLE İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA SIDK.....	138
1. Doğru Söylemek	138
2. Sözünde Durmak	140
3. Rüyâyı Doğrulamak.....	145
B. BİREYİN DÜŞÜNCE VE EYLEMLERİNDE SIDK	148
1. Sâdıklar	148
a) Güçlü Bir İmâna Sahip Olanlar	149
b) Zekâtı Verip Namazı Kılanlar	152
c) Sıkıntıya, Hastalığa ve Savaşa Sabredenler.....	155
d) Allah Yolunda Malları ve Canları ile Cihâd Edenler	157
e) Fakirliğin ve Hicretin Zorluklarına Katlananlar.....	160
2. Sıddîklar	162
a) Kur'ân'da Sıddîk Olarak Anılanlar	166
a1. Hz. İbrâhîm	166
a2. Hz. İdrîs	170
a3. Hz. Yûsuf	172
a4. Hz. Meryem.....	174
b) Sıddîk Lafzı İle İrtibatlı Kavramlar	177
b1. Nebî / النَّبِيُّ	177
b2. Şehîd / الشَّهِيدُ	179
b3. Sâlih / الصَّالِح	180
b4. Refîk / الرَّفِيقُ	181
C. BİREYİN SÖZLERİNDE SIDK	183
1. Doğru Söylemek.....	183
a) Doğru Söylemenin Mâhiyeti.....	183
b) Yalanın Tanımı	185
c) Bazı Durumlarda Yalan Söylenmesi Meselesi	187
e) Haberin Doğrusunu Söylemek	193
f) Mazeret Beyânında Doğruyu Söylemek.....	197
2. Sözünde Durmak	201
a) Ahde Sadâkat	201
b) Vaade Sadâkat	204
c) Mîsâka Sadâkat	207

III. BÖLÜM TOPLUMSAL AÇIDAN SİDK

I. SADAKA	210
A. SADAKANIN TANIMI.....	210
B. KUR'ÂN'A GÖRE SADAKA TÜRLERİ	211
1. Farz Olan Sadaka (Zekât).....	211
2. Fidyeye Olarak Sadaka	215
3. Nâfile Sadaka	218
4. Necvâ Sadakası.....	220
C. SADAKA İLE İLGİLİ BAZI ÖNEMLİ HUSÛSLAR	224
1. Allah'ın Sadakaları Arttırması	224
2. Allah'ın Sadakaları Alması	227
3. Özel Toplantılarda Sadakanın Konuşulması	228
4. Şeytanın Sadakaya Engel Olması	231
D. SADAKANIN İNSANA KAZANDIRDIKLARI	234
1. Korku ve Hüzne Engel Olması.....	234
2. Günahları Örtmesi.....	234
3. Temizleyici ve Arındırıcı Olması	236
4. Sâliherden Olmayı Sağlaması	238
5. Fazlasıyla Karşılık Kazandırması	241
6. Ecir ve Mağfiret Kazandırması.....	243
E. SADAKA VERMEK (TASADDUK).....	248
1. Sadaka Verirken Dikkat Edilmesi Gereken Husûslar.....	248
a) Başa Kakmamak	249
b) Allah Rızâsı İçin Vermek	251
c) Malın İyisinden Vermek	254
d) Gizli Vermek	257
2. Kur'ân'a Göre Tasaddukun Anlamları.....	259
a) Borçlunun Borcunu Silmek	259
b) Diyet Hakkından Vazgeçmek.....	261
c) Kisas Hakkından Vazgeçmek	264
d) Hak Ettiğinden Fazlasını Vermek	266
II. DOSTLUK	270
A. DOSTLARIN EVLERİNDE YENİLİP İÇİLMESİ	270
B. CEHENNEMLİKLERİN DOST ARAYIŞLARI	273
III. EVLİLİK	275
S O N U Ç	278
K A Y N A K L A R	281

KISALTMALAR

a.s.	:	Aleyhi's-Selâm
b.	:	İbn
bkz.	:	Bakınız
çev.	:	Çeviren
D.E.Ü.İ.F.D.	:	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
D.E.Ü.S.B.E.	:	Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
D.İ.B.	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
dp.	:	Dipnot
F.Ü.İ.F.D.	:	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	:	Hicrî
H.Ü.Ç.İ.F.D.	:	Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z.	:	Hazreti
İFAV	:	İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAV	:	İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
İ.Ü.İ.F.D.	:	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Krş.	:	Karşılaştırınız
M.E.B.	:	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İFAV	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
O.M.Ü.İ.F.D.	:	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	:	Ölüm Tarihi
s.	:	Sayfa
s.a.v.	:	Sallallahü Aleyhi ve Sellem
S.Ü.İ.F.D.	:	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Trc.	:	Tercüme Eden
T.D.V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	:	Tahkik Eden
ts.	:	Basım tarihi yok
U.Ü.İ.F.D.	:	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
v.	:	Vefat Tarihi
yrs.	:	Basım yeri yok

GİRİŞ

I. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Son ilâhî kitap olan Kur'ân-ı Kerîm, insanlara olumlu davranışlar kazandırmayı, onları olumsuz davranışlardan uzak tutmayı hedeflemektedir. Kur'ân'ın anlatım sistemi içinde, bu hedefin ifade edilmesinde bazı temel kavramların araç edinildiği açıkça görülmektedir. Temel kavramlardan kastımız, Kur'ân'ın dünya görüşünü yansıtmaya yardımcı olabilecek nitelikteki *anahtar terimler*dir. Bu terimler, Kur'ân'ın bütünü içinde yaygın bir yere sahiptir. Kavramların tekrar edilmeleri, her geçtikleri yerde onlara aynı anlamı yükleme hakkını bize vermemektedir. Kullanıldıkları yere göre anlam kazanan Kur'ân terimleri, müstakil çalışmalara konu yapılarak toplumun istifadesine sunulmalıdır.

Müslüman toplumların Kur'ân'a karşı ilgileri, ne yazık ki arzulanan düzeyde değildir. Günümüzde, Kur'ân'ı daha çok Arapça metninden okumaya yönelik mevcut ilginin, anlamaya yönelik ilgilere dönüşmesi ise ideal olanıdır. Kur'ân'daki *sıdk* kavramı, onu anlama çabasında olanlar için, hayatlarının merkezine oturabilecekleri kadar önemli bir yapıya sahiptir.

Sıdk kavramı akademik ilgiyi hak edecek, üzerinde başlı başına çalışma yapılabilecek kadar câzibeye de sahiptir. Kur'ân'ın 155 yerinde, değişik türevleriyle kullanılan sıdk kavramı, her defasında aynı mana ile karşılanamayacak kadar zengin bir içeriğe sahiptir. *Ahlâkî, itikâdî, bireysel ve toplumsal açılardan* incelenmeye konu edilmesi mümkün görünen bu kavram, Kur'ân'ın sunduğu hayat modelinde, yaşamın bütün alanlarına yön verecek niteliktedir. Toplumsal ilişkilerde canlı tutulması gereken *samîmiyyet, doğru sözlülük, sözünde durma, anlaşmalara sadâkat ve ihânet etmeme* gibi erdemler, Kur'ân diliyle insanlığa takdîm edilirken sıdk kökü kullanılmaktadır. Paranın yönetiminden Allah'a karşı görevlerin yerine getirilmesine kadar, insanın göstermesi gereken bütün olumlu davranışlar, yine aynı kökten türeyen kelimelerle anlatılmaktadır.

Sıdk konusunu önemli yapan ve araştırmamıza konu olarak seçilmesine sebep olan hususlardan biri de şudur: Geniş bir anlam ve konu yelpazesine sahip olan sıdk kavramı, özellikle konulu tefsîr açısından incelenmemiştir. Tahminlerimize göre sıdk kavramı, itikâdî bir mesele olarak *Kelâm*'ın; ahlâkî bir mesele olarak da *Tasavvuf*'un ilgi alanına girdiğinden, bu disiplinler tarafından kısmen incelenmiş, ancak kavramın tefsîr ayağı eksik kalmıştır. Kelâm kitaplarında peygamberlerin sıfatı olarak *sıdk*, îmânın konusu olarak da *tasdik* lafızlarının işaret ettiği konuların incelendiği görülmektedir. İslâm ahlâkına dair kitaplarda ise, çoğunlukla yalan konusuyla birlikte doğru sözlülük de işlenmektedir. Buna ilâve olarak, görebildiğimiz kadarıyla ülkemizde ve yurt dışında sıdk konusunu bütün türevleriyle birlikte ele alıp, değişik açılardan değerlendiren bir çalışma bulunmamaktadır. Muhammed Ali Yazıbaşı tarafından yapılan *Kur'ân'da Sıdk Kavramı'nın Semantik Açısından İncelenmesi* isimli bir yüksek lisans tezi mevcuttur. Gazi Üniversitesi bünyesinde Çorum İlahiyat'ta tamamlanan bu tez, sıdk kökünün tüm türevlerini yalnızca semantik açıdan incelemektedir. Suudi Arabistan kaynaklı bir yüksek lisans tezini de Muhammed Müzker Ârif yapmıştır. Kitaplaştırılarak yayımlandığı için bu esere ulaşmada zorluk çekmedik. *es-Sıdk fi'l-Kur'ân* adıyla kitaplaşan bu araştırmada da, sıdk kavramının kapsamlı bir şekilde ele alınmadığını belirtmek istiyoruz. Daha çok, sıdk konusu bağlamında gerçekleştirilen çalışma, birçok türevi dışarıda bıraktığından dolayı dar kapsamlıdır. Biz, gördüğümüz bu eksiklikleri de kapatacak bir çalışmayı gerçekleştirme çabası içinde olduk.

Bu ve benzeri nedenlerden dolayı araştırmamızın konusunu *Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk Kavramı* olarak belirlemiş bulunmaktayız.

II. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Kur'ânî kavramların tahlil edilmesine yönelik çalışmalarda bir takım zorluklar mevcuttur. Bu zorluklar aşıldığı oranda, yapılan çalışmaların başarı ve değerinden söz etmek mümkündür. Aksi takdirde, tekrara ve emek israfına düşülmüş olma ihtimali yüksektir. Bu zorlukların bize göre önemli olanlarından kısaca söz etmek istiyoruz:

Birincisi, tefsîr alanında yapılan bir kavram çalışmasında dilbilimsel açıklamalar ile konu açıklamalarına hangi ağırlıkta yer verileceği hususunda bir birlikten söz etmek mümkün görünmemektedir. Kavram araştırmalarında semantik tahlîllere ve konu açıklamalarına yeterince yer vermek gerekmektedir.

İkincisi, Kur'ân kavramlarını ne konu yönünden, ne de lafız yönünden kesin hatlarla birbirinden ayırmak mümkündür. Kur'ân'daki hemen hemen bütün kavramlar, bir ahenk içinde, diğer konu ve kelimelerle irtibatlıdır. Kavramın irtibatlı olduğu kelimeleri görebilmek, titiz bir çalışma istemektedir. Özellikle konu bazında ele alındığı zaman, bu ilişki daha bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Çünkü bir kavram, bir yönüyle ilgili konuya ait iken, başka bir yönüyle de diğer konulara malzeme olabilecek niteliğe sahiptir. Nitekim çalışmamızda *sadaka* konusunu incelerken, *infâk*, *it'âm*, *î'tâ*, *î'tâ* ve *karz* kelimelerini içeren âyetleri görmezden gelmenin mümkün olmadığını anladık ve gerekli yerlerde konuyu paralel götürmeye çalıştık. Dolayısıyla, konu ve kavram tahlîllerinde bu tarz bir hataya düşmemenin, ya da hatayı en aza indirmenin yolu -bize göre-, el-*Mu'cemü'l-Müfehres* türü kelime dizinleriyle yetinmeyip, araştırma konusu çerçevesinde Kur'ân'ın başından sonuna kadar defalarca okunması gerektiğini unutmamaktır.

Üçüncüsü, araştırılan konunun vahiy süreci içindeki değerini anlayabilmek için, âyetlerin nüzûl zamanları ve sebepleri de kesinlikle ihmal edilmemelidir. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız zorlukları aşmak amacıyla, gerekli titizliği göstermeye çalıştık.

Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk Kavramı isimli çalışmamızın birinci bölümünü semantik tahlîllere ayırdık. Semantik tahlîl ve konulu tefsîr çalışmalarının nasıl yapılacağını gösteren, adeta yol haritası niteliğinde eserler vardır. Araştırmamıza, zihinsel altyapı oluşturması bakımından, bu tarz eserleri inceleyip onlardan istifade ederek başladık. Bunların en başında Toshihiko Izutsu (ö. 1993)'nun *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar* ve *Kur'ân'da Allah ve İnsan* isimleri altında Türkçe'ye kazandırılan eserleri gelmektedir.

Kur'ân'daki bir kavramı incelerken, Câhiliyye Dönemi şiiirlerinden yararlanmak kaçınılmazdır. Biz de Câhiliyye Dönemi şiiirleriyle ilgili dîvan, şerh ve tabakât kitaplarından mümkün olduğunca yararlandık. Ayrıca, bu döneme ait şiiirleri bir arada toplayan CD'lerden yararlanmak, hem süre kazandırması, hem de daha

detaylı sonuçlara ulaşılabilmesi açısından önemlidir. Bundan sonraki tez çalışmalarında, bu ve benzeri imkânlardan daha fazla yararlanılması gerektiği kanaatindeyiz.

Sıdk kökünün lügavî anlamlarının tespit edilmesi için klâsik Arapça lügatlerden Halîl b. Ahmed (v. 175/791)'in *Kitâbü'l-Ayn*, İbn Düreyd (v. 321/933)'in *Cemheratü'l-Lüga*, el-Ezherî (v. 370/980)'nin, *Tehzîbu'l-Lüga*, Cevherî (v. 393/1002)'nin *es-Sihâh*, İbn Fâris (v. 395/1004)'in *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüga*, İbn Manzûr (v. 711/1311)'un *Lisânü'l-Arab*, Fîrûzâbâdî (v. 817/1414)'nin *el-Kâmûsü'l-Muhît* ve Ahmed Âsım Efendi (v. 1236/1820)'nin *Kâmûs Tercemesi* isimli eserleri temel kaynaklarımız olmuştur.

İkinci bölümde sıdk kavramının itikâdî yönünü ve bireyin davranışlarını ifade eden yönünü inceledik. Bu başlık altında sıdk kavramının itikâdî açıdan değerlendirilmesine yer verirken, *tasdîk* ve *musaddık* lafızları ile bunların fiil formlarının işaret ettiği anlamlara ve konulara yer verdik. Bireyin davranışları toplumun yapısının aynasıdır. Bireyin *sâdık* veya *sıddîk* olarak nitelenmesi için gerekli olan davranışları âyetler çerçevesinde ele aldık. *Doğru söylemek, sözünde durmak ve anlaşmalara bağlı kalmak* gibi, toplumlar için önemli olan konuların fertler tarafından nasıl uygulanacağını Kur'ân âyetleri ışığında inceledik.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise, sosyal yaraların sarılmasında *sadakanın*; dostlukların oluşumunda ve ailenin temelinin atılmasında *sadâka*ın ne denli önemli olduğunu vurgulamaya çalıştık.

Sıdk kavramının Kur'ân içindeki kullanımlarını araştırırken, dilbilimsel tefsîrin öncüleri sayılabilecek eserlerden yararlandık. Bunların başında Ferrâ (v.207/822), Ahfeş el-Evsat (v. 215/830) ve Zeccâc (v. 311/923)'in *Meâni'l-Kur'ân* isimli eserleri ile, Râğıb el-İsfehânî (v. 502/1108)'nin *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*'ını en başta sayabiliriz. Kur'ân kelimeleri hakkında bir takım incelikleri gösteren Zemahşerî (v. 538/1143)'nin *el-Keşşâf an-Hakâiki't-Tenzîl* ve Ebû Hayyân (v. 745/1344)'in *el-Bahru'l-Muhît* adlı eserlerinden öncelikli olarak faydalandığımızı ifade etmeliyiz.

İncelediğimiz bütün âyetlerin, tefsîr geleneği içindeki yorumlarının tespit edilmesinde, erken dönem eserlerinden başlamak sûretiyle, kronolojik bir tarama yaptık. Bu bağlamda Mukâtil b. Süleymân (v. 150/767)'in *Tefsîru Mukâtil*, Taberî (v. 310/922)'nin *Câmiu'l-Beyân fî-Te'vîli'l-Kur'ân*, İbn Ebî Hâtim (v. 327/938)'in *Tefsîru'l-*

Kur'âni'l-Azîm ve Ebû'l-Hasen el-Mâverdî (v. 450/1048)'nin *en-Nüketü ve'l-Uyûn* isimli eserlerinden çalışmamızda bol miktarda yararlandık. Bu tefsîrlerin rivâyet metodları açısından önemi, sundukları rivâyet malzemelerinde kendini göstermektedir. Bunların içinde de, özellikle râvî zinciri ve metin uzunluğundan arınmış, ilgili bütün rivâyetleri çok öz bir şekilde sıralayarak ansiklopedik bir yapıya sahip olan en-Nüket, orijinal bir tefsîrdir. Fahrüddîn er-Râzî (v. 606/1209)'nin *Mefâtihu'l-Gayb* adlı tefsîri de, rivâyet ve dirâyet metodları açısından çokça başvurduğumuz bir eserdir. İhtivâ ettiği konu ve yorum zenginliği açısından, araştırmacılar nezdinde bu eserin ayrı bir yeri vardır. Biz, çalışmamızda eserin Arapçası'ndan yararlanmakla birlikte, okuyucuların karşılaştırma yapmaları ve konunun başka uzanımlarına da kolayca erişebilmeleri için, Türkçe çevirisine de yer vererek dipnotlarda göstermeyi uygun bulduk.

Çalışmamız boyunca ilgilendiğimiz âyetlerin nüzûl sebeplerine ulaşabilmek için, hem ilk dönem tefsîrlerinden, hem Vâhîdî (v. 468/1075)'nin *Esbâbü'n-Nüzûl* isimli eserinden, hem de Muhammed İzzet Derveze (v. 1984)'nin *et-Tefsîru'l-Hadîs* isimli nüzûl sıralı tefsîrinden yararlandık.

Çalışmamızın fikhî içerikli kısımlarında Ebû Bekir el-Cessâs (v. 370/980)'ın ve İbnü'l-Arabî (v. 543/1148)'nin aynı ismi taşıyan *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ları ile Kurtubî (v. 671/1272)'nin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsîrinden yararlandık. Bilhassa sadaka konusunda ahkâm tefsîrlerinden yararlandığımızı belirtmeliyiz. Kuşeyrî (v. 456/1072)'nin *Letâifü'l-İşârât* adlı tefsîri ile Âlûsî (v. 1270/1853)'nin *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eseri, işârî düşünceler bağlamında başvurduğumuz eserlerdendir. Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî (v. 1979)'nin *Tefhîmü'l-Kur'ân* adlı tefsîri, âyetlerin tarihsel arka planını vermesi ve Ehl-i Kitapla ilgili doyurucu bilgi ve yorumlar içermesinin yanı sıra, âyetleri Kur'ân'ın genel bütünlüğü içinde değerlendirmesi açısından önemli kaynaklarımızdandır. Çağdaş tefsîrlerden İbn Âşûr (v. 1973)'un *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr* adlı eseri ile Tabâtabâî'nin *el-Mîzân fî't-Tefsîr* isimli eseri de, düzenli ve detaylı açıklamalarıyla çalışmamıza katkıları büyük olmuştur.

Türkçe tefsîrlerden M. Hamdi Yazır (v. 1942)'in *Hak Dîni Kur'ân Dili* adlı eseriyle birlikte, Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*nden de yararlandık. Ayrıca, D.İ.B.'nin Hayreddin Karaman başkanlığındaki bir heyete

hazırlattığı *Kur'ân Yolu* isimli tefsîrden de azamî derecede yararlandık. Bu eseri hazırlayanlar, görebildiğimiz kadarıyla, âyetleri açıklarken tefsîr kültüründeki malzemelerin özünü verme konusunda titiz davranmışlardır. Kendine özgü bir çizgiye sahip olan Kur'ân Yolu, bolca rivâyet aktarmayı nakilcilik endişesine kapılmak olarak görmemiş ve yeri geldikçe de böyle bir yola başvurmuştur. Âyetlere eğitim açısından yaklaştığı anlaşılan Bayraktar Bayraklı'nın *Yeni Bir Yaklaşım Işığında Kur'ân Tefsîri* isimli eserine de yer yer başvurduk. Şüphesiz ki, çalışmamızdaki tefsîr kaynakları bu saydıklarımızdan ibaret değildir. İlgili yerlerde, birçok tefsîre daha başvurduk.

Çalışmamızdaki âyetlerin Türkçe karşılığı tarafımızdan verilmeye çalışılmış, ancak ihtiyaç duyulduğu durumlarda D.İ.B.'nin ve ayrıca T.D.V.'nin heyetlere hazırlattıkları *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı* isimli meâller başta olmak üzere, Ömer Dumlu ile Hüseyin Elmalı hocalarımızın birlikte hazırladıkları *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Anlamı* isimli meâlinden de yararlanılmıştır.

Çalışmamız esnasında hadîslerden de mümkün mertebe yararlanmaya çalıştık. Buhârî (v. 256/870), ve Müslim (v. 261/874)'in *el-Câmiu's-Sahîh*'leri; Ebû Dâvud (v. 275/888), İbn Mâce (v. 275/888), Tirmîzî (v. 279/892) ve Nesâî (v. 303/915),nin *Sünen*'leri; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'* gibi eserlerden yararlandık. Gerektiğinde de Kirmânî (v. 768/1384)'nin *el-Kevâkibü'd-Derârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Buhârî Metni İle Birlikte), Aynî (v. 855/1451)'nin *Umdetü'l-Kârî ve Nevevî* (v. 676/1277)'nin *Şerhu'l-Müslim* adlı hadîs şerhlerinden de faydalandık.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatındaki bazı önemli olayları araştırırken, siyer kaynaklarından İbn İshâk (v. 151/768)'in *Sîret* ve İbn Hişâm (v. 218/833)'in *es-Sîretü'n-Nebeviyyetü* isimli eserlerinden yararlandık. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in savaşları hakkında bilgi edinirken ise, Muhammed Hamîdullah (v. 2003)'in Hz. *Muhammed'in Savaşları* isimli eserine müracaat ettik. Araştırmamızda *doğru söz* ve onun zıddı olan *yalan söz*le ilgili ahlâk ve felsefe alanlarında kaleme alınmış bazı eserler ve makalelerden de istifade ettik. Tezimizin içinde, ilgili yerlerde bunlara atıflarda bulunduk.

Kaynaklarla ilgili son olarak belirtmek istediğimiz bir nokta daha vardır: Alfabetik sıraya göre sona doğru yaklaşan T.D.V.'nin *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye'de yapılacak akademik araştırmaların oluşma evrelerinde onlara ışık tutacak mahiyettedir. Görebildiğimiz kadarıyla, birçok araştırmacının bibliyografya kısımlarında, bu ansiklopedi maddeleri azımsanmayacak kadar yer bulmaktadır. Biz de çalışmamızda İslâm Ansiklopedisi'ne bazı konularda başvurarak, gerekli yerlerinden yararlandık.

Şimdi de çalışmamızın yazımında kullandığımız bazı yöntem ve tekniklere değinmek istiyoruz: Yararlandığımız herhangi bir eseri dipnotta gösterirken, künyesiyle ilgili bütün bilgileri ilk geçtiği yerde sunduk. Eserlerin sonraki kullanımlarında ise, başka eserlerle karışmayacak şekilde, meşhûr kullanımlarını da dikkate alıp kısaltarak verdik. Dolayısıyla çalışmamızın hiçbir yerinde a.g.e. (adı geçen eser) kısaltması bulunmamaktadır. Bir eserin hangi kısaltmayla kullanıldığı da bibliyografyamızda parantez içinde gösterilmektedir. Yazarları da aynı şekilde ilk andığımız yerde tam olarak, daha sonraki kullanımlarımızda meşhûr isimleriyle birlikte verdik. Müslüman müelliflerin vefât tarihlerini parantez içinde (v.), müslüman olmayanlarınkini ise (ö.) biçiminde vermeyi uygun bulduk.

Çalışmamızda kullandığımız bütün âyet, hadîs ve şiirlerin Arapça metinlerini de dipnotta gösterdik. Bir kavram çalışması yaptığımızdan dolayı, sıdk kavramını ilgilendiren bütün kullanımların asıllarının görülmesini amaçladığımızdan böyle bir yola başvurduk. Aslında, sadece kaynak bilgisine yer verilmesi, araştırmacıya duyulan güvenin oluşmasını temin etmede yeterlidir. Bu çalışmanın böyle bir güven ya da hacim kaygısından uzak olduğunu belirtmek isteriz.

Araştırmamızda kullandığımız bütün kaynaklar, çalışmanın sonuna *Kaynaklar* adıyla eklenmiştir. Çalışmanın bütün aşamalarında dipnotta gösterdiğimiz ve düşünce teşekkülünde istifade edip dipnotta atıf yapmadığımız eserleri de kaynaklarımız arasında belirttik.

I. BÖLÜM

SEMANTİK AÇIDAN SİDK

Çalışmamızın bu bölümünde sıdk kavramı semantik açıdan incelenecektir. Bilindiği gibi, bir kavram semantik açıdan değerlendirilirken kelimenin geçirdiği üç evreye dikkat çekilmektedir. Biz de bu bölümde sıdk kavramının Kur'ân öncesi, Kur'ân dönemi ve Kur'ân sonrası anlamlarını tespit etmeye çalışacağız.

I. ETİMOLOJİK TAHLİL

Kavram tahlili yaparken kelimenin ilk anlamına gitmek önemlidir. Kelimenin en küçük yapısı olan kök harflerinden yola çıkarak, onu şekil ve anlam yönüyle incelemek gerekmektedir. Bu işlem orijinal anlamı yakalamaya ve ilgili kelimenin kavramsallaşma sürecini tespit etmeye yardımcı olmaktadır. Böyle bir çalışma her ne kadar karmaşık bir iş gibi görünse de, titizlikle yürütüldüğü takdirde doğru sonuca ulaşmak mümkündür. Bir kelimenin doğduğu ve geliştiği ortamı bilmek, o kelimeyi daha yakından tanımayı sağlamaktadır. Kelimeleri buzdağının görünen kısmına benzetmekle hata yapmamış olmayı umarız. Aslında, bir kelimenin görünenden daha büyük bir yanı vardır. O da, onun geçmişi. Kullanımdaki kısım, daima bir arka planına işaret etmektedir. Bilhassa, Kur'ân'da kullanılan kelimelerin Câhiliyye döneminden getirdikleri bütün birikimlerini bu tarz bir etimolojik incelemeyle ortaya koymak mümkündür. Kelimelerin kök anlamları hiçbir zaman kaybolmamakta, her türevde kendini göstermektedir. Bundan dolayı biz de, Kur'ân'ın önemli kavramlarından birisi olan *sıdk* kavramının sülâsî kökünden başlayarak, bütün kullanımlarını şekil ve mana yönüyle incelemeye çalışacağız.

A. SÖZLÜK ANLAMI

Sıdk lafzı, *s-d-k/ص-د-ق* sülâsî kökünden türemiştir. Bu fiilin masdarı *sadeka-yasduku-sadkan-sıdkan-masdakan-tasdâkan* / *صَدَقَ-يَصْدُقُ-صَدَقًا-صَدَقًا-مَصْدَقًا-تَصْدَقًا* biçimlerinde gelmektedir. *Sa-de-ka* kökünün öncelikli anlamı dilsel boyuta tekâbül etmektedir. Sözün gerçeklikle örtüşmesinin ön planda tutulduğu bu ilk anlamı *doğru*

söylemek şeklinde ifade edebiliriz. Araplar arasında bu ifade قُلْتُ لَهُ صِدْقًا... , صَدَقْتُ ... فَلَانَا... , صَدَقَهُ الْحَدِيثَ...¹. Araplar arasında meşhur olan bir olay, kelimenin bu anlamını pekiştirmektedir. İncelediğimiz kelimenin nasıl bir ortamda doğup neş’et ettiğini göstermesi yönüyle bu olayı hikâye etmek istiyoruz²: Bir gün bir adam, bedensel gelişimini henüz tamamlamamış bir deve yavrusunu müşteriye deve diye satmak ister. Müşteri “Bu, henüz yavru galiba” deyince adam itiraz eder ve aralarında tartışırken yavru hayvan, sahibinin elinden kurtulup kaçar. Adam hemen “Hida! Hida!” “هَيْدَع! هَيْدَع!” diye bağırır. Meğer küçük develer -özellikle de yavrular- kaçtığında onları sakinleştirmek için bu kelime telaffuz edilirmiş. O zaman müşteri سِنَّ بَكَرِهِ صَدَقْتَنِي “Adam (işte şimdi) bana yavrunun yaşını doğru olarak söyledi” cümlesini telaffuz eder. Zamanla bu söz, Araplar arasında haberinde doğru olan kişiler için bir darb-ı mesel³ olarak kullanılır olmuştur⁴.

Sa-de-ka fiilinin ikinci anlamında uyarı, tehdit ve bunları gerçekleştirme söz konusudur. Birisi, bir topluluğu tehlikeye düşürüp cezalandırdığı zaman صَدَقْتُهُمْ “onları tehlikeye düşürdüm” manasına bu kök fiil kullanılmaktadır. Araplar arasında

¹ Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 175/791), **Kitâbü'l-Ayn**, (Thk.: Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî), Menşûrât, Beyrût, 1988, V, 56; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (v. 370/980), **et-Tehzîbu'l-Luğa**, (Thk.: Abdulazîm Mahmud), Dâru'l-Mısriyye, Kahire, 1964, VIII, 355; Ebû Nasr İsmâîl el-Cevherî (v. 393/1002), **es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye**, (Thk.: Ahmed Abdulğafûr Attâr), Beyrut, 1979, IV, 1505; Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr el-İfrîkî el-Misrî (v. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sadr-Dâru Beyrût, Beyrut, 1955, X, 193; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1414), **el-Kâmûsü'l-Muhîr**, el-Müessesetü'l-Arabiyye, Beyrut, 1952, III, 261; Ebû'l-Kemâl Ahmed Âsım Efendi (v. 1236/1820), **Okyanûsu'l-Basîr fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhîr/Kâmûs Tercemesi**, İstanbul, 1304/1886, III, 2; Ahmed Atıyyetullah, **el-Kâmûsü'l-İslâmî**, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kâhire, 1976, IV, 260.

² Bu olaya burada yer vermemizin arkasındaki esas amacı, dilin kültürle olan ilişkisi oluşturmaktadır. Bir dilin kelimeleri incelendiğinde, o dili konuşan milletin nasıl bir kültür yapısına sahip olduğu ile ilgili önemli ipuçları yakalamak mümkündür. Onun için “ulusun dili ruhudur; ruhu da dili” biçimindeki ifadeler çok anlamlıdır. Eski metinlere bakarak Türklerin savaşçı ve göçebe bir toplum olduğuna ilişkin bilgi edinebildiğimiz gibi; Arapların zihninde de çöl ve onun unsurları ile ilgili pek çok izlere rastlamamız mümkündür. Bu yüzden Arapça'daki her kelimenin hemen hemen deve ile bir bağlantısının bulunabileceği bilinmektedir. Bkz.: Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil / Ana Cizgileriyle Dilbilim**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, I, 64-67; Dil-Kültür ilişkisi hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenler ayrıca şu esere müracaat edebilirler: Bedia Akarsu, **Wilhelm Von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

³ Sıdk kökünden türeyen kelimelerin yer aldığı darb-ı mesellerin kullanımları için bkz.: Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-Meydânî (v.518/1124), **Mecmeu'l-Emsâl**, İsâ el-Bâbî el-Halebî, yrs., trs., II, 223.

⁴ Cevherî, **Sihâh**, IV, 1505; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 193; Fîrûzâbâdî; **Kâmûs**, III, 261; Âsım, **Kâmûs** III, 2.

mesel olmuş bir söze göre de; önemli olan savaşta tehditler savurup durmak değil, bu tehditlerin gerektirdiklerini yapmaktır. Onlara göre sıdk da budur: الصَّدَقُ يُنْبِيءُ عَنْكَ لَا⁵ الوَعِيدِ.

El-ayak gibi organlarla icra edilen işler için de *sa-de-ka* / صَدَقَ fiili kullanılmaktadır. Özellikle savaşın hakkını vererek, gerekeni tam yaparak savaşıldığı zaman Araplar bu fiili صَدَقُوهُمْ الْقِتَالَ “Onlarla çok güzel savaştılar” manasına gelecek şekilde kullanılmaktadırlar. Burada, savaşçının fütûr ve gevşeklik göstermeksizin savaşa atılıp, hücum edip, harbin hakkını vermek manası kastedilmektedir. Eğer tersi olursa *kezebe* / كَذَبَ fiili kullanılır ve كَذَبَ فِي الْقِتَالِ “Savaş kötü oldu / Falanca, savaşta bir varlık gösteremedi” anlamları güdülmektedir⁶.

Araplar, bazen *sa-de-ka* / صَدَقَ fiiliyle yemin de ederler. صَدَقْتُ اللَّهَ حَدِيثًا إِنْ لَمْ أَفْعَلْ. “Şunu şunu yapmazsam Allah’a doğru söylememiş olayım” anlamına gelmektedir. Bu yemin tarzında, bir lâ-i nâfiye (olumsuz yapan lâ) mahzûftur. Bu cümle aslında ... لَأَصَدَّقْتُ اللَّهَ... şeklindedir⁷.

S-d-k sülâsî kökünün *sıdk* ve *sadk* şeklindeki iki masdarın kullanımına dair örnekler lügatlerde bolca yer almaktadır. Biz şimdi *sıdk* masdarının lügat anlamlarını aktarmak istiyoruz: Arapça lügatlerde yer aldığı üzere *Sıdk*, tam olarak *kizbin* zıddıdır⁸. *Sıdk* lafzının asıl anlamında *yiğitlik* (*şecâat*) ve *dayanıklılık* (*salâbet*) vardır. İster söz olsun ister başka bir şey; o, kendindeki *güç* ve *kuvvetten* dolayı *sıdk*tır⁹. Yine o şey, hiçbir güce sahip olmaz ve zayıflık gösterirse de *kizb* olarak adlandırılır¹⁰. Bir kimse iyi ve güzel işlerde bir hayli başarılı ise *sıdk* lafzına izâfe edilir ve *adamlık*, *dostluk* gibi konularda çok güçlü bir özelliğe sahip olduğu ifade edilir. Türkçemizde de “*Adam, gerçek adam*” tabiri vardır¹¹. *Sıdk* lafzının asıl

⁵ Halîl, *Ayn*, V, 56; Ezherî, *Tehzîb*, VIII, 355; İbn Manzûr, *Lisân*, X, 193.

⁶ Cevherî, *Sihâh*, IV, 1505; Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (İbn Fâris) (v. 395/1004), *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüğa*, (Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cil, Beyrût, 1991, III, 339; Ezherî, *Tehzîb*, VIII, 355; Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Ahmed Râğıb el-İsfehânî (v. 502/1108), *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, (Thk.: Muhammed Seyyid Keylânî), Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1961, s. 277; Âsım, *Kâmûs*, III, 2.

⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, X, 194; Ezherî, *Tehzîb*, VIII, 355; Âsım, *Kâmûs*, III, 3.

⁸ Halîl, *Ayn*, V, 56; Cevherî, *Sihâh*, IV, 1505; İbn Fâris, *Kâmûs*, III, 339; İbn Manzûr, *Lisân*, X, 193, Atriyetullah, *Kâmûs*, IV, 260.

⁹ Ezherî, *Tehzîb*, VIII, 355.

¹⁰ İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 339.

¹¹ Âsım, *Kâmûs*, III, 2.

anlamındaki güç unsuru ... رَجُلٌ صِدْقٌ, حِمَارٌ صِدْقٌ, صَدِيقٌ صِدْقٌ ... “Güçlü adam, güçlü eşek, güçlü dost...” şekillerinde kullanılmaktadır¹².

Öte yandan *sadk* masdarının da aynı sıdk gibi anlamlar taşıdığını görüyoruz. Bir nesnenin parçaları bütün, unsurları tam ve kuvvetinin mükemmel olması durumunda *sadk* kelimesi kullanılır¹³. Sert ve dümdüz mızrağa; dayanıklılık, güç ve dosdoğru anlamlarını içerdiğinden dolayı *rumhun sadkun* / رُمْحٌ صَدَقٌ; aynı özellikteki kılıç için de *seyfun sadkun* / سَيْفٌ صَدَقٌ tabiri kullanılmaktadır¹⁴. Sert ve keskin bakışlı bir adama da, bakışlarındaki güç ve sertlikten dolayı *sadku'n-nazar* / صَدَقُ النَّظَرِ; misafirleri hoş karşılayan birine de *sadku'l-likâ'* / صَدَقُ اللَّيْقَاءِ denmektedir¹⁵. Söz ve davranışlarındaki doğruluk durumuna göre kişilere رَجُلٌ صَدَقٌ, اِمْرَأَةٌ صَدَقَةٌ “Ne iyi adam, ne iyi kadın” denir ki رَجُلٌ سَوُّءٌ “Ne kötü adam” tabirinin zıddıdır¹⁶. Asım Efendi *Kâmûs Tercemesi*’nde bu manaları toparlayarak şu şekilde aktarmaktadır: “...Yani bir insanın başkalarıyla görüşmesi, ülfeti, nazarı ve muamelesi sabit ve müstakim ve tahkîk üzere olsa; nifak ve müdâhane (yağcılık) den uzak olursa *sadk* lafzıyla ifade edilmektedir.”¹⁷ Bu iki masdar dışında *masdak* / مَصَدَقٌ masdarının cömert, kahraman ve cesur bir kişi ile; iyi yük taşıyan ve iyi koşan at için اِنَّهُ ذُو مَصَدَقٍ şeklinde kullanıldığını görmekteyiz¹⁸.

Sa-de-ka’dan ism-i fâil olan *sâdik* / صَادِقٌ kelimesi, kelimenin bütün kök anlamlarını taşımakla beraber, öncelikli olarak sıfat görevi görmektedir. Çekinme ve imtina göstermeksizin güzel bir şekilde yük taşıyan adam için, işini mükemmel yaptığından dolayı *sâdiku'l-hamele* / صَادِقُ الْحَمَلَةِ ifadesi kullanılır. Çokça tatlı hurmaya, tatlılık her tarafına sirâyet ettiğinden dolayı “çok tatlı” ve “mükemmel” anlamında *sâdiku'l-halâve* / صَادِقُ الْحَلَاوَةِ denmektedir¹⁹. Sâdik kelimesinin bünyesinde mevcut olan enerjik olma, sağlamlık, metîn olma²⁰, doğruluk ve gerçeklik hallerinin; haber ve rüyanın her zerresine işlediğini anlatması yönüyle

¹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, III, 261.

¹³ Halîl, *Ayn*, V, 56; Ezherî, *Tehzîb*, VIII, 356, Âsım, *Kâmûs*, III, 2.

¹⁴ Cevherî, *Sihâh*, IV, 1506; İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 339; İbn Manzûr, *Lisân*, X, 196; Âsım, *Kâmûs*, III, 2-3.

¹⁵ Cevherî, *Sihâh*, IV, 1506.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, X, 1964-196.

¹⁷ Âsım, *Kâmûs*, III, 2-3.

¹⁸ Halîl, *Ayn*, V, 56; Cevherî, *Sihâh*, IV, 1506; Âsım, *Kâmûs*, III, 2-3.

¹⁹ İbn Düreyd Ebû Bekr Muhammedübnü'l-Hasan el-Ezdî (v. 321/933), *Cemheratü'l-Lüğa*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, h. 1345, II, 274.

²⁰ Âsım, *Kâmûs*, III, 3.

günlük hayatımızda Türkçemizde *sâdık haber* ve *sâdık rüya* tabirlerini kullanmaktayız.

Bir kişi vahşi bir hayvana hamle yapar, o vahşi hayvan da bu saldırıya hiç iltifat etmeden arkasını dönüp doğrusuna giderse bu durumda *saddeka* / *صَدَّقَ* fiili kullanılır *saddeka'l-vahşiyyu* / *صَدَّقَ الْوَحْشِيُّ* şeklinde söylenir²¹. Kanaatimize göre bu anlam, sâdık kavramının *davranışlarla* ilgili boyutunu ortaya koyan bir örnektir. Bir kişinin, gerek nefsinin arzu ve isteklerine, gerekse çevresindeki çeldirici düşünce, söz, fikir ve akımlara iltifat etmeden İslâmî doğrulara yönelmesi ve bütün hayatı boyunca bu çizgide olması kastedilmektedir. Türkçe'de “*Bir şeyi denildiği tarzda öylece kabul, bir sözü söyleyeni kalben ve lisânen onaylama ve doğruluğuna hükmetme*” anlamlarında²² kullanmakta olduğumuz *tasdik* / *تَصَدَّقَ* kelimesi de bu yapıdan gelmektedir. *Tasdik*in kökü olan *Saddeka*, aynı zamanda bir şeyi *gerçekleştirmek* / *حَقَّقَ*²³ birisinin sözünü kabul etmek / *قَبِلَ قَوْلَهُ* demek olup²⁴, reddetmenin karşı kutbudur.

Bir kişinin sözlerini onaylayan, doğru olduğunu kabul eden kişiye “*doğrulayıcı*” anlamında *musaddık* / *مُصَدِّقٌ* denmektedir²⁵. Zekât memurluğu görevini yapan, zekât toplamakla görevli kişilere de *musaddık* dendiğini görüyoruz²⁶. Herhalde bir dostun, bir şeyler söyleyen arkadaşının sözlerini doğrulamakla o sözleri kabul etmesi gibi, zekât mallarını kabul ettiği için de bu işle ilgili görevliye bu kelime kullanılır olmuştur. Sadaka veren, hayır için mal tasaddukunda bulunan kimseye aynı kökten *mutasaddık* / *مُتَصَدِّقٌ* veya *mussaddık* / *مُصَدِّقٌ* denmektedir²⁷.

Kadına verilen mehir de s-d-k kökünden türemiş *sadâk* / *صَدَاقٌ* ile isimlenmiştir. Lügatlerde değişik hareketlerle yer almaktadır. *أَصْدَقْتُ الْمَرْءَةَ* cümlesi; “*Mehir vererek kadınla evlendim*” demektir²⁸. Kelimenin kök anlamındaki

²¹ İbn Düreyd, **Cemheretü'l-Lüğa**, II, 274; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 195; Âsım, **Kâmûs**, III, 4.

²² Hüseyin Kazım Kadri, **Türk Lügati / Türk Dillerinin İstikâkı ve Edebi Lügatleri**, İstanbul, 1943, III, 309-310.

²³ İbn Manzûr, **Lisân**, X, 194.

²⁴ İbn Manzûr, **Lisân**, X, 193.

²⁵ Cevherî, **Sihâh**, IV, 1505; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 193.

²⁶ Ezherî, **Tehzib**, III, 357; İbn Fâris, **Mu'cem**, III, 340.

²⁷ Halîl, **Ayn**, V, 57; Cevherî, **Sihâh**, IV, 1506; Âsım, **Kâmûs**, III, 3. Ayrıca Zekât verene *mussaddık* mı yoksa *mutasaddık* mı demenin daha uygun olacağı ile ilgili bazı tartışmalar için bkz.: Ezherî, **Tehzib**, VIII, 357; Cevherî, **Sihâh**, IV, 1506; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 197; İbn Fâris, **Mu'cem**, III, 340.

²⁸ Halîl, **Ayn**, V, 56; Ezherî, **Tehzib**, VIII, 356; Cevherî, **Sihâh**, IV, 1506; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 197.

muhtevâdan ve kadın açısından çok gerekli bir hak olduğundan dolayı bu kelimeyle isimlendirildiğini görmekteyiz²⁹. Erkek, nikâhla beraber mehir de vermekle, muhtemelen güçlü bir bağ ile kadınına bağlanacağını ifade etmektedir. Bu nikâh ve mehir sayesinde, evlilikleri hem toplum hem de din nazarında tasdîk edilip, tam ve mükemmel olup, kuvvet kazanmaktadır.

Araplar kutup yıldızını ifade etmek için *saydak* / صَيِّدَقُ kelimesini kullanırlar. Onlara göre *saydak* (kutup yıldızı) en güvenilir, en doğru yolu gösteren ve şaşkırtmayan bir yön bildiricidir³⁰. Kutup yıldızına “*Yanıltmayan yıldız*” anlamına gelmek üzere *necmun sâdikun* / نَجْمٌ صَادِقٌ demelerinden anlaşılmaktadır ki, buradaki sâdik da tam tamına *kâzibin* zıddıdır³¹. *Saydak* kelimesinin toplum önderi ve melikler için de, güvenilir bir yol gösterici olmaları yönüyle kullanıldığını görüyoruz: صَيِّدَقُ الْأَمِينُ الْأَرْضَشُدُّ. Emin ve mevsûk bir adama da *fûlânün saydakun* / فُلَانٌ صَيِّدَقٌ ifadesi kullanılmaktadır. İçine konulan eşyaları güvenle sakladığı ve o eşyanın sahibini güven konusunda yanıltmadığı için sandığa da, *saydak* denmektedir³².

Gerçek / doğru sözlü olan kişiye *sadîk* / صَادِقٌ denir³³. Bu kelimeyi *dost* diye Türkçe’ye çevirebiliriz. Dost, insana doğruyu söyler, doğru nasihatte bulunur ve doğru sevgi besler. Onun için bu isim verilmiştir³⁴. Ayrıca *sadîk*, diliyle söylediği halde kalbi ve ameliyle gerçekleştirmeyeceği şeylere davet etmeyen kişidir³⁵. Kök anlamındaki güç ve mükemmelliği bünyesine alarak, güçlü bağlılıkların *sadîk* kelimesiyle ifade edildiğini görmekteyiz.

Sadâkat / صَادِقَةٌ kelimesi de s-d-k kökünden türemiştir³⁶. Kişilerin birbirlerine sevgi, dostluk, nasihat ve söz³⁷ yönüyle doğruluk ve bağlılıklarını ifade eder³⁸.

²⁹ İbn Fâris, **Mu’cem**, III, 339.

³⁰ Ezherî, **Tehzib**, VIII, 356; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 197.

³¹ Ebû'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî (v. 537/1142), **Esâsü'l-Belâğa**, Dâru Saadet, Beyrût, 1979, s. 351.

³² Ezherî, **Tehzib**, VIII, 356; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 197.

³³ Hemen hemen bütün klasik Arapça lügatlerde *sadîk* kelimesinin anlamından ziyade, onun diğer yönleri üzerinde durulmaktadır. Tesniye ve cem’inin de müfred kelime olarak kullanıldığını; müzekker ve müennesinin de yine aynı olabileceğini şiirlerden beyitler vererek açıklarlar. Bkz.: Cevherî, **Sihâh**, IV, 1506; İbn Fâris, **Mu’cem**, III, 340, İbn Manzûr, **Lisân**, X, 194-195; Âsım, **Kâmûs**, III, 3.

³⁴ İsmail b. Abbâd (v. 385/995), **el-Muhît fi'l-Lüğa**, (Thk.: Şeyh Muhammed Hasan Âl-i Yâsin), Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1994, V, 257.

³⁵ eş-Şerîf Ali Muhammed el-Cürçânî (v. 201/816), **Ta’rifât-ı Seyyid Şerîf**, Dersaadet, Arif Efendi Matbaası, 1318/1900, s. 89.

³⁶ Halîl, **Ayn**, V, 56; Ezherî, **Tehzib**, VIII, 356; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 194.

Sadâkat, sıdk yönüyle olan dostluk ve muhabbetin adıdır³⁹. Sadâkat; sevgi ve inançta doğruluk ve samimiyet olması yönüyle sadece insanlara mahsustur⁴⁰. Türkçemizde de söze, yasaya, sevgiye olan samîmî bağlılıktan söz ederken sadâkat kelimesini kullanmaktayız. Ayrıca, muhtemelen zaman içerisinde kazanılan bir anlam olarak da, hayvanlar için *sâdık köpek* v.b. tabirini kullanmaktayız.

Bir kişinin doğruluğunu ya da söylediği sözleri veya bir nesneyi tasdik eden şeye *misdâk* / مِسْدَاقٌ denir. O şeyin doğruluğunun delîli, bürhânı demektir. Türkçe lügatlerde “*Delîl, bürhân; bir şeyin sıdkına delâlet eden mi'yâr, mîzân, kıstâs*” olarak tanımlanan *misdâk* kelimesi, bu gün konuşma dilinde pek yaygın olarak kullanılmamaktadır⁴¹.

Siddîk / صِدِّيقٌ kelimesi de s-d-k kökünden türemiştir ve olabilecek en mübâlağalı anlatımı içermektedir⁴². S-d-k kökünün taşıdığı anlamları hesaba kattığımızda *siddîk* kelimesinin anlamının çok yönlü olduğu göze çarpmaktadır: *Asla yalan söylemeyen*⁴³; *tasdik edip onaylayan*⁴⁴; *sıdkın her türlüüne çokça bağlanan kişiye*⁴⁵ *siddîk* denir. Kelimenin kök anlamındaki⁴⁶ *güç* ve *metâneti* de ekleyerek ifade edersek, kelimenin anlamlarını; sıdka alışık olduğundan dolayı kendisinden asla yalan sâdır olmayan ve bunun için büyük bir mücadele veren; sözüyle ve inancıyla doğruladığını fiiliyle de gerçekleştiren; sıdka sımsıkı sarılan, yani ona devam eden kişi şeklinde genişletmek mümkün olur. *Siddîk* kelimesinin tanımları arasında yer alan tasdik edilip onaylanılandan kastın; Allah ve Resûlü (s.a.v.)'nün bütün emirleri olduğu da belirtilmektedir⁴⁷. Yaptığımız incelemelerden sonra bu kelimenin anlamını kesin ve tek bir tarzda ifade etmenin oldukça zor olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Ebû Bekr'in “*es-Siddîk*” lakabıyla sıfatlanması da bu kelimenin

³⁷ Cevherî, **Sihâh**, IV, 1505.

³⁸ Ezherî, **Tehzîb**, VIII, 356.

³⁹ Âsım, **Kâmûs**, III, 3.

⁴⁰ Râğıb, **Müfredât**, s. 278.

⁴¹ H. K. Kadri, **Türk Lügati**, III, 309-310.

⁴² İbn Manzûr, **Lisân**, X, 194.

⁴³ Râğıb, **Müfredât**, s. 277; İsmail b. Abbâd, **el-Muhîd**, V, 257.

⁴⁴ Cevherî, **Sihâh**, IV, 1506.

⁴⁵ İbn Fâris, **Mu'cem**, III, 339.

⁴⁶ Kelimelerin Esas Mana, İzâfî Mana ve Kök Manaları hakkında örnekli geniş bilgiler için bkz.: Toshihiko Izutsu (ö. 1993), **Kur'an'da Allah ve İnsan**, (Çev.: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, trs., yrs., s. 29-34.

⁴⁷ Halîl, **Ayn**, V, 56; Ezherî, **Tehzîb**, VIII, 356.

bir'den fazla anlamını bize rahatlıkla göstermektedir. Hz. Ebû Bekir, Mi'râc'dan dönüşte Hz. Muhammed (s.a.s.)'in anlattıklarının doğru olduğuna inanma konusunda tereddüt yaşayan müslümanların aksine, Nebî (s.a.s.)'nin gıyabında "O, *sâdıktır*" diyerek söylediklerini doğrulamış ve yüzüne karşı da "Şehâdet ederim ki; Sen, Allah'ın elçisisin" deyip onu te'yîd etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) de ona "Sana gelince Ebû Bekr, sen gerçekten es-siddîksin"⁴⁸ şeklinde cevap vermiştir. Bu nakilden yola çıkarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Muhammed (s.a.s.)'i doğruladığı; Mi'râc hakikatine şehâdet ettiği ve çevredeki insanların yanıltıcı sözlerine iltifat etmeyerek, anlatılanların îmânını sarsmasına izin vermediği için *es-Siddîk* lakabıyla onurlandırılmıştır⁴⁹.

Diğer taraftan, bugün terim olarak fikhî sahada yerini alan *sadaka* / صدقة kelimesinin de S-d-k kökünden türediğini görmekteyiz. Klasik lügatlere baktığımızda bu kelimenin "Fakirlere yapılan harcama"⁵⁰, "...her türlü yardım"⁵¹, "Allah'tan sevap umarak verilen şey"⁵², "İnsanların ikrâm amaçlı olmayarak, sevap kastıyla verdikleri şey (atıyye)"⁵³, "Fakirlere Allah rızası için verilen nesne"⁵⁴, "İnsanın malından çıkarıp Allah'a yakınlaşmak amacıyla zekât gibi yaptığı yardım"⁵⁵ biçimlerinde tanımlandığını görmekteyiz. *Sadaka* kelimesinin zaman içerisinde kazandığı terim anlamını, kısmen veya tamamen bu tanımlarda görmek mümkündür. *Sadaka*

⁴⁸ Mirac ve sonrası olaylar için bkz.: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî (v. 606/1209), **et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtihu'l-Ğayb**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahran, (Mısır 1937'den fotokopi), XX, 148; **Tefsîr-i Kebîr**, (Çev.: Suat Yıldırım ve Arkadaşları), Akçağ Yayınları, Ankara, 1988, XIV, 392.

Fahreddîn Râzî'nin tefsîri, bütün tefsîrler arasında önemli bir yere sahiptir. Biz, çalışmamızda bu tefsîrden çok yararlandık. Kaynaktan istifadenin hem kolaylaşması, hem de pekişmesi için tercümesinden de yararlandık. Dipnotta gösterirken, ikisini birlikte göstermeyi uygun bulduk. Bunu yaparken, konunun başka uzanımlarına rahat ulaşabilmesi için okuyucuya yardımcı olmayı amaçladık. Bundan sonraki dipnotlarda Arapçasını gösterdiğimiz yerde Krş.: Tercüme.... şeklinde gösterilecektir.

⁴⁹ *Siddîk* kelimesinin Hz. Ebû Bekr'e sıfat oluşu ve anlamlandırılması ile ilgili değerlendirmeler için ayrıca bkz.: Toshihiko Izutsu (v. 1993), **Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, (Çev.: Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1997, s. 133-134; V. Vacca, "SİDDİK", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1966, X, 550.

⁵⁰ Cevherî, **Sihâh**, IV, 1506.

⁵¹ İbn Manzûr, **Lisân**, X, 196.

⁵² Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 89.

⁵³ Muhammed b. Ali et-Tehânevî (v. 1158/1745), **Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn**, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, II, 851.

⁵⁴ Âsım, **Kâmûs**, III, 3.

⁵⁵ Râğıb, **Müfredât**, s. 278.

kelimesini, bu tanımların yanı sıra “*Kişinin malından ve canından verdiği şey*”⁵⁶ şeklinde, ıstılâhî yönüne bakmaksızın dile getiren tanımlar da vardır.

Lügatlerde sadaka kelimesinin Câhiliyye dönemindeki kullanımına örnek oluşturacak herhangi bir atfın yer almayışı, bu kelimenin bizzat Kur’ân tarafından kullanılmaya başladığını düşündürmektedir. Çünkü, İslâm öncesi Arapların misafirpervelik ve ikrâm etmeyi sevdikleri bilinmektedir. Kısaca *cömertlik* diyebileceğimiz bu özellikleri, onların en önemli erdemleri arasında sayılmaktadır. Onlardaki bu özelliğin baş nedeni, insanî ve ahlakî duygularından ziyâde; kişinin veya kabilenin şan ve şöhretini yayma ve bir şeref yarışı (tefâhur) idi. O dönemin bu özelliklerini ifade eden *cûd*, *sehâ*, ve *kerem* kelimeleri yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Bu kelimelerin o dönemde ifade ettiği insanî ve ahlâkî hiç bir amaç taşımayan harcamalar, Kur’ân tarafından değiştirilerek kullanılmaya başlanmıştır. Kur’ân’ın getirdiği *sadaka* ve *zekât*, Câhiliyye Araplarının kalplerinde var olan sınırsız ve dengesiz harcama duygularını Allah’ın rızasını aramaya yöneltmiştir⁵⁷.

Sadaka kelimesinin kökeni hakkında müsteşrikler de görüş bildirmişlerdir. T. H. Weir İslâm Ansiklopedisi’ndeki “*Sadaka*” maddesini kaleme almış ve orada bu kelimenin İbrânîce “*sedâqâ*” kelimesinin ancak Arap harfleri ile yazılmış şekli olup, aslında “*sıdk ve hulûs*” manasına geldiğini ifade etmiştir. Yine o, yazısında *sadaka* kelimesinin mürâîlerce (ferîsî, pharis) dindar İsrailîlerin esas vazifelerini, yani sadaka vermeyi, bu mananın da İslâm’ın zuhûrundaki manayı ifade ettiğini belirtmiştir⁵⁸. Arthur Jeffrey (ö. 1959) de, Kur’ân’da yabancı kökenli kelime olup olmadığını incelediği eserinde *sadaka* kelimesinin kesinlikle Yahûdî veya Hıristiyân kaynaklı olduğunu; ancak, Yahûdî kaynaklı olma ihtimalinin daha güçlü olduğunu Hirschfeld’e dayanarak ileri sürmektedir⁵⁹.

Sadaka kelimesinin kökenine ilişkin müsteşriklerin söylediklerinin doğruluklarını tartışma konusu yapmak istemiyoruz. Onların ifade ettikleri gibi bile olsa, karşılıklı ilişkilerdeki orana göre, diller arası etkileşim ve bunun sonucunda da bir takım kelime transferlerinin olması mümkündür ve gâyet de tabîidir. Mütercim

⁵⁶ İbn Fâris, **Mu’cem**, III, 339.

⁵⁷ Mustafa Çağrı, “CÖMERTLİK”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, VIII, 72-73; Mustafa Öztürk, “Sadaka Kavramının Kur’ân’daki Anlam Çerçevesi”, **O.M.Ü.İ.F.D.**, sayı: 12-13, s. 457-464. Bu konuda daha ayrıntılı ve doyurucu bilgi edinmek için bkz.: İzutsu, **Kavramlar**, s. 111-122.

⁵⁸ T. H. Weir, “SADAKA”, **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, X, 22.

⁵⁹ Arthur Jeffery, **The Foreign Vocabulary of The Quran**, 1962, s. 194.

Âsım Efendi *sadaka* lafzı ile ilgili tanımları birleştirerek şu ifadelere yer vermiştir: “...*Sadaka, riyâ ve süm’asız, sıdk ve ihlâsla Allah’a yakınlaşmak amacıyla çıkarılıp verilen maldan ibarettir. ...Velhasıl sevaplara sıdk rağbeti ortaya çıkardığı için ol atıyyeye sadaka denir. Nitekim malın zekâ ve nemâsını gerektirdiği için de zekât denmektedir...*”⁶⁰

Sıdk kelimesinin etimolojisini tahlil ederken, aynı harflerin farklı dizilişleriyle oluşacak kelimelerin⁶¹ de ihmal edilmemesi gerektiğini düşündük. Bundan hareketle *k-s-d / ق-ص-د* kökünü inceledik ve bu kökün *s-d-k / ص-د-ق* köküyle anlam yakınlığının bulunduğunu gördük. İbn Düreyd (v. 321/933), eserinde *d-s-k* maddesini işlediği bölümde, bu harflerin yerlerinin değişmesiyle meydana gelen kelimeleri incelemekte ve bu irtibatı kurmaktadır. Bir kişi bir işi yapmaya gidince, yani ona yönelince *ka-sa-de / كَاصِدٌ* fiili kullanılır. Masdarı olan *el-Kasd / الْقَصْدُ*; amaç, yöneliş anlamına gelmektedir. Aynı zamanda, düz olmayı ifade eden *istîvâ / الْإِسْتِوَاءُ* kelimesiyle eş anlamlıdır. Güvendiği, istediği amaca götürülen ve bir konuda hiç yanıltmadığı için dümdüz, güzel yola *tarikun kâsîdün / طَرِيقٌ قَاصِدٌ* denmektedir. Bu kelimenin sözü edilen anlamda Kur’ân’da yer aldığını görmekteyiz⁶². *Ka-sa-de* kökünün konumuzu ilgilendiren yanı, onun *istîvâ*, yani *dümdüz* olma anlamını içermesidir. Çünkü dümdüz olması, onun hedefe ulaştırıcı içeriğe sahip olmasıdır⁶³. Daha önce, *sadk* masdarının da dümdüz mızrağı ifade için kullanıldığını belirtmiştik.

Kelimelerin doğru anlamlandırılmasında onların karşıt anlamlarının da bilinmesi önemlidir. Sıdk kelimesinin tam zıddı *kizb / كَذِبٌ*dir. Araplar *kezebe’r-racülü / كَذَبَ الرَّجُلُ* cümlesini “*Adam yalan söyledi*” anlamında kullanılmaktadırlar⁶⁴.

⁶⁰ Âsım, *Kâmûs*, III, 3.

⁶¹ Arapça’da kelime türetmenin en önemli yollarından birisi olan bu metod *iştikâk* adını almaktadır. İfade edildiğine göre; Arap dilini geliştiren bütün kaynaklar kurumuş olsa bile, *iştikâk* prensibi sayesinde bu dilin gelişmesi devam ettirilebilir. Eğer *iştikâk* özelliği iyi kullanılabilirse, en yeni ve modern icatlara bile isimler verebilmek mümkündür. Arap dilinin bu hususiyeti hakkında bilgi edinmek için bkz.: Hüseyin Küçükkalay, *Kur’ân Dili Arapça*, Manevî Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, Konya, 1969, s. 269-276. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler ayrıca şu eserlerde müracaat edebilirler: Soner Gündüzöz, *Arapça’da Kelime Türetimi / Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, Din ve Bilim Kitapları, Samsun, 2005; Abdülkadir Bayam, *Arap Dilinde İştikak*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), D.E.Ü.S.B.E., İzmir, 2002.

⁶² Tevbe, 9/42

Nahl, 16/9

Lokman, 31/19

⁶³ İbn Düreyd, *Cemheratü’l-Lüga*, II, 274.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 705; Âsım, *Kâmûs*, I, 246.

لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا...
وَعَلَى اللَّهِ فَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا حَائِرٌ...
واقصيد في مشيك..

Arapça'da hemen hemen her kelimenin deveden bir örneğini bulmanın mümkün olduğunu daha önce de belirtmiştik. *Kizb* kelimesinin deveden örneği de şudur: Dişi deve, erkekten ayrıldıktan bir müddet sonra, gebelik belirtisi olmak üzere kuyruğunu kaldırarak gezer. Sahibinin kontrolünden sonra devenin gebe olmadığı ortaya çıkarsa *kezebeti'n-nâkatü / كَذَبَتِ النَّاقَةُ* cümlesi kullanılır ki, devenin haber verdiği şeyin gerçeklikle örtüşmediği anlamı kastedilmiş olur⁶⁵. Ke-ze-be fiilinin *vâcib olmak* manası da vardır. *وَجَبَ / كَذَبَ الْحَجُّ عَلَيْكُمْ* cümlesinde bulunan fiil, *vecebe / وَجَبَ* anlamındadır. Araplar bununla “uzun zamandan beri düşündüğünüz hacc konusunda acele edin, vakit geçmek üzere” demek isterler⁶⁶. Derin hülyalara, uzak emellere dalan birisi hakkında *kezebet nefsihü / كَذَبَتْ نَفْسُهُ* cümlesini kullanırlar, gerçek olmayan yalan düşüncelere dalmış nefsi kastederler⁶⁷. İnsandan başkası için de ke-ze-be fiili kullanılmaktadır. *Kezebeti'l-aynü / كَذَبَتِ الْعَيْنُ* cümlesi, gözün ihânet ettiğini anlatmak içindir ve *hâne / حَانَ* anlamındadır⁶⁸. Devenin sütünün bir süre daha devam edeceği sanılıp da, sütün devam etmemesi durumunda da yine *كَذَبَ* fiili kullanılmaktadır⁶⁹. Eylemin bizâtihi kendisine *fi'letün kâzibetün / فِعْلَةٌ كَاذِبَةٌ* denilmektedir⁷⁰. Âyette de bu kullanımı görmek mümkündür⁷¹. Güzelce savaşılmayıp savaşın hakkı verilmeyince *التَّكْذِيبُ فِي الْقِتَالِ*⁷²; bir şeye inanmayıp inkâr etmeye *كَذَّبَ* ifadeleri *كَذَّبَ عَنْ فُلَانٍ* kabul etmemek anlamında da *بَلَّأْمَرٍ تَكْذِيبًا*⁷³; reddetmek, kabul etmemek anlamında da kullanılmaktadır. Mütercim Âsım Efendi bu manayı şöyle îzâh etmiştir: “Bir kimseye tasallut ve istîlâ kaydında olan bir hadiseyi yahut bir başka kimseyi ondan red ve men eylese, *gûyâ* ki o musallat olacak tasallutu davasında tekzib eylemiştir anlamındadır.” *Kezib / كَذِبٌ* kelimesi *mekzûb / مَكْذُوبٌ* anlamındadır⁷⁴. Nitekim âyette de ... *بِدْمِ كَذِبٍ*... terkihiyle kullanılmaktadır⁷⁵. *Kizb*, aynı sıdk gibi hem sözlerde, hem de fiillerde olur. Sözü sıdk olsa bile inançta *kizb* mevcut olabilir, dolayısıyla inanç önemlidir⁷⁶. *Kizb* ile *hata* arasında fark vardır. *Kâzib*, söylediğinin yalan olduğunu

⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 705; Âsım, *Kâmûs*, I, 246.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 709; Âsım, *Kâmûs*, I, 246; Râğıb, *Müfredât*, s. 428.

⁶⁷ Âsım, *Kâmûs*, I, 246.

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 708.

⁶⁹ Râğıb, *Müfredât*, s. 427.

⁷⁰ Râğıb, *Müfredât*, s. 427.

⁷¹ Alak, 96/16

⁷² İbn Manzûr, *Lisân*, I, 709.

⁷³ Âsım, *Kâmûs*, I, 247.

⁷⁴ Âsım, *Kâmûs*, I, 247.

⁷⁵ Yûsuf Sûresi, 12/18.

⁷⁶ Râğıb, *Müfredât*, s. 427.

çok iyi bilir. Kasıtlı olarak gerçek dışı sözler söyler. *Hata yapan* ise, bunu farkında olmayarak yapar⁷⁷.

Mümkün olduğu kadar Türkçe sözlükleri de gözden geçirip *sıdk* kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığını görmek istedik. Karşımıza çıkan ilk manzara; klâsik Arapça lûgatlerde yirmi civarında manaya sahip olan kelime, Türkçemizde yalnızca birkaç anlamı ifade edecek biçimde kullanılmaktadır. Aslen Arapça kökenli olan *sıdk* lafzı Türkçe'de doğruluk, dürüstlük; gerçeklik (hakikat); her türlü çıkar düşüncelerinden uzak, yürek temizliği, kötülüklerden arınmış olma, saflık (İhlas – muhâlesat); birine veya bir şeye yürekten bağlılık (sadâkat); Allah'a gönülden bağlanıp olduğu gibi görünme veya görüldüğü gibi olma; uygun olma, muvâfık, onaylanan (mâsadak)⁷⁸ anlamlarına gelmektedir. Bu anlamları gördükten sonra, *sıdk* kavramının ifade ettiği içeriğin Türkçe'de bir anlam daralmasına uğradığını çok rahatlıkla söyleyebiliriz. Günümüzde yaşayan Türkçe arasında yer almasa da sözlüklerde aşağıdaki terkip ve deyimleri de görmemiz mümkündür:

Sıdk-ı derûn : Kalp temizliği

Sıdk u kizb : Doğruluk ve yalan

Sıdk u niyâz : Doğruluk ve Allah'a yalvarma

Sıdk u sadâkat: Doğruluk ve bağlılık

Sıdk u sebât : Doğruluk ve dayanıklılık

Sıdk ile : İçten, yürekten, can ü gönülden

Sıdkı bütûn : Çok doğru, çok bağlı

Sıdkı sıyrılmak: Birine karşı duyulan güven ve inancı yitirmek, soğumak

Sıdkını tahkîk : Halk şairleri arasında eskiden yapılan özel bir imtihanın adı

İrticâlen şiir söylemeye başlayan bir halk şairi, söylediği şiirlerin gerçekten kendisine ait olup olmadığının anlaşılması için usta bir şair tarafından imtihan edilir. Bu imtihanda şaire bir kafiye gösterilir ve buna uyan bir şiir söylemesi istenir. Başaranların *sıdkı/doğruluğu tahkîk* edilmiş olur ve kendisine *âşık* unvanı verilir.⁷⁹

⁷⁷ İbn Manzûr, **Lisân**, I, 709.

⁷⁸ *Mâsadak* kelimesini, Türkçe sözlüklerin pek azında bulabildik. Bkz.: Şemseddin Sami (v. 1905), **Kâmûs-ı Türkî**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 822-823; Pars Tuğlacı, **Okyanus XX. Y.Y. Ansiklopedik Türkçe Sözlük**, Pars Yayınevi, İstanbul, 1970, III, 1860; İlhan Ayverdi, **Kubbealtı Lûgati/Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Neşriyat, 2006, II, 1944.

⁷⁹ *Sıdk* kelimesinin Türkçemizdeki kullanımı hakkında hem yukarıdaki örnekler, hem daha geniş açıklamalar için bkz.: Kadri, **Türk Lûgati**, III, s. 309-310; Tuğlacı, **Türkçe Sözlük**, III, 2570; Ferit

Neticede sıdk kelimesine yaygın biçimde kalbin temizliği, doğruluğu, samimiyeti, bağlılığı ve dayanıklılığı manalarını yüklediğini söyleyebiliriz.

B. TERİM ANLAMI

Râğıb el-İsfehânî (v. 502/1108)'nin sıdkı tanımlamasında öncelikle *söz-vidân* bütünlüğü göze çarpmaktadır. Ona göre sıdk; söylenen sözün, söyleyenin inancına ve vâkıya mutâbık düşmesidir. Bu mutâbakat beraber olmak zorundadır. Bu şartlardan birisi bozulursa tam sıdk olmaz. Buna sıdk denilebileceği gibi, kizb de denilebilir. Meselâ; kâfirin îmân etmeksizin “*Muhammed Allah'ın Resûlüdür*” demesi örneğinde onun sözü doğrudur, ama söylediğine inancı yoktur. Sözünün doğruluğu sıdk; söylediğinin, inancıyla örtüşmemesi ise kizbdır. Sıdkın bir de *eylem* boyutu vardır ki, o da sözü ve inancıyla doğru olan kimsenin, bu söylediklerini fiili ile tahakkuk ettirmesidir ki, bu da, şâyet yalana başvurmayan birisinden sâdır oluyorsa *sıddîk* sıfatının şartını teşkîl etmektedir.⁸⁰

Gazâlî (v. 505/1111) sıdkı çok yönleriyle ele almakta ve aşağıdaki altı hususta sıdk göstermek gerektiğini bildirmektedir:

1. *Dilde*: Konuşmasında sıdk sahibi olan kişi, hiçbir zaman yalan söylemez. Kalp, yalandan ve doğru sözden olumlu veya olumsuz etkilenmektedir. Dildeki sıdk da iki türdür: Birincisi, kişi doğru sanılsın diye kapalı ve kinâyeli konuşmamalıdır. İkincisi ise, kişi duâsında Allah'tan kendisi için sıdk istemelidir. “*Yüzümü sana döndüm*” diyerek duâya başladığı zaman, kalben dünyaya dönmüş ise yalan söylemiş olur. Çünkü o, yüzünü Allah'a dönmemiştir.

Gazâlî, sıdkın bu türünde sözün öze uygunluğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre bu mertebeye sıdkın en yüksek mertebesidir.

2. *Niyette*: İbadetinde yalnız Allah'ı kastedip, başkasını karıştırmamaktır. Bu da ihlâs sayesinde olur. Çünkü içinde taatten başka bir düşüncesi olan, ibadette yalancı olur.

Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001, s. 948; Mehmet Kanar, **Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Derin Yayınları, İstanbul, 2003, s. 1316-1317; Ayverdi, **Kubbealtı Lügati**, III, 2769-2770.

⁸⁰ Râğıb, **Müfredât**, s. 277.

Gazâlî, sıdkın bu boyutunda kalbin bir hâline değinmektedir.

3. *Azmetmekte*: Bir işi yapmak için gerçekleştirilen ve tereddütsüz olan kuvvetli azme *sıdk-ı azm* denir. Siddîk, daima iyiliğe azmetmeye kendinde büyük kuvvet bulan kimsedir.

Sıdkın bu çeşidinde Gazâlî kelimenin güç ve kuvvet anlamını öne çıkarmaktadır.

4. *Azme vefâ etmede*: Sıdkın bu boyutunda kişinin sadâkatinin göstergesi olarak davranışlara dikkat çeken Gazâlî, savaşta ölümü bile rahatlıkla göze alan sadık kimsenin, sıdkının neticesi olarak vefâsını ameliyle gösterdiğini belirtmektedir.

5. *Amelde*: Gazâlî, kişinin içi ile dışının birbiriyle örtüşmesinin önemi üzerinde durmaktadır. Yolda ağır ağır yürüyen kişinin çok vakarlı gibi görünüp de gerçekten vakûr birisi olmamasının tehlikesine dikkat çekmektedir.

6. Sıdk sahibi olan kişi, din makamlarında sıdkın hakikatini kendinden istemeli, başlangıçlarına ve görünüşüne kanaat etmemelidir. Zühd, muhabbet, tevekkül gibi haller her müminde biraz bulunur. Fakat zayıf olur. Bunlarda kuvvetli olan, *sâdik* olur. Meselâ; bir kimsenin bir şeyden korktuğunun belirtisi o kişinin titremesi, yüzünün sararması, yiyememesi ve içememesi olduğu gibi; yine bir kişinin Allah'tan korkması, ona günahlardan el çektirmiyorsa o kişi yalancıdır. Eğer Allah korkusu güçlü ise, o kişi günahlardan el çekebildiğinde bu korkuya *sıdk* denir.

Gazâlî'ye göre, bu altı işte sâdik olup en üstün derecede olana *sıddîk* denir. Bunların bazısında sâdik olana sıddîk denmez. Derecesi sıdkına göre olur⁸¹.

Rağıb'dan alıntı yaparak yukarıda ifade ettiğimiz söz-vicdan uyumuna, ünlü Japon araştırmacı Toshihiko Izutsu (ö. 1993) da dikkat çekmiştir. Izutsu'ya göre sıdkın anlam yapısındaki en belirleyici öğeyi, doğruyu yansıtmaya yolundaki *niyet* ve *kararlılık* oluşturmakta; fakat bu hakikati yansıtmaya, kişinin anlayış ve algılamasına göre daralıp genişleme gösterebilmektedir⁸². Sıdk olgusunun daralıp genişlemesinde, hakkında haber verilen şeyin niteliği de etkin bir rol oynamaktadır.

⁸¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (v. 505/1111), *Kimyâ-yı Saadet*, (Çev.: A. Faruk Meyân), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 675-677. Gazâlî'nin sıdk hakkındaki görüşleri çerçevesinde ayrıca bkz.: Gazâlî, *Ahlâk Ölçüleri / Mizânü'l-Ahlâk*, (Çev.: Ahmet Aslantürköçlü), Sağlam Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 273-277.

⁸² Izutsu, *Kavramlar*, s. 130.

Çünkü haber verilen husus bir nesne, olay, durum veya metafizik bir konu olabilir. Kişinin, bu kategorilerden herhangi birisine yönelik bir haber/söz söyleyebilmesi için, o konu hakkında bilgi sahibi olması gerekir. Bilgi sahibi olmak ise, bireyin yeteneklerinin gelişimi ve çevrenin özellikleri ile doğrudan ilgilidir⁸³. Hz. Ali (v. 41/661)'nin “*Kişinin sıdkı, onun mürüvveti (olgunluğu) ölçüsündedir*” sözü⁸⁴ de bu durumu destekler mâhiyettedir. Mürüvvet sözcüğü, kişinin sahip olduğu ahlakî kemâlât ve bütün erdemlerin bileşkesini anlatan bir kelimedir⁸⁵.

Hüseyin Atay ise, sıdkın yaygın anlamındaki *sözün doğruluğunu* dile getirdikten sonra, ancak birisine *doğru kimse* denilebilmesi için, onun doğru söylemesinin yeterli olmadığını, aynı zamanda işinde gücünde de doğru davranan biri olması gerektiğini belirtmektedir. Yine Atay, sıdk sahibi birisinin, işinde titizlik göstermesi gerektiğine de özellikle dikkatleri çekmektedir. O yine, sıdkın zıt anlamından hareketle de sıdk sahibi kişinin, işinde gücünde hâinlik yapmayan, işinin hakkını veren kimse demek olduğunu ifade etmektedir⁸⁶.

Kaynaklarda Hz. Ebu Bekir (v. 13/634)'in bir sözüne rastladık ki, onun bu sözünde sıdkın başka bir boyutunu görmekteyiz. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefâtının ardından yapılan müzâkerelerden sonra, kendisine bîat eden insanlara bir konuşma yapmıştır. O konuşma şu şekildedir:

“... *Ey insanlar! Ben sizin üzerinize yönetici kıldım. Oysa sizin en hayırlınız ben değilim. Eğer iyilik yaparsam bana yardımcı olunuz, kötülük yaparsam beni doğrultunuz. Sıdk emânet, kizb ise hiyânettir. Sizin zayıf olanınız, hakkı alıncaya kadar benim yanımda kuvvetlidir. Kuvvetli olanınız da inşallah hakkını ondan alıncaya kadar zayıftır. Bir kavim, Allah yolunda cihadı terk ederse Allah onlara zillet boyunduruğunu mutlaka vurur. Şimdiye kadar hiçbir kavimde fuhşıyyât yaygınlaşmamıştır ki, Allah onlara belayı umumileştirmesin. Allah ve Resûlü (s.a.v.)'ne itaat ettiğim müddetçe bana itaat ediniz. Allah ve Resûlü (s.a.v.)'ne isyan ettiğim zaman bana itaat etmeniz gerekmez. Namazınıza kalkınız. Allah size merhamet etsin.*”

⁸³ Süleyman Akyürek, **Din Öğretiminde Kavram Öğretimi/Doğruluk Örneği**, Dem Yayınları, İstanbul, 2004, s. 230-231.

⁸⁴ ... صِدْقُ الرَّجُلِ عَلَى قَدْرِ مُرُوعَتِهِ
Ali Âyetullah el-Meşkîni, **el-Hâdî ilâ Mevdûati Nehci'I-Belâğa**, 1363/1943, s. 216.

⁸⁵ İbn Manzûr, **Lisân**, I, 154-156.

⁸⁶ Hüseyin Atay, “İslâm'da Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil)”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. XV, s. 167-169.

Hız. Ebû Bekir'in bu konuşmasında sıdkı *emânet*; onun zıddı olan kizbi de *hıyânet*⁸⁷ olarak nitelediğini görmekteyiz. Bu cümlede geçen sıdk ve kizb lafızları, muhtemelen siyasî ve politik bir ortamda telaffuz edilmişlerdir. Devlet başkanlığı (hilâfet) görevinin icrâsının büyük bir sorumluluk gerektirdiği ve bu bağlamda yönetime konu olacak her şeyin birer *emânet* olduğu belirtilmiştir. Şâyet bu emânetin maddî-manevî değerlerine sadâkat gösterilmezse, işte bu da tam bir *hıyânet* olmaktadır. Tanım kabilindeki bu ifadede; bir kimsenin, uhdesinde bulunan işi, yönetmekte olduğu kurum ya da şahısları, kurallarına uygun ve mevzûatına sâdik bir şekilde idare etmek emânete riâyet, yani sıdk olurken; aksine bunlara riâyetsizlik ise emânete ihânet, yani kizb olmaktadır.

Sıdk kavramının terim anlamını incelemeyi bitirdikten sonra şunu söyleyebiliriz: Sıdk da bütün kavramlar gibi, ele alındığı alanla irtibatlı olmak üzere değişik yönleriyle tanımlanmıştır. Bu tanımların ortak noktası ise sözlerde, fiillerde ve niyetlerde doğruluk ve sadâkatten ayrılmamaktır.

C. CÂHİLİYYE ŞİİRİNDE KULLANILIŞI

Câhiliyye dönemi Arap şiirleri, sadece kıymetli edebî ürünler olarak değil, aynı zamanda İslâmî araştırmacılar için vazgeçilmez bir başvuru hazînesi olarak da önem taşımaktadır.

Araplarda şairâne düşünüş, onların doğuştan sahip oldukları bir kabiliyet ise de; düşünce belirlen kalıp ve kurallar içinde icrâ edilen türü olarak şiir, zaman içerisinde evre evre gelişerek müşahhas bir hüviyet kazanmıştır. Şiirin Araplar arasında gelişmesine etki eden unsurları düşündüğümüzde hemen aklımıza uçsuz bucaksız çöl, gökyüzü ve bunların yol açtıkları imkânsızlıklar gelmektedir. Arap şiirinin gelişim seyrine göz attığımızda; ilk önceleri darb-ı meseller şeklinde dizilmiş ibarelerin kulaktan kulağa dolaştıklarını, daha sonraları benzer ifadelerin bu darb-ı mesellere eklenerek beyitleri oluşturduklarını görmekteyiz. Bu ilerlemeler içerisinde bir sonraki aşama da; şiirin ilk ölçülerinin (recez, arûz vezni vb.) ve türlerinin (kasîde, mersiye, gazel vb.) teşekkülüdür. Eski Arap toplumunda şiir ve şâir adeta her şey

⁸⁷ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik İbn Hişâm (v. 218/833), **es-Sîretü'n-Nebeviyyetü**, (Thk.: Mustafa es-Sekâ - İbrâhîm el-Ebyârî - Abdülhafîz Şibî), Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1936, Beyrût, IV, 311. ... الصدق أمانة و الكذب خيانة...

demekti. Şiir, bazen usta şâirler tarafından kullanılarak saraylardaki ince hayatın ayrılmaz bir parçasını anlatmış; bazen de sıradan çobanların ağzından dökülerek dar çerçeveli bir hayatın mücadelelerini ölümsüzleştirmiştir. Yine şiir, bir başka zaman da günlük hayatın yorgunluğunu alan, işi çabuklaştıran bir kuvvet görevi görmüştür. Şâir ise, hasmını hicvederek onu iş göremez hale getiren ve toplum içinde utandırabilen çok önemli bir silâh sayılmıştır⁸⁸.

Kur'ân'daki herhangi bir kelime veya kavramın orijinal anlamını tespit etmeye çalışan araştırmacı, yukarıdaki husûsiyetleri bünyesinde barındıran Câhiliye dönemine ait şiirleri görmezlikten gelemmez. Çünkü, o dönemin şiirlerindeki yerel kültüre ait motifler, ilgilenilen kelimenin anlam haritasını çıkarmada araştırmacıya çok değerli veriler sunabilmektedir. Herhangi bir kavramın Câhiliye dönemindeki anlamının tespit edilmesindeki asıl amaç da, o kelimenin İslâm öncesi ve sonrası kullanımlarını karşılaştırma imkânını yakalamaktır.

Câhiliye dönemine ait şiirler hakkında bir kaç noktaya dikkat çekmek istiyoruz: Bunlardan birincisi, Kur'ân tefsîrinde bu şiirlerden istişhâd etmenin meşrûyeti meselesi. Bu sorun, tamamen o dönem şiirlerinin *içeriği* ile ilgili bir husustur. Câhiliye dönemi şiirlerinin muhtevâsını oluşturan din dışılık, müstehcenlik ve eğlence hayatına yönelik tasvîrler, bu malzemelerin Kur'ân tefsirinde kullanılmasının uygun olup olmaması gibi bir tartışmayı da zaman zaman gündeme getirmiştir. Bu yöndeki mevcut bazı münâkaşalara değinmeden geçmek istiyoruz. Çünkü bizim için, ilgilenilen kelimenin ne tür şiirlerde kullanıldığından ziyâde, bu kullanımların işaret ettiği manalara ulaşılması ve doğru anlamlandırma adına bunlardan yararlanılması önemlidir. Dolayısıyla İslâmiyet öncesi Arap edebiyatına ait malzemeler ve bilhassa şiir, Kur'ân araştırmaları açısından çok önemli bir kaynak

⁸⁸ Neşet Çağatay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, Ankara, 1971, s. 148-150. Arapların tarihleri, kültürleri, sosyal yaşantıları, meziyetleri, çevreleriyle ilişkileri, kısaca bütün durumları hakkında daha geniş bilgi edinmek isteyenler, bu alanın klasik temel eserlerinin yanı sıra, araştırmalarını daha çok İslâm öncesi Arap tarihine hasreden Iraklı tarihçi Cevâd Ali'nin dokuzuncu cildi Arap şiirine ayrılan ve tamamı 10 ciltten oluşan şu eserine müracaat edebilirler: Cevâd Ali (v. 1987), **el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arabi Kable'l-İslâm**, Câmîatü Bağdâd, yrs, 1993.

olarak görülmüş ve ilk dönemden itibaren neredeyse bütün tefsirlerde bu önemli kaynaktan yararlanılmıştır⁸⁹.

Dikkat çekmek istediğimiz ikinci husus, Câhiliyye dönemi Arap şiiri diye bilinen mevcut şiirlerin mevsûkiyeti konusudur. Eski Arap edebiyâtının ürünü olarak bugün önümüzde duran şiirlere, gerçekten o günlerden bugünlere intikâl eden sahîh metinler gözûyle bakmayan bazı araştırmacılar, genel kanaatten ayrı bir biçimde ortada bir mevsûkiyet sorununun varlığından söz etmektedirler. Bu konudaki eski şüpheleri ele alarak, mevcut şiirlerin sahte olmaları ihtimâlini ilk önce Alman müsteşrik Theodor Nöldeke (ö. 1930) ortaya atmış ve diğer müsteşrikler de onu takip etmişlerdir. Hemen hemen aynı fikirlerin İslâm dünyasındaki temsilcisi olan Tâhâ Hüseyin (v. 1973) de bu iddiayı eserlerinde geniş bir şekilde işlemiştir⁹⁰. Ayrıntıya girmeye ne imkân vardır, ne de gereklilik. O halde aşağıdaki cümlelerinden hareketle onun görüşlerini özetlemek yerinde olacaktır. Şu cümleler ona aittir:

“...Ben Câhiliyye hayatının varlığını inkâr ediyorum değilim; benim inkâr ettiğim şey Câhiliyye şiiri diye isimlendirilen bu şiirlerin Câhiliyye hayatını yansıttığı düşüncesidir. Câhiliyye dönemini araştırmak istediğimde, İmriu'l-Kays, Nâbiğa, A'şâ ve Züheyr'in şiirlerine bakacak değilim. Çünkü ben, bu şâirlere nispet edilen şiirlere güvenmiyorum. Bu konuda başka bir yol izliyorum ve Câhiliyye hayatını, sıhhatinde hiç kuşku ihtimâli olmayan metinlerde yani Kur'ân'da araştırıyorum. Zira Kur'ân, Câhiliyye asrını yansıtan en iyi aynadır ve Kur'ân metinleri hiç kuşku kabul etmeyecek derecede sübût bulmuştur...”⁹¹

Bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi Taha Hüseyin, Câhiliyye şiiri denilen şiirlerin pek çoğunun Câhiliyye dönemiyle ilgisinin bulunmadığını, bu şiirlerin siyâsî, dinî ve sosyal vb. nedenlerle İslâm sonrası dönemlerde uydurularak, Câhiliyye dönemine nispet edildiğini ifade etmekte, buradan da bu malzemelerin hiçbir

⁸⁹ Arap dili ve edebiyâtının özellikle de şiirin Kur'ân tefsiri açısından önemi ve şiirin Kur'ân tefsirinde kullanılmasına yönelik itirazlar hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Sadreddin Gümüş, **Kur'ân Tefsirinin Kaynakları**, Kayıhan Yayınları, Ankara, 1990, s. 103-126.

⁹⁰ Nihad M. Çetin, **Eski Arap Şiiri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1973, s. 49. Eski Arap şiiri üzerine ülkemizde yapılan araştırmalar arasında önemli bir yere sahip bu eserde Tâhâ Hüseyin'in görüşleri zaman zaman eleştirilmekte ve bunlara cevaplar verilmektedir. Bkz.: **Eski Arap Şiiri**, s. 48-57.

⁹¹ Tâhâ Hüseyin (v. 1973), **Câhiliyye Şiiri Üzerine**, (Çev.: Şaban Karataş), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, s. 37.

biçimde, Kur'ân veya hadîs metinlerini anlamada ölçü olamayacağı sonucuna varmaktadır.

Kur'ân'daki bir kavramın en eski kullanımlarını tespit etmeye çalışan bir araştırmacının önünde zaten var olan bir yola, artık ikincisi de eklenmeye başlamıştır: İlki, Câhiliyye şiirlerini dikkate alarak onlardan yararlanmak, diğeri ise bu şiirleri tamamen uydurma sözler olarak görüp yoluna bunları almaksızın devam etmek. Tâhâ Hüseyin ve fikirdaşlarının⁹² yukarıdaki görüşlerinin İslâm dünyasında kabul görmemiş olması, hatta kendi ülkeleri olan Mısır'da bu eserlerin toplattırılması⁹³, ayrıca da bu görüşleri bir bir inceleyip değerlendirmelere tâbi tutmanın bizim araştırma sahamızın dışında bir mevzu olması gibi nedenlerden ötürü, biz de çalışmamızı yürütürken Câhiliyye dönemi şiirlerinden yararlanmayı tercih ediyoruz.

Nihâyet, belirtmek istediğimiz üçüncü konu da, Câhiliyye dönemi şiirlerinin hangi zaman aralığını kapsadığı konusudur. Aslında genel olarak *Câhiliyye Dönemi* ifadesi ile, hangi devrin işaret edilmek istendiğinin çok net olmadığını da söyleyebiliriz. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, birinci câhiliyyeden⁹⁴ bahsetmektedir. O zaman birinci câhiliyyeyi takip eden başka câhiliyye dönemleri de mi vardır? Eğer varsa, hangi tarihleri kapsamaktadır? Mutlak manadaki Câhiliyye Döneminin ne zaman başladığı konusu ile ilgili olarak çok farklı fikirler söylenmiş ama, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamber olması, yani vahyin nâzil olmaya başlamasıyla birlikte bu dönemin sona erdiği konusunda mutâbakata yakın değerlendirmelerden söz edilebilmektedir⁹⁵. Hemen belirtelim ki, Câhiliyye döneminin edebî ürünleri

⁹² Tâhâ Hüseyin 1902 yılında öğrenci olarak Ezher'e girdiğinde Mısır'da *nahda* (Rönesans, uyanış) hareketinin olgunluk evresi yaşanmakta olup, fikir dünyası açısından *kadîm* (geleneççiler) ile *cedîd* (yenilikçiler) arasındaki mücadele zirvede idi. Tâhâ Hüseyin de tecdîd ve islâha çağrı yapan Muhammed Abdûh (v. 1905)'un Ezher'de verdiği son derslerine katılma fırsatı bulmuştur. Dolayısıyla Tâhâ Hüseyin'in fikrî alt yapısında Abdûh'un da etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bkz.: Karataş, **Câhiliyye Şiiri Üzerine**, s. 7. Onun fikirlerini sürdürmeye çalışan genç takipçileri arasında Emîn el-Hûlî (ö. 1966) ve öğrencisi Muhammed Ahmed Halefullah (ö. 1998)'in isimleri sayılmaktadır. Bkz.: Karataş, **Câhiliyye Şiiri Üzerine**, s. 11, 23.

⁹³ Karataş, **Câhiliyye Şiiri Üzerine**, s. 13.

⁹⁴ وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ....

⁹⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi sahibi olmak isteyenler bkz.: Süleyman Tülücü, "Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menş'e'i", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1980, sayı: 4, sayfa: 279-285; Mustafa Fayda, "CÂHİLİYYE", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, VII, 17-19; Faruk Ateş, **Kur'ân'da Cehalet Kavramı**, Ekin Yayınları, İstanbul, 2001; Mehmet Yalar,

konusunda araştırma yapanlar, bugün elde bulunan en eski Arap şiirlerinin, bi'setin 200 veya daha ihtiyâtlı bir yaklaşımla ifade edilecek olursa, 150 sene öncesine dayandığından söz etmektedirler. Dolayısıyla bu da, bir araştırmacının mümkün olan erken dönemlere gitmek istediğinde, en fazla milâdî beşinci asrın sonları veya altıncı asrın başlarına kadar geri gidebileceğini göstermektedir⁹⁶.

Tefsîrin bir malzemesi olduğu için Câhiliyye Şiiri'nin bir takım problemleri bizi de ilgilendirmektedir. Uzunca bir değerlendirme yapmamızın nedeni de budur. Araştırma konumuz olan *sıdk kavramının* Câhiliyye dönemindeki kullanımlarını tespit etmek için şiirlerden yararlanmamızın kaçınılmazlığından hareketle, divan ve muallakalara başvurduk. İlk olarak söylemeliyiz ki yaptığımız incelemelerde, sıdk lafzının türediği s-d-k kökündeki *kuvvet ve sertlik* anlamlarının Câhiliyye şiirlerinde de mevcut olduğunu gördük. İslâm öncesi dönemin şâirlerinden olan meşhur İmru'ülkays b. Hucr (ö. 540 dolayları) bir beytinde;

*“Biz seninle dövüşürken sen içinden neler neler geçiriyordun,
Şiddetle gürleyen sâdik (güçlü) bir gök gürültüsünün sarsması gibi
gürleyeceğini hayâl ediyordun”⁹⁷*

derken, sıdk lafzının kökündeki güçlülük unsuruna vurgu yapmış ve gök gürültüsüne sıfat yaptığı sâdik kelimesinin güçlü oluş ve sarsıcılık anlamını öne çıkarmıştır.

“Câhiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirin Sosyale Arka Planı”, **U.Ü.İ.F.D.**, Bursa, 2005, cilt: 14, sayı: 2, sayfa: 75-95.

⁹⁶ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız (v. 255/868), **Kitâbü'l-Hayavân**, (Thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1965, I, 74; Şevki Dayf, **el-Asru'l-Câhili**, Dâru'l-Maarif, Kâhire, 1976, I, 38; Nihad M. Çetin, **Eski Arap Şiiri**, s. 9.

⁹⁷ إِذَا مَا اعْتَلَجْنَا خَلَّتْ فِي الصَّدْرِ قَصِيفًا كَرَجَجَةٍ رَعْدٍ صَادِقٍ حِينَ يَرْجُفُ
Dîvânü İmriilKays, (Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Maarif, Kâhire, 1964, s. 325.

İmru'ülKays b. Hucr (ö. 540 dolayları): Kinde'nin son hükümdarı olan Hucr'ün oğlu olup, Câhiliyye döneminin tanınmış Arap şâiridir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hz. Ali onun şâirliğinden zaman zaman övgüyle söz etmişlerdir. Arap şiirini belli kurallara bağlayan ve özellikle kâfiye için esaslar koyan şâir olarak tanınmaktadır. Muallaka şâirlerindedir. Bkz.: Ahmed Savran, “İMRU'ÜLKAYS b. HUCR”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXII, 237-238; Şerafettin Yaltkaya, **Yedi Askı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985, s. 51-52.

Sıdk kelimesinin kök anlamlarından birisi de savaşta bir varlık göstermek, yani *savaşın hakkını vermek* idi. Câhiliyye dönemi şiirlerinde bu kullanım da yer almaktadır. Amr b. Külsûm (ö.584 veya 600)'ün şu beytinde bunu görüyoruz:

*“Övgü ile bahsetmek gerekir ki; Kahraman İbn Amr
Netâ'in sabahında gerçekten savaşın hakkını verdi.”⁹⁸*

Klâsik Arapça lügatlerini incelerken de belirttiğimiz gibi, bir işi mümkün olan *en güzel biçimde yapmak* da s-d-k kökünden türeyen *sadk* masdarıyla ifade edilmekte idi. Câhiliyye dönemi şiirlerinde bu kullanımların yer aldığını da gördük. Örneğin; Antere b. Şeddâd (ö. 22?/641?)'in muallakasından aldığımız şu örnek beyit, bize bunu açıkça göstermektedir:

*“Boğumları sert, güzelce doğrultulmuş ve düzeltilmiş mızrağı
Sokmakta, iki elim onlardan (düşmanlardan) evvel davrandı.”⁹⁹*

Arapların dilsel bilinçlerinde mevcut olan sıdk lafzı mustakil olarak, genel manadaki *iyi davranışları* anlatmak için kullanılmaktadır. Aşağıdaki

بَانَ الْمَاجِدِ الْبَطَّلِ ابْنَ عَمْرٍو غَدَاةَ تَطَاعٍ * قَدْ صَدَقَ الْقِتَالَ 98

Dîvânü Amri'bni Külsûm, (Thk.: Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., s. 41.

* *Netâ'*: Yemâme'de bir yer ismi.

Ebû'l-Esved Amr b. Külsûm b. Mâlik (ö. 584 veya 600): Irak'ta bulunan Tağlib kabilesindedir. Muallaka şairlerindedir. Gururlu, cesur ve kahraman kişiliği şiirlerine yansımıştır. 150 yıl kadar yaşadığı rivâyet edilmektedir. Bkz.: Ebû Abdillâh b. Müslim İbn Kuteybe (v. 276/889), **eş-Şi'r ve'ş-Şüarâ**, Leiden, 1902, s. 57-67; Yaltkaya, **Yedi Askı**, s. 81-85; Muharrem Çelebi, “AMR b. KÜLSÛM”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, III, 85-86.

جَادَتْ لَهُ كَفَىٰ يِعَاجِلِ طَعْنَةٍ بِمُتَّقِفِ صَدَقِ الْكُغُوبِ مَقْوَمٍ 99

Dîvânü Antere el-Absî b. Şeddâd, (Thk.: Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., s. 58; **Şerhu Dîvâni Antere**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s. 124.

Antere b. Şeddâd b. Amr el-Abesî (ö. 22?/641?): Cahiliye döneminin ünlü muallaka şairlerindedir. Cesareti ve yiğitliği ile tanınan şâir Abes kabilesindedir. Zübân kabilesi ile kendi kabilesi arasında süregelen savaşlarda hem kahramanlığını, hem de edebî yönünü gösterme imkânı bulmuştur. Nihâyetinde yine bir savaş sırasında ölmüştür. Bkz.: İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve'ş-Şüarâ**, s. 130-134; Yaltkaya, **Yedi Askı**, s. 99-101; Cemal Muhtar, “ANTERE”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, III, 237.

“Mümtâz kişi sıdk ile içli dışlıdır, bu onun değişmez vasfıdır
Alçak kişi ise yalanla hemdem olur, artık insanları aldatır.”¹⁰⁰

beytinde sıdkın genel olarak iyi davranışları ifade etmek için kullanıldığını görmemiz mümkündür.

Toplumun uygun ve güzel gördüğü şahıs, olay veya nesnelere sıdk lafzına izafe ederek söylemek de Cahiliye Arapları arasında yaygın bir kullanımdır:

“Ne iyi gençler bunlar, ki aralarında hiç kin yoktur
Muhtaç duruma düştükleri zaman birbirini ayıplamaya çalışmazlar”¹⁰¹

Şiirleri incelerken sıdk lafzının yine izafetle *ibnü ammi's-sıdk*¹⁰² / ابن عم الصدق biçiminde değişik bir kullanımına şahid olduk ki, bu kullanıma daha önce lügatleri incelerken hiç rastlamamıştık. Kur'ân'da da bu tarz bir kullanım bulunmamaktadır. Bu kullanımlarda *sıdk* çokça sarılan, *sıdk* taraftar olan kişiler anlamı kastedilmektedir:

“Sohbet ettiğim sâdik dostlarım
Eğerlenmiş, gitmeye hazır atlar gibidirler”

¹⁰⁰ وَالصَّدَقُ بِأَلْفِهِ الْكَرِيمِ، الْمُرْتَجَى وَالْكَذِبُ بِأَلْفِهِ النَّبِيُّ، الْأَخِيْبُ

Dîvânü Tarafeti'bnî'l-Abd, (Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., s. 10.

Tarafeti'bnî'l-Abd b. Süfyân (ö. 569): Muallaka sahibi olup, Câhiliyye döneminin ve Arapların en büyük şairlerindendir. Bekir ibn Vâil kabilesindedir. Pek genç yaşta (26) öldürülmüştür. Bkz.: İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve's-Şuarâ**, s. 88-96; Yaltkaya, **Yedi Askı**, s. 31-34.

¹⁰¹ إِذَا أَرْمَلُوا نَمَّ يُولُغُوا بِالتَّلَاوُمِ وَفَتَيَانُ صِدْقٍ لِأَضْعَائِنَ بَيْنَهُمْ

Dîvânü Hâtim et-Tâî, (Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., s. 88.

Ebû Seffâne Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâî el-Kahtânî (ö. 578?): Cahiliye döneminin cömertliğiyle ünlü şairidir. Tay kabilesine mensuptur. Aşırı cömert ve misafirperverliğinden ötürü *cevâd* lakabıyla da bilinmektedir. Onun cömertliği etrafında şekillenen birçok menkıbe ve hikâye bugün Anadolu'da da halk arasında yaşamaktadır. Bkz.: İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve's-Şuarâ**, s. 123-130; Süleyman Tülücü, “HÂTİM et-TÂÎ”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, XVI, s. 472-473. Ayrıca şu beyit de yine böyle bir kullanım için örnek oluşturacak özelliktedir:

وَإِخْوَانِ صِدْقٍ صَادِقِينَ صَحِيْبَهُمْ عَلَى غَارَةٍ مِنْ مِثْلِهَا الْحَيْلُ تُسْرَحُ

Şerhu Dîvâni Antere, s. 29

¹⁰² تَبَعَ ابْنُ عَمِّ الصَّدَقِ حَيْثُ لَقِيْتَهُ فَإِنَّ ابْنَ عَمِّ السَّوِّءِ إِذَا سَرَّ يَخْلِفُ

Şerhu Dîvâni Hâtim et-Tâî, (Thk.: İbrâhîm el-Cezîni), Dâru'l-Kâtib el-Arabî, Beyrut, 1968, s. 71:

Dîvânü Hâtim et-Tâî, s. 88.

Yine şiiirlerde s-d-k kökünün en yaygın anlamı olan *sözdeki doğruluğu* ifade etmek için kullanıldığını gördük. Örneğin İmruülkays bu kelimeyi aşağıdaki beyitte doğru söylemek anlamında kullanmıştır:

*“Ne hoş bir sabah, ey arkadaş, konuş
İstersen binicilik öyküleri anlat, ama doğru konuş”¹⁰³*

Doğru söz söylemek anlamındaki kullanıma bir örnek de, hem Câhiliyye hem İslâmî dönemi görmüş olan Hassan b. Sâbit (v. 60/680)'in şu beytinden vermek istiyoruz:

*“Şiir kişinin aklıdır; ister zeki, isterse aptal olsun onu meclislerdekilere sunar
Söylediğin en güzel beyit, dile getirdiğinde “doğru söyledi” denilen beyittir.”¹⁰⁴*

S-d-k kökünden gelen bir başka masdarın sevgi, dostluk, samîmiyet anlamı içerecek mâhiyette şiiirdeki kullanımını görmek mümkündür. Meymûn b. Kays A'şâ (ö. 7/629)'nın bir beytinde şu şekilde bir ifade mevcuttur:

*“Kavuşmaktan ümidi kestiğim zaman dostluğu da keserim
Şüphesiz ki kardeşlik karşılıklı sevgi demektir.”¹⁰⁵*

103 وَأَصْدُقُ وَأَنْطِقُ
وَحَدَّثَ حَدِيثَ الرَّسْبِ إِنْ شِئْتَ وَأَصْدُقُ
Dîvânü İmriilKays, s. 85.

104 وَإِنَّمَا الشَّعْرُ لُبُّ الْمَرْءِ يَعْرُضُهُ
وَأَلَى الْمَجَالِسِ إِنْ كَيْسًا وَإِنْ حُمْقًا
وَأَنْ شِعْرَ بَيْتٍ أَنْتَ قَائِلُهُ
بَيْتٌ يُقَالُ، إِذَا أَنْشَدْتَهُ، صَدَقًا

Dîvânü Hassânî'bni Sâbit, (Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., s. 154.

Ebû'l-Velfd Hassân b. Sâbit el-Münzir el-Hazrecî (v. 60/680): Münzir kabilesindendir. Ömrünün yaklaşık 60 yılı Câhiliye döneminde geçmiştir. Daha sonra Müslüman olup Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şairi olmuştur. Bkz.: İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şüarâ*, s. 170-173; Hüseyin Elmalı, “HASSÂN b. SÂBİT”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, XVI, 399-402. Doğru söz söylemekle ilgili daha fazla örnek görmek isteyenler Hassân b. Sâbit'in aynı dîvânınının 152. sayfasının yanı sıra şu dîvanlara da müracaat edebilirler: *Dîvânü Hassân b. Sâbit el-Ensârî*, Dâru Sâdır, s. 167; *Dîvânü Tarafeti'bni'l-Abd*, s. 69; *Şerhu Dîvâni Antere*, s. 68.

105 وَلَقَدْ أَقْطَعُ الْخَلِيلَ، إِذَا لَمْ
أَرْجُ وَصَلًا، إِنَّ الْإِخَاءَ الصِّدَاقُ

Dîvânü'l-A'şâ, (Thk.: Ömer Faruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., s. 155.

Meymûn b. Kays A'şâ (ö. 7/629): Cahiliye dönemi şairlerindendir. Diğer A'şâ isimli şairlerden ayırmak için kendisine A'şâ el-Ekber veya A'şâ Bekr de denilmiştir. Gözlerindeki rahatsızlık yüzünden şiiiri bir geçim kaynağı olarak kullanmıştır. Müslüman olup olmadığı konusu net değildir.

Son olarak da s-d-k kökünden türeyen ve erkeğin, evleneceği kadına verdiği *mehir* anlamına gelen *sadâk* / صَدَاقُ kelimesinin şiirlerdeki kullanımına örnek vermek istiyoruz:

“Görülüyor ki, Ubeyle korkuları aşırp
Irak topraklarında kavuşacağı mı biliyor
Amcam gösteriş yapıp tuzak kurarak bana eziyet ediyor
Evlilik için mehir isteyerek de bana haksızlık ediyor”¹⁰⁶

Câhiliyye dönemi şiirleri incelendiğinde bu ve benzeri kullanımlara ait daha fazla örnek görmek mümkündür. İnceleyip görebildiğimiz kadarıyla Câhiliyye şiirlerindeki s-d-k kökü ve türevlerinin kullanımı, gerek Arapça lügatler ve gerekse Kur’ân âyetlerindeki kullanımlarla çoğunlukla örtüşmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi *sıdkı çok seven* anlamındaki *ibnu ammi’s-sıdk* kullanımı ise sadece şiirlerde bulunmaktadır. Büyük ihtimalle Kur’ân’da kullanılan *sıddîk* kelimesini ifade etmektedir. Dikkat çeken bir durum da şu olmuştur: S-d-k kökünden türeyen *sadaka* / صَدَقَةٌ kelimesine ait herhangi bir kullanıma şiirlerde rastlayamadık. Bunun nedeni de, olsa olsa dinî bir manayı ihtivâ edecek şekilde karşılıksız yardım anlayışının o dönemde yer almayışıdır. Câhiliyye döneminde de insanlar yedirip içirmek, ikrâm etmek gibi erdemleri fiilen icrâ ediyorlardı. Ama bu icraatları, tamamen dünyevî menfaat kaynaklı olarak cereyân etmekteydi. *Sadaka* kelimesi, ilk defa Kur’ân’la beraber kullanılmaya başlanmasıyla cömertlik ve ikrâm anlayışının da muhtevâsı bambaşka bir çehre kazanmış olmaktadır.

D. KUR’ÂN’DA SIDK LAFZI

Kur’ân kavramlarıyla ilgili çalışmaların önemli aşamalarından biri de ilgili lafzın vahiy dönemindeki kullanımını tespit etmektir. Biz de, *sıdk* kelimesinin Kur’ân metnindeki kullanılmasını şekil ve manâ yönüyle tespit etmeye çalıştık. Kur’ân-

Bkz.: İbn Kuteybe, **eş-Şi’r ve’ş-Şüarâ**, s. 135-143; Süleyman Tülücü, “MEYMÛN b. KAYS A’ŞÂ”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, III, 135-143.

106

تُرَى عَلِمَتْ عَيْبَةَ مَا أَلَايَ
طَغَانِي بِالرِّيَا وَ الْمَكْرِ عَمِّي
مِنَ الْأَهْوَالِ فِي أَرْضِ الْعِرَاقِ
حَارَّ عَلَيَّ فِي طَلَبِ الصَّدَاقِ

Şerhu Divâni Antere, s. 92.

Kerîm'de sıdk lafzının iki kullanımı vardır: Birisi sıdk kelimesinin *yalın* olarak kullanımı, diğeri de *izâfet terkîbi* (isim tamlaması) halinde kullanımıdır.

Sıdk kelimesi, altı âyette yalın olarak kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi Mâide Sûresi'ndedir¹⁰⁷. Bu âyette geçen sıdk kelimesine genel manada doğruluk, dürüstlük anlamı verilmektedir. Ancak, sûrenin birinci âyetinde anlaşmalara bağlı kalınması istenmektedir¹⁰⁸. Sıdk kelimesinin geçtiği âyet ise, tebliğlerine verdikleri cevaplar hakkında âhirette sorgulanacak olan peygamberlerden sadece Hz. İsâ'nın hesaba çekilişinden bir kesit sunmaktadır. Bu âyetlerde anlatılanların hemen ardından gelen sıdk kelimesi ile anlatılanın *sadâkat* olduğunu söylemenin daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Çünkü Hz. İsâ'nın, halkına apaçık delillerle gönderilmesine rağmen yine de inkâr edilmesi, havârîlerin gökten bir sofraya inmesini talep etmeleri ve yine onların Hz. İsâ'yı ve annesini tanrı edinerek Allah inancında sapkınlık göstermeleri eleştirel bir üslupla âyette yer bulmaktadır. İşte âyete göre sıdk, bu tür davranışları göstermemektir, sâdıklar ise sıdka yapışanlardır. Allah da sâdıklara ebedî kalacakları cennetler vermeyi vaad etmektedir. Ahirette fayda vermeyecek olan istenmeyen davranış, doğru yoldan meyletme olarak belirlenmektedir. Bunun karşısı ise istikâmet üzere yaşamaktır, o da âyette sıdk ile ifade edilmektedir. Kısacası bu âyetteki sıdk lafzının tevhid inancına sadâkatle, istikâmet üzere bir hayat sürme olarak anlamlandırmak mümkündür¹⁰⁹.

Başka bir âyette Rabb'in kelimelerinin hem sıdk, hem de adâlet yönüyle tam ve mükemmel olduğu bildirilmektedir¹¹⁰. Âyetlerin öncesine baktığımız zaman, bu âyette geçen Rabb'in kelimesinin veya kelâmının Kur'ân olduğunu anlamaktayız. O halde sıdk; *Kur'ân'ın bir özelliği* olmaktadır. Bu da Kur'ân'ın yalından, çelişkilerden uzak olup ifadelerinin güçlülüğü ve doğruluğu anlamına gelmektedir. Hatta Kur'ân'ın bütün konularını ikiye ayırıp, haberle ilgili olanlarına sıdk, yükümlülüklerle ilgili olanlarına adâlet denmesi gerektiği tespitinde de bulunmaktadır¹¹¹.

¹⁰⁷ Mâide, 5/119

قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ...

¹⁰⁸ Mâide, 5/1

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...

Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim (v. 327/938), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk.: Es'ad Muhammed et-Tayyib), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 1999, IV, 1256; Muhammed Tâhir İbn Âşûr (v. 1973), **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Dâru Sühnûn, Tunus, 1997, VII, 118; Yazır, **Hak Dîni**, III, 372-373.

¹¹⁰ En'âm, 6/115

وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ...

¹¹¹ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXIII, 161; Krş.: **Tercüme**, X, 138.

Sıdkın yalın olarak üçüncü kullanımı Ahzâb Sûresi'ndedir. Âyet meâlen şu şekildedir:

“Ey (Muhammed!) Unutma ki biz bütün peygamberlerden söz aldık. Ağır sorumluluk taşıyan bu sözü bugün senden aldığımız gibi, geçmişte Nûh, İbrahim, Mûsâ ve Meryem oğlu İsa'dan da almıştık. Evet, Allah bunu peygamberlerin söze bağlı kalıp kalmadıklarını sormak için yapmıştır. Bilesin ki Allah kâfirler için de çok acıklı bir azap hazırlamıştır.”¹¹²

Bu âyette geçen sıdk için doğruluk, sâdık için de doğru şeklinde anlam vermek hiç de isâbetli görünmemektedir. Bize göre buradaki sıdk, bir önceki âyette geçen *söz/mîsâka sadâkat* anlamına gelmektedir. Sâdıklar ise, peygamberler veya ümmetleridir.

Yine Ahzâb Sûresi'nde anlatılan Hendek Savaşı sırasında, münâfıkların ve müminlerin ortaya koydukları tavırlar karşılaştırılmaktadır. Allah'a verdikleri sözde durarak savaşta şehîd olanlar övüldükten sonra, münâfıkların azaba uğratılacakları bildirilmektedir¹¹³. Bu âyette ise, *Allah'a verilen sözlerin* sıdk kelimesiyle anlatıldığını görmekteyiz. Sıdk, Zümer Sûresi'nde de iki yerde kullanılmakta ve *Kur'ân* anlamına gelmektedir¹¹⁴.

Sıdk kelimesinin Kur'ân'daki ikinci kullanım şekli, isim tamlaması halinde olanıdır. Sıdk kelimesinin bu tarz kullanımındaki amaç, herhangi bir varlığı sahip olduğu olumlu özelliği itibariyle daha da güçlendirmektir. Arapça'da böyle bir kullanım mevcuttur. Örneğin; *kitâbu sıdkın / كتاب صدق* ve *sevbu sıdkın / ثوب صدق* tarzındaki bir ifade ile; her yönüyle mükemmel bir kitap ve elbise anlatılmaktadır. Kur'ân'da sıdk lafzının bu şekline uyan dokuz kullanım vardır. Birincisine Yûnus

¹¹² Ahzâb, 33/7-8 وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَبَيْنَ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا لَيَسْأَلَ
الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا

¹¹³ Ahzâb, 33/23-24 مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ...
فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَبَ بِالصَّدَقِ إِذْ جَاءَهُ الْبَيِّنَاتُ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ وَالَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ
وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

¹¹⁴ Zümer, 39/32-33

Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), **Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân**, (Thk.: Hânî el-Hâc-İmâd Zekî el-Bârûdî-Hayrî Saîd), el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire, 2004, XXIV, 3-4; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî (v. 450/1058), **en-Nüket ve'l-Uyûn**, (Thk.: es-Seyyid Abdumaksûr b. Abdirrahîm), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, trs., V, 126. Ayrıca bkz.: Ejder Okumuş, **Kur'ân'da Kur'ân**, Ark Yayınları, İstanbul, 2006, s. 144-145.

Sûresi'nde rastlamaktayız. Sûrenin başında Allah'ın Hz. Muhammed (s.a.v.)'e vahiy göndermesi, onun insanları uyarması, inananların Rableri katında üstün bir konum ile müjdelemesinde tuhaf karşılanacak bir şey olmadığı belirtilmektedir¹¹⁵. *Kademe sıdkın* / *قَدَمِ صِدْقٍ* ifadesindeki sıdk kelimesi, kadem kelimesinin ifade ettiği manayı olumlu yönde pekiştirmekte ve ona övgü katmaktadır. *Kadem* ayak manasına geldiği gibi, öncelik manasına da gelmektedir. Bir şeyin kadîm oluşu, zaman itibariyle önce oluşunu ifade etmektedir. Zaman bakımından önce olmak kadem anlamına gelmektedir. Yine bir şeyin şeref ve faziletçe üstünlüğü de kadem ile anlatılmaktadır. Bir kimsenin bir işte kademinin olduğunu söylemek, onun hayırlı işlerde daima önde olduğu anlamına gelmektedir¹¹⁶. Bu anlamlarını birlikte düşündüğümüzde fazilet ve şeref yönüyle üstün olmayı ifade eden kadem kelimesinin sıdk lafzı ile daha da güçlü bir anlatım kazandığını görmekteyiz. Bu durum ise, çok üstün bir konum anlamına gelmektedir. Bazı çevirilerde de olduğu gibi, âyette geçen *kademe sıdkın* ifadesini *doğruluk makamı* şeklinde Türkçe'ye çevirmek yerine¹¹⁷, *özel bir mevki, ayrıcalıklı bir konum, üstün bir yer* olarak anlamlandırmak daha uygun görünmektedir. Dünyadaki kralların öncelik, üstünlük ve ayrıcalık tanıdıkları bir takım insanlar vardır. Bu insanlar, gösterdikleri bir takım üstün meziyet, hizmet ve gayretleriyle, sultanlar nazarındaki böylesi değerli mevkileri elde etmektedirler. Allah da, kâinatın sonsuz güce sahip bir melîki olarak bazı insanlara şerefli konumlar, makamlar bağışlamaktadır. Bunu ifade eden başka bir âyet de şu şekildedir: “*Allah'a karşı gelmekten sakınanlar cennette bahçelerde ve ırmak kenarlarında olacaklardır. Onlar ayrıca, güçlü bir melîkin yanında itibarlı bir konumda olacaklardır.*”¹¹⁸ Takvâ sahiplerinin Allah katındaki konumları *mak'adi sıdkın* / *مَقْعَدِ صِدْقٍ* şeklinde nitelenmektedir. Daha önceki kadem-i sıdk ne ise, bu âyetteki mak'ad-ı sıdk da odur. *Mak'ad*, sanki bir koltuk gibi anlaşılabilir. Ancak mecâz anlam kastedilmekte olup, *üstün konum* anlaşılmalıdır.

¹¹⁵ Yûnus, 10/1-

... وَيَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ...

¹¹⁶ Ahfeş, **Meâni'l-Kur'ân**, II, 340; Râğib, **Müfredât**, s. 397.

¹¹⁷ Bazı Kur'ân meâllerinde bu tamlamanın çevirilerinin farklı şekillerde yapıldığını görmekteyiz. Örnek olarak birkaçını göstermek istiyoruz: Ali Özek ve Arkadaşları, T.D.V. Yayınları, **Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli**, Ankara, 1997, “...*doğruluk makamı*...”; Halil Altıntaş-Muzaffer Şahin, D.İ.B. Yayınları, **Kur'ân-ı Kerim Meâli**, “...*doğruluk makamı*...”; Suat Yıldırım, **Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meâli**, Feza Gazetecilik, İstanbul, 1998, “...*üstün sadâkat makamı*...”; Süleyman Ateş, **Çağdaş Tefsir**, IV, 198, “...*doğruluk kademi*...”

¹¹⁸ Kamer, 54/ 54-55

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ

Firavun'un zulmünden kaçan İsrailoğulları'nın yerleştikleri yerleşim yeri anlatılırken *mubevve'e sıdkın / مَبْوَأٌ صِدْقٍ* tamlamasına yer verilmektedir¹¹⁹. Bu ifadeden anlamaktayız ki onların yerleştikleri arazi, hayatın sürdürülmesi için gerekli mahsulün yetiştirebileceği kadar verimli, zâlimlerin zulümlerinden emîn olarak yaşanılacak kadar da güvenli bir yerdir. Biz de bu yerin neresi olabileceğine ilişkin tartışmalara girmeksizin, bir âyette İsrailoğulları'nın yerleştiği yerin bereketle doldurulduğunun¹²⁰ ifade edilışinden hareketle, bu yerleşim yerinin övülen, güvenilir ve verimli bir yer olduğunu belirtmekle yetinmek istiyoruz.

İsrâ Sûresi'nde aynı âyette girme ve çıkma eylemlerinin sıdk kelimesi ile anlatıldığını görmekteyiz¹²¹. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Allah'tan isteğinin anlatıldığı bu âyetteki *mudhale sıdkın / مُدْخَلٌ صِدْقٍ* ve *muhrace sıdkın / مُخْرَجٌ صِدْقٍ* ifadelerinin farklı anlamalara açık olduğunu görmekteyiz. Eğer sıdk kökündeki ihlâs, samîmiyet, kalp duruluğu gibi manaları ön planda tutarsak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Allah'tan samîmî bir girme ve çıkma istediğini söyleyebiliriz. Bu girme ve çıkmanın mâhiyetleri konusunda farklı görüşler vardır: Namaza başlama ve bitirme, kabre girme ve haşrolma veya daha genel anlamda her türlü işin başlangıç ve bitişleri şeklinde anlaşılabilir. Şâyet sıdk kökündeki emniyet ve güven anlamını öne çıkaracak olursak, güven içinde bir girme ve çıkmadan söz etmemiz gerekecektir. İlgili âyetlerin Medine'ye hicretten kısa bir süre önce nâzil olduklarını¹²² hesaba kattığımızda şu manzara görülecektir: Mekke'li müşrikler Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke'den kovulması, onun bağlanması, hatta öldürülmesini sürekli gündemde tutarak, artan bir dozda gerginlik politikası izlemekteydiler. Mekkelilerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'i yakın bir zamanda yurdundan kovmak sûretiyle rahatsız edeceklerini de âyetten öğrenmekteyiz¹²³. Bu arada, Medinelilerin bazıları da Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kendi şehirlerine değil, Şam'a gitmesi gerektiğini, zira oranın peygamberler bölgesi olduğunu, eğer böyle yaparsa kendilerinin de onu tasdik edebileceklerini ifade ediyorlardı¹²⁴. Biz, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in böyle bir ortamda

¹¹⁹ Yûnus, 10/93

¹²⁰ A'râf, 7/139

¹²¹ İsrâ, 17/80

¹²² Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, (v. 468/1075), **Esbâbü'n-Nüzûl**, Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, Mısır, 1968, s. 166.

¹²³ İsrâ, 17/76

¹²⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XV, 150-151; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXI, 23; Krş.: **Tercüme**, XV, 11.

hicret ederken Mekke'den *güven içinde bir çıkış* ile Yesrib'e *güven içinde bir giriş* Allah'tan istemekte olduğunu düşünmekteyiz.

Hiz. İbrâhîm (a.s.)'in Allah'tan isteklerini ifade eden dua âyetleri arasındaki bir kullanım da konumuzla ilgilidir. Onun Şuarâ Sûresi'nde "*Sonrakiler arasında bana lisân-ı sıdk ver*"¹²⁵ şeklinde ifade edilen isteğinin, Meryem Sûresi'nde "*(İbrahim, İshak ve Yakub'a) yüksek bir lisân-ı sıdk verdik*"¹²⁶ cümlesiyle cevaplandırıldığını görmekteyiz. Bu kullanımlarda *lisân* kelimesi ile anlatılmak istenen mana, *sıdk* kelimesi ile övülmekte ve kuvvetlendirilmektedir. *Lisân* hem anlatmanın, hem de anlatılmanın yani anılmanın vâsıtasıdır. Anlatan kişi lisândan yararlanmakta, anılan kişi de dil ile anılmaktadır. Hiz. İbrâhîm'in gelecek kuşaklar arasında hayırla anılmayı istemiş olması daha makul görünmektedir. Zira bu duâdan önceki âyetlerde, babası ve kavmi ile aralarında geçen konuşmada atalarını hayırla anmadıkları açıktır. Hiz. İbrâhîm bu şekilde anılmak istemediğini, en güzel şekilde anılmayı arzuladığını *lisâne sıdkın / لِسَانَ صِدْقٍ* tabiriyle dile getirmektedir. Allah da ona, istediğini vermiştir. Zira, bütün Müslümanlar Hiz. İbrâhîm'i önder kabul etmekte, Ehl-i Kitap da aynı şekilde ona ve soyundan gelenlere saygı göstermektedirler¹²⁷.

Son olarak da Ahkâf Sûresi'ndeki *va'de's-sıdk / وَعَدَّ الصَّدَقِ* tabirine yer vermek istiyoruz¹²⁸. İlgili âyette kastedilen kimselerin amellerinin en güzellerinin kabul edilecek olması ve onların günahlarının dikkate alınmayarak, cennetlikler arasında sayılacakları bildirilmektedir. Bu, Allah'ın bir vaadidir. Bu vaad, Allah tarafından verilmesi yönüyle zaten bir gücü ifade ederken, *sıdk* kelimesine bağlanarak ayrıca bir üstünlük kazanmaktadır. *Va'de's-sıdk* ifadesi, Allah'ın vadinin tamamen sıdktan mürekkep, yerine getirileceği garantisi bulunan, gerçekleşmeyeceğine veya Allah'ın vazgeçeceği dair bir şüphe içermeyen vaad anlamına gelmektedir.

Bu açıklamalardan sonra şunu söyleyebiliriz: *Sıdk* kelimesi Kur'ân'da öncelikle sadâkat ve vefâ anlamlarına vurgu yapmaktadır. Bu hem Allah'a verilen sözler için, hem de insanların birbirleriyle gerçekleştirdikleri sözler için geçerlidir. Dolayısıyla *sıdk* lafzı, îmân ve ahlâk yönünden ayrı bir anlam ifade etmektedir.

¹²⁵ Meryem, 19/ 84

¹²⁶ Şuarâ, 26/ 50

¹²⁷ Ayrıca bkz.: Hayreddin Karaman ve Arkadaşları, **Kur'ân Yolu**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 2006, IV, 157-158; Yazır, **Hak Dini**, VI, 104.

¹²⁸ Ahkâf, 46/16 *أُولَئِكَ الَّذِينَ نَقَبَلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَتَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ فِي أَصْحَابِ الْحَنَّةِ وَعَدَّ الصَّدَقِ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ*

وَأَجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ
وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا

Kur'ân öncesi dönemde, insanların sadece çöl ve akrabalık değerlerine olan aşırı bağlılıkları, Kur'ânî çerçevede ayrı bir çehreye bürünmektedir. İkinci olarak da, sıdk lafzının şekilsel kullanımı dikkat çekmekte, birlikte kullanıldığı değeri yücelten ve kuvvetlendiren bir özelliği göstermektedir.

E. KUR'ÂN'DA S-D-K KÖKÜ VE TÜREVLERİ

Yukarıda lügat ve terim anlamları ile Câhiliyye dönemi şiirlerindeki kullanımlarını tespit etmeye çalıştığımız sıdk lafzının, şimdi de Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanılışını incelememiz gerekmektedir. Çalışmamızın bu kısmında sıdk kavramının hangi kalıplarda kullanıldığını incelemek sûretiyle kavramın *şeklî* yönü; lügat anlamları dışında kullanılıp kullanılmadığı, yeni anlamlar kazanıp kazanmadığı veya anlam daralması ve genişlemesine maruz kalıp kalmadığını incelemek sûretiyle de kavramın *anlamsal* yönü açığa kavuşturulmak istenmektedir.

Sıdk kavramı *s-d-k* / ص-د-ق sülâsî (üç harfli) köküne dayanmaktadır. Kur'ân'da 14 değişik kalıpta, 155 defa¹²⁹ geçmektedir. S-d-k ve türevlerinin yer aldığı 155 kullanım; 32 mekkî ve 17 medenî olmak üzere toplam 49 sûreye yayılmıştır. Kur'ân'ın sûre sayısının 114 olduğu göz önünde tutulduğunda, bunların Kur'ân'ın yarıya yakınına dağılması da, konunun önemini göstermesi bakımından değerlidir. S-d-k ve türevlerinin şekilsel olarak Kur'ân'daki dağılımını bir tablo halinde göstermek istiyoruz. Bu tabloda kelimelerin sadece yalın hallerini belirttik. Değişik hareketler alarak ve farklı çekimlere girerek kullanıldıklarını düşünmemiz, tabloyu isabetli değerlendirmede bize yardımcı olacaktır.

¹²⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1996, *s-d-k* / ص-د-ق md., s. 497-500.

Sa-de-ka	/	صَدَقَ	=	15 defa
Sıdk	/	صِدْقٌ	=	14 defa
Sâdık	/	صَادِقٌ	=	60 defa
Sıddîk	/	صِدِّيقٌ	=	6 defa
Sadîk	/	صَدِيقٌ	=	2 defa
Esdeku	/	أَصْدَقُ	=	2 defa
Sa-dde-ka	/	صَدَّقَ	=	10 defa
Tasdîk	/	تُصَدِّقُ	=	2 defa
Musaddık	/	مُصَدِّقٌ	=	19 defa
Te-sa-dde-ka	/	تُصَدِّقُ	=	6 defa
Mussaddık	/	مُصَدِّقٌ	=	2 defa
Mutesaddık	/	مُتَّصِدِّقٌ	=	3 defa
Sadaka	/	صَدَقَةٌ	=	13 defa
Sadukât	/	صَدَقَاتٌ	=	1 de
T O P L A M =				155 defa kullanılmıştır

Sıdk kavramı hakkında yukarıda vermiş olduğumuz bu panoramik bilgilerden sonra, onun Kur'ân'da anlam yönüyle nasıl kullanıldığını tespit etmeye geçmek istiyoruz. *Sa-de-ka* / *صَدَقَ* sülâsî fiili, tekil ve çoğul kullanımlarıyla beraber 15 yerde geçmektedir. Bu kullanımların çoğu *doğru söylemek* anlamını ifade etmektedir. Sadece bir âyette mutlak anlamda *doğru olmak*, *doğruluk fiillerini icra etmek* şeklinde söyleyebileceğimiz manada kullanılmıştır¹³⁰. Taberî (v. 310/922) bu âyette geçen *sadekû* / *صَدَقُوا* çoğul fiilindeki amel, yani fiil boyutuna dikkat çekmiş ve âyetin başlangıcında sayılan vasıfları yerine getirmenin Allah'a olan îmâna bağlılık

¹³⁰ Bakara, 2/177

...أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

olduğunu ve amel olmazsa îmânın bir anlam ifade etmediğini vurgulamıştır¹³¹. Yine bu fiilin *va'd* / وَعَدَ kelimesi ile birlikte beş¹³², *ahd* / عَهْد kelimesi ile birlikte ise bir yerde¹³³ kullanılarak *sözünde durmak* anlamını ifade ettiğini görmekteyiz. Bir yerde de *hakk* / الْحَقَّ kelimesi¹³⁴ ile birlikte kullanılarak iki mef'ül almış ve *gerçekleştirmek* (حَقَّقَ)¹³⁵ anlamında kullanılmıştır. Ku'an'daki s-d-k kökünün bütün bu kullanımları lügat anlamlarıyla örtüşür bir durum arz etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de sâdık lafzının ism-i fâili daha ziyade *sâdık* / صَادِق şeklinde kullanılmakta ve tekil, çoğul biçimleriyle toplam 60 defa yer almaktadır. Bu kullanımların kimler hakkında olduğu, zaten çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde konu olarak anlatılacağı için burada sadece sayı vererek yetinmek istiyoruz. Sâdık ism-i fâilin mübâlağalı kullanımı olan *sıddîk* / صِدِّيق kelimesi, Kur'ân'da altı defa geçmektedir. Sıddîk kelimesinin bir yerde¹³⁶ *îmân* ile ilişkilendirilerek müminleri; diğer yerlerde ise, direkt olarak bir şahsı ifade etmek için kullanıldığını görmekteyiz¹³⁷. Tabii ki, bu şahıslar sıradan insanlar değil, aksine; Hz. Meryem, Hz. Yûsuf (a.s.), Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. İdrîs (a.s.) gibi ister peygamber olsun, ister olmasın, inananlara örnek gösterilen hedef şahsiyetlerdir.

S-d-k sülâsî kökünden türeyen ve samimî dost manasına gelen *sadîk* / صَدِيق kelimesi Kur'ân'da iki yerde¹³⁸ tekil olarak geçmekte olup, bu kullanımların ilki müminler, diğeri ise kâfirler hakkındadır.

Doğru sözlülüğün Allah'a atfedildiği bir kullanım vardır ki, o da ism-i tafdil olarak kullanılan *Esdeku* / أَصَدَّقْ kalıbıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de iki âyette¹³⁹ geçmekte

¹³¹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, IV, 109-110.

¹³² Âl-i İmrân, 3/152

Enbiyâ, 21/9

Ahzâb, 33/22

Yâsîn, 36/52

Zümer, 39/74

¹³³ Ahzâb, 33/23

¹³⁴ Fetih, 48/27

¹³⁵ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXVIII, 104; Krş.; **Tercüme**, XX, 178-179.

¹³⁶ Hadîd, 57/19

¹³⁷ Mâide, 5/75

Yûsuf, 12/46

Meryem, 19/

Meryem, 19/56

¹³⁸ Nûr, 24/61

Şuarâ, 26/101

وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُونَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ...

ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ...

وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ...

قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ...

مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجُلٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ...

لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ...

وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ...

مَا الْمَسِيحُ بْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ...

يُوسُفُ أَيُّهَا الصَّادِقُ أَفْتِنَا...

وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا

وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا

أَوْ صَدِّيقِكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا...

وَلَا صَدِّيقٍ حَمِيمٍ

olup birinde *hadîs* / حَدِيثٌ, diğeri de *kîl* / كَيْل kelimesi ile beraber kullanılmaktadır. İstifhâm-ı takrîrî olarak kullanılması da, hiç kimsenin Allah'tan daha doğru sözlü olamayacağına vurgu yapmak içindir.

Buraya kadar s-d-k sülâsî kalıbından türeyen kelimeleri anlatmaya çalıştık. Şimdi de sıdk kavramının ilâve harflerle elde edilen kelimelerinin kullanımlarına yer vermek istiyoruz. Önce bir harf ilâve edilmek sûretiyle elde edilen dörtlü (rubâî) fiil kökünden türeyen kelimelere bakmamız gerekmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de değişik kalıplarda 10 yerde geçen *saddeka* / صَدَقَ fiilinin bazı kullanımları, lügat anlamlarıyla da birebir örtüşmektedir. Örneğin, s-d-k'nın kök anlamları arasında yer alan *şiddet*, *güç*, *kuvvet* ve *mükemmellik* bir âyette¹⁴⁰ hemen dikkat çekmektedir. İki âyette¹⁴¹

¹³⁹ Nisâ, 4/87

Nisâ, 4/122

¹⁴⁰ Kasas, 28/34

... وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا
... وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا
وأحیی هَارُونَ هُوَ أَفْضَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلَهُ مَعِيَ رِذَاءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُون

Bu âyette geçen *yusaddikunî* / يُصَدِّقُنِي kelimesine birçok çeviride *beni doğrulaması için / tasdik etmesi için* şeklinde Türkçe karşılık verildiğini görmekteyiz. Bize göre burada tasdik ihtimâli de bulunmakla birlikte, s-d-k'nın kök anlamlarından olan *güç* ve *kuvvet*'in kastedilmiş olması doğruya daha yakın gözükmektedir. Çünkü Hz. Mûsâ, Allah tarafından kendisine yüklenen tebliğ görevini daha iyi ifa edebilmek amacıyla kardeşi Hz. Hârûn'un da yanında olmasını isterken, gerekçesi de kardeşinin kendisinden daha düzgün konuşma yeteneğine sahip olmasıydı. İşte tam da burada, âyette kullanılan *rid'en* / رِذَاءٌ kelimesi dikkat çekmektedir. R-d-e / ر-د-ء sülâsî fiili, lügatte *yardım etmek* anlamına gelir. *Rid'* / رِذَاءٌ *yardımcı*, *muîn* demektir. Arapça'da bir kimsenin, başka bir kimseye sırt vererek destek olup onun ayakta kalmasını sağlaması da, bir duvarın ayakta kalması için ona payanda vurmak da bu kelime ile anlatılmaktadır. (Bkz.: İbn Manzûr, **Lisân**, I, 84-85). Durum böyle olunca, kardeş Hz. Hârûn'un görevinin, Firavun'un karşısında Hz. Mûsâ'nın her konuşmasını "*Evet, Mûsâ doğru söylüyor*" demek olmadığını, bunun da ötesinde, sahip olduğu fasîh konuşma melekesiyle Hz. Mûsâ'ya *destek* ve *yardımcı* olmak olduğunu görüyoruz. Hz. Mûsâ, tebliğ sırasında kardeşinin bu destek ve yardımı sayesinde Firavun karşısındaki konumunun *güçlenmiş* olmasını temenni etmektedir. Bundan hareketle Hz. Hârûn'un Hz. Mûsâ'nın yanındaki fonksiyonunun, Firavun'un güç ve saltanatı karşısında Hz. Mûsâ'ya güzel ve akıcı anlatımıyla destek verip, onun yıkılmamasını sağlamak olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zaten bir sonraki âyette de Allah Hz. Mûsâ'nın konumunu kardeşi Hz. Hârûn ile güçlendireceğini açıkça bildirmektedir: قَالَ سَتَشِدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَتَجْعَلُ لَكَمَّا سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِأَيَاتِنَا أَثْمًا وَمَنْ أَتَعَكُمَا الْغَالِبُونَ . Ayrıca Tâhâ Sûresi'nin 29-31. Âyetleri de bu desteği ifade etmektedir: وَأَجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي هَارُونَ . Dolayısıyla çevirinin "...bana destek olup güç verecek bir yardımcı olarak onu da benimle gönder..." şeklinde yapılmasının daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXIV, 239; Krş.; **Tercüme**, XVII, 515; Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd İbn Ömer ez-Zemahşerî (v. 505/1143), **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil**, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1966, III, 176.

Bazı Kur'ân meâllerindeki çeviriler şu şekildedir: Özek ve Arkadaşları, **Meâl**, "...beni doğrulayan..."; Altıntaş-Şahin, **Meâl**, "...beni doğrulayan..."; Yıldırım, **Meâl**, "...beni tasdik etsin..."; Sadreddin Gümüş ve Arkadaşları, **Kur'ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâli**, İpek Yayınları, İstanbul, trs., "...beni tasdik etsin...".

¹⁴¹ Sebe, 34/20

Saffât, 37/105

وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ
فَدَّ صَدَقَتِ الرَّؤُوسَا إِنَّا كَذَلِك نَحْزِي الْمُحْسِنِينَ

gerçekleştirmek anlamı mevcuttur. Bunlardan birincisi İblîs'in zannını gerçekleştirmesini¹⁴², diğeri de Hz. İbrâhîm (a.s)'in rüyâsını gerçekleştirmesini anlatmaktadır. Saddeka fiilinin bu anlattıklarımızın dışındaki kullanımları ise, tamamen inançla ilgilidir ve red-kabul bağlamında ele alınıp tekzîbin zıddı olan tasdîki, yani kabulü ifade ederek îmânın en önemli unsurunu dile getirmektedir¹⁴³.

Kur'ân-ı Kerîm'de saddeka fiilinin masdarı olarak *tasdîk* / تَصَدَّقَ kelimesinin iki yerde¹⁴⁴ kullanıldığını görüyoruz. Bu kullanımlarda masdarın ism-i fâil gibi manalandırılması dikkat çekici bir husustur. Her iki âyette de, Kur'ân'ın bütünüyle tasdîk içerdiği anlatılmakta ve O'nun kendinden önceki kitapları temelde kabul ettiği (zû *tasdîk* / ذُو تَصَدِّقٍ) kastedilmektedir¹⁴⁵.

Bu fiilin ism-i fâili olan *musaddık* / مُصَدِّقٌ Kur'ân'da 19 defa geçmektedir. Âyetlerin büyük çoğunluğunda, Kur'ân'ın ve peygamberlerin kendilerinden önceki vahiyleri temelde onaylaması dile getirilirken bu kelime kullanılmaktadır¹⁴⁶.

¹⁴² İblîs, Allah'ın secde emrine karşı gelince insanları doğru yoldan saptırmak için Allah'tan izin istemişti. Bütün gücünü kullanarak, insan neslinin çoğuna Allah'ın hoşlanmadığı işleri yaptırabileceğini düşünüyordu. Bu, İblîs'in zannı idi. Tahmini bu yöndeydi. Sebe halkının büyük çoğunluğu da Şeytan'a uyarak kötü işlere dalmışlardı. Âyette anlatıldığına göre, İblîs daha önceki zannını gerçekleştirmiş olmaktadır. Başka bir ifadeyle de İblîs'in tahmini doğru çıkmış oluyordu.

Bakara, 2/34

A'râf, 7/11

A'râf, 7/17

Hicr, 15/39-40

¹⁴³ Saffât, 37/37

Zümer, 39/33

Vâkıa, 56/57

Tahrîm, 66/12

Meâric, 70/26

Kıyâmet, 75/31

Leyl, 92/6

¹⁴⁴ Yûnus, 10/39

Yûsuf, 12/111

¹⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf İbn Hayyân el-Endelûsî (v. 745/1344), **et-Tefsîru'l-Kebîr/el-Bahrû'l-Muhît**, en-Nasru'l-Hadîse, Riyâd, 1329/1911, V, 356.

¹⁴⁶ Bakara, 2/41

Bakara, 2/89

Bakara, 2/91

Bakara, 2/97

Bakara, 2/101

Âl-i İmrân, 3/3

Âl-i İmrân, 3/39

Âl-i İmrân, 3/50

Âl-i İmrân, 3/81

... فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ
... ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ
ثُمَّ لَا تَبْتَغُهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ
قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ
بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَقَ الْمُرْسَلِينَ
وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ
تَحْنُ خَلْقَنَا كَمْ قَوْلَنَا تُصَدِّقُونَ
وَمَرْيَمَ ابْنَةَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتِبَ...
وَالَّذِينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ
فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى وَلَكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى
فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى
وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى
... وَلَكِنْ تَصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ
... مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى وَلَكِنْ تَصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ ...

وَأَمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ ...

وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ ...

... وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ...

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرَائِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ ...

وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ ..

الاسم. اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ. نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ...

... أَنْ اللَّهُ يُشْرِكُ بِحُجَّتِي مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ ...

وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ .

... ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ ...

Görebildiğimiz kadarıyla sadece bir yerde bir kişinin onaylaması, *îmân etmesi* konu edinirken musaddık lafzı yer almaktadır¹⁴⁷.

Şimdi de s-d-k köküne iki harf ilâve edilerek elde edilen beş harfli (humâsî) kelimelerinin kullanımlarını ele almak istiyoruz. Bu kalıbın ilk kelimesi olarak *tesaddeka* / *تَصَدَّقَ* fiiline değinelim. Bu fiil, Kur'ân'da değişik kullanımlarla altı defa yer almaktadır. Bu kullanımların ikisinde¹⁴⁸ maddî olarak alacak hakkından, birinde¹⁴⁹ ise kısas hakkından vazgeçmek anlamının öne çıktığını görmekteyiz. Tesaddeka fiili iki âyette¹⁵⁰ *hayır maksadıyla yapılan harcamayı* ifade etmektedir. Bu fiil bir âyette ise¹⁵¹ yine *karşılıksız yardım etmeyi* anlatmaktadır. Ancak bu defa bu yardımın, dinî anlamdaki sadakaya tekâbül edip etmediği hususu çok açık olmadığından, bu kullanım hakkında bazı tartışmalar mevcuttur. Hz. Yûsuf (a.s.)'un, kardeşlerine alabileceklerinden daha fazlasını vermeyi anlatan bu vermenin anlamı ikramı mı, yoksa sadakayı mı içerdiği net değildir¹⁵².

Tesaddeka fiilinin ism-i fâili üç yerde¹⁵³ *mütesaddık* / *مُتَصَدِّقٌ* şeklinde, bir yerde¹⁵⁴ de *müssaddık* / *مُصَدِّقٌ* biçiminde kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda dinî anlamda, karşılıksız harcamalarda bulanabilenlerin durumu anlatılmaktadır.

-
- Nisâ, 4/47 ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ ...
Mâide, 5/46 . وَقَفِينَا عَلَىٰ آثَارِهِمْ بِعَيْسَىٰ بْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا ..
Mâide, 5/48 وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ ...
En'âm, 6/92 وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ ...
Fâtır, 35/31 وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ إِنَّ اللَّهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ
Ahkâf, 46/12 وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً وَهَذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِمَا نَزَّلْنَا ...
Ahkâf, 46/30 قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَىٰ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ ...
Saff, 61/6 وَإِذْ قَالَ عِيسَىٰ بْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْ مِنَ التَّوْرَةِ ...
147 Saffât, 37/52 يَقُولُ أَتِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ
148 Bakara, 2/280 وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ
Nisâ, 4/92 ... وَدِيَّةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا ...
149 Mâide, 5/45 ... فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ
150 Tevbe, 9/75 وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ
Münâfikûn, 63/10 ... فَأَصَدَّقْ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ
151 Yûsuf, 12/88 ... وَوَحَيْنَا بِبِضَاعِهِ مَرْجَاؤَ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ
152 Bu kullanımla ilgili olarak tefsirlerde özetle iki görüşe yer verilmiştir. Birinci görüşte bu kelimenin sadakayı ifade etmediği, çünkü bütün peygamberlere sadaka almanın haram olduğu ve Hz. Yakub'un da bir peygamber olarak sadaka yemesinin haramlığı anlatılırken; ikinci görüşte de bu kullanımın sadakayı ifade ettiği, ancak sadaka almanın yasaklığı konusunun sadece Hz. Muhammed (s.a.v.)'e mahsus olduğu ve Hz. Yakub'u ilgilendirmediği dile getirilmiştir. Bkz.: İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ân**, VII, 2192-2193; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî (v. 671/1272), **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kâhire, 1962, IX, 254-255.
153 Yûsuf, 12/88 ... فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ

S-d-k kökünün hayır amaçlı harcamayı ifade eden türevlerinden birisi de *sadaka* / *صَدَقَةٌ* kelimesidir. Kur'ân'da 13 defa geçmektedir. Kur'ân öncesi döneme ait şiirleri inceleyebildiğimiz kadarıyla bu sadaka kelimesinin izine rastlayamamıştık. Dolayısıyla sadaka lafzı ilk defa Kur'ân'la beraber kullanıma girmiştir. Sadaka lafzı, Kur'ân'da hem zekâtı, hem de nâfile infâkı ifade etmek için ortak olarak kullanılmaktadır. Hangi kullanımın zekâtı, hangisinin de sadakayı karşıladığını âyetin siyâk ve sibâkından başka ayırt edici bir özellik bulunmamaktadır. Yalnız, sadakaların verileceği sekiz sınıfın sayıldığı âyette¹⁵⁵ *farîzaten* / *فَرِيضَةً* şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıttan dolayı buradaki *sadakât* / *الصَّدَقَاتُ* lafzı ile zekâtın kastedildiğine kesin gözüyle bakılmaktadır¹⁵⁶. Diğer kullanımları ayrıntıya girmeden sadece belirterek¹⁵⁷ geçmek istiyoruz. Zîrâ, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde yeri geldikçe zaten îzâh edilmeye çalışılacaktır.

Son olarak s-d-k kökünden türeyen *saduka* / *صَدَقَةٌ* kelimesi çoğul olarak *sadukât* / *صَدَقَاتُ* şeklinde Kur'ân'da bir kez¹⁵⁸ geçmekte ve kadınlara evlilik için verilen mehir anlamını taşımaktadır.

Bu anlatılanlardan sonra şunu söylememiz mümkündür: Sıdk lafzının dayandığı s-d-k kökü, Kur'ân'da hem lügat anlamlarında, hem de yeni kazandığı anlamlarla birlikte kullanılmıştır. Kur'ân, getirmiş olduğu yeni dünya ve düşünce sisteminde, eskiye ait kelimeleri bazen aynıyle, bazen de yeni anlamlar yükleyerek

Ahzâb, 33/35 ... وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ
154 Hadîd, 57/18 إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يَضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ
155 Tevbe, 9/60 إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبِهِمْ ...
156 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 113; Krş.: *Tercüme*, XII, 57; Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, III, 23-27; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, (Sadeleştirilenler: İsmail Karaçam ve Arkadaşları), Azim Dağıtım, İstanbul, trs., IV, 367-368.
157 Bakara, 2/196 ... فَيَذَرُوهٖ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ ...
Bakara, 2/263 قَوْلٍ مَعْرُوفٍ وَمَغْفِرَةٍ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا أَذَى ...
Bakara, 2/264 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى ...
Bakara, 2/271 إِنَّ تَبَدُّلَ الصَّدَقَاتِ فِعْمًا هِيَ وَإِنْ تُخَفِّوهَا ...
Bakara, 2/276 يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ
Nisâ, 4/114 لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ ...
Tevbe, 9/58 وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ ...
Tevbe, 9/79 الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ ...
Tevbe, 9/103 خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا ...
Tevbe, 9/104 أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ ...
Mücâdele, 58/12 ... فَتَقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ ...
Mücâdele, 58/13 أَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا ...
158 Nisâ, 4/4 وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً ...

kullandığından dolayı, aynı durum sıdk kavramı için de söz konusudur. Bunun en bariz örneği *sadaka* kelimesinde mevcuttur. Harcamaların dinî içeriğe büründürülerek yeniden ifade edilmesi için *sadaka* kelimesinin kullanılmış olması Kur'ân'ın maddeye bakışını bize göstermektedir. Aynı şekilde, Kur'ân'ın yeni getirdiği yaşam sisteminde kadının yeri de oldukça önemlidir. Bunda mehri ifade eden *saduka* kelimesi, eşler arasındaki *sadâkate* ve evliliğin toplumun en *güçlü* birimi olduğuna işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Kur'ân-ı Kerîm'in kelime hazinesi içinde kesinlikle rastgele olmayan bu kullanımlar, yeni bir düşünce ve yaşam sistemini oluşturacak biçimde bazen anlamı daralmış, bazen de yeni anlamlar kazanarak kullanılmıştır.

F. KUR'ÂN'DA SİDK KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMLI KAVRAMLAR

Şimdi, sıdk kavramı ile *anlam yakınlığı* gösteren kelimeleri incelemeye çalışacağız. Bundaki amacımız, sıdk lafzı ve benzer kelimeler arasındaki nüansı ortaya koymaya çalışmaktır. Bu nüans iyice ortaya çıktığında, sıdk kavramının anlamı daha da netleşecek ve benzerleri ile arasında ne boyutta bir yakınlık olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Kur'ânî kavramlara yönelik tahlîl çalışmalarında, ilgili kavramla anlam yakınlığı gösteren kelimeleri görmezlikten gelmek mümkün değildir. Yakın anlamlı kelimeleri de incelemek, ilgili kavramın anlamının daha iyi ortaya çıkmasına hizmet etmektedir. Ancak, çok önemli gördüğümüz bir hususu da belirtmek istiyoruz. Çalışmamızın bu bölümünde bir *eşanlamlılık* söz konusu olmadığı için, *yakın anlamlı kavramlar* tabirini bilinçli olarak tercîh ettik. Haddi zatında hiçbir dilde tam ve yüzde yüz bir eş anlamlılık yoktur. Dilin kelimeleri birbiriyle eş değer değildir. Bir dilde yaşayan, yani günlük dilde kullanılmakta olan kelimeler arasında anlamları matematik eşitlik gibi birbirine eşit iki kelime bulunamaz. Eşanlamlı görünen kelimelerin gerçekte böyle olmadıkları, kullanımda kendini göstermektedir¹⁵⁹. Hele hele, incelenen kavram Kur'ânî, dahası Kur'ân'ın ahlakî yönü ağırlıklı bir kavram olduğunda, bu kavramın anlaşılması yönünde takınacağımız tavır daha da önem kazanmaktadır. Zira Kur'ân'daki kelimeler birbirleriyle ciddi anlamda ilişki

¹⁵⁹ Sebati Ataman, **Dil Çıkmazı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 119-120.

içindedirler. “*Taş yerinde ağırdır*” misâli, her birisinin bulunduğu yere göre ağırlığı ve önemi olan Kur’ân kelimelerinin birini diğersinin yerine kullanmak, öteki ile berikini eş değer görmek imkânsızdır. Bunun muhtemel nedenlerinden biri; Kur’ân’ın geçmişte, şimdi ve gelecekteki muhataplarına yeni bir dünya görüşü, bir hayat modeli sunmakta oluşudur. Bu dünya görüşüne göre oluşturmak istediği insan modeli kelimelerle anlatılmaktadır. Kur’ân’daki kelimelerle bize anlatılmak istenen hayat tarzının anlamı, ancak kavram tahlîli çalışmalarındaki titizlik ve ciddiyetle anlaşılabilir.

Sıdk kavramı ile anlam yakınlığı gösteren kelimelerin tamamı ahlâkî derinliğe sahip kavramlardır. Bütün kavramların olduğu gibi, bunların da mâzîleri ve mâzîden getirdikleri anlamları vardır. Geçmişteki anlamlarından tamamen soyutlanmadan Kur’ân’da kendine yer bulmuş bu kavramlar, ideal insanda bulunması gereken fazîletleri anlatmaktadır. Biz, bu kavramların sıdk kavramı ile anlam yakınlığı içinde olduklarını tespit ettik. Bu yakınlık bazı kelimelerde fazla iken, bazı kelimelerde oran olarak daha azdır. Kavramların anlam yakınlığı çok olandan az olana doğru sıralanmasını uygun gördük.

1. **Birr** / البِرُّ

Kur’ân-ı Kerîm’in en kapsamlı ahlâkî kavramlarının belki başında geleni; *el-birr* / البِرُّ kavramıdır. Muhtevası incelendiğinde çok geniş bir yelpazeye yayıldığını gördüğümüz bir’in manası hakkında net bir şey söylemek oldukça zordur.

Lügatlerde sıdk, taat, hayr, sıla, haccın kabulü, kişinin yemine sâdik kalması gibi anlamlara geldiğini, dünya ve âhîret iyiliklerinin de *birr* kelimesiyle ifade edildiğini ve *ukûk* / العُقُوق (anne babaya karşı gelmek) un zıddı olduğunu görmekteyiz¹⁶⁰. Haddi zatında bir’in her türlü hâlis, sahîh amelleri kapsayan şümüllü bir kavram olduğunu söylemek mümkündür¹⁶¹. Bâ / ب harfinin fethasıyla okunduğunda *el-berr* / البِرُّ toprak anlamına gelmektedir¹⁶².

¹⁶⁰ Halîl, **Ayn**, VII, 259; İbn Manzûr, **Lisân**, IV, 51-57; Ezherî, **Tehzîb**, XV, 184-190.

¹⁶¹ Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî (v. 768/1384), **el-Kevâkibü'd-Derârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî** (Buhârî Metni İle Birlikte), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1937, XXI, 220; Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî (v. 855/1451), **Umdetü'l-Kârî**, Dâru Tabâati'l-Amire, trs., yrs., X, 394; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (v. 676/1277), **Sahîhu Müslim bi-**

B-r-r / ب-ر-ر kökünden oluşan kelimeler değişik hareke ve kalıplarda Kur'ân-ı Kerîm'de 32 defa¹⁶³ kullanılmaktadır. Bu kullanımlardan *el-bahr* / الْبَحْر (deniz) kelimesinin karşıt konumunda *kara/toprak* anlamını ifade eden *el-berr* / الْبَرُّ, 12 defa yer almakta olup, konumuzu ilgilendiren bir anlamı içermediğinden dolayı da araştırmamızın dışında tutulmuştur. Bunun yanı sıra bir âyette¹⁶⁴ *el-berr* / الْبَرُّ kelimesinin *er-Rahîm* / الرَّحِيم kelimesi ile bir arada kullanılarak Allah'ın çok önemli bir sıfatını yansıttığını ve O'nun kullarına lütuf ve ihsânlarını ifade ettiğini görmekteyiz. Yine *berr* kelimesi *ana-babaya iyi davranmak* anlamında iki âyette¹⁶⁵ geçmektedir.

Dikkat çeken kullanımlardan birisi de *berara* / بَرَرَة kullanımıdır. Bir âyette¹⁶⁶ kullanılan *berara* kelimesi, meleklerin özelliği olarak takdîm edilmektedir. *Berara* kelimesi hem *berr* / بَرُّ'ın, hem de *bâr* / بَارُّ'ın çoğulu olabilmektedir. Şâyet *berr*'in çoğulu olduğunu düşünürsek *hayır ve iyilik sahibi melekler*; yok eğer *bâr*'ın çoğulu olduğunu kabul edersek de *söz ve fiillerinde doğru olan melekler* anlamına gelir ki, bu yönüyle *berara* kelimesi *sıdkı* ifade etmektedir¹⁶⁷. Bir rivâyette de *berara* kelimesinin *sadikîn* / صَادِقِينَ kelimesi ile tefsir edilmiş olması ayrıca dikkat çekicidir¹⁶⁸.

Birr kelimesinin çoğulu olan *el-ebâr* / الْأَبْرَار kelimesi, çok genel ve kuşatıcı manasıyla, *birr* erdemine sahip olan müminleri anlatmak için Kur'ân'da altı yerde¹⁶⁹ kullanılmaktadır.

el-Birr / الْبِرُّ yalın halde ve oldukça geniş kapsamlı anlamıyla Kur'ân'da sekiz defa¹⁷⁰ kullanılmaktadır. Bu âyetlere baktığımız zaman ilk dikkatimizi çeken şey,

Şerhi'n-Nevevî, yrs., 1924, XVI, 160; Ahmed Davudoğlu, **Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi**, Sönmez Neşriyât, İstanbul, 1978. X, 568.

¹⁶² Râgıb, **Müfredât**, s. 40

¹⁶³ M. Fuâd Abdülbâkî, **el-Mu'cem**, b-r-r / ب-ر-ر md, s. 143-144.

¹⁶⁴ Tûr, 52/28

¹⁶⁵ Meryem, 19/14

Meryem, 19/32

¹⁶⁶ Abese, 80/16

¹⁶⁷ Yazır, **Hak Dini**, VIII, 535.

¹⁶⁸ Mâverdî, **Nüket**, VI, 205.

¹⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/193

Âl-i İmrân, 39/198

İnsân, 76/5

İnfitâr, 82/13

Mutaffifîn, 83/18

Mutaffifîn, 83/22

¹⁷⁰ Bakara, 2/44

Bakara, 2/177

إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ
وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا
وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا
كِرَامٍ بَرَرَةٍ

رَبَّنَا فَاعْرِضْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَقَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ
... نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ
إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا
إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ
كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ
اتَّامُوا نَاسًا بِالْبِرِّ وَتَسْتَوْنَ أَنْفُسَكُمْ ...
لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ ..

öncelikle *birr*'in *ne olmadığının* ifade edilmesi ve ondan sonra *ne olduğunun* tanımlanması olmuştur. Böyle bir anlatım tarzının hem araştırmacılar, hem de eğitimciler için bir yönetime işaret ettiği düşünülebilir.

Bakara Sûresi'nin uzunca bir âyeti olan 177. âyetinin meâli şöyledir:

"Gerçek iyilik (birr), yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik o kimselerin iyiliğidir ki Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır; Allah rızası için yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve kölelere mal verir; namazı kılar, zekâtı verir. Sözleştiklerinde, sözlerini yerine getirirler. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabrederler. İşte dosdoğru olanlar (sadekû), bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler ancak onlardır."

Bu âyete göre *birr* teriminin kapsadığı olumlu davranışların aşağıdaki gibi listesinin verildiğini görmekteyiz;

- İnanç konuları,
- Maddî yardım,
- İbadet konuları,
- Kalp ve zihin faaliyetleri.

Birr kavramının kapsadığı olumlu davranışların sadece bu âyette anlatılanlarla sınırlı olduğunu düşünmek herhalde yanlış olur. Birçok âyette olduğu gibi, bu âyette de olumlu ahlâkî erdemlerin yalnızca en başta gelenlerinin bize bildirildiğini düşünmek daha doğru olmalıdır. Âyette sayılan bütün bu davranışlar, *birr*'in aynı zamanda geniş kapsamlı bir *sâlih amel*¹⁷¹ anlamına da geldiğini düşündürmektedir. Zaten *Izutsu*, *birr* kavramının *sâlih* kavramına eşit olduğunu ısrarla anlatmaktadır¹⁷². Bakara 177. âyetin devamına baktığımızda *birr* ile *sıdk* ve *takva* arasında önemli bir bağlantı olduğu görülmektedir. Bütün bu sayılanların kuru

Bakara, 2/189

Âl-i İmrân, 3/92

Mâide, 5/2

Mücâdele, 58/9

¹⁷¹ *Birr* kelimesinin *sâlih amel* kavramıyla ilişkisi hakkında daha geniş açıklama için bkz.: Ömer Dumlu, *Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1992, s. 34-36.

¹⁷² *Izutsu*, *Kavramlar*, s. 273-274.

bir taklit anlayışı ile değil, aksine; tam bir sadâkatle, dürüstçe (sıdk) ve Allah'a karşı vazife bilinciyle (takvâ) yapılması gerektiği ifade edilmektedir.

Başka âyetlerde de çok bariz bir biçimde birr'in takvâ ile olan ilişkisi göze çarpmaktadır. Bir âyette, hacc vaktinde öyle sanıldığı gibi görgü kurallarına ve genel ahlâka aykırı bir davranışla evlere arka taraflarından girmenin birr olmadığı, aksine; birr'in takvâ sahibi insanların fiili olduğu ifade edilmektedir¹⁷³. Birr-takvâ ikilisinin bir âyette yardımlaşılması gereken konular olarak¹⁷⁴; başka bir âyette de müminlerin kendi aralarında konuşmaları istenilen konular olarak art arda gelerek¹⁷⁵ önem arz ettiklerini görüyoruz.

Birr'in *infâk* / *إِنْفَاق* kavramıyla birlikte kullanıldığı âyet¹⁷⁶ gerçek manada iyiliğe ulaşmanın bir yolunun da ancak sevdiğimiz şeylerden vermek olduğunu bildirmektedir.

Bunlarla birlikte birr'in *kıst* / *قِسْطٌ* (adalet) kelimesi ile de ilgisi vardır¹⁷⁷. “Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasak kılmaz. Allah adil olanları sever” anlamındaki âyette bu durum görülmektedir. Hatta Izutsu'nun ifadesinde birr ile kıst hemen hemen anlamdaş kelimelerdir¹⁷⁸.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; birr kelimesi, güzel ahlâka taalluk eden bütün olumlu davranışları anlatmak üzere bir *üst kavram* niteliğindedir. Bu nedenle sıdkı da ifade etmektedir, hatta içermektedir. Bir hadîste anlatıldığına göre, insanı birr'e ulaştıran basamaklardan birisi de sıdka sarılmaktır. *Hadîslerde sıdk* konusunu ele alırken bu hadîsler üzerinde duracağımızdan burada ayrıca zikretmenin fazlalık olacağını düşünüyoruz. Ancak, bazı hadîslerde *güzel ahlâk*¹⁷⁹ ve *gönül rahatlığı*¹⁸⁰ olarak tanımlanan birr'in hadîs literatüründeki kullanımı ile ilgili şu tespitimizi de belirtmemiz gerekir: Çok önemli ahlâkî davranışlar yumağını anlatan birr'e o kadar

¹⁷³ Bakara, 2/189

¹⁷⁴ Mâide, 5/2

¹⁷⁵ Mucâdele, 58/9

¹⁷⁶ Âl-i İmrân, 3/92

¹⁷⁷ Mümteherine, 60/8

¹⁷⁸ Izutsu, *Kavramlar*, s. 276.

¹⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 227.

¹⁸⁰ Tirmizî, *Zühd*, 52 (2389)

... وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اتَّقَىٰ وَآتَىٰ الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ
... وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ
... وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ
لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ...
... أَنْ تَبْرُوهُمْ وَتَقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

...الْبِرُّ حُسْنُ الْخُلُقِ وَالْإِثْمُ مَا حَاكَ فِي نَفْسِكَ وَكَرِهْتَ أَنْ يَطَّلِعَ عَلَيْهِ النَّاسُ.

...الْبِرُّ إِشْرَاحُ لَكَ صَدْرِكَ...

önem verilmiş ki, bu kelime sahîh hadîs eserlerinde müstakil bir bölüm / *kitap* adı olmuş¹⁸¹ ve ahlâka dair davranışların en küçüğünden en büyüğüne kadar anlatıldığı kısımları oluşturmuştur¹⁸².

2. Takvâ / التَّقْوَى

Takvâ kelimesi; korumak, sakınmak anlamında *v-k-y* / و-ق-ى kökünün masdarı olan *vikâye* / الْوَقَايَةُ'den türemiş bir isimdir. Arapça'da bu kök anlamı içeren birçok kullanım görmekteyiz. Örneğin; birisinin ayağı aksayıp yürüyüşünde bir kusur meydana gelse o kimse *kı* / قِ diyerek uyarılmaktadır. Bu, o kişinin başka hareketlerinde de bir ayıp ve kusur oluşmaması için kendini toparlamasına yönelik bir ihtârdır. *İttikâ* / الْإِتِّقَاءُ ve *takvâ* / التَّقْوَى kelimeleri de bir şeyden sakınmayı ifade etmektedir¹⁸³.

Takvâ kelimesinin, öz itibariyle lügat anlamlarını taşıyacak biçimde birkaç terim anlamı mevcuttur. Takvânın "*Kişiyi günaha düşürecek zararlı şeylerden sakınmak...*"¹⁸⁴ şeklinde dinî bir hüviyet kazandırılmış tanımı ile; "*Nefsi, bir fiilli işlemek ve terk etmekten doğacak kötü sonuçtan korumak*"¹⁸⁵ şeklindeki tanımlarını görmekteyiz. Bu tanımlarda takvâ kelimesinin *korumak* kök anlamını muhafaza ettiği ortadadır. Haddi zatında Câhiliye döneminde insan olsun, hayvan olsun bütün canlıların tehlikelerinden korunmayı anlatan bu kelimenin Kur'ân'la birlikte aynı anlamları koruduğunu, buna ilâveten Kur'ân'ın kendi bünyesinin gereği olarak artı anlamlar kazandığını görmekteyiz¹⁸⁶.

Kur'ân-ı Kerîm'de *v-k-y* / و-ق-ى kökünden türeyen kelimeler değişik kalıplarda 258 defa tekrarlanmaktadır¹⁸⁷. Takvâ kelimesinin, biraz önce de belirttiğimiz gibi, âyetlerde hem kök anlamının korunduğunu, hem de dinî içeriğini gözlemlenmek mümkündür. Takvâ kelimesi bizatihî Allah'a nisbet edilerek kullanıldığı

¹⁸¹ Bkz.: Müslim'in Sahîh'inin 45. bölümü *Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Edeb*; Ebû Dâvud'un Sünen'inin 25. bölümü *Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla* adlarını taşımaktadır.

¹⁸² *Birr* kavramı hakkında daha geniş bilgi sahibi olmak isteyenler şu kaynaklara müracaat edebilirler: İsmail Karagöz, **Kur'ân'da Dört Kavram/Adalet, Birr, İhsan, Takva**, Kar Yayınları, Ankara, 1997, s. 117-134; Ali Toksarı, "BİRR", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, VI, 204-205.

¹⁸³ Halîl, **Ayn**, V, 238-239; İbn Manzûr, **Lisân**, XV, 401-402; Âsım, **Kâmus**, III, 950.

¹⁸⁴ Râğîb, **Müfredât**, s. 530-531.

¹⁸⁵ Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 45.

¹⁸⁶ İzutsu, **Kur'ân'da Allah ve İnsan**, s. 24, 273-281.

¹⁸⁷ M. Fuâd Abdulbâkî, **Mu'cem**, *v-k-y* / و-ق-ى md., s. 848-851.

âyette¹⁸⁸, O'nun sakınılmaya lâıyk olduğunu ifade etmektedir. Takvâ kavramının çok belirgin bir şekilde Allah'tan¹⁸⁹, ateşten¹⁹⁰, kıyâmet gününden¹⁹¹ vb. sakınılması anlamında kullanıldığını da görüyoruz. Hz. Peygamber (s.a.v.) başta olmak üzere, bütün müminlerin Allah'a karşı günah işlemekten kendisini sakındırması yine takvânın fiil formunda kullanılmaktadır¹⁹². Çünkü Kur'ân'da takvâ sahipleri *muttakî* / *المُتَّقِي* kelimesi ile ifade edilerek, Allah'ın her zaman onlarla birlikte olduğuna¹⁹³ vurgu yapılmakta ve muttakîlerin cennetlerde kalacakları müjdelenmektedir¹⁹⁴.

Kur'ân'da takvâ kelimesinin sâdk kavramı ile anlam ilişkisi içinde olduğu ilk âyet, Bakara Sûresi'nin uzunca bir âyettir. Bu âyetin anlamı şöyledir:

*"...İşte dosdoğru olanlar (sadekû), bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakîler ancak onlardır."*¹⁹⁵

Bu âyette *birr* teriminin kapsadığı olumlu davranışlar sıralanarak, bunları yerine getirenlerin sâdıklar ve aynı zamanda muttakîler oldukları bildirilmektedir. Bu âyette sâdk, takvâ ve *birr*'in aynı anlama geldiklerini görmekteyiz.

Başka bir sûrede¹⁹⁶ de, ard arda gelen üç âyete dikkatlice bakıldığında muttakîlerin vasıfları sayılırken sâdıkların da sayıldığı görülmektedir.

Îmân edenlerin Allah'a karşı gelmekten sakınıp sâdıklarla birlikte olmalarının emredildiği bir âyette¹⁹⁷ de sâdk ve takvâyı birlikte görüyoruz. Îmân ettikten sonra sâdıklardan olmak için muttakîlerden olmak gerekmektedir. Bu âyette zikredilen

¹⁸⁸ Müddessir, 74/56

¹⁸⁹ Bakara, 2/196

Bakara, 2/203

Şuarâ, 26/108

Talak, 65/2

¹⁹⁰ Bakara, 2/24

¹⁹¹ Bakara, 2/48

¹⁹² Ahzâb, 33/1

¹⁹³ Bakara, 2/194

¹⁹⁴ Kâf, 50/31

Zâriyât, 51/15

Tûr, 52/17

Kalem, 68/34

¹⁹⁵ Bakara, 2/177

¹⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/14-16

¹⁹⁷ Tevbe, 9/119

وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَنْشَأَ اللَّهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَى وَأَهْلُ الْمَعْرِفَةِ
... وَأَتَّقُوا اللَّهَ وَعَلِمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ
... وَأَتَّقُوا اللَّهَ وَعَلِمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ
... فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا
... وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا
فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي
وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا ...
يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ ...
... وَأَتَّقُوا اللَّهَ وَعَلِمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ
وَأُولَئِكَ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ
إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ
إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ النَّعِيمِ
... وَأُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ
... الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ

takvâ/sakinmanın, kizbden sakınma olabileceği rivâyetini¹⁹⁸ de göz önünde tutarsak, bu sıdk ve takvânın ciddi bir anlam paralellliği arz ettiğini söylemek daha da kolay bir hal almaktadır.

Sıdkı getiren ve onu tasdik edenin muttakî sayıldığı Zümer Sûresi'nin bir âyetinde¹⁹⁹ de sıdk ve takvâ birlikteliği önem arz etmektedir. Rivâyetlere göre bu âyetteki sıdk ya Kur'ân, ya din, ya da *lâ ilâhe illallâh* / لا إله إلا الله kelime-i tevhîdidir²⁰⁰. Sıdk, bunlardan hangisi olursa olsun onu getiren Hz. Muhammed (s.a.s), tasdik eden ise yine rivâyetlere göre Hz. Ebû Bekr veya tüm müminlerdir. Yani Kur'ân'ı veya dini kalben tasdik etmek insanı muttakî yapmaktadır. Bir önceki âyette sıdkı inkâr edenlerin kâfir olarak nitelenip cehennemi boylayacaklarının ifade edilmesine karşılık, üzerinde durduğumuz 33. âyette sıdkı tasdik edenlerin muttakî oldukları belirtilmişti. Nihâyet 34. âyette bu kişiler ayrıca muhsin olarak nitelenmekte ve onlara Rableri katında dilediklerinin verileceği bildirilmektedir²⁰¹.

Netice olarak diyebiliriz ki, Kur'ân'da sıdk ve takvâ kavramları bazı âyetlerde anlam yakınlığı içermektedir²⁰².

3. Vefâ / الوَفَاءُ

Vefâ kelimesi *v-f-y* / و-ف-ي kökünün masdarı olup, zıddı *ğadr* / الغَدْرُ'dir. V-f-y kökü bağlı olmak, terk etmemek, muhâfaza etmek, bol olmak, tam/noksansız olmak anlamlarına gelmektedir. Arapça'da *vefâ eş-şey'ü* / وَفَى الشَّيْءُ bir şeyin (örneğin; kuşun kanadındaki tüylerin) oldukça bol olmasını; ölçü ve tartının eksiksiz olmasını ifade ederken; *evfâ* / أَوْفَى fiili de birisine hakkını tastamam vermeyi ve yeryüzünün yüksekçe bir yerine çıkmayı anlatmaktadır ki, vefânın yüksek bir ahlâkî erdem sayılması da muhtemelen bu anlamından ileri gelmektedir. *Zû vefâ* / ذُو وَفَاءٍ vefâlî bir insanı tanımlamak için kullanılan kelimedir ve ahdine gadretmeyip onu muhâfaza

¹⁹⁸ Mâverdî, **Nüket**, II, 414.

¹⁹⁹ Zümer, 39/33

وَالَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُوْلِيكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

²⁰⁰ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XX, 3-4; Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd Şûkrî el-Alûsî (v. 1270/1853), **Rûhu'l-Maânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî**, Dârü l-hyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, trs. , XX, 2-3.

²⁰¹ Leyl, 92/5-7 âyetlerinde geçen tasdik ve takvâ kavramları aynı bağlamda değerlendirilebilir.

فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى

²⁰² Takvâ konusuyla ilgili daha fazla bilgi edinmek isteyenler ayrıca şu eserlere müracaat edebilirler: Lütfullah Cebeci, **Kur'ân'a Göre Takvâ**, Seha Yayınları, Ankara, 1985; İsmail Karagöz, **Kur'ân'da Dört Kavram**, Kar Yayınları, İstanbul, 1997, s. 137-160.

eden anlamına gelmektedir. *Vefât* / وَفَاةٌ kelimesi de bu kökten türemiştir. Allah'ın, bir insanın yaşamını sona erdirip tamamlamasını veya insanın kendisine verilen ömrü sonuna kadar kullanıp hayatının son bulduğu manasını ifade etmektedir²⁰³.

Günlük hayatımızda daha ziyâde verilen söze, yapılan yemîne bağlılık/sadâkat anlamında *ahde vefâ*²⁰⁴; sevgiye bağlılık anlamında *vefâli/vefâkâr*²⁰⁵ olarak kullanılmakta olan vefâ kelimesinin terim anlamını Cürcânî; yardımlaşma yolundan hiç ayrılmamak ve dostlarla yapılan sözleşmeleri muhâfaza etmek şeklinde tanımlamıştır²⁰⁶.

Kur'ân-ı Kerîm'de v-f-y / و-ف-ى kökünden türeyen kelimeler 66 defa²⁰⁷ tekrar edilmektedir. Aynı kökten gelen ve konumuzla direkt olarak bağlantısı bulunmayan vefât kelimesi ve türevlerine ait 23 kullanım araştırmamızın dışında kalmaktadır. Vefâ kelimesi, birçok âyette lügat anlamlarına tekâbül edecek şekilde kullanılmıştır. Bu bağlamda *ecr* / الْعَجْرُ kelimesi ile birlikte kullanıldığında, Allah'ın sevapları noksansız vermesi anlamına gelmektedir²⁰⁸. *Keyl* / الْكَيْلُ kelimesi ile birlikte kullanılan vefâda, ölçü ve tartıyı tam yapmak anlamı mevcuttur²⁰⁹. Vefâ kelimesi *nezr* / النَّذْرُ ile yemine²¹⁰; *ahd* / الْعَهْدُ ile verilen sözlere²¹¹; *akd* / الْعَقْدُ kelimesi ile

²⁰³ Halîl, **Ayn**, VIII, 409-410; İbn Manzûr, **Lisân**, XV, 398-400; Âsım, **Kâmûs**, III, 950.

²⁰⁴ Tuğlacı, **Türkçe Sözlük**, I, 39.

²⁰⁵ **Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992, II, 1555.

²⁰⁶ Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 171.

²⁰⁷ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, v-f-y/ و-ف-ى md., s. 846-847.

²⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/185

Zümer, 39/10

²⁰⁹ En'âm, 6/152

A'râf, 7/85

Yûsuf, 12/59

İsrâ, 17/35

Şuarâ, 26/181

²¹⁰ Hacc, 22/29

İnsân, 76/7

²¹¹ Bakara, 2/40

Bakara, 2/177

Âl-i İmrân, 3/76

En'âm, 6/152

Tevbe, 9/111

Ra'd, 13/20

Nahl, 16/91

İsrâ, 17/34

Fetih, 48/10

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أَجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ...
...إِنَّمَا يُؤْتِي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ
... وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ ...
... فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ ...
... أَلَا تَرَوْنَ أَنِّي أَوْفِي الْكَيْلَ وَأَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ
وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا
أَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ
ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلِيُؤْفُوا نُذُورَهُمْ ...
يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا
... وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِنِّي أَخَافُكُمْ
... وَالْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا ...
بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ
... وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ ...
وَمَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبِعْثِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ...
الَّذِينَ يُؤْفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ
وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا...
... وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا
... وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمِنْهُ جُزْءٌ عَظِيمٌ

birlikte kullanıldığında ise, ahidden daha kuvvetli olan anlaşmalara²¹² bağlı kalmayı anlatmaktadır. Dikkat edilirse vefâ ile birlikte kullanılan ecr, sadece Allah'a; keyl, nezr ve akd sadece insanlara mahsûs olarak kullanılmakta iken; ahd kelimesi hem insanlar, hem de Allah için kullanılmaktadır. Gerek fertler, toplumlar ve gerekse kurumlar arası ilişkilerde sözleşme ve anlaşmalara uymanın çok büyük bir güven ortamı oluşturduğu; tersinin ise sıkıntı ve huzursuzluk doğurduğu gâyet iyi bilinmektedir. Onun için âyette²¹³ de ifade edildiği gibi söz ve sözleşmeler bir sorumluluk yüklemektedir. İnsan Sûresi'nin 5-8. âyetlerinde Allah'ın iyi (ebrâr) kullarının sahip olduğu özellikler sıralanırken, nezrine vefâlı olup verdikleri söze uygun davrananlara da yer verilmiştir.

H. İbrâhîm (a.s.)'in de vefâlı bir insan olduğuna değinilen âyette²¹⁴, sözlerine sınımsız bağlı olan, sadâkat gösteren bir insan olduğu anlatılıyor olabileceği gibi; Allah'ın imtihanını tastamam yerine getiren biri olduğu da anlatılıyor olabilir²¹⁵.

Vefâ kavramını içeren çok sayıda hadîs de vardır. Bizim bunların hepsine burada yer vermemiz mümkün değildir. Ancak, vefâ kavramının manasını ve insanlar arası ilişkilerde bu konuya ne denli önem verilmesi gerektiğini göstermesi bakımından, tersinden bir anlatım içeren şu hadîse yer vermenin uygun olacağını düşünmekteyiz: Nu'mân b. Beşîr (r.a.) şöyle rivâyet ediyor:

“ Hz. Peygamber (s.a.v.)'e Tâif'ten üzüm hediye edildi. Nebî (a.s.) beni çağırdı ve '*Al bu salkımı hemen annene götür*' dedi. Ben de üzümü anneme götürmeden yedim. Aradan birkaç gece geçtikten sonra Nebî (a.s.) beni çağırdı. Bana '*Salkım ne oldu? Annene götürdün mü?*' diye sordu. Ben de '*Hayır*' deyince, beni '*Ğuder*' (vefâsız) diye isimlendirdi.²¹⁶”

Başka bir hadîste de²¹⁷ Allah'ın "*Kıyamet gününde hasmıyım...*" dediği üç kişiden birinin, *Allah'a verdiği sözde durmayanlar* olduğunu görmekteyiz.

²¹² Mâide, 5/1

²¹³ İsrâ, 17/34

²¹⁴ Necm, 53/37

²¹⁵ Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 33; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb** XXIX, 14; Krş.: **Tercüme**, XX; 559.

²¹⁶

İbn Mâce, *Et'ime*, 60 (3367).

²¹⁷ ... ثَلَاثَةٌ أَنَا خَصَمْتُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: رَجُلٌ أَعْطَى بِي ثُمَّ عَدَرَ وَ رَجُلٌ بَاعَ خُرًّا فَأَكَلَ ثَمَنَهُ وَ رَجُلٌ اسْتَأْجَرَ أَجِيرًا فَاسْتَوَى مِنْهُ وَ لَمْ يُعْطِهِ أَجْرَهُ. Buhârî, *İcâra*, 10.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ
... وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا
أَمْ لَمْ يَنْبَأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَى وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى
"...مَا فَعَلَ الْعُقُودُ؟ هَلْ أَبْلَعْتُهُ؟" قُلْتُ: "لَا". قَالَ فَسَمَّانِي عَدَرَ

Âyetlerde ve hadîslerde gördüğümüz gibi vefâ kavramı birçok anlamda kullanılmakla birlikte; özellikle ahidleri muhâfaza etme ve her şeyi tam/mükemmel yapma anlamları sıdk kavramının içeriği ile örtüşmektedir. Câhiliyye döneminde de kullanılan, ancak tamamen kan bağı ile oluşan kabîlecilik ve onun menfaatlerini *koruma* çerçevesindeki dar bir bağıllığı anlatan vefânın, Kur'ân tarafından çok önemli bir ahlâkî erdem seviyesine getirildiğini görmekteyiz. Kur'ân'ın bu kelimeye kazandırdığı yeni anlamın; hem insanların kendi aralarındaki sosyal ilişkilerinde, hem de Allah ile olan ilişkilerinde dinî bir hüviyeti içerdiği görülmektedir²¹⁸.

4. İhsân / الإِحْسَانُ

Arapça'da *h-s-n* / ح-س-ن kökünün masdarı *husn* / حُسْنٌ 'dür. Husn kelimesi, *kubh* / كُبْحٌ'un karşıtı olup bir nesnenin veya işin *güzel, hoş, latîf, uygun* olmasını anlatmaktadır. *Hassene* / حَسَنٌ ve *ahsene* / أَحْسَنٌ fiilleri bir şeyi süslemek, oldukça güzel yapmak anlamına gelmektedir. *Husnâ* / حُسْنَى en üstün güzelliştir ve cennet dahi bu kelimeyle ifade edilebilmektedir. Mutlak manadaki iyiliği ifade eden *hasene* / حَسَنَةٌ kelimesi de bu kökten türemiştir ve yine mutlak kötülüğü anlatan kelimelerden birisi olan *seyyie* / سَيِّئَةٌ'nin zıddıdır. İf'âl vezninden *ihşân* / الإِحْسَانُ da, *bütün güzellikleri* ifade eden ortak bir ahlâkî kavramdır²¹⁹.

Terim anlamına baktığımızda, ihsânın iki yönlü olduğunu görürüz. Birincisi; bir kişinin başkasına iyilik yapması (*ahsene* ileyi / أَحْسَنَ إِلَيْهِ), ikincisi de; kişinin güzel bir bilgi öğrenme ve güzel bir iş icrâ etmesinde olduğu gibi, olumlu bir eylemde bulunmasıdır (*hasenehû* / حَسَنَهُ). Râğıb el-İsfehânî'ye göre Allah'ın Nahl Sûresi 90. âyette²²⁰ emretmiş olduğu adâlet ve ihsân ikilisinde bir incelik vardır. O da şudur: İhsân adâletten daha üstün bir özelliktir. Çünkü adâlet; vereceğini vermek, alacağını almaktır. Oysa ihsân; üzerine düşenden fazlasını verip, alması gerekenden azını almaktır. Bu yüzden adâleti gözetmek farz; ihsânı gözetmek mendûb sayılmıştır²²¹.

Kur'ân-ı Kerîm'de *h-s-n* / ح-س-ن kökünden türeyen kelimeler 194 yerde zikredilmektedir²²². Kur'ân'da ihsân kavramı mutlak iyilik ve güzellik anlamına

²¹⁸ Izutsu, **Kavramlar**, s. 126-127

²¹⁹ İbn Manzûr, **Lisân**, XIII, 114-117.

²²⁰ Nahl, 16/90

²²¹ Râğıb, **Müfredât**, s. 119.

²²² M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, h-s-n/ح-س-ن md, s. 248-251

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ ...

gelmesinin yanı sıra, beş yerde²²³ ana-babaya iyi davranmayı anlatan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu âyetler incelendiğinde, biri hariç hepsinin ana-babaya iyi davranmayı; ya Allah'a kulluğu emrettikten, ya da O'ndan başkasına kulluğu yasakladıktan hemen sonra zikredildiği görülecektir. Bu da, ihsân kavramının içeriğini dolduran iyilik yapma işleminin îfâsında, Allah odaklı bir davranış sergilenmesi gerektiğini çağırıştırılmaktadır.

Kur'ân'da ihsân kavramı hem Allah'a, hem de insanlara nisbet edilerek kullanılan bir kavramdır. Allah'a nisbet edildiğinde “O'nun her varlığı güzel yarattığı²²⁴; insanlara en güzel şekli verdiği²²⁵; çok güzel rızık verdiği²²⁶” meâllerindeki âyetlerde olduğu gibi Allah'ın bir işi yaparken kusursuz, mükemmel yapması dile getirilmektedir. Bu manalar bu yönüyle sıdk kavramıyla da aynen örtüşmektedir. Nitekim sıdkın kök anlamında mükemmellik olgusu vardır.

Kur'ân'da ihsân kavramının insanlar için kullanıldığı âyetlerde, özellikle *takvâ* / التَّقْوَى kelimesiyle birlikte kullanıldığı²²⁷ ve bu kavramla bir semantik örgü içinde olduğu görülmektedir. Eğer ihsânı, Cibrîl hadîsi olarak bilinen meşhur hadîste Melek Cebrâil'in tarif ettiği gibi “...Allah'a, O'nu görüyormuş gibi ibadet etmek...”²²⁸ biçiminde anlayacaksak, ihsân-takvâ ikilisinin insanın kalp dünyasında nasıl derin bir yere sahip olup, bütün güzel davranışları gerçekleştirmeye bizi teşvik ettiği daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

Allah'ın Kur'ân'da peygamberlerden bazılarını *muhsin* / الْمُحْسِنِ kelimesiyle vasıflandırmasından²²⁹ da anlaşılacaktır ki ihsân, peygamberler için önemli

²²³ Bakara, 2/83

Nisâ, 4/36

En'âm, 6/151

Ahkâf, 46/15

²²⁴ Secde, 32/7

²²⁵ Ğâfir, 40/64

Teğâbün, 64/3

²²⁶ Talâk, 65/11

²²⁷ Nisâ, 4/128

Mâide, 5/93

Yûsuf, 12/90

Nahl, 16/128

Hacc, 22/37

Zâriyât, 51/15-16

²²⁸ Buhârî, *İmân*, 37.

²²⁹ En'âm, 6/84

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَالْبِالِدِينَ إِحْسَانًا ...
وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَالْبِالِدِينَ إِحْسَانًا
قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَالْبِالِدِينَ إِحْسَانًا...
وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِالْإِدْبِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كَرْهًا وَوَضَعَتْهُ كَرْهًا ...
الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ
... وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ ...
خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ...
... قَدْ أَحْسَنَ اللَّهُ لَهُ رِزْقًا
... وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا
... ثُمَّ اتَّقُوا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقُوا وَأَحْسِنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
... قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ إِذْ مَنَّ بِتَقْوَىٰ وَبِحُسْنٍ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ
إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ
... كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ
... آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ
... الْإِحْسَانَ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَمَا تَرَاهُ فَإِنَّ لَمْ تُكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ...
... وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

özelliklerdendir. Âyetlerde zikredilen peygamberlerin muhsin oluşlarıyla birlikte *mümin* olmalarına da vurgu yapıldığından hareketle, iyi bir inanan olmak için bu örnek şahsiyetlerin hayatlarından alınacak çok dersler mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Hz. İbrâhîm (a.s.) ve oğlunun *muhsinîn* / مُحْسِنِينَ den sayılmaları da, ilgili âyetin devamında ifade edildiği gibi *büyük bir imtihânın* neticesinde gerçekleşmiştir.

Peygamberlerin dışındaki insanlar için de muhsin kelimesi kullanılmıştır. Kimi zaman *affedip müsâmahalı davranan*²³⁰; kimi zaman *sabreden*²³¹; kimi zaman da *Allah yolunda cihâd edenler*²³² muhsinlerden sayılmışlardır.

Saffât Sûresi'nin 105. âyeti, özellikle Hz. İbrâhîm (a.s.)'in, evlâdını kurban etmesiyle ilgili rüyâsını gerçekleştirmesini anlatan ihsân-sıdk ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Kur'ân'da baba-oğlun muhsinlerden kabul edilmelerinin, onların, Allah'ın emrine sadâkat/itaat göstermeleri sayesinde gerçekleştiğini ifade ederek âyette de geçen *sıdk* kavramına vurgu yapan yorumlar²³³ olduğu gibi; aslında anlam olarak *sıdk* ile aynı muhtevâyı çağrıştıran ve iki âyet öncesinde²³⁴ anlatılan teslîmiyetin bu hasleti kazandırdığına vurgu yapan yorumlar²³⁵ da vardır.

Ihsân kavramıyla ilgili âyetlerin sadece ana hatlarıyla Kur'ân'daki kullanımına yer verdikten sonra, *sıdk* kavramı ile olan ilişkisine de kısaca değinmiş olduk. Çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olan ihsân kavramının işaret ettiği ahlâkî erdeme ulaşmanın yolları da gösterilmiş olmaktadır. Hem ailevî, hem de toplumsal hayatta bu olumlu davranışları düşünceden faaliyete geçiren insanlar, sadece kendileri için işler yapmakla kalmayıp, hem de çevresindekiler için iyi işler gerçekleştirmiş

Saffât, 37/80
Saffât, 37/105
Saffât, 37/110
Saffât, 37/121
Saffât, 37/131
²³⁰ Mâide, 5/13
²³¹ Hûd, 10/115
²³² Ankebût, 29/69
²³³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 82-83; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV, 158; Krş. *Tercüme*, XVIII, 633; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XI, cüz: XXIII, 154.
²³⁴ Saffât, 38/103
²³⁵ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2008, XVI, 176.

سَلَامًا عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ
... قَدْ صَدَّقَت الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ
سَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ
سَلَامًا عَلَى مُوسَى وَهَارُونَ إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ
سَلَامًا عَلَى إِبْلِيسَ إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ
... مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
... وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ
وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ

فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ

olacaklardır. Kur'ân bunları bize hedef olarak göstermektedir. İnsanların mutluluğu bunlara bağlıdır²³⁶.

5. İstikâmet / الإستقامة

Arapça'da *k-v-m* / ق-و-م kökünün masdarı *kavm* / الْقَوْمُ ve *kıyâm* / الْقِيَامُ biçimlerinde gelmektedir. Bu kök; ayağa kalkmak, dikilmek, doğru olmak anlamlarına gelmektedir. Suyun donması ve çarşı-pazarda işlerin çok iyi gitmesi *kâme* / كَامَ fiili ile anlatılmaktadır. Erkek ve kadınlardan oluşan topluluk *kavm* / الْقَوْمُ; bir yerde yaşamak da *ikâmet* / الْإِقَامَةُ kelimesinin anlamını ifade etmektedir. *İstikâmet* / الإستقامة kelimesi de lügatte itidâl olarak anlamlandırılıp dengeye vurgu yapılmaktadır. Dümdüz olmak anlamı da taşımaktadır²³⁷.

Terim anlamı olarak istikâmet; bütün ahidlere vefâlı olmak ve dinî işlerde olduğu şekliyle yeme, içme ve giyinme gibi bütün dünyevî işlerde de orta yolu takip ederek sırât-ı mustakîme sarılmaktır²³⁸. Râğıb'ın dümdüz yola istikâmet dediğini, bundan hareketle de insanın istikâmetinin dosdoğru, dümdüz prensiplere yapışması demek olduğunu görmekteyiz²³⁹. Bir başka tanım da istikâmetin Allah'a taatte bulunurken aynı zamanda günahlardan kaçınmayı ifade ettiği vurgulanmaktadır²⁴⁰.

K-v-m / ق-و-م kökünden türeyen kelimelerin değişik kalıplarda ve değişik hareketlerle Kur'ân-ı Kerîm'de çok sayıda kullanımı söz konusudur. Bu kullanımların 660 sayısını geçtiği görülmektedir²⁴¹. Görüldüğü gibi, bu kavram bütün türevleriyle birlikte Kur'ân'da çok geniş bir yayılım göstermektedir. Dokuz âyette, on kez fiil halinde istikâmet lafzı kullanılmaktadır. Masdar olarak istikâmet şeklinde bir kullanım yoktur. Özellikle "*Rabbimiz Allah'tır*" dedikten sonra istikâmet sahibi olmaya özen

²³⁶ İhsân kavramıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Mustafa Çağrırcı, "İHSÂN", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXI, İstanbul, 2000, 546-548; İsmail Karagöz, **Kur'ân'da Dört Kavram/Adalet, Birr, İhsan, Takva**, s. 67-115.

²³⁷ Halîl, **Ayn**, V, 231-233; İbn Manzûr, **Lisân**, XII, 496-498; Cevherî, **Sihâh**, V, 2016-2017; Âsım, **Kâmûs**, III, 545.

²³⁸ Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 11.

²³⁹ Râğıb, **Müfredât**, s. 418.

²⁴⁰ Tehânevî, **Keşşâf**, II, 1227.

²⁴¹ M. Fuâd Abdulbâkî, **Mu'cem**, k-v-m / ق-و-م md., s. 684-692.

gösterenlerin övüldüğü, cennetle müjdelendiği ve korku yüzü görmeyeceklerini bildiren âyetler dikkat çekmektedir²⁴².

İstikâmet kelimesi, sırât kelimesine birleşerek *sırât-ı mustakîm* / صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ kalıbında çok sayıda kullanıma sahiptir. İnsanı ayakta tutan yolu ifade eden bu tamlama doğruluk, dürüstlük, adâlet, hak-hukuk vb. bütün ahlâkî ve insanî meziyetleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu yüzden sadece bir tek anlam vermek çok zordur. Hatta, yanlışlığa sebep olmaktadır²⁴³.

Kur'ân'da istikâmet ve türevlerinin sıdk kavramı ile birlikte kullanıldığı hiç bir âyet bulunmamaktadır. Ancak istikâmet, muhtevâ olarak sıdk ile yakın anlamlı bir kavramdır. İstikâmet kavramı, birçok manayı içerdiği için çok da önemli bir ahlâkî terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in “Saçlarımı beyazlattı/beni ihtiyarlattı” dediği Hûd Sûresi'ndeki istikâmet lafzının, sıdk kavramında olduğu gibi, bütün bir hayat boyunca çizgiden hiç sapmamayı ifade ettiği düşünülürse, ne kadar önemli olduğu daha da iyi anlaşılmaktadır²⁴⁴.

6. İhlâs / الإِخْلَاصُ

Arapça'da *h-l-s* / خ-ل-ص kökünün masdarı *hulûs* / خُلُوصٌ 'tur. Lügatlerde bu kök, takılan bir şeyi kurtarmak anlamını ifade etmektedir. Hurma, buğday gibi ürünlerin pişirme işleminin ardından reçel, marmelât v.b. özlerinin elde edilmesi; yağ ve sütün çökertilip tortulardan arındırılma işlemi de aynı kökten gelen *hılâs* / خِلَاصٌ kelimesi ile anlamlandırılmaktadır. Bu arındırma işleminden sonra, kabın dibine çöken malzemeye *hulâsa* / خُلَاصَةٌ denmektedir. İşte, if'âl kalıbından olan *ihlâs* / إِخْلَاصٌ bir arındırma işlemidir. Beyaz renge *hâlis* / خَالِصٌ, dupduru suya da karışık olmayan

²⁴² Fussilet, 41/30

Ahkâf, 46/13

²⁴³ Necdet Ünal, **Kur'ân'da İstikâmet Kavramı**, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005, s. 103-104.

²⁴⁴ ... قال أبو بكر: يَا رَسُولَ اللَّهِ قَدْ شَيْبَتْ. قال شَيْبَتِي هُوَ دُ و الواقعة و المرسلات و عَمَّ و إِذَا الشَّمْسُ.

Tirmizî, *Tefsîr*, 56/6 (3297).

Bu metinde Hûd Sûresi ve diğer sûrelerin isimleri zikredilip, hangi âyetler olduğu söylenmemektedir. Kurtubî Hûd Sûresi 11/112. âyeti tefsir ederken âyetin “Sana emredildiği gibi dosdoğru ol...” / فَاسْتَقِيمْ / فَاسْتَقِيمْ ifadesinin çok ağır sorumluluklar içerdiğini anlatmaktadır. Bkz.: Kurtubî, **el-Câmi**, IX, 107. İstikâmet kavramı hakkında daha geniş bilgi edinmek isteyenler şu eserlere müracaat edebilirler: Mustafa Çağrırcı – Süleyman Uludağ, “İSTİKÂMET”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, XXIII, 348-349; Remzi Kaya, **Kur'ân'da İstikâmet Kavramı**, Emin Yayınları, Bursa, 2005.

saf su anlamında *hâlis su* / مَاءٌ خَالِصٌ diyen Araplar, bir şeyi sadece birine has kılmaya ise *hâlisa* / خَالِصَةٌ demektedirler²⁴⁵.

Bu lügat anlamlarından sonra, ihlâsın terim anlamına geçtiğimizde onun birkaç şekilde tanımlandığına şahit olmaktayız. Râğıb el-İsfehânî'ye göre ihlâs “Allah’tan başka her şeyden uzak durma”²⁴⁶; Cürcânî'nin tanımında “Kalbi karışık şâibelerden arındırma, ameline Allah’tan başkasının şâhid olmasını istememe”dir²⁴⁷. Bünyesinde lügat anlamlarının yansımalarını da gördüğümüz ihlâs erdemi durağan bir şey değil, aksine uzunca ve yorucu gayret istemektedir. İbadetleri yaparken, kalbi tamamen ve yalnızca Allah’a yöneltme yolundaki engelleri bertaraf edip tortularından ayırıştırmak olan ihlâs, belki ateşli ve güçlü mücadeleler vermeksizin elde edilememektedir.

Kalbin çok önemli hallerinden biri olan ihlâs, ahlâk eğitimcileri tarafından da üzerinde titizlikle durulan bir konu olmuştur. Bir anlayışa göre *riyânın*²⁴⁸, diğerine göre ise *şirkin*²⁴⁹ zıddı olan ihlâs, Tasavvufta “Mahlûkların mülâhaza ve takdirlerinden korunma”²⁵⁰, “Kalbi, safâsına keder veren şeyden kurtarma. Tam bir doğrulukla kullukta bulunma...”²⁵¹ olarak da tanımlanmaktadır. Cüneyd-i Bağdâdî (v. 298/910) ihlâsın sıdk ile olan ilişkisine açıkça dikkat çekmiştir. Ona göre ihlâs, sıdka bağlı değildir, sâdıkın inancında olur. İhlâs daima derûnîdir, insanın içinde bir şeydir. Sıdk ve ihlâs arasında daima fark vardır. Bir kimsenin yaptığı amellere, ilmin gereklerine uymasına bakılarak “Falan adam sâdıktır” denilebilir, ama “Falan adam muhlistir” denilemez. Çünkü kimse kimsenin ihlâsını bilemez, ihlâs görülmez. Halbuki sâdik kişinin sıdki güzel ameller halinde görülür. Zâhiren görülen ameller sıdka nispet edilir. Cüneyd’e göre ihlâs sıdktan üstündür. Sıdk ile vasıflanan sâdik daha ihlâsın başında demektir²⁵².

²⁴⁵ Halîl, **Ayn**, IV, 186-187; İbn Manzûr, **Lisân**, 26-29.

²⁴⁶ Râğıb, **Müfredât**, s. 155.

²⁴⁷ Cürcânî, **Ta’rifât**, s. 7.

²⁴⁸ Cürcânî, **Ta’rifât**, s. 77.

²⁴⁹ Ebû Hâmid el-Gazâlî (v. 505/1111), **Mizânü'l-Ahlâk/Ahlâk Ölçüleri**, (Terc.: H. Ahmed Aslantürkoğlu), Sağlam Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 267.

²⁵⁰ Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî Neysâbûrî (v. 456/1072), **Kuşeyrî Risâlesi**, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1978, s. 306.

²⁵¹ Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü**, Anka Yay., İstanbul, 2004, s. 298.

²⁵² Süleyman Ateş, **Cüneyd-i Bağdâdî/Hayatı, Eserleri ve Mektupları**, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1969, s. 147-149. İhlâs konusunda daha ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler ayrıca bkz.: Süleyman Ateş, “İHLÂS”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 200, XXI, 535-537; Ömer Dumlu, **Kur’ân’da**

Kur'ân-ı Kerîm'de *h-l-s* / خ-ل-ص kökünden oluşan kelimeler, değişik kalıplarda 31 defa geçmektedir²⁵³. Kur'ân'ın getirmek istediği hayat anlayışında çok önemli bir yere sahip olan bu kavram, âyetlerde bazen lügat anlamlarında, bazen de terim anlamında kullanılmaktadır. Mevcut âyetlere göz attığımızda, en çok dikkat çeken iki kullanım hemen kendisini göstermektedir. Bunlardan biri *muhlisîne lehû'd-dîn* / مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ifadesi olup, bazen tekil olarak da kullanılarak 10 yerde²⁵⁴ tekrar edilmektedir. Bu on âyete dikkatlice baktığımızda, duâ veya ibadet kelimelerinin ihlâs ile beraberce kullanıldıklarını gördük. Bu da duâ ve ibadetlerde, genel anlamda sadece korku ve sıkıntı anlarında olmamak üzere, çok sâfiyâne bir biçimde, her daim yalnızca Allah'a yönelmenin bir ifadesi olarak yorumlanabilir. İlgili âyetlerde ihlâsa; yalnızca Allah'a yönelme, itaat etme ve hiçbir şeyi Allah'a eş koşmama gibi anlamlar verilmiştir²⁵⁵. Özellikle A'râf Sûresi'nin yedinci âyetinde emredilen *kıst* / الْقِسْطِ'nin istikâmet, adâlet ve sıdk olarak yorumlanması da duâ ve ibadetlerdeki devamlılığı ve dengeyi ifade etmesi yönüyle önemlidir²⁵⁶.

Dikkat çeken kullanımlardan ikincisi de *ibâdallâhi'l-muhlesîn* / عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ ifadesidir. Bu haliyle aynı sûrede, beş yerde²⁵⁷ geçmektedir. Bu âyetlerde Allah'ın ihlâslı kulları, istisnâ edatı *illâ* / إِلَّا ile ihlâslı olmayan kullarından ayrılmış ve üstün bir

Salâh Meselesi, s. 64-65; C. Van Arendonk, "İHLÂS", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1950, V/II, 942.

²⁵³ M. Fuâd Abdulbâkî, **Mu'cem**, *h-l-s* / خ-ل-ص md, s. 292.

²⁵⁴ A'râf, 7/29

Yûnus, 10/22

Ankebût, 29/65

Lokmân, 31/32

Zümer, 39/2

Zümer, 39/11

Zümer, 39/14

Ğâfir, 40/14

Ğâfir, 40/65

Beyyine, 98

²⁵⁵ Mâverdî, **Nüket**, II, 217; Muhammed b. Şemsüddîn b. Ahmed Hatîb eş-Şîrbînî (v. 977/1569), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm/es-Sirâcü'l-Münîr**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, trs., I, 471; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (v. 774/1372), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk.: Muhammed İbrâhim el, Bennâ-Muhammed Ahmed Âşûr, Abdülazîz Ğanîm), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992, III, 399.

²⁵⁶ Mâverdî, **Nüket**, II, 216.

²⁵⁷ Saffât, 37/40

Saffât, 37/74

Saffât, 37/128

Saffât, 37/160

Saffât, 37/169

... وَأَدْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ

... دَعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنِ أَنْجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ

فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفَلَكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...

وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوَاجٌ كَالظُّلُمِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ

قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ

قُلْ اللَّهُ أَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِي

فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ

هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...

وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...

إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ

إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ

فَكَذَّبُوهُ فَأَنهَمُ لَمْ حَضَرُوا إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ

سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ

وَلَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأُولِينَ لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ

yere konmuştur. Âyetlerde bildirildiğine göre şeytan, Allah'ın ihlâslı kullarına zarar veremeyeceğini kendisi ifade etmektedir²⁵⁸.

Kur'ân'daki ilgili âyetlerden anladığımıza göre ihlâs, peygamberlerin de çok önemli özelliklerinden birisidir. Hz. Yûsuf (a.s.)'un, kendisine musallat olan kadının şerrinden kurtuluşunun hemen akabinde onun ihlâslı bir *kufl*²⁵⁹; Hz. Mûsâ (a.s.)'nın ihlâslı bir *nebî-resûl olduğu*²⁶⁰; Hz. İbrâhîm (a.s.), Hz. İshâk (a.s.) ve Hz. Yakub (a.s.)'un ise Allah'ın yardımıyla ihlâslı hâle getirildikleri belirtilmektedir²⁶¹.

Kur'ân-ı Kerîm'in 112. sûresi de tevhîdi arı-duru bir biçimde hülâsa edip şirki reddettiği için *ihlâs* adını almıştır.

Âyetlerde gördüğümüz gibi, ihlâsın anlam alanına giren samîmî davranmak, gösterişten uzak durmak, bütün işlerde sadece Allah'ın rızasını gözetmek gibi hasletler aslında hiç de kolay olmayan bir yaşam tarzını bize hedef olarak göstermektedir. Hem dünyevî, hem de dinî işlerde bu erdeme ulaşmamız istenmektedir. İnsan bu zoru başarır, şeytanın bile zarar veremeyeceğini söylediği has kullardan olabilmektedir.

7. Adl / العَدْلُ

A-d-l / ع-د-ل kökünden masdar olan *adl* kelimesi; denk olmak, dümdüz olmak ve doğrulmak anlamlarını taşımaktadır. Aynı kökten olmak üzere, bir şeyin denk ve benzerine *idl / العِدْلُ* dendiği gibi; devenin iki yanına eşit olarak paylaştırılmış yükün her birine de yine *idl* denmektedir. Çok sıcak ve çok soğuk olmayan yiyecek ile, dümdüz ağaç dalı da *mu'tedil / مُعْتَدِلٌ* ... diye vasıflandırılmaktadır. Yine, *ta'dil / التَّعْدِيلُ* kelimesi de bir şeyi değişikliğe uğratıp düzeltmeyi ifade etmektedir. Bu anlamları üzerinde taşıyacak şekilde, *adâlet / العَدَالَةُ* kelimesi de taraflardan birine meyletmeden, hakk ölçüsü ile hüküm vermek anlamına gelmektedir²⁶².

Terim anlamı olarak ele aldığımız zaman *adl/adâlet*in iki manaya geldiğini görmekteyiz. Birincisi; güzel olduğunu aklın da anladığı ve zamanla değişmeyen

²⁵⁸ Hicr, 15/40
Sâd, 38/83

²⁵⁹ Yûsuf, 12/24

²⁶⁰ Meryem, 19/51

²⁶¹ Sâd, 38/45-46

²⁶² Halîl, *Ayn*, II, 3840; İbn Manzûr, *Lisân*, XI, 430-431; Âsım, *Kâmûs*, II, 282.

قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ
قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ
... لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَلِكَ لَتَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ
وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مُوسَى إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا
... إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذَكَرَى الدَّارِ

mutlak adâlettir. İkincisi ise; güzel olduğu din vasıtasıyla bilinen, kısas ve fidyelerde olduğu gibi zamanın değişmesiyle değişebilen bir adâlettir²⁶³. Bir başka tanımında ise *Hakk yolda istikâmet üzere olmak* anlamına vurgu yapılan adâletin bütün bir hayatı kapsadığını görmekteyiz²⁶⁴. Sıdk kavramı ile yakınlık arz eden bir tanımda da adâlet şöyle anlatılmaktadır:

*“Adâlet; büyük günahlardan kaçınıp küçük günahlarda ısrar etmemektir. Bu durumda o kimsenin salâhı, fesâdından fazla olur. Yine adâlet, sıdka sarılıp, diyânet ve mürüvvetten kizbden kaçınmaktır. Bu kâfiri kapsamaz. Çünkü küfür, büyük günahların en büyüğüdür.”*²⁶⁵

Kur’ân’da *a-d-l / ع-د-ل* kökünden türeyen kelimeler, değişik kalıplarda 28 defa²⁶⁶ kullanılmaktadır. Kur’ân’ı incelediğimizde adâlet kelimesinin hiç kullanılmadığını, bunun yerine *adl* lafzının, bu kavramdaki manayı karşılayan başlıca kelime olduğunu gördük. Âyetlerdeki *adl* kelimesinin kullanımları dikkatlice gözden geçirildiğinde, bu kelimenin lügat anlamlarına da uygun olarak fidyeye/kurban/karşılık/keffâret manalarını²⁶⁷; eşit tutmak, şirke düşmek anlamını da ifade edecek biçimde zikredildiği görülecektir²⁶⁸. Mutlak anlamdaki adâlete Kur’ân’da o kadar çok önem verilmiştir ki, bu vasıftan yoksun olan bir kişinin dilsiz, âciz ve işe yaramayan bir köleye benzetildiğini görmekteyiz²⁶⁹. Yine bir âyette müminlerin başkalarına karşı besleyebilecekleri kin duygusunun kesinlikle adâlete mani olmaması gerektiği vurgulanıp, bunun takvâyâ götüren bir yol olduğu üzerinde durulmaktadır²⁷⁰ ki, âyetin bu yönü inananların sahip olmaları gereken denge insanı vasfını öne çıkarmaktadır.

²⁶³ Râğıb, *Müfredât*, s. 325.

²⁶⁴ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 98.

²⁶⁵ Tehânevî, *Istîlâhât*, II, 1015.

²⁶⁶ M. Fuâd Abdülbâkî, *Mu’cem*, ع-د-ل/a-d-l md., s. 550-551.

²⁶⁷ Bakara, 2/48

Bakara, 2/123

Mâide, 5/95

En’âm, 6/70

²⁶⁸ En’âm, 6/1

En’âm, 6/150

²⁶⁹ Nahl, 16/76

²⁷⁰ Mâide, 5/ ..

...وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

... وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

... وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مَتَعِدًا فِجْرًا مِثْلَ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ ...

... وَإِنْ تَعَدَّلَ كُلُّ عَدْلٍ لَمْ يُؤْخَذْ مِنْهَا أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا ...

... ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ

... وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ

وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ ...

... كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَحْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ ...

Kur'ân'da adl kelimesinin iki âyette²⁷¹ söz söylemekle ilgili olarak kullanıldığını görmekteyiz ki, bu da konumuzla daha yakından ilgilidir. Bu kullanımlardan birincisinde adl kavramı sıdk kavramı ile yakınlık arz edip, bu iki kavram yan yana gelerek Kur'ân'ın iki niteliği olarak sunulmaktadır. İlâhî kelamın hem sıdk, hem de adl yönüyle tam ve mükemmel olduğuna vurgu yapılmaktadır. Kur'ân'ın sıdk olması; onun, bildirdiği haberler ve vaadler yönüyle tamamen doğru, gerçeğin ta kendisi, yalandan şüpheden uzak olması anlamına gelmektedir. Adl olması ise; onun, kanunları ve hükümleri yönüyle de tamamen adâlet, doğruluk içerip zulümden ve eğri bûğrülükten uzak olması anlamlarını içermektedir²⁷². Başka bir âyette ise söz söylendiği zaman adâletle söylenmesi istenmektedir. Bu âyetteki adâletli söz söylenmesinden kasıt; kişinin konuşmasında doğruyu söyleme arayışında olması ve konuşurken dost-düşman kimsenin tarafına meyletmemesi, bütün insanlara eşit hüküm ve sözler sarfetmesi olabileceği²⁷³ düşünülmektedir²⁷⁴.

8. Sabır / الصَّبْرُ

Sabır kelimesi, *s-b-r* / ص-ب-ر kökünden türemiş masdardır. Lügatlerde kök anlamının bir kimseyi bir nesneden korumak olduğu belirtilmektedir. Bir insanın musibetler karşısında kendisini tutup taşkınlık göstermeden, feryat değil tahammül etmesi sabır olarak anlamlandırılmaktadır. Câhiliyye döneminde bu kelimeye; bir insanı karşıya dikip taşıyarak öldürme anlamı da yüklenmiştir. Gökyüzünde hareket etmeyip sükûnetle duran bulut kümelerine de *sabır* / الصَّبْرُ denmektedir. Âsîlere karşılık verme hususunda aceleci davranmayıp, temkinli hareket edene ise *sâbir* / الصَّابِرُ denmiştir²⁷⁵.

Sabır, aklın ve dinin gerektirdiği üzere kişinin kendini tutmasıdır. Sabır kavramının öz anlamında bulunan *tutma ve koruma*, kullanıldığı bağlama göre sabrı

²⁷¹ En'âm, 6/115

En'âm, 6/152

²⁷² Yazır, **Hak Dini**, III, 502-503.

²⁷³ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (v. 1250/1834), **Fethu'l-Kadir el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min Ilmi't-Tefsîr**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1964, II, 178.

²⁷⁴ Adâlet konusunda daha fazla bilgi edinmek isteyenler şu eserlere müracaat edebilirler: Mustafa Çağrırcı, "ADÂLET", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, I, 341-343; İsmail Karagöz, **Kur'ân'da Dört Kavram**, Kar Yayınları, İstanbul, 1997, s. 29-64.

²⁷⁵ Halîl, **Ayn**, VII, 115-116; İbn Manzûr, **Lisân**, IV, 437-440; Âsım, **Kâmus**, I, 928-929.

وَكَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ ...
... وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَيَعْهَدِ اللَّهُ أَوْفُوا ...

da çeşitlendirmektedir. Örneğin, kişinin kendisini musîbetlerden korumasına *sabır*; savaşta korkaklıktan korumasına *şecâat* denirken; dilini fazla konuşmaktan korumasına da *kitmân/ketûm* denmektedir²⁷⁶. Bir başka tanımında da sabrın; belâlardan dolayı Allah'tan başkasına şikâyetçi olmama anlamına geldiğini görmekteyiz²⁷⁷.

Kur'ân-ı Kerîm'de *s-b-r* / ص-ب-ر kökünden türeyen kelimeler, değişik kullanımlarla 103 defa yer almaktadır²⁷⁸. Bu kullanımlardan 15 tanesi *sabr* / الصَّبْر masdarı şeklindeki kullanımları içermektedir. Sabır kelimesinin iki âyette²⁷⁹ *salât* / الصَّلَاة ile birlikte geçmesi, sabırla birlikte duâ ve namazın önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kur'ân, sabredenlerin sevaplarının hesapsız verileceğini²⁸⁰ müjdeleyerek Allah'ın sabredenlerle beraber olacağını²⁸¹ vurgulamaktadır. Allah Kur'ân'da Hz. İsmâîl, Hz. İdrîs ve Hz. Zülkifl peygamberlerin sabırlı olduklarını bildirmekte²⁸²; ulû'l-azm²⁸³ peygamberlerin sabrını övmekte²⁸⁴ ve Hz. Eyyûb peygamberle ilgili olarak da “*O ne güzel kuldur*” ifadesini kullanmaktadır²⁸⁵.

Sabır kavramının Ku'an'daki genel kullanımı hakkındaki bu kısa bilgilerden sonra, şimdi de onun sıdk kavramı ile olan anlam yakınlığına değinmek istiyoruz. Bakara Sûresi'nin 177. âyetinde²⁸⁶ zor durumlarda sabredenlerden söz edilmekte ve bu kişiler sıdk ve takvâ sahibi kimseler olarak nitelendirilmektedir. Bu âyette birr'i oluşturan îmân, fedakârlık, ibadet, sabır ve sözünde durmak sıralanmıştır.

²⁷⁶ Râğıb, *Müfredât*, s. 273.

²⁷⁷ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 88.

²⁷⁸ M. Fuâd Abdulbâkî, *Mu'cem*, *s-b-r* / ص-ب-ر md., s. 491-493.

²⁷⁹ Bakara, 2/45

Bakara, 2/153

²⁸⁰ Zümer, 39/

²⁸¹ Enfâl, 8/46

²⁸² Enbiyâ, 21/85

²⁸³ Bu tabir gayretli ve sabırlı peygamberler anlamına gelmekte olup hangi peygamberlerin kastedildiği açık değildir. Bir görüşe göre tebliğ esnasında karşılaştığı zorluklara sabreden Hz. Nûh, Hz. İbrâhîm, Hz. İshâk, Hz. Yakub, Hz. Yûsuf, Hz. Mûsâ ve Hz. İsmâ kastedilmektedir. Başka bir görüşe göre de bütün peygamberler anlatılmak istenmektedir. Çünkü her peygamber gayretli ve sabırlıdır. Bkz.: Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, XXVIII, 35; Krş.: *Tercüme*, XX, 56-57.

²⁸⁴ Ahkâf, 46/35

²⁸⁵ Sâd, 38/44

Sabır kavramının Kur'ân'da ifade ettiği anlamlar hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Yûsuf el-Kardâvî, *es-Sabr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Muessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1985.

²⁸⁶ Bakara, 2/177

... وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

Bunlardan birinin de sıkıntı, hastalık ve savaş durumlarında insanın ruhsal durumunun taşkınlıklardan muhâfaza edilmesini anlatan sabır olduğunu görmekteyiz. Sıkıntı, hastalık ve savaş durumlarında sabretmek çok geniş bir anlamı içermektedir. Öncelikle, sıkıntı ekonomik ve psikolojik olabilir. Hastalık çoğunlukla bedenle ilgilidir. Savaş ise sosyal bir hâdisedir. Bunlara tahammül edip dayanıklı olmak, isyân etmeden altında ezilmemek için güçlü olmak gerekir. Sıdk kavramının yapısında da güç, kuvvet ve mükemmellik anlamı mevcuttur. Âyetin sonunda zikredilen takvâ ve sıdkın sabırlı olmayı da içerdiği çok açıktır. Bu âyette sabır; sıdk ve takvâya ulaşmanın adımlarından birisi olarak görünmektedir²⁸⁷.

Yine Âl-i İmrân Sûresi'nin 17. âyetinde²⁸⁸ sabredenler ile sâdıklar yan yana zikredilmişlerdir. İki âyet öncesinden başlayarak, cennetlerde ebedî kalacak olan takvâ sahiplerinin sayıldığını görmekteyiz. Râzî'ye göre bu âyetlerde sayılan husûsiyetler, ilgili kimselerin âdetleri ve huyları haline geldiği için isim halinde zikredilmişlerdir. Yine ona göre sabırlı olmak sâdik olmaktan önce gelmektedir²⁸⁹.

Sabrın sıdk kavramıyla ilgili olduğu bir başka âyet ise Ahzâb Sûresi 35. âyettir²⁹⁰. Bu âyette, büyük ödülün verileceği kişiler sayılırken önce sâdıklar, sonra da sabredenler zikredilmektedir. Bu sıralamaya bakacak olursak, Râzî'nin yukarıdaki tespitinin geçerliliğinin sadece bahsi geçen âyetle sınırlı olması muhtemeldir.

9. Kunût / الْكُنُوتُ

Kunût kelimesi, *k-n-t* / ق-ن-ت kökünün masdarıdır. Lügat anlamı olarak bu kök, içinde en küçük bile başkaldırı bulunmayan tam itaati içermektedir. Kadının kocasına bu tarzdaki itaati de aynı kelime ile anlatılmaktadır. Namazda hiç konuşmadan tam bir yöneliş içinde olmaya kunût dendiği gibi; namazda duâ etmek, kıyâmı uzun tutmak, kullukta huşû ve ikrar da aynı kelime ile karşılanmaktadır. Bu kökün ism-i fâilî olan kânit / الْكَانِتُ ise, bu tam itaati gerçekleştiren kimsedir²⁹¹.

²⁸⁷ Bayraklı, *Kur'ân Tefsiri*, II, 393-394.

²⁸⁸ ...الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ

²⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 203; Krş.: *Tercüme*, VI, 203-204.

²⁹⁰ ... وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ ...

²⁹¹ Halîl, *Ayn*, V, 129; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 73-74; Âsım, *Kâmus*, I, 319.

Râgıb el-İsfehânî'ye göre, kunût kavramında iki husus öne çıkmaktadır: Yumuşak başlılık diyebileceğimiz (hudû' / الخُضُوعُ) ve itaat²⁹². Bir kimsenin kânit olması için de bu itaatte devamlılık göstermesi gerekmektedir²⁹³. Kunût insanın ruhî durumunu anlatan bir kavramdır. Bu kelime ile insanın ibadet ve itaatte tam teslimiyet ve huşû içinde olması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla kunût, ibadetin özü ve ruhudur²⁹⁴.

K-n-t / ق-ن-ت kökünden türeyen kelimeler, Kur'ân'da değişik kalıplarla 13 defa²⁹⁵ tekrarlanmaktadır. Bu kullanımlarda insanın ibadetlerdeki ruhî durumunu ifade eden anlamı ön plana çıkarmakta ve inananların sahip olması gereken bir özellik olarak anlatılmaktadır. Gökte ve yerdeki her şeyin Allah'a boyun eğmesi²⁹⁶, İbrahim (a.s.)'in itaatkâr bir kul olması²⁹⁷ ve Hz. Meryem'e itaat ve ibadetin emredilmesinde²⁹⁸ bu kelimeyi görmekteyiz.

Kur'ân-ı Kerîm'de kunût kelimesinin sıdk kavramıyla anlam yönünden yakınlık gösterdiği ilk âyet Âl-i İmrân Sûresi'ndedir²⁹⁹. Cennetlerde ebedi kalacak olan takva sahiplerinin kimler olduğunun sıralandığı bu âyetlerde *kânitîn* / الْقَانِتِينَ kelimesini görmekteyiz. Sâdıklarla birlikte yan yana zikredilmektedir. Zor şartlarda da olsa içinde hiçbir eğrilik duymadan itaate devam etmeyi anlatan bu kavramın, yine bütün badirelerde îmânına sadâkati elden bırakmayan sâdik kelimesi ile anlam yakınlığı arz etmektedir.

Tahrîm Sûresi'ndeki³⁰⁰ âyette de aynı kelimenin zorluklara karşı çok çetin mücadeleler veren Hz. Meryem için kullanılması dikkat çekicidir. Bu âyette Hz. Meryem'in namusunu koruyan, Allah'ın kelimelerini ve kitaplarını tasdîk eden biri olduğu dile getirildikten sonra onun *kânitîn* / الْقَانِتِينَ'den olduğu ifade edilmektedir. Sıdk kökünden türeyip gönülden doğrulamayı ifade eden tasdîk kelimesi ile yine ibadetlerdeki içsel haleti anlatan *kânit* kelimesinin hem birbiriyle örtüşen, hem de bir birini tamamlayan iki kavram olduklarını söyleyebiliriz.

²⁹² Râgıb, *Müfredât*, s. 413.

²⁹³ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 114.

²⁹⁴ Mustafa Zeyd, *Dirâsât fi't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trs, yrs., s. 88.

²⁹⁵ M. Fuâd Abdulbâkî, *Mu'cem*, k-n-t / ق-ن-ت md., s. 661.

²⁹⁶ Rûm, 30/26

²⁹⁷ Nahl, 16/120

²⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/43

²⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/14-

³⁰⁰ Tahrîm, 66/12

وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ
 إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ
 يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَأَسْجُدِي وَأَرْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ
 الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ
 ...وَصَدَقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتِبَ عَلَيْهَا وَكَانَتْ مِنَ الْقَانَانِينَ...

10. İnfâk / الْإِنْفَاقُ

İnfâk kelimesi, *n-f-k* / ن-ف-ق kökünün if'âl kalıbından masdardır. Bu sülâsî kökün lügat anlamı, sürekli azalmayı ifade etmektedir. Bir yaranın iyileşmeye yüz tutup kabuk bağlaması, bir hayvanın ölmesi, çarşı pazarda işlerin çok iyi gidip malların azalması bu kökten gelen nefeka / نَفَقَ fiili ile anlatılmaktadır. Yerin içine doğru bir in, kovuk oluşması da bu kökün anlamlarındandır. Dikkat edilirse, bütün bu anlamlarda bir azalma ve tükenme dile getirilmektedir³⁰¹. Bu köke bir harf ilâve edilerek elde edilen müfâ'ale kalıbının masdarı olan nifâk masdarının münâfıklık, yani iki yüzlülük anlamı da vardır. Ancak biz bununla ilgilenmeyeceğiz.

İnfâk kelimesi, Allah için yapılan bütün harcamaları kapsamaktadır. Zekât, sadaka vb. anlamlarla sınırlandırılmadan, Allah rızası için yapılan harcamalar kastedilmektedir. Hatta Râgıb'a göre, bu harcamanın ille de mal olması şart değil, mal dışında da başka bir şekilde harcama yapılabilirse bu kelime, onu da kapsamaktadır³⁰².

Kur'ân-ı Kerîm'de *n-f-k* / ن-ف-ق kökünden türeyip konumuzla ilgili anlam arz eden kelimeler, değişik kalıplarda 73 defa kullanılmaktadır. Yine aynı kökten gelen ve nifâk anlamı içeren farklı kalıplardaki kullanımları bu kısımda ele almayacağımızdan, bu kullanımlar dışarıda tutulmuştur. Kur'ân'da *infâk* / الْإِنْفَاقُ kelimesi lafız olarak sadece bir âyette³⁰³ geçmekte olup, burada lügat anlamına uygun olarak fakir düşmek veya malın azalması anlamında kullanılmaktadır³⁰⁴. Bir âyette Allah'ın yolundan alıkoymak gayesiyle kâfirlerin de infâk ettikleri dile getirilirken³⁰⁵; başka bir âyette de infâktaki asıl amacın Allah'ın rızasını kazanmak olduğu vurgulanmaktadır³⁰⁶. İnfâkta dikkat edilmesi gereken çok önemli iki hususa âyetlerde temas edilmektedir. Bunlarda birisi, malın iyisinden verilmesi gerektiği³⁰⁷; diğeri de infâkla birlikte namaz ibadetinin zikredilmiş olmasıdır³⁰⁸. Bu hususlar, geçmişteki müminlere olduğu gibi, bugünün ve yarının müminlerine de bir uyarı niteliği taşımaktadır.

³⁰¹ İbn Manzûr, **Lisân**, X, 357-358; Âsım, **Kâmus**, III, 60.

³⁰² Râgıb, **Müfredât**, s. 502.

³⁰³ İsrâ, 17/100

³⁰⁴ Mâverdî, **Nüket**, III, 276.

³⁰⁵ Enfâl, 8/36

³⁰⁶ Bakara, 2/272

³⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/92

³⁰⁸ Enfâl, 8/3

... إِذَا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصَلُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ...
... وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلْيَأْتِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ ..
لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ
الَّذِينَ يُؤِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ

Kur'ân-ı Kerîm'de infâk kelimesinin sıdk kavramıyla anlam yönünden yakınlık gösterdiği âyet, sabır ve kunût konularında olduğu gibi yine Al-i İmrân Sûresi'ndedir³⁰⁹. İçinden ırmaklar geçen cennetlerde sonsuza dek kalmaya hak kazanan takva sahiplerinin sırasıyla sayıldığı bir dizi âyette *infâk / الإنْفَاقُ* kelimesini görmekteyiz. Sâdıklarla birlikte kânitînden sonra sayılmıştır. Allah yolunda hayır amaçlı maddî yardım yapabilmek, îmânda doğruluğun, sadâkatin bir göstergesidir. Bu yönüyle sıdk kavramıyla yakınlık göstermektedir³¹⁰.

11. İstiğfâr / الإِسْتِغْفَارُ

İstiğfâr kelimesi, lügatte örtmek, gizlemek anlamlarını taşıyan *ğ-f-r / غ-ف-ر* köküne üç harf ilâve edilerek oluşan isteğfera / استغفر 'dan masdardır. Bir nesneyi bir zarf içine koyup gizlemek, sakalın tamamını boyayarak gerçek rengini gizlemek de bu kökten gelen fiille anlatılmaktadır. Türkçemizde de, günlük konuşmalarımızda kullandığımız miğfer / المغفر, başın tamamını içine alıp gizleyerek onu darbelerden koruyan araç olarak bilinmekte ve aynı kökten gelmektedir. Ğufrân / العُفْرَانُ ve mağfiret / المَغْفِرَةُ ise Allah'ın, kullarının hata ve günahlarını örtmesi ve affetmesi anlamında kullanılan kelimelerdir. Nihâyet istiğfâr, Allah'tan günaha bağışlanma dilemektir³¹¹.

Dinî içerikli olması yönüyle bakacak olduğumuzda ğufrân ve mağfiretin Allah'a yönelik olduğunu, istiğfârın ise kullara yönelik olduğunu görüyoruz. İstiğfâr Allah'tan istemedir. Hata bu isteme Râğıb'a göre sadece dille olmaz, kesinlikle işin içine fiil boyutunun da girmesi gerekmektedir³¹². Cürcânî'ye göre de istiğfârın sadece günahların affını istemeyi değil, fâsid olan her türlü işin ıslâhını istemeyi içerdiğini görmekteyiz³¹³.

Kur'ân-ı Kerîm'de *ğ-f-r / غ-ف-ر* kökünden türeyen kelimeler değişik kalıplarda 234 defa tekrarlanmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla bu kullanımların çok

³⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/17

³¹⁰ İnfak konusunda daha fazla bilgi edinmek isteyenler şu eserlere müracaat edebilirler: Mustafa Çağrırcı, "İNFÂK", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2000, XXII, 289-290; Nihat Temel, Kur'ân'da Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak İnfak, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul, 2001.

³¹¹ Halîl, Ayn, IV, 406-407; İbn Manzûr, Lisân, V, 25-27; Âsım, Kâmus, II, 56.

³¹² Râğıb, Müfredât, s. 362.

³¹³ Cürcânî, Ta'rifât, s. 10.

büyük bir çoğunluğu Allah'a nisbet edilmektedir. Çünkü dilediğinde kullarını bağışlayacak olan O'dur, dilerse affeder, dilerse azâb eder³¹⁴. Birçok âyette de Allah'ın kendisini, bağışlayıcılığını ifade eden ğafûr³¹⁵, ğâfir³¹⁶ ve ğaffâr³¹⁷ kelimeleri ile ifade ettiğini görmekteyiz. Hatta Kur'ân'ın 40. Mü'min Sûresi'nin bir adı da Ğâfir Sûresi'dir.

Bu kökten türeyen kelimelerin Kur'ân'da kullanılırken hangi kelimenin sıdk kavramıyla anlam yakınlığı taşıdığına baktığımız zaman istiğfâr kelimesinin ism-i fâili olan *mustağfir* / *المُسْتَغْفِرُ* kelimesini görmekteyiz. Kur'ân-ı Kerîm'de infâk kelimesinin sıdk kavramıyla anlam yönünden yakınlık gösterdiği âyet Âl-i İmrân Sûresi'nde olup *mustağfir* kelimesini içermektedir³¹⁸. Bu âyette seher vakitlerinde Allah'tan bağışlanma dilenenler, içinden ırmaklar geçen cennetlerde sonsuza dek kalmaya hak kazanan takvâ sahipleri olarak nitelendirilmektedir. Sâdıklarla birlikte *mustağfirîne bi'l-eshâr* / *بِالْأَسْحَارِ* ifadesi geçmektedir. Dilci ve müfessirlere göre seher vakti gecenin sabaha en yakın olan kısmı; seherde istiğfâr ise sabaha yakın vakitlerde namaz, sabah namazı, cemaatle namaz veya dua ederek bağışlanma dilemektir³¹⁹. Zaten bir önceki âyete bakılacak olursa “*Ey Rabbimiz! Şüphesiz biz îmân ettik, günahlarımızı bağışla ve bizi ateşin azabından koru*”⁸²⁰ şeklinde sözünde, istiğfâr anlamına gelen duâda bulunmakta olanlardan bahsedildiği görülecektir. Biz de, seherde istiğfâr edenlerden kasdın; hem sözlü, hem fiilî yönü kapsayacak şekilde bir namazın ardından bağışlanma dilemek olduğu kanaatindeyiz.

İnsanların büyük bir kısmının genelde uykuda olduğu bir zaman diliminde, yatağından kalkıp kalben, fiilen ve lisânen Allah'tan bağışlanmayı dilemek gibi zor

314 Tevbe, 9/80
Fetih, 48/14
315 Bakara, 2/182
Âl-i İmrân, 3/89
A'râf, 7/167
316 Ğâfir, 40/2
317 Zümer, 39/5
Ğâfir, 40/42
318 Âl-i İmrân, 3/17
319 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (v. 207/822), **Meâni'l-Kur'ân**, Alemu'l-Kütüb, Beyrût, 1980, I, 199; Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 232-233; Mâverdî, **Nüket**, I, 378; Ebû Hayân, **Bahru'l-Muhît**, II, 398.
320 Âl-i İmrân, 3/16

اسْتَغْفِرُ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرُ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ ..
...يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا
...فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنْ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ
إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ
... إِنْ رَبُّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ
غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ...
... كُلُّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ
... وَأَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ
الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ

الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّا أَمَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

bir işi başarmak güçlü bir irade gerektirmektedir. İşte bu güçlülük ve mükemmellik, sıdk kavramının öz anlamında da mevcuttur. Sıdk kavramı da söz ve eylem bütünlüğünü gerekli kılması yönüyle istiğfâr kavramıyla buluşmaktadırlar³²¹.

12. Hakk / الْحَقُّ

Hakk / الْحَقُّ kelimesi *h-k-k* / ح-ق-ق kökünden masdardır. Lügatte bu kökün gerekmek, vacip olmak manası vardır. İnsanın bir maldan payı, nasibi ve Allah'ın bir sıfatı anlamlarına da gelmektedir. Nefsü'l-emre (olgu) tam tamına mutâbık olan söz ve fiiller de *hakk* diye ifade edilmektedir. Bu kelime, aynı zamanda *gerçek* manasına da gelmektedir. Yine bu kökten türeyen *hukk* / الْحُقُّ kelimesinin çukur, delik ve kapının ayağının oturduğu oyuk anlamına gelmesi bizim için önemlidir³²².

Deyim yerindeyse, kelimenin odak noktasını kısaca örtüşme ve uygunluk diyebileceğimiz anlamları oluşturmaktadır. Biraz daha somut olarak ifade etmek gerekirse; tıpkı kapının ayağının, yerleştirileceği boşluğa güzelce oturup örtüşmesi benzetmesinde olduğu gibi tam anlamıyla *mutâbakat ve muvâfakat* unsurunun öne çıktığını görmekteyiz³²³. Eğer kapının ayağı, yuvasına tam olarak yerleşirse o kapının hareketlerinde, yani açılıp kapanırken yol almasında herhangi bir sıkıntı yaşanmaz, aksine rahatlık olur. İşte bunun gibi, sözün hakikatle bire bir örtüşmesi de muhatapların zihinlerinde pürüzsüz bir şekilde yerleşmesine yardımcı olmaktadır. *Hakikat* / الْحَقِيقَةُ kelimesi ile de büyük ölçüde eşanlamlı olarak kullanılan hakk'ın bir manası da; inkârı mümkün olmayacak kadar kesin, *sabit doğrudur*. Hakikat de bâtılın zıddı, gerçek (sabit), kesin doğru, yakînî bilgi, doğru inanç, riyadan arınmış amel sözün sıdkı anlamlarına gelmektedir.³²⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de Hakikat kelimesi hiç kullanılmazken; *h-k-k* / ح-ق-ق kökünden türeyen kelimeler, değişik kalıplarda 286 yerde³²⁵ tekrar edilmektedir.

³²¹ Mustafa Zeyd, *Dirâsât*, s. 89-90. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek isteyenler bkz.: Adil Bebek, "MAĞFİRET", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, XXIII, 313-314.

³²² Halîl, *Ayn*, III, 6; *Âsım*, II, 884-885.

³²³ Râğıb, *Müfredât*, s. 125.

³²⁴ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 61; Râğıb, *Müfredât*, s. 126; İbn Manzûr, *Lisân*, X, 193, s. 49-58; Tehânevî, *İstîlâhât*, I, s. 329-336; Tuğlacı, *Türkçe Sözlük*, II, 988; Hasan Eren ve Arkadaşları, *Türkçe Sözlük*, s. 596-597.

³²⁵ M. Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cem*, *h-k-k* / ح-ق-ق md., s. 255-260.

Âyetlerin çoğunda batılın zıddı³²⁶ anlamına gelen hakk lafzı, daha farklı birçok anlama sahiptir. Bazı âyetlerde gerçeğe uygun söz³²⁷, aslına uygun bilgi³²⁸, Allah'ın ismi³²⁹, Kur'ân ve İslâm³³⁰ vb. manalarında kullanılmıştır. Yine Kur'ân'da hakk kelimesinin *va'd / الوَعْدُ* kelimesi ile birlikte kullanılıp müjdelenen ve tehdit edilen hususlar ile ahiretin kesin gerçekleşeceği anlamında³³¹ kullanıldığını ifade eden âyetler mevcuttur. Kur'ân âyetlerinde hakk kelimesine böyle farklı anlamların yüklenmesi Allah, vahiy, bilgi gibi varlık ve olgulara *inkârı mümkün olmayan kesinlik* vurgusu yapılarak, vahyin nâzil olduğu dönemlerde bu kelimenin ifade ettiği manalara kutsiyet atfedilmektedir. Dilin bu anlamlarla çelişebilecek herhangi bir kullanımı Allah'a ve O'nun dinine karşı apaçık hakaret sayılmıştır³³².

Kur'ân-ı Kerîm'de hakk ve sıdk lafızlarının bir arada zikredildikleri âyet, Fetih Sûresi'ndedir³³³. İki kelime de gerçeklik ve doğruluğu işaret etmesi bakımından birbirine çok yakındır. Aslında aralarında bir fark yok da değildir. Bu ilişki ve farkın daha somut bir şekilde ifade edilmesi sadedinde aşağıdaki bilgileri gerekli görmekteyiz:

Herhangi bir sözün *doğru söz* diye yargı ifadesiyle değerlendirilebilmesi için, onun belli bir süreçten geçtiğini bilmek gerekir. Bu süreçle; bir ifadenin zihinde tasarlanması, söz halinde kelimelere dökülüp telaffuz edilmesi ve bir olguyu yansıtması gibi aşamaları kastediyoruz. Bir konuşmayı doğru yapan sürece iki yönden; nesnel ve öznel açıdan bakmak mümkündür. Bu iki bakış açısından birincisi, ifademizin örtüştüğü ve bizim dışımızdaki olguyu yansıtan kesin doğrunun, gerçekliğin kendisidir. Buna *hakk* veya *hakikat* denmektedir. Bunun tam da -karşı değil- karşı ucundaki *sıdk* ise öznel kutuptur³³⁴. Kişinin konuşması, zihninden ve dilinden döküldüğü andan itibaren hakkı/hakikati yansıttığı veya bireyin dışındaki

³²⁶ Bakara, 2/42

Nisâ, 4/105

³²⁷ Sâd, 38/84

³²⁸ Yunus, 10/36

³²⁹ En'am, 6/62

³³⁰ İsrâ, 17/81

³³¹ Enbiyâ, 21/97

Gâfir, 40/55

³³² İzutsu, **Kavramlar**, s. 141-145.

³³³ Fetih, 48/27

³³⁴ İzutsu, **Kavramlar**, s. 131.

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ...

قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ

... إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا...

ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقَّ...

وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ...

وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ...

فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ...

لَقَدْ صَدَّقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ...

nesnel gerçekliğe yaklaştığı oranda doğru, yani *sıdk* olarak adlandırılmaktadır. Burada sıdkın esas itibariyle -keyfilik anlamı taşımayacak bir biçimde³³⁵- kişiye özel olduğundan da söz edilebilir. Ama hakk, kişiye özel değildir, sabit doğrudur. Başka bir ifadeyle sıdkın, kişinin hakkı/hakikati algılama, öğrenme, ifade etme becerisi gibi etkenlerle birlikte daralıp genişleme özelliğine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Bir sözün veya haberin hakk/hakikat ile örtüşmesi, o sözün tam sıdk olabilmesi için gerekli bir şart olmakla beraber, yalnız başına yeterli şart değildir. Kişinin bu habere veya söylediği söze *inancı* da şartlar hanesine eklenmektedir³³⁶. Kişinin hakk'a olan inancı ve bunu ifade etmesi ile üçlü bir işteşlik durumunda *tam sıdk* ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri eksik olursa gerçek sıdk-ı tâm (tam sıdk) dan söz edilemez. Örneğin; biz, gökyüzünün ayaklarımızın altında olduğunu söylediğimizde, hakk/olgu ile örtüşmeyi görmezden gelerek, sırf çok inanarak söyledik diye bu söz elbette ki sıdk olmaz. Tersinden hareketle, gökyüzünün başımızın üstünde olduğunu söylediğimizde de buna olan inancı taşımiyorsak, sırf hakikatle örtüştü diye tam sıdktan söz edilemez. Hakk/Hakikat ile Sıdk arasında bir amaç birliği söz konusudur. Aralarındaki tek fark; söz ile hakikatin örtüşmelerine olgu yönünden bakılırsa hakkın; hüküm yönünden bakılırsa sıdkın öne çıktığını görmemizdir³³⁷.

Özetle: Sıdk vasfı hem haberin, hem de haber verenin niteliği olma özelliğini bünyesinde barındırmaktadır. Haberinin bir özelliği olarak sıdk, onun hakk/hakikatle tam bir mutâbakat içinde olması demektir. Konuşanın özelliği olarak sıdk ise; verilen haberin hakk/hakikate uygun olmasıyla beraber konuşanın buna olan inancının bulunmasıdır³³⁸.

³³⁵ Akyürek, **Kavram Öğretimi**, s. 232.

³³⁶ Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 61; Râğıb, **Müfredât**, s. 277; Tehânevî, **Istilâhât**, II, 847.

³³⁷ Tehânevî, **Istilâhât**, II, 847-848; Atay, **İslâm'da Olgun İnsan**, s. 168-169.

³³⁸ Tehânevî, **Istilâhât**, II, s. 847; Akyürek, **Kavram Öğretimi**, s. 230.

Hakk ve Hakikat kelimeleri hakkında daha ayrıntılı bilgi sahibi olmak isteyenler ayrıca şu eserlere müracaat edebilirler: Mustafa Çağrı, "HAK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, XV, 137-139; Mustafa Çağrı, "HAKİKAT", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, XV, 177-178.

13. Kavîün Sedîdün / قَوْلٌ سَدِيدٌ

Sedîd kelimesi Arapça'da *s-d-d* / س-د-د kökünden türemiş bir masdardır. Bu kökün lügatte boşlukları kapatmak, tıkmak, engel olmak anlamlarına geldiğini görmekteyiz. Aynı kökten *Sedd* / سَدَّ kelimesi dağ ve engel; *südd* / سُدُّ kelimesi ise ufku kapatmış bulut kümeleri anlamında isimdir. İslâm fıkıh literatüründe, aslında yasak olmayan bazı yolların kötülöklere götürmesi ihtimaliyle kapatılması anlamındaki *seddü'z-zerâi'* ilkesi de aynı anlamı işaret etmektedir³³⁹. Ağaç dallarından katman katman örölerek yapılmış sepete *Südüd* / سُدُودُ diyen Araplar; deliği kapatan tıkaç anlamına gelecek şekilde *sidâd* / سِدَادٌ kelimesini kullanmaktadırlar. Bizim konumuz olan *sedîd* / سَدِيدٌ ve *sedâd* / سَدَادٌ masdarları atılan okun isâbet ettirilmesini; dümdüz gitmesi için okun düzeltilmesini ve *kavî* / قَوْلٌ kelimesi ile birlikte kullanılınca da bir kimsenin konuşmasının isâbetli ve doğru olmasını anlatmak için kullanılmaktadır³⁴⁰.

Kur'ân-ı Kerîm'de *s-d-d* / س-د-د kökünden türeyen *sedd* ve *sedîd* kelimeleri dört sûrenin altı âyetinde kullanılmaktadır³⁴¹. Bu kullanımlardan dört yerdeki *sedd* / سَدَّ kelimesi lügat anlamlarında da olduğu gibi *dağ*³⁴² ve *set/engel*³⁴³ anlamlarına gelecek şekilde geçmektedir.

İki âyette³⁴⁴ ise *sedîd* / سَدِيدٌ kelimesinin *kavî* / قَوْلٌ kelimesine bitişerek *doğru söz söylemek* anlamında geçtiğini görmekteyiz. İşte *sedîd* kelimesinin bu anlamı sıdk kavramının dilsel boyutuna tekabül eden doğru söz söylemek (*sadeka* / صَدَقَ) ile eşittir.

Mîrâs taksiminde kendi çocuklarının da bir gün güçsüz ve düşkün kimseler olarak yetim düşmelerinden korkup, elinin altındaki yetimlere empatiyle davranmanın, Allah'a karşı takvâ bilincini taşıyarak, onlara doğru söz söylemenin emredildiği Nisâ Sûresi'nin dokuzuncu âyetinde kullanılan *kavîlen sedîden* / قَوْلًا سَدِيدًا

³³⁹ Bkz.: Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 399.

³⁴⁰ Halîl, **Ayn**, VII, 183; Ezherî, **Tezîb**, XII, 275-276; İbn Manzûr, **Lisân**, III, 208-208.

³⁴¹ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, *s-d-d* / س-د-د md., s. 427.

³⁴² Kehf, 18/94

Yâsîn, 36/9

³⁴³ Kehf, 18/93

³⁴⁴ Nisâ, 4/9

Ahzâb, 33/70

... فَهَلْ تَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا
وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا ...
حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ ...
... فَلْيَقُولُوا لِلَّهِ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا

taamlaması ile, söz ve vasiyetlerde doğruluk ve adâlet emredilmiş olabileceği gibi³⁴⁵; kelimenin lügat anlamını da ihtivâ edecek biçimde, yetimlere zarar gelecek menfezlerin tıkanmasını sağlayacak muhkem sözlerin sarf edilmesi de istenmiş olabilir³⁴⁶.

Bütün müminlerin doğru söz söylemesinin istendiği Ahzâb Sûresi'nin 70. âyetinde üzücü ve eziyet verici olmayan, genel manada bütün hayırlı sözler kastedilmektedir³⁴⁷.

Bu iki âyette de *kavlên sedîden* taamlaması takvâ kavramıyla birlikte kullanılmak sûretiyle, ağızdan çıkan sözler hususunda da Allah'a karşı saygısızlık yapmama gayreti içinde olmaya vurgu yapılmaktadır. Zaten Bakara Sûresi'nin 177. âyetinde de müminlerin olumlu vasıfları uzunca sayıldıktan sonra, bu özelliklere sahip olanların sâdk ve takvâ sahibi oldukları da özellikle belirtilmiştir³⁴⁸.

14. Kavlün Ma'rûfün / قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ

Ma'rûf kelimesi; bilmek, tanımak anlamlarına gelen *a-r-f* / ع-ر-ف kökünden türemiştir. Bu kökün, bilme anlamını içerecek şekilde birçok kelimeye kaynaklık ettiğini görmekteyiz. Bunlardan bazılarını burada yer vermek istiyoruz: Günümüz Türkçesi'nde de kullandığımız *irfân* / العِرْفَانُ kelimesi derin bilgiyi; *ta'rif* / التَّعْرِيفُ kelimesi tanıyıp bileceği şekilde birisine bazı bilgiler anlatmayı; *i'tirâf* / الإِغْتِرَافُ kelimesi de bir kimsenin, muhâtabına kendisinin hata ve suçlarını anlatmayı ifade etmektedir. Araplar, atın en çok bilinen yerine işaretle yelesine *urf* / العُرْفُ derken; tanınmasına en çok vesîle olan insan yüzüne ise *maarif* / مَعَارِفُ demektedirler. A-r-f / ع-ر-ف sülâsî kökünden türeyen ve bilmeyi ifade eden bu anlamların dışında, tatlı tatlı esen hoş rüzgârı ve tadında ekşilik bulunmayan dikensiz bitkileri anlatmak için *arf* / العُرْفُ kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. İşte bizim konumuz olan *ma'rûf* / معروف kelimesi, bütün bu kök anlamlarını taşıyacak şekilde, hem örfte bilindiği şekliyle herkes tarafından kabûllenilen, hem de kötü olmayan bütün fiilleri ve

³⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 878; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 199; Krş.: *Tercüme*, VII, 371.

³⁴⁶ Muhammed Reşid Rızâ (v. 1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm / Tefsîru'l-Menâr*, (Thrc.: İbrâhîm Şemsüddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrût, 1999, IV, 327.

³⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV, 253.

³⁴⁸

...أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

davranışları ihtivâ eden bir kavram olarak kullanılmakta olup *Münker* / *الْمُنْكَرُ* kelimesinin zıddıdır³⁴⁹.

Ma'rûf'un terim anlamına baktığımızda, bir tanımda aklen ve dînen güzel olduğu bilinen her türlü fiile³⁵⁰; bir başka tanımda ise yine aklen ve dinen güzel olan her türlü fiilin yanı sıra her türlü iyi söze³⁵¹ de ma'rûf dendiğini görmekteyiz. Bizim incelemek istediğimiz kelime de kavil kelimesine sıfat olarak iyi söz anlamına gelen kavulun ma'rûf / *قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ* tamlamasıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'de *a-r-f* / ع-ر-ف kökünden türeyen kelimeler değişik kullanımlarda 71 defa geçmektedir³⁵². Bu kullanımlar incelendiğinde, ma'rûf kelimesinin çoğunlukla iyi ve güzel olan davranışları anlattığı görülmektedir. Bu iyi davranışı ifade eden ma'rûfun kimi zaman, ölüm döşeğindeki birisinin vasiyyet bırakmasıyla ilgili olup takvâ kavramı ile ilişkilendirildiğini³⁵³; kimi zaman kadınları boşama konusuyla ilgili olup onların iyilikle tutulması anlatılırken ihsân kavramıyla ilişkilendirildiğini³⁵⁴; kimi zaman da yetimlerden söz ederken onların fakir olanlarının velîleri yanında uygun bir şekilde yedirilmelerinin gereği anlatılırken³⁵⁵ önemli bir ölçü konulmuş olduğunu görmekteyiz.

Ma'rûf kavramı, birçok âyette de iyiliği emredip kötülükten sakındırma anlamına gelecek şekilde (emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker) kullanılmakta ve fert ve toplumun huzur ve mutluluğu için önemli bir göreve vurgu yapmaktadır³⁵⁶.

³⁴⁹ Halîl, *Ayn*, II, 121-122; İbn Manzûr, *Lisân*, IX, 236-239; Âsım, *Kâmûs*, II, 809-811.

³⁵⁰ Râğıb, *Müfredât*, s. 331.

³⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (v. 666/1267), *Tefsîru Garibi'l-Kur'ân*, (Thk.: Hüseyin Elmalı), T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997, s. 338.

³⁵² M. Fuâd Abdalbâkî, *Mu'cem*, *a-r-f* / ع-ر-ف s. 562-563.

³⁵³ Bakara, 2/180

³⁵⁴ Bakara, 2/229

³⁵⁵ Nisâ, 4/6

³⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/104

Âl-i İmrân, 3/110

Tevbe, 9/67

Tevbe, 9/71

... الْوَصِيَّةُ لِلْإِدِّينِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَإِمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ...

... وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ ...

... وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

... تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ...

الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ ...

وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ...

Kur'ân'da ma'rûf kelimesinin altı âyette³⁵⁷ *kavl* / قَوْلٌ kelimesine sıfat olarak *kavlun ma'rûf* / قَوْلٌ مَعْرُوفٌ biçiminde tamlama halinde kullanıldığını görmekteyiz. Bu âyetleri dikkatle incelediğimizde Bakara Sûresi'ndeki *kavl-i ma'rûf* (güzel söz) un kadınlar ve sadaka verilen kimselere; Nisâ Sûresi'ndekilerin akli ermez, gücü yetmez kimselerle mîrâs taksiminde hazır bulunan akraba, yetim ve yoksullara söylenmesi istenmektedir. Ahzâb Sûresi'nde de Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hanımları tarafından söylenmesi istenen *kavl-i ma'rûf* dile getirilmektedir ki, kalbinde hastalık olanların yanlış anlamamaları için cilve yapmadan konuşmayı içerdiği âyetin devamında mevcuttur. Özellikle Muhammed Sûresi'ndeki kullanıma dikkat etmemiz, bu kullanımın konumuzla daha yakından ilgili olduğunu gösterecektir. İçinde savaşmayı emreden açık bir sûre indirilmesini gönülden talep eden inananlardan kalben rahatsız olanların, böyle bir sûre indiğinde yan çizdiklerini görüyoruz. İşte bu müminlerden itaat ve *kavl-i ma'rûf* söylemeleri istenmektedir. Bu âyetteki *kavl-i ma'rûf*un *sıdk* anlamını içerdiği ve müminlerin bu tür isteklerinde sadâkat göstermeleri gerektiği anlaşılmaktadır³⁵⁸. Zaten âyetin devamında Allah'a verdikleri söze sadık kalmalarının kendileri için daha iyi olacağı ifade edilmektedir.

Ma'rûf kelimesinin kök anlamlarından da yola çıkarak, âyetlerde geçen *kavlun ma'rûn* tamlamasıyla anlatılmak istenenin muhatapları incitmeyen (diken olmaya bitki), tatlı (ekşilik içermeyen) sözlerin söylenmesi olarak da anlaşılabilirliğini düşünmekteyiz³⁵⁹.

Sıdk kavramı ile anlam yakınlığı arz eden kelimeleri burada sonlandırmak istiyoruz. Bu, Kur'ân'daki başka hiçbir kelimenin anlam yönüyle sıdk kavramıyla ilgili olmadığı manasına gelmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in başından sonuna kadar yaptığımız taramalarda bazı kelimelerin anlamlarının sıdk kavramı ile birinci derecede, bazılarının ise tâli derecede yakınlık arz ettiğini gördük. Bu yüzden birinci dereceden yakınlık arz eden kelimelere yer vermeyi uygun gördük. Diğerlerini ise en

³⁵⁷ Bakara, 2/235

Bakara, 2/263

Nisâ, 4/5

Nisâ, 4/8

Ahzâb, 33/32

Muhammed, 47/21

³⁵⁸ Mâverdî, **Nüket**, V, 301.

³⁵⁹ Ma'rûf kavramı hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz.: Ömer Dumlu, **Kur'ân-ı Kerîm'de Ma'ruf ve Münker**, Ravza Yayınları, İstanbul, 1994.

... لَا تُوعِدُوهُمْ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا ...
قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أذى...
... وَأَرْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا...
... فَأَرْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا
... إِنْ أَتَيْتُمْ فَلَا تَخْضِعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا
طَاعَةً وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرَ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ

azından ismen zikretmek istiyoruz: Kavlü'l-hakkı, kavlün meysûrun, kavlün leyyinün, kelimetün-tayyibetün, hayr, salâh, hidâyet, îmân, İslâm, huşû', savm, hıfz, zikr, zekât, kasd.

G. KUR'ÂN'DA SİDK KAVRAMI İLE KARŞIT ANLAMLI KAVRAMLAR

Herhangi bir kavramı tahlil ederken, o kavramın anlamının veya anlam alanının daha iyi belirlenebilmesi için, zıtlık arz eden lafızların incelenmesinin yararı kaçınılmazdır. Bu çaba, tahlîl çalışmalarında bir metottur³⁶⁰. Birbirinin anlam yönüyle zıddı olan kelimeler zıt anlamlıdır. Zıt anlamlılık, eş anlamlılığın karşıtı olarak bilinir. Fakat ikisinin statüleri aslında farklıdır. Bir dilde eş anlamlılığa pek ihtiyaç olmamasına karşın; zıt anlamlılık dilin normal ve oldukça da doğal bir özelliğidir. Yani zıt anlamlılık, öncelikle bir kavramın ne olmadığını bilinmesini, ardından ise ne olduğunun ortaya konmasını sağlamaya yardımcı olması bakımından zorunlu gibidir. Oysa eş anlamlılık daha çok, aynı dili konuşan farklı bölgelerdeki insanların telaffuz ettikleri ayrı ayrı sözcüklerdir ve biraz da sözlük yazarlarının işini kolaylaştırmaktadır. Çok iyi hazırlanmış geniş kapsamlı bir sözlüğün, zıt anlamları da içerecek şekilde hazırlanması gerekmektedir³⁶¹.

Tahliline çalışılan kavramın Kur'ânî bir kavram olduğu düşünülürken, ilgili kavramın zıt anlamlılığının da ortaya konması ayrı bir önem kazanmaktadır. Biz de sîdk kavramını incelerken onun karşıt anlamını oluşturan kavramları, en azından ana hatlarıyla incelemenin faydalı olacağını düşünmekteyiz.

1. Kezib / الْكَذِبُ

K-z-b / ك-ذ-ب kökünün masdarı olan *kezib* / الْكَذِبُ, sîdk kavramının tam zıddıdır. Bir kişinin yalan söylemesi *kezebe'r-racülü* / كَذَبَ الرَّجُلُ cümlesi ile ifade edilmektedir. Bu kökün anlamlarından birisi; dişi deve, erkekten ayrıldıktan bir müddet sonra kuyruğunu kaldırarak gezer ki, bu hareketi onun gebelik alâmeti olarak algılanır. Sahibinin kontrolünden sonra devenin gebe olmadığı ortaya çıkarsa *kezebeti'n-nâkatu* / كَذَبَتِ النَّاقَةُ cümlesi denir. Bu da, devenin haberinin gerçeklikle

³⁶⁰ Izutsu, **Kavramlar**, s. 66.

³⁶¹ F. R. Palmer, **Semantik / Yeni Bir Anlambilim Programı**, (Çev.: Ramazan Ertürk), Kitâbiyât, Ankara, 2001, s. 97.

örtüşmediğini göstermektedir. K-z-b kökünün *vacip olmak* manası da vardır. *Kezebe'l-haccu aleyküm / كَذَّبَ لِحَجِّ عَلَيكُمْ* cümlesinde bulunan fiil, *vecebe / وَجَبَ* anlamındadır. Araplar bununla “uzun zamandan beri düşündüğünüz hacc konusunda acele edin, vakit geçmek üzere” demek isterler. Sıdk lafzının lügat anlamlarını verdiğimiz yerde zıtlık içerdiğinden dolayı k-z-b kökünü de orada ayrıntılı olarak işlediğimizden burada konuyu kısa kesiyoruz³⁶².

Kur’ân-ı Kerîm’de sıdk kelimesinin tam zıddı *kezib / الكَذِبُ* kelimesidir. Kur’ân-ı Kerîm’de *k-z-b / ك-ذ-ب* sülâsî kökünden türeyen kelimelerin, 67 sûrenin içine serpiştirilmiş durumda, toplam 282 defa kullanılmış olduğunu tespit ettik³⁶³. Bu sayı 155 yerde ve 47 sûrede kullanılan s-d-k ve türevlerinin kullanımının neredeyse iki katına eşittir.

Kur’ân’da *kezib* ve türevlerinin kullanımları, insanlar arası ilişkilerde yalan söylemenin³⁶⁴ yanı sıra, daha ziyade ilâhî tebliğin *reddedilmesini* anlatan kullanımları içermektedir. Bu kullanımlarda *kezzebe / كَذَّبَ* formunun değişik sigalarda kullanımlarını görmekteyiz. Allah’ın âyetlerinin³⁶⁵, resullerin³⁶⁶, dinin³⁶⁷, kıyâmet saatinin³⁶⁸, Hakk’ın³⁶⁹, Allah’a kavuşmanın³⁷⁰, Allah’ın nimetlerinin³⁷¹ vb. yalanlanması, tasdik edilmeyip reddedilmesi hep bu kelime ile kullanılmaktadır. K-z-b ve türevlerine bir göz attığımız zaman, tef’îl bâbindan *kezzebe / كَذَّبَ* fiili ana başlık olmak üzere, onun ism-i fâili (mükezzib), masdarı (tekzîb) gibi kullanımlarıyla birlikte en çok kullanılan kalıp olduğunu görüyoruz. Tam da *saddeka / صدَّقَ* kelimesinin karşıtıdır, bilinçli olarak yapılır.

³⁶² Halîl, *Ayn*, V, 347; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 704-711; Âsım, *Kâmûs*, I, 246-248.

³⁶³ M. Fuâd Abdülbâkî, *Mu’cem*, k-z-b / ك-ذ-ب md., s. 702-706.

³⁶⁴ Yûsuf, 12/26-27

Nûr, 24/7

Ankebût, 29/3

³⁶⁵ Bakara, 2/39

Hac, 22/57

³⁶⁶ Şuarâ, 26/176

Sâd, 38/14

³⁶⁷ İnfîtâr, 82/9

Mâûn, 107/1

³⁶⁸ Furkân, 25/11

³⁶⁹ En’âm, 6/5

Mü’minûn, 23/90

³⁷⁰ A’râf, 7/147

Yûnus, 10/45

³⁷¹ Rahmân, 55/18

...إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدٌّ مِنْ قَبْلٍ فَصَدَقْتَ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ...

وَالْحَامِسَةُ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنَ الْكَاذِبِينَ

...فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ

وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَاُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ

كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ

إِنْ كَلِمَةٌ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابٌ

كَلَّا بَلْ تُكذَّبُونَ بِالذِّينِ

أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالذِّينِ

بَلْ كَذَّبُوا بِالسَّاعَةِ وَأَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعِيرًا

فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ ...

بَلْ آتَيْنَاهُم بِالْحَقِّ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْأَجْرَةِ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ ...

...فَقَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ...

فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ

K-z-b ve türevlerinin kullanımında en dikkat çekici husus, hiç şüphesiz bu kelimenin birçok âyette *iftirâ* / اِفْتِرَاءُ kelimesi ile birlikte kullanılmasıdır. Allah'a yalan isnâd etmek anlamına gelen bu kullanım birçok âyette³⁷² karşımıza çıkmaktadır. *İftirâ* kelimesinin lûgat anlamına baktığımızda; bu kelimenin *f-r-y* / ف-ر-ي veya *f-r-e* / ف-ر-ع sülâsî kökünden geldiğini görürüz. Bu kök yarmak, ince ince kıymak, dilim dilim yapmak, parçalamak, deşmek anlamlarına gelmektedir. *Ferâ es-sevbe* / فَعْرَى الثَّوْبِ; elbiseyi kesip biçip yeniden tasarlamak demektir. İnsanın üzerine giyilen dış elbiseye *ferve* / فَرْوَةٌ denir ki *iftirâ* da gerçekleri çepeçevre kuşatıp gizlediği için bu isimle ifade edilmiştir. Yine aynı şekilde, kırba, tulum gibi şeyleri kesip yeniden düzenledikten sonra ortaya çıkan ucûbe nesneye *el-feriyy* / الْفَرِييُّ denmektedir. Atılan *iftirâ* ve yalanın aslında ne kadar tuhaf bir şey olduğunu da buradan anlayabiliriz. Yerden kaynayan suya *et-teferrâ* / التَّفَرَّى ismi verilmektedir. Yalan ve iftiranın da bir menbadan taşarak geldiği düşünülebilir. *İfterâ* / اِفْتَرَى ; yalan söz uydurmak demektir³⁷³. Bu manalar ışığında düşündüğümüzde *iftirâ*; bir sözü orasından burasından kırparak, veya bir şeyler katarak, belki kesip biçerek ona yeni bir şekil vermek ve yalanın herhangi bir formuyla yeniden tasarlamak anlamına geldiğini görmekteyiz. İftira ve kezzib bir arada kullanıldığında; uydurulan sözün ve yalanın sıradanlığı gitmiş, bilakis iyice düşünülerek, planlanıp tasarlanılarak bambaşka bir boyut kazanmış halini anlamak gerekmektedir. Yalanın böylesine Allah çok kızmakta ve birçok yerde Allah'a iftira atanları *zâlimler* olarak nitelemektedir³⁷⁴.

2. Zûr / الزُّورُ

Zûr kelimesi *z-v-r* / ز-و-ر kökünün *ez-zevr* / الزَّوْرُ ve *ez-zûr* / الزُّورُ şeklindeki iki masdarından birisidir. Bu kök; göğsün tam ortası veya üst kısmı, put, ziyaret etmek, güç katmak ve meyletmek gibi manaları içermektedir. Bu kökten türeyen kelimelerde temel anlamların yansıdığını görmemiz mümkündür. *Mezâr* / الْمَزَارُ

³⁷² En'âm, 6/21
A'râf, 7/37
Yûnus, 10/17
Saff, 61/7

³⁷³ Halfîl, **Ayn**, VIII, 280-281; İbn Manzûr, **Lisân**, XV, 151-154; Ezherî, **Tehzîb**, XV, 239-242; Âsım **Kâmûs**, III, 896.

³⁷⁴ En'âm, 6/21
Saf, 61/6

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ...
فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ...
فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ...
وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ ...

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ...
وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ ...

kelimesinde ziyarete, hatta bu ziyaretin en içten (sadr) duygularla yapıldığına; kavmin ileri gelenlerini ifade eden *racülün zevrun* / رَجُلٌ زَوْرٌ kelimesinde baş olmaya işaretler vardır. Bir kişinin söz veya fiilini, olması gerekenden başka yöne meylettirip, yapmacık süslemeler ilâve ederek güç katmaya çalışması *tezvîr* / التَّزْوِيرُ olarak dile getirilmektedir. Bunlardan hareketle; doğru yoldan ve istikâmetten sapan, sahte ifadelerle süslenmiş, aldatma amacı taşıyan sözlere *kavl-i zûr* denilmektedir³⁷⁵.

Kur'ân-ı Kerîm'de *z-v-r* / ز-و-ر kökünden türeyen farklı kelimeler altı defa³⁷⁶ geçmektedir. Bu kullanımlardan biri, bir yana meyletmek anlamında³⁷⁷; biri de kabirleri ziyaret etmek anlamında kullanılarak lügat anlamları öne çıkmıştır³⁷⁸. Bir âyette kâfirlerin Kur'ân'ı bir iftirâ olarak değerlendirmeleri zûr kelimesi ile dile getirilirken³⁷⁹; bir başka âyette zûr, şehâdet kelimesi ile birlikte yalancı şahitlikten uzak durmayı anlatmak için kullanılmıştır³⁸⁰. Yalancı şahitlikten uzak durmak iyi kulların özellikleri olarak sayılmıştır. Câhiliye döneminin zihâr geleneğini reddeden anlatımda zihâr ifade eden sözlerin çirkinliği sadedinde *kavl-i münker* ifadesinden sonra zûr kelimesine yer verilmektedir³⁸¹. Başka bir âyette zûr kelimesi, *kavl* kelimesine sıfat olmuş ve *kavl-i zûr* şeklinde kullanılmıştır. Müşriklerin putlara tapmaktan sakınmalarının yanı sıra *kavl-i zûrdan* da sakınmaları istenmiştir³⁸². Bu âyetteki *kavl-i zûr* Râzî'ye göre iftiradır. Çünkü “*şu haram, bu helâl*” şeklinde ahkâm keserek, Allah'a iftira atmış olmaktadırlar³⁸³.

Bu kullanımlarda, zûr kelimesinin özellikle *kavl* ile birlikte *kavl-i zûr* biçiminin sıdkın anlattığı doğru, isâbetli, kesin anlamlılığın ne kadar tersi bir anlatım içinde olduğu zaten görülmektedir.

Zûr kelimesinin anlam alanıyla ilgili olarak bir hadîs dikkatimizi çekmiştir. Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre, bir kadın Resûlullah (s.a.v.)'e gelerek “*Yâ Resûlallah! Kocamın bana vermediği şeyi, vermiş gibi göstermemde bir sakınca var*”

³⁷⁵ Halîl, **Ayn**, VII, 379-380; İbn Manzûr, **Lisân**, IV, 333-338; Âsım, **Kâmûs**, I, 880-882; Râğıb, **Müfredât**, s. 217.

³⁷⁶ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, *z-v-r* / ز-و-ر md., s. 410.

³⁷⁷ Kehf, 18/17

³⁷⁸ Tekâsür, 102/2

³⁷⁹ Furkân, 25/4

³⁸⁰ Furkân, 25/73

³⁸¹ Mücâdele, 58/2

³⁸² Hacc, 22/30

³⁸³ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXIII, 32-33; Krş: **Tercüme**, XVI, 307.

وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ...

أَلِهَاتِكُمُ التَّكَاثُرُ. حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ ...

...إِنَّ هَذَا إِلَّا إِفْتِرَاءُ وَأَعَانَةٌ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا

وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ...

...وَأَنَّهُمْ لَيَقُولُنَّ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا...

...فَاحْتَبُوا الرَّحْسَ مِنَ الْأَوْلِيَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ

mıdır?” diye sorunca, Resûlullah (s.a.v.) ona şöyle cevap vermiştir: “Kendisine verilmeyen bir şeyle doymuş gibi görünen; iki sahte elbise giyen kimse gibidir.”³⁸⁴ Buradaki zûr kelimesinin sadece anlamıyla ilgilendiğimizde yapmacıklığı, gerçek dışılığı ve sahteliği vurgulamakta olduğu görülmektedir. Olmayan bir şeyin varmış gibi çarpıtılarak, süslenilerek, sahtekârlığa başvurulmuş olarak sunulmaya çalışılması zûr kelimesi ile ifade edilmektedir.

3. Küfr / الكُفْرُ

Bu kelime k-f-r / ك-ف-ر kökünden masdardır. Lügatlerdeki kök anlamı örtmek, gizlemektir. Nimeti vereni görmeyip gizleme anlamıyla *şükürün*; inanmayı terk edip inançsız olma anlamıyla *îmânın* karşıt anlamıdır. *Kefere / كَفَرَ* fiili, her tarafı kaplayıp aydınlığa engel olan buluta; yine karanlığıyla her yanı kapattığı için geceye; bol suyu ile dibinin görünmesine engel olduğu için taşkın dereye; denize; ırmağa v.b. nisbet edilmektedir. *Kâfir / الْكَافِرُ* de bütün bu temel anlamları esas alarak örten, gizleyen demek olup, tohumu toprağa gömerek gizlediği için çiftçiye de bu isim verilmektedir³⁸⁵.

Terim olarak; nimetin sahibini inkâr ederek ve ona şükürsüzlük göstererek setretmek küfrân³⁸⁶; Allah'ın varlığını, birliğini, dini ve nübüvveti inkâr etmek küfürdür. Bu da küfrün en büyüğüdür³⁸⁷.

Kur'ân-ı Kerîm'de k-f-r / ك-ف-ر sülâsî kökünden türeyen kelimeler değişik kalıplarda 525 defa tekrar edilmektedir. Ayrıca Kur'ân'ın 109. sûresinin adı *Kâfirûn Sûresi*'dir. K-f-r kökünün kullanımlarından bazılarının lügat anlamlarıyla da örtüşecek biçimde olduğu görülmektedir. Özellikle, tohumu toprağa atıp gizlediğinden dolayı çiftçiye³⁸⁸; Allah'ın nimetlerine nankörlük edip şükretmeyene bu kökten türeyen kelimeler kullanılmıştır³⁸⁹. Allah Kur'ân'da küfrün sahibini *kâfir / الْكَافِرُ* ismiyle nitelemekte ve kâfirleri bazen *zâlimler*³⁹⁰ olarak adlandırmakta, onlar için

³⁸⁴ Müslim, *Libâs*, 126-127 (2129-2130).

... "الْمُتَشَبِّعُ بِمَا لَمْ يُعْطَ، كَلَابِسِ تَوْبِي زُورٍ"

³⁸⁵ Halîl, *Ayn*, V, 356-358; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 144-149; Âsım, *Kâmus*, II, 99-100.

³⁸⁶ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 124.

³⁸⁷ Râgıb, *Müfredât*, s. 55-56.

³⁸⁸ Hadîd, 57/20

³⁸⁹ Fetih, 48/29

³⁹⁰ Bakara, 2/254

... كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ تَبَاهُهُ...
... يُعْجَبُ الرُّرَاعُ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ...
... وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ

kurtuluş olmayacağını vurgulamaktadır³⁹¹. Kur'ân'da kâfirlerin azaba çarptırılacakları çokça vurgulanmaktadır³⁹².

Kur'ân-ı Kerîm'de küfür kavramının sâdık kavramıyla zıtlık arz ettiğini gösteren bir kullanıma yer vermek istiyoruz: Ahzâb Sûresi sekizinci âyette³⁹³ sâdık ve kâfir kelimeleri çoğul olarak gelmiştir. Yedinci âyetle birlikte değerlendirdiğimiz zaman, Allah'ın peygamberlerden çok büyük söz aldığını, özellikle Hz. Nûh (a.s.), Hz. İbrâhîm (a.s.), Hz. Mûsâ (a.s.) ve Meryem oğlu İsâ (a.s.) gibi Hz. Muhammed (s.a.s.)'den de söz aldığını görmekteyiz. Âyetten anladığımıza göre Allah, bu peygamberlere mîsaklarına bağlı kalıp kalmadıklarının hesabını soracak ve kâfirler için de acı verici bir azap hazırlayacaktır. Burada halledilmesi gereken bir çelişki sezilmektedir: Sâdık ve kâfir kelimeleri birbirlerinin zıddı olarak kullanıldığına göre, acaba peygamberlerden mîsaklarını yerine getirmeyenler mi var? Bunlar, kâfir ismi ile mi anılmaktadır? Azaba mı çarptırılacaklar? Bu müşkilü halletmek amacıyla, bazı yorumlarda bu âyetlerdeki sâdık ve kâfir kelimelerinin peygamberler anlamında değil, onların ümmetleri anlamında; bazılarında ise sâdıkların peygamberler, kâfirlerin ise inkârcı ümmetler oldukları anlaşılmıştır³⁹⁴. Ancak, bizim ilgimiz şimdilik daha çok bu âyetlerdeki lafızların zıt anlamlar olarak zikredilmelerinedir. Anlaşmalara sadık kalanlarla onlara sadık kalmayanların anlatıldığı iki kullanıma dikkat çekilmiştir³⁹⁵.

4. نِفَاقُ / النِّفَاقُ

Nifak kelimesi n-f-k / ن-ف-ق köküne bir harf ilâve edilmesiyle elde edilen müfâ'ale kalıbından masdardır. Bu kelimenin kökenine inmek isteyerek lügatlere baktığımızda, karşımıza belgesel tadındaki hep şu anlatım çıkmaktadır: Tarla faresi, köstebek ya da Arap tavşanı diye tercüme edilen bir hayvanın (yerbû' / اليربوع) iki

³⁹¹ Mü'minûn, 23/117

³⁹² Nisâ, 4/140

Şûrâ, 42/26

³⁹³

³⁹⁴ Zemahşerî, **Keşşâf**, II, 252-253; Alûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XXI, 154-155; Ateş, **Çağdaş Tefsir**, VII, 139.

³⁹⁵ Kur'ân'da küfr kavramıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Yunus Ekin, **Kur'ân'a Göre İnançsızlık / Küfür Kavramının Semantik Tahlili**, Işık Yayınları, İzmir, 2001; Mustafa Sinanoğlu, "KÜFÜR", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, XXVI, 533-536; W. Björkman, "KÜFÜR", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1967, VI, 61-63

kapılı bir yuvası vardır. Bu kapılardan birinin adı *nâfikâu* / النَّافِقَاءُ , diğerinin adı ise *sâkiâu* / الصَّاقِعَاءُ'dır. İki kapı arasında geçişi sağlayan bir tünel de vardır. Hayvan, nâfikâ'yı fark edilmeyecek şekilde gizleyip üstünü incecik toprakla örter. Sâkiâ'yı ise görünür şekilde ve üstü açık yapar. Kafasını dışarı çıkarıp baktığında düşmanın geldiğini görürse, hemen tünelden geçerek nâfikâ kapısını delip dışarı çıkar, kendisini kurtarır³⁹⁶.

Terim olarak ise *nifâk*; bu kök anlamının özelliğini üzerinde taşıyacak biçimde ama dinî hüviyet kazanarak, inandığını dili ile söyleyip, küfrünü kalbinde gizlemektir³⁹⁷. *Münâfik* da, kendisini düşmanın tehlikesinden kurtarmak için bir kapıdan girip ötekenden kaçan hayvanın durumunda olduğu gibi; dinin bir kapısından girip, başka kapısından çıkan *çift şahsiyetli kişi* demektir³⁹⁸.

Kur'ân-ı Kerîm'de *n-f-k* / ن-ف-ق kökünden türeyen kelimeler değişik kalıplarda, münâfıklık manasına gelecek biçimde 38 yerde kullanılmıştır³⁹⁹. Yine bu kökten infâk etmek anlamındaki kullanımları, ilgili yerde ele aldığımızdan buraya almadığımızı belirtmek isteriz. Nifâk anlamına gelen kullanımların özellikle biri lügat anlamıyla örtüşür biçimde delik, tünel manasında yer almaktadır⁴⁰⁰. İki âyette nifâk kelimesi kullanılmaktadır⁴⁰¹. Bunların dışındaki kullanımlar *münâfik* kelimesinin değişik hareketleri almış şeklidir. Ayrıca Kur'ân'ın 63. sûresinin adı da *Münâfikûn Sûres'*dir. Münâfikların anlatıldığı âyetlere baktığımızda beş âyette⁴⁰² kadın münâfikların da özellikle vurgulandığını görmekteyiz. Bazı âyetlerde münâfikların kalplerinde bir maraz olduğundan söz edilirken⁴⁰³; bir âyette de münâfikların

³⁹⁶ Halîl, *Ayn*, V, 177-178; İbn Manzur, *Lisân*, X, 358-359; Âsım, *Kâmus*, III, 60; Zebîdî, *Tacü'l-Arûs*, VII, 79.

³⁹⁷ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 166.

³⁹⁸ Râgıb, *Müfredât*, s. 502.

³⁹⁹ M. Fuâd Abdulbâkî, *Mu'cem*, *n-f-k* / ن-ف-ق md., s. 809.

⁴⁰⁰ En'âm, 6/35

⁴⁰¹ Tevbe, 9/77

Tevbe, 9/101

⁴⁰² Tevbe, 9/67

Tevbe, 9/68

Ahzâb, 33/73

Fetih, 48/

Hadîd, 57/13

⁴⁰³ Ahzâb, 33/12

Ahzâb, 33/60

وَإِنْ كَانَ كَبِيرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلْمًا فِي السَّمَاءِ...

فَأَعْقِبْهُمْ نَفَقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

...وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النَّفَاقِ...

الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ ...

وَعَدَّ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا ...

لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ ...

وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّالِمِينَ ...

يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ...

وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا

لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ...

kalplerindeki haber verecek bir sûrenin inmesinden sakındıkları bildirilmektedir⁴⁰⁴. Bazı âyetlerde de münâfıkların cehennemlik oldukları anlatılmaktadır⁴⁰⁵.

Sıdk kavramı ile nifâk kavramının anlam yönüyle zıtlık arz ettiği zaten lügat anlamlarından da bellidir. Sıdk da tek yönlülük, dümdüzlük, dosdoğruluk anlamı mevcut iken; nifâkta iki yönlülük, yani iki yüzlülük vardır. Kur'ân'da da bu zıtlığın sâdik-münâfık tarzında bir âyette geçtiğini görmekteyiz⁴⁰⁶. Söz konusu âyette sözünü tutanların, doğruluklarından dolayı Allah tarafından tam mükâfat görecekleri; münâfıkların ise azaba çarptırılacakları anlatılmaktadır. Şâyet Allah dilerse onların tevbelerini kabul de edebilecektir. Medine döneminde Ashâb'dan bir grup, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e gelerek; bir savaş vukû'unda Allah'ın Elçisi ile beraber olacaklarına, sebât edip şehîd düşünceye kadar birlikte savaşacaklarına dair söz vermişlerdi⁴⁰⁷. Hem bu rivâyetten, hem de âyetin siyâk-sibâkından anlaşıldığına göre bir kısım insanlar söz verdikleri halde Hendek Savaşı'ndan geri durmuşlardır. Yani verdikleri söze muhâlif hareket etmişlerdir. Âyette sâdığın karşıtı olarak münâfık kelimesinin kullanılması dikkat çekicidir.

Özetle söylemek gerekirse bu âyet, aslında çok önemli bir ahlâkî prensip getirmektedir. Özellikle dinî konularda, genel olarak bütün durumlarda verilen sözlerden dönmek nifâk sayılmaktadır⁴⁰⁸.

5. Ivec / الْعَوْجُ

Bu kelime, *a-v-c* / ع-و-ج / kökünden masdardır. Lügatleri incelediğimiz zaman bu kökün bir şeyi bükmek, eğmek anlamına geldiğini görürüz. Bu kökün iki masdarı vardır. Birisi, önceden dik olup daha sonra herhangi bir etkiyle eğilen mızrak, duvar gibi nesnelere ifade eden *avec* / الْعَوْجُ; diğeri de yolun eğri ve tam düz

⁴⁰⁴ Tevbe, 9/64

⁴⁰⁵ Nisâ, 4/138

Nisâ, 4/140

Tevbe, 9/68

⁴⁰⁶ Ahzâb, 33/24

⁴⁰⁷ Zemahşerî, **Keşşâf**, III, 257-258.

⁴⁰⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: Sadık Kılıç, **Kur'ân'a Göre Nifak**, Furkan Yayınları, İstanbul, 1982; Hülya Alper, "MÜNÂFIK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, XXXI, 565-566.

يَحْدُرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تَنْزَلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ ...
بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا
... إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعًا
وَعَذَابُ اللَّهِ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارِ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا ...
لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ ...

olmaması, arzın engebeli olması gibi anlamlara gelen *ıvec* / الْعَوْجُ / dir. Eğriliğinden dolayı filin dişine de *âc* / الْعَاجُ ismi verilmektedir⁴⁰⁹.

Lügat anlamlarından anladığımıza göre; *ıvec* ve *avec* masdarlarının ortak yanı *eğrilik* anlamını yansıtmaktadır. Ancak, bu iki masdar arasında anlam yönüyle yine de bir fark göze çarpmaktadır: *Avec*, odun gibi nesnelere gözle fark edilen fizikî bir eğriliği ifade ederken; *ıvec*, dümdüz gibi görünen bir yolda ancak incelenip düşünüldükten sonra anlaşılan pürüz, tümsek ve iniş çıkışlılığı ifade etmektedir⁴¹⁰. Terim olarak dinî meselelerdeki istikâmetten sapma ve kelâmdaki pürüzlülüğü *ıvec*'in; gözle görülen cisimlerdeki eğriliği ise *avec*'in anlattığını söyleyebiliriz⁴¹¹.

Kur'ân-ı Kerîm'de *a-v-c* / ع-و-ج / sülâsî kökünden masdar olan *ıvec* kelimesi dokuz yerde⁴¹² kullanılmaktadır. Bu kullanımların beş tanesi, Allah'ın yolunu eğri göstermek isteyenleri uyarmak⁴¹³; biri mahşer yerinin hiçbir engebe ve pürüz içermediğini dile getirmek⁴¹⁴; biri Kıyâmet günü kendisine verilen emirlerde Melek İsrâfil'in asla sapma göstermediğini anlatmak⁴¹⁵; ikisi de Kur'ân'ın ifadelerindeki düzgünlüğü beyân etmek için kullanılmıştır⁴¹⁶ ki, bu ikisine biraz sonra değinilecektir.

Yukarıda belirttiğimiz son iki kullanım Kur'ân'la ilgilidir. Her iki âyet de Kur'ân-ı Kerîm'in *ıvec* olmadığını vurgulamaktadır. *Ivec* kelimesi, yalın halde kullanılırsa olumsuz anlam ifade etmektedir. Kur'ân'la ilgili olarak kullanıldığında olumsuzun olumsuzu şeklinde *ğayr* / غَيْرٍ ve *lem* / لَمْ edatlarıyla kullanılarak anlam olumluya döndürülmüştür. Kur'ân'ın *ıvec* olmaması, onun ifadelerinde ihtilâf ve tenâkuz bulunmayıp, dolambaçlı bir anlatıma sahip olmaması demektir. Bu âyetlerde, Kur'ân ifadelerinde olmaması gereken bütün pürüz ve noksanlıklar *ıvec* kelimesi ile anlatılırken; bulunması gereken olumlu özellikler ise *kayyim* / قَيِّمًا kelimesi ile dile

⁴⁰⁹ Halîl, **Ayn**, II, 184-185; İbn Manzûr, **Lisân**, II, 331-335; Âsım, **Kâmûs**, I, 426.

⁴¹⁰ Râgıb, **Müfredât**, s. 351.

⁴¹¹ Mâverdî, **Nüket**, III, 284.

⁴¹² M. Fuâd Abdulbâkî, **Mu'cem**, a-v-c / ع-و-ج / md., s. 605.

⁴¹³ Âl-i İmrân, 3/99

A'râf, 7/45

A'râf, 7/86

Hûd, 11/19

İbrâhîm, 14/3

⁴¹⁴ Tâhâ, 20/107

⁴¹⁵ Tâhâ, 20/108

⁴¹⁶ Kehf, 18/1

Zümer, 39/28

... لِمَ تَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ مِمَّنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ ...

الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا ...

... وَتَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ مِمَّنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا ...

الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا ...

... وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ

لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا

يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ ...

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا

قُرْآنًا غَرِيْبًا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

getirilmiştir. Kur'ân'ın kayyim oluşu da; onun başkalarını kemâle erdirici olması, istikâmet sahibi olması anlamına gelmektedir⁴¹⁷.

Netice olarak, ıvec kavramının ifade ettiği eğri büğrülük ve pürüzlü anlatımın söz ile, yani Allah kelâmı ile, Kur'ân'la ilgili olarak kullanıldığını görüyoruz. Sıdk kavramının kullanım alanlarından birisi de, sözlerin daha özelde Kur'ân'ın güçlülüğünü anlatmakta idi. Kur'ân sıdkın ta kendisidir. Kur'ân'ın sıdk olup ıvec olmaması, anlam yönüyle tam bir zıddiyet içermektedir⁴¹⁸.

6. Hıyânet / الْحَيَانَةُ

H-v-n / ح-و-ن kökünün masdarlarından birisi de *hıyânet* / الْحَيَانَةُ'tir. Sevgi ve nasîhate samîmî karşılık vermemek, ahde ve emânete sadâkatsizlik etmek manasına gelmektedir. Bu kelimenin zayıflık anlamı da vardır. Fersiz bakmak bu kökün *hâne* / حَانَ fiili ile anlatılır. Özellikle, aslanlar fersiz (zayıf, gevşek) baktığı zaman bu kelimenin kullanıldığını görmekteyiz. *Hâinetu'l-Ayni* / حَائِنَةُ الْعَيْنِ tabiri de nâmahreme hırsızca bir bakışla bakmayı anlatmak için türemiştir. Bu sert olmayan, zayıf ve yumuşak bakışlar belki sadece zâhirdedir. Bu bakışın altındaki aldatma hissini içinde taşıyan fâil, hâinliği düşünmektedir. Onun o zayıf ve sinsî bakışının sonucunda hâinlik meydana gelmektedir. Yine, kılıcı ile bir darbe yapan, ancak isâbet ettiremeyen kişiye Araplar, kılıcı kasederek "*Kardeşin sana ihânet etti*" demektedir ve *hâne* fiilini kullanmaktadırlar. Bir nesneyi eksiltmek, bir nesneyi muhâfaza etmek manası da *tahvîn* / التَّخْوِينُ ile anlatılır⁴¹⁹.

Râgıb el-İsfehânî'ye göre, *hıyânet* ile *nifak* aynıdır. Aralarındaki fark; ahd ve emânetler söz konusu olduğunda *hıyânetin*; din söz konusu olduğunda ise *nifâk* kelimesinin kullanılmasıdır. *Hıyânet*; ahd ve sırrın tersini işlemektir. *Hıyânetin* bu anlamdaki zıddı *emânet* kelimesidir⁴²⁰.

⁴¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 191-192; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 471-472; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXI, 75-76; Krş.; *Tercüme*, XV, 95-97. Kur'ân'ın ıvec olmayıp kayyim olması ile ilgili olarak ayrıca bkz.: Okumuş, *Kur'ân'da Kur'ân*, s. 119-120.

⁴¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 396.

⁴¹⁹ Halîl, *Ayn*, IV, 309-310; İbn Manzûr, *Lisân*, XIII, 144-146; Âsım, *Kâmus*, III, 79.

⁴²⁰ Râgıb, *Müfredât*, s. 163.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu kökten türeyen kelimeler, değişik kullanımlarla birlikte 16 defa⁴²¹ tekrarlanmaktadır. Bir âyette⁴²² hem yalın, hem de özellikle de lügat anlamıyla örtüşecek biçimde *emânet* / الأمانة kelimesi ile birlikte kullanılarak, Allah'a ve Resûlü'ne ihânet edilmemesi, aksi takdirde emânetlere ihânet etmiş olunacağı belirtilmektedir. Yine bir âyette⁴²³ Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, bir toplulukla yapılan anlaşmaların tek taraflı olarak ihânetle sonuçlanacağına dair bir endişe taşıması durumunda, onun da anlaşmayı iade edebileceği anlatılmakta ve *ahd* / العہد kelimesi dikkat çekmektedir. Kur'ân'da hâinlerin amaçlarına asla ulaşamayacaklarına yer verildiği gibi⁴²⁴; Allah'ın hâinleri sevmediği de vurgulanmaktadır⁴²⁵.

Bu kullanımların içinde özellikle Enfâl Sûresi'nin 58. âyetindeki ahde sadâkatsizliğin hıyânet kelimesi ile anlatılması, sıdk kavramıyla karşıt anlamlı olduğunu gösteren çok belirgin bir örnektir. Bir başka örnek de Yûsuf Sûresi'ndeki kullanımdır⁴²⁶. Bu âyeti takiben 52. âyette de Yûsuf'un konuşması “*Bunu, azîzin yokluğunda ona ihânet etmediğimi ve Allah'ın kesinlikle hâinlerin tuzaklarını başarıya ulaştırmayacağını bilmesi için istedim*” şeklindedir⁴²⁷. Bu iki âyette, sâdik ve ihânet lafızları birbirinin karşıt anlamlısı olarak kullanılmıştır.

7. Hulf / الخلف

Hulf kelimesi *h-l-f* / خ-ل-ف kökünden masdardır. Geriden gitmek, geride kalmak anlamlarına gelmektedir. Ön tarafın karşıtı olarak, arka taraf anlamında bu kökten *half* / الخلف kelimesi kullanılmaktadır. Bu kökün if'âl kalıbından masdar olan *ihlâf* / الإخلاف kelimesinin yerine *hulf* / الخلف kelimesi kullanıldığında sözle ilgili olur ve *va'd* / الوعد kelimesi ile birlikte. Gelecek zamana yönelik vaad edilen şeye zıt davranmayı ifade etmektedir. Sözüne sadâkat göstermemek demektir. Yine yönetim anlamında *hilâfet* / الخِلافة, zıddiyet anlamında *muhâlefet* / المخالفة, çeşitlilik anlamında

⁴²¹ M. Fuâd Abdulbâkî, **Mu'cem**, *H-v-n* / خ-و-ن md., s. 305.

⁴²² Enfâl, 8/27

⁴²³ Enfâl, 8/58

⁴²⁴ Yûsuf, 12/52

⁴²⁵ Nisâ, 4/107

Enfâl, 8/58

Hac, 22/38

⁴²⁶ Yûsuf, 12/51

⁴²⁷ Yûsuf, 12/52

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ
وَأَمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ
ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَتَى لَمْ أَخْنُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ
وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا أَتِيمًا
وَأَمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ
إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ
... وَإِنَّهُ لَكِنِ الصَّادِقِينَ
ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَتَى لَمْ أَخْنُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ

muhtelif / الْمُخْتَلِفُ, yerine geçme anlamında *halef* / الْخَلْفُ kelimeleri de bu kökten türemiş kelimelerdir. Halef kelimesi, ölümünden sonra babanın görevlerini yürüten sâlih evlat anlamına geldiği gibi, sonra gelen kişilerin tümüne verilen bir isim anlamına da gelmektedir. Bu kökten türeyen daha birçok kelime olmasına karşılık, diğerlerine burada yer vermeye gerek görmüyoruz⁴²⁸.

Kur'ân-ı Kerîm'de h-l-f / خ-ل-ف kökünden türeyen kelimeler, farklı kalıplarda 127 defa⁴²⁹ tekrarlanmaktadır. Kelimenin lügat anlamlarını belirtirken ifade ettiğimiz gibi, bu kökün if'âl kalıbından fiili *ahlefe* / أَحْلَفَ'nin vaadine, ahdine vefâlı davranma anlamını içerecek şekilde va'd⁴³⁰, ahd⁴³¹, mîâd⁴³² ve mev'id⁴³³ kelimeleri ile birlikte kullanıldığını görmekteyiz. Bu âyetlerin büyük çoğunluğunda, Allah'ın vaad ve ahdine hulf göstermeyeceği vurgulanmaktadır.

Burada kısa bir biçimde *va'd* ve *ahd* kelimelerinin anlamlarına da değinmemiz gerekir diye düşünüyoruz: Va'd, mev'id ve mîâd kelimeleri hem iyi, hem kötü, yararlı ve zararlı konularda söz vermeyi kapsamaktadır. Yine bu kökten gelen va'id özellikle şer konularında söz verme anlamında kullanılmaktadır⁴³⁴. Ahd de bir şeyin yerine getirilmesini emretmek, söz vermek, anlaşma yapmak demektir. Yazılı belgeye dayalı anlaşmalar da ahd kelimesinin anlamına girmektedir. Ahd'in içinde yemin anlamı vardır ki dinî ve kudsî yönü ihtivâ ederken; söz verme anlamı da ahlâkî yönü ihtivâ etmektedir⁴³⁵.

Yukarıdaki âyetlerde, sıdk kavramının zıt anlamlısı olarak *hulfu'l-va'd* ve *hulfu'l-ahd* terimlerinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu âyetlerde, Allah'ın verdiği hiçbir

⁴²⁸ Halîl, **Ayn**, IV, 265-269; İbn Manzûr, **Lisân**, IX, 82-97; Âsım, **Kâmûs**, II, 754-755; Kadri, **Büyük Türk Lügati**, II, s. 643-645.

⁴²⁹ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, h-l-f / خ-ل-ف md., s. 293-295.

⁴³⁰ Tevbe, 9/77
İbrâhîm, 14/22
Hac, 22/47

⁴³¹ Bakara, 2/80

⁴³² Âl-i İmrân, 3/9

Âl-i İmrân, 3/194

Ra'd, 13/31

⁴³³ Tâhâ, 20/58

Tâhâ, 20/86

Tâhâ, 20/87

⁴³⁴ Râgıb, **Müfredât**, s. 526.

⁴³⁵ Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 106-107; Râgıb, **Müfredât**, s. 350-351; Abdurrahman Küçük, "AHİD", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, I, 532-533.

söze ve va'de muhâlif olmayacağıının (hulf) ifade edilmesi, ahid ve vaadlere sadâkatin zıt anlamını oluşturmaktadır⁴³⁶.

8. Nakz / النَّقْضُ

Nakz kelimesi, lügatlerde bir nesneyi önceki halinden bozmak anlamına gelen *n-k-z* / ن-ق-ض kökünün masdarıdır. Çoğunlukla bir binanın yıkılması, ipin katlarına ayrılması ve düğümün çözülmesini anlatmak için bu kökten filer kullanılmaktadır. Nakz masdarı sağlamaştırmak, onaylamak, son halini vermek anlamındaki *ibrâm* / الْإِبْرَامُ masdarının zıt anlamlısıdır. N-k-z kökü, örneğin; parmak çıtlatılması vb. durumlarda kemiklerden çıkan ses ile, binanın yıkılırken çıkardığı gürültü patırtıyı da ifade etmektedir ki, bu kelimenin anlamında *ses çıkması*nın önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Türkçe'de de, binanın yıkıntısı için kullandığımız *enkâz* / الْأَنْقَاضُ ve sözlerdeki çelişkiyi ifade etmek için kullandığımız *tenâkuz* / التَّنَاقُضُ kelimesi bu kökten türemiştir. Yine, erkek ya da dişi devenin aşırı seferlerden dolayı, haddinden fazla yorgun düşmesi durumunda da bu kökten türeyen *nikz* / النَّقْضُ kelimesi kullanılmaktadır⁴³⁷.

Nakz kelimesi, binanın sağlam yapısının bozulması, ipin düğümünün çözülmesi anlamlarından hareketle, yapılmış ahidlerin bozulmasını ifade etmek için kullanılmaktadır⁴³⁸. Yapılan sözleşmelerin, edilen vaadlerin, yeminlerin fert ve toplum vicdanında tesîs ettiği güven ortamı ne kadar mühim ise; bunların gereğini yapmayıp tek taraflı feshedilmesinin de yine fert ve toplumda meydana getirdiği yıkıntı ve manevî çöküntüler, insan ruhunda kopardığı fırtınalar, gürültüler çok önemlidir ve nakz kelimesinin anlamıyla birebir örtüşmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de *n-k-z* / ن-ق-ض kökü yedi yerde fiil, iki yerde de masdar olmak üzere toplam dokuz⁴³⁹ defa geçmektedir. Bu âyetlerde de, kelimenin kök anlamından gelen ipin düğümünü çözme⁴⁴⁰ ve çatırdamanın⁴⁴¹ yansıdığı

⁴³⁶ Âl-i İmrân, 3/150
Zümer, 39/74

وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحْسَبُونَهُمْ بِأَذْنٍ...
وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ...

⁴³⁷ Halîl, *Ayn*, V, 50-51; İbn Manzûr, *Lisân*, VII, 243-245; Âsım, *Kâmûs*, II, 451-452.

⁴³⁸ Râgıb, *Müfredât*, s. 504.

⁴³⁹ M. Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cem*, *n-k-z* / ن-ق-ض md., s. 810.

⁴⁴⁰ Nahl, 16/92

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَقَصَّتْ عُرْثَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَا...
الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ

⁴⁴¹ İnşirâh, 94/3

görülmektedir. Diğer kullanımlara baktığımız zaman, nakz kelimesinin *eymân* / الأَيْمَان ile birlikte yeminleri bozma anlamında bir yerde⁴⁴²; *mîsâk* / المَيْسَاق ile birlikte anlaşmayı bozmak anlamında üç yerde⁴⁴³; *ahd* / العَهْد ile birlikte ahidleri (Allah'ın ahdi vb.) bozmak anlamında da üç yerde⁴⁴⁴ kullanıldığını görmekteyiz.

Burada yeri gelmişken *mîsâk* kelimesinin anlamına da kısaca değinmek istiyoruz: *Mîsâk* kelimesinin anlamında *güçlülüğe* vurgu vardır. Dolayısıyla *mîsâk*; yemin ve ahid ile güçlendirilmiş çok sağlam anlaşmaları kapsamaktadır. Kur'ân'da *mîsâk*, Allah ile peygamberler arasında gerçekleşen antlaşma⁴⁴⁵ anlamında da kullanılmaktadır. Ahid, her türlü dinî, siyâsî ve sivil anlaşmaları içermektedir. Kur'ân'da ahd ve *mîsâk* kelimeleri, genelde birbirlerinin yerine kullanılıyormuş gibi görünse de aralarında bir nüans vardır⁴⁴⁶.

Nakz kelimesinin Kur'ân'daki kullanımlarında sıdk kavramı ile bir zıtlık arz ettiği görülmektedir. Anlaşmalara, verilen sözlere, edilen yemine sadâkat göstermek sıdk kavramının içeriği ise; nakz da bunun tersi bir davranış gösterip onları bozmaktır. Buna göstereceğimiz bir örnek, bize önemli ölçüde yardımcı olacaktır. Özellikle Ra'd Sûresi'nin 19-20. âyetlerinde *“Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu bilen kimse ile görmezlikten gelen kimse bir olur mu?! Bunlardan ancak akıl sahipleri öğüt alırlar. Onlar, Allah'a verdikleri sözü yerine getiren ve anlaşmaları bozmayanlardır...”*⁴⁴⁷ *mîsâkı* nakzetmeyenlere özellikle yer verilmektedir. Bu âyetlerin devamında, başka nitelikler de sayılmakta ve bu vasıfları taşıyanların Adn Cennetine girecekleri ifade edilmektedir. Konumuzu ilgilendiren bu âyetteki *mîsâk* (anlaşma), ister Allah'la kullar arasında, isterse kulların kendi aralarında yaptıkları her türlü anlaşmayı kapsayan genel bir sözleşmedir ve kesinlikle bozulmaması istenmektedir⁴⁴⁸.

⁴⁴² Nahl, 16/91

⁴⁴³ Nisâ, 4/155

Mâide, 5/13

Ra'd, 13/20

⁴⁴⁴ Bakara, 2/27

Enfâl, 8/56

Ra'd, 13/25

⁴⁴⁵ Ahzâb, 33/6

⁴⁴⁶ Râgıb, *Müfredât*, s. 511-512; Salime Leyla Gürkan, “MÎSÂK”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, XXX, 172-173.

⁴⁴⁷ Ra'd, 13/20

⁴⁴⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 357.

وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا ...

فِيمَا نَقَضْتُمْ مِيثَاقَهُمْ وَكَفَرْتُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ ...

فِيمَا نَقَضْتُمْ مِيثَاقَهُمْ ...

الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ

الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ ...

الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ ...

وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ ...

أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ ...

الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ

9. Neks / النَّكْتُ

Neks masdarı *N-k-s* / ن-ك-ث sülâsî kökünden türemiştir. Bu kök, tekrar eğirip ip yapmak üzere eski kilimlerin ve palasların çözülmesini anlatmaktadır. Şişman iken sonradan zayıflayan canlı için de bu kökten türeyen *müntekis* / المُنْتَكِث kelimesi kullanılmaktadır. Zamanla ipin katlarını bozup çözmek, misvâkın başının bozulup açılması ve verilen sözlerin, yapılan anlaşmaların bozulup üzülmeye de bu kökle anlatılmaktadır. Nakz kelimesi ile de eş anlamlıdır⁴⁴⁹.

Kur'ân'da bu kökten türeyen değişik kelimeler yedi yerde geçmektedir⁴⁵⁰. Bu kullanımların tamamında da sıdkın zıd anlamını görmek mümkündür. Ahde vefâ ne ise, onun tam zıddı olan sadâkatsizlik neks kelimesi ile anlatılmaktadır. Bir âyette bîatı⁴⁵¹, iki âyette ahdi⁴⁵², iki âyette yemîni⁴⁵³, bir âyette ise yemîni ve ahdi⁴⁵⁴ bozmak anlamlarında kullanılmaktadır.

10. Sû'-Sev' / السُّوءُ-السَّوْءُ

Sû' ve sev' masdarları *s-v-e* / س-و-أ sülâsî kökünden türemiştir. Bu kökün anlamı, lügatlerde *kötülük* olarak geçmektedir. Dünyevî, uhrevî bütün işler; ruhî, bedenî ve haricî bütün kötü durumları ifade etmek için kullanılmaktadır. İnsanın başına gelen mal, makam ve dost kaybetmek gibi üzücü durumlar da bu kökten gelen kelimelerle ifade edilmektedir. *Husn* / الحُسْنُ kelimesinin karşıtı olan *kubh* / الْقُبْحُ ve *redi'* / الرَّدِيءُ kelimeleri, hemen hemen sû ve sev' masdarı ile aynı anlamları içermektedir. *Seyyie* / السَّيِّئَةُ de bu kökten türemiş ve basit hataları anlatmak için kullanılan bir kelimedir. *Sev'e* / السَّوْءَةُ erkek ve kadının cinsel uzvu anlamında kullanılmaktadır. Övülmek istenen bir şey sıdk lafzına izâfet yapılarak *kavlu sıdkın* /

449 Halîl, *Ayn*, V, 351; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 196-198, Asım, *Kâmûs*, I, 369.

450 M. Fuâd Abdulbâkî, *Mu'cem*, n-k-s / ن-ك-ث md., s. 810.

451 Fetih, 48/10

452 Zuhrûf, 43/50

A'râf, 7/135

453 Tevbe, 9/13

Nahl, 16/92

454 Tevbe, 9/12

إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ ...

فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ

فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الرِّجْزَ إِلَىٰ أَجَلٍ هُمْ بِالْغُوهِ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ

أَلَّا تَقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ ...

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَقَضَّضُوا عُرْلَهُمَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَأُوا ...

وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ ...

raculu sîdkîn / رَحْلٌ صِدْقٌ şeklinde anlatıldığı gibi; yerilmek istenen bir şey de *raculu sev'in* / رَحْلٌ سَوِّءٌ biçiminde ifade edilmektedir ve sîdk ile zıt anlamlıdır⁴⁵⁵.

Râgıb el-İsfehânî, sû' kelimesinin yukarıdaki anlamlarını verdikten sonra, seyyie ve hasenenin aklen ve dînen bilinebileceği gibi; bu kavramların tezâhürü olan konuların insanın içinde meydana getirdiği sevinç ve üzüntü hâsıl olmasına göre de rûhen (tab'an) bilinebileceğini ifade etmektedir⁴⁵⁶.

Kur'ân-ı Kerîm'de s-v-e / س-و-أ sülâsî kökünden türeyen değişik kelimeler, farklı kalıplarda 167 defa⁴⁵⁷ tekrarlanmaktadır. Kur'ân'da s-v-e kökünden türeyen seyyie / السَّيِّئَةِ'nin, hasene kelimesinin karşıtı olarak genel kötülükleri içerme anlamında kullanıldığını görmekteyiz⁴⁵⁸. Bazı âyetlerde de seyyiâtın silinebileceği, ancak bunun îmân ile birlikte Allah'tan korkmaya (takvâ)⁴⁵⁹ ve sâlih amel işlemeye⁴⁶⁰ bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Bunlarla birlikte, daha birçok kullanımı olan bu kökün sû' ve sev' kelimeleri ile ilgilenmemiz gerektiğinden bunlara dönmemiz önceliklidir: Kur'ân'da iki masdarın da kullanımı mevcuttur. Beğenilmeyen bir şeyin bu kelimelere izâfet yapılarak nitelendirildiğini görmekteyiz. Örneğin, Hz. Meryem İsâ'yı kucağına alarak kavminin yanına geldiğinde, çevresindekiler Hz. Meryem'in kocasız olduğu halde nasıl çocuk doğurduğunu bir türlü anlayamamış olmalı ki, ona "Ey Hârûn'un kız kardeşi! Senin ne baban kötü biri idi, ne de anan fâhişe idi" derken *imra'a sev'* / امْرَأَةٌ سَوِّءٌ⁴⁶¹ tabirini kullanmaktadırlar. İkinci örneğimiz de Allah'ın, çirkin fiillerinden dolayı Lût kavmini "...Onlar kötü bir kavim idi" diye tarif ederken *kavme sev'* / قَوْمٌ سَوِّءٌ⁴⁶² tabirini kullanmakta ve bu kötü kavmin helâkine sebep olan felâketi de "...felâket yağmuru" anlamında *mataru's-sev'* / مَطَرٌ السَّوِّءِ⁴⁶³ olarak nitelemektedir. Âyetlerin sözgeliminden anlaşıldığına göre, gerek Hz. Meryem'in babasını ve gerekse Lût

⁴⁵⁵ Halîl, **Ayn**, VII, 227-229; İbn Manzûr, **Lisân**, I, 95-99; Âsım, **Kâmûs**, I, 29-30.

⁴⁵⁶ Râgıb, **Müfredât**, s. 252-253.

⁴⁵⁷ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, s-v-e / س-و-أ md., s. 452-455.

⁴⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/120

Hûd, 11/114

Ra'd, 13/6

Neml, 27/46

⁴⁵⁹ Mâide, 5/65

Enfâl, 8/29

Talak, 65/5

⁴⁶⁰ Ankebût, 29/7

⁴⁶¹ Meryem, 19/27-28

⁴⁶² Enbiyâ, 21/74

⁴⁶³ Furkân, 25/40

إِنْ تَمَسَّسْتُمْ حَسَنَةً تَسُوهُمْ وَإِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا ...

... إِنْ الْحَسَنَاتِ يُدْهِبِ السَّيِّئَاتِ ...

وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ ...

قَالَ يَا قَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ ...

... لِكُفْرَانِكُمْ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأَدْخَلْنَاَهُمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ

... إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ ...

... وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَكْفُرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُعْظِمْ لَهُ أَجْرًا

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ ...

يَا أُخْتِ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكَ امْرَأًا سَوِّءًا وَمَا كَانَتْ أُمَّكَ بَغِيًّا

... إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا سَوِّءًا فَاسْتَقِينِ

وَلَقَدْ آتَيْنَا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي أَمْطَرْنَا عَلَيْهَا مَطَرًا سَوِّءًا ...

kavmini niteleyen sev' kelimesinin ifade ettiği çirkin işin, cinsel manada bir çirkinlik olduğunu söylememize bir engel görünmemektedir.

Ayrıca Kur'ân'da beğenilmeyen kötü bir iş anlatılmak istendiğinde sû' kelimesine de izâfet yapılarak nitelenmektedir. Örneğin, Allah'ın âyetlerinden yüz çevirenlerin azabın en kötüsüne çarptırılacakları *sû'u'l-azâb / سُوءُ الْعَذَابِ*⁴⁶⁴ ile; Rablerinin emrine itaat etmeyenlerin en kötü şekilde hesaba çekilecekleri *sû'ul-hısâb / سُوءُ الْحِسَابِ*⁴⁶⁵ ile ve Firavun'un Hâmân'dan bir kule yapmasını isteyip Musa'nın ilahını görmek istemesi işi *sû'u amelih / سُوءُ عَمَلِهِ*⁴⁶⁶ ile anlatılmaktadır.

Netice olarak; bu âyetlerde de görüldüğü gibi sû' ve sev' kelimeleri sıdk lafzının tamamen zıt anlamlısıdır⁴⁶⁷.

II. HADİSLERDE SİDK

Kur'ân'daki herhangi bir kavramı veya konuyu incelerken, hadîslerden yararlanmak kaçınılmaz bir gerçekliktir. Çünkü özeldir hadîslerin, genelde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatının Kur'ân'ı açıklayıcı mâhiyeti her araştırmacının bilip faydalandığı bir husustur. İlgili kavram veya konunun Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bizzat kendisi tarafından nasıl kullanılıp işlendiği ve çevresindekilerce nasıl algılandığının tespit edilmesi, çalışmaya özne olan konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Biz de bu çalışmamızda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadîslerinde geçen sıdk lafzının kullanıldığı varyasyonları tespit edip değerlendirmeye çalıştık. Kütüb-i Tis'a olarak bilinen hadîs külliyyâtının *Kitâbü'z-Zekât*, *Kitâbü's-Sadakât*, *Kitâbü'l-Büyû'*, *Kitâbü't-Ticârât*, *Kitâbü'l-Edeb*, *Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla*, *Kitâbü'z-Zühd*, *Kitâbü'l-Kelâm* bölümleri, sıdk kavramının anlam sahasıyla ilgili hadîsleri bolca içermektedir. Bu bölümlerin dışında da çeşitli konu başlıklarının içinde yer verilen bazı hadîslere rastlanılabilir. Ancak, bu hadîsleri yoğun olarak yukarıdaki bölümlerde bulmak mümkündür. Burada dikkat çeken bir husus, bu bölümlerin isimleridir. En azından

⁴⁶⁴ En'âm, 6/157

⁴⁶⁵ Ra'd, 13/18

⁴⁶⁶ Gâfir, 40/37

⁴⁶⁷ Bu konuda daha fazla bilgi için ayrıca şu eserlere müracaat edilebilir: İzutsu, **Kavramlar**, s. 291-306; Sadık Kılıç, **Kur'ân'da Günah Kavramı**, Hibaş Yayınları, Konya, 1984, s. 137-141; **Adil Bebek**, "GÜNAH", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XIV, İstanbul, 1996, 282-284.

...سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ...
...أُولَئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْحِسَابِ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبئسَ الْمِهَادِ
...وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ...

sadece bölüm isimlerine baktığımız zaman bile, sıdk içerikli hadîslerin buralarda kullanılması; maddî infâk, alış veriş ve ahlâk konusu olarak sıdkın çok önemsendiğini bizlere göstermektedir. Biz, hadîslerin tahlil ve yorumları için temel şerhlerden de yararlandık.

Hadîsleri incelerken iki bakış açısını göz önünde bulundurmayı uygun gördük: *Birincisi*, sıdk konusunun Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dilinden hangi boyutta îzâh edilip önemsendiği meselesidir. *İkincisi* de, sıdk kavramının dayandığı *s-d-k/ص-د-ق* sülâsî kök ve türevlerinin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ağızından hangi anlamlarda telaffuz edildiğinin tespitini içermektedir.

Bu iki zâviyeden ilkinde, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sıdk konusunu çok önemsendiğini ve mü'minleri ona teşvik ettiğini söylemekle başlamak istiyoruz. O kadar ki, cennet ehlinin amelinin ne olduğunu soran birisine “*Sıdktır*” diye cevap verip, sıdkın bir mü'mini hangi merhalelerden sonra cennete götüreceğini anlatmıştır. Yine aynı hadîsin devamında Hz. Peygamber (s.a.v.) insanı cehenneme götüren fiilin ne olduğunu soran aynı kişiye “*Kizbdir*” cevabını vererek, insanı cehenneme kadar götüren merhaleleri saymıştır.⁴⁶⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.) değişik ortamlarda söylediği sözlerde *sıdkın insanı birr'e ulaştırdığını*⁴⁶⁹, *mutlaka sıdka yapışmak gerektiğini*⁴⁷⁰; başka bir sözünde ise *sıdkın bizatihî birr*⁴⁷¹ demek olduğunu belirttikten sonra; birr'in de o kişiyi cennete ulaştırdığını vurgulamıştır. Bu hadîslerin devamında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sıdk ile kizbi birbirinin muhâlifi olarak beraberce zikretmesi ve kizbe tenezzül eden insanın fücûra sürükleneceğine vurgu

⁴⁶⁸ Ahmet b. Hanbel, **Müsned**, II, 176.

... ما عمل أهل الجنة؟ قال: الصدق. وإذا صدق العبد بر و إذا بر آمن و إذا أمن دخل الجنة. قال يا رسول الله ما عمل النار؟ قال: الكذب. إذا كذب فجر و إذا فجر كفر و إذا كفر دخل يعني النار.

⁴⁶⁹ Müslim, *Birr ve's-Sıla*, 103 (2607); İbn Mâce, *Mukaddime*, 7 (46).

... إن الصدق يهدي إلى البر، وإن البر يهدي إلى الجنة و إن الرجل ليصدق حتى يكتب صديقاً. و إن الكذب يهدي إلى الفجور و إن الفجور يهدي إلى النار و إن الرجل ليكذب حتى يكتب كذاباً

⁴⁷⁰ Buhârî, *Edeb*, 69; Müslim, *Birr ve's-Sıla*, 105 (2607); Ebû Dâvûd, *Edeb*, 80 (4989); Tirmîzî, *Birr ve's-Sıla*, 46 (1971); Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes (v. 179/795), **el-Muvatta'**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Kelâm, 7 (16).

...عليكم بالصدق، فإت الصدق يهدي إلى البر، وإن البر يهدي إلى الجنة و ما يزال الرجل يصدق و يتحري الصدق حتى يكتب عند الله صديقاً. و إياكم والكذب. فإن الكذب يهدي إلى الفجور و إن الفجور يهدي إلى النار و ما يزال يكذب و يتحري الكذب حتى يكتب عند الله كذاباً.

⁴⁷¹ Buhârî, *Edeb*, 69; Müslim, *Birr ve's-Sıla*, 104 (2607)

... إن الصدق بر، وإن البر يهدي إلى الجنة و إن العبد ليتحري الصدق حتى يكتب عند الله صديقاً. و إن الكذب فجور و إن الفجور يهدي إلى النار و إن العبد ليتحري الكذب حتى يكتب عند الله كذاباً

yapması dikkat çekmektedir. Lügatlere baktığımızda *birr*'in *sıdk* olarak anlamlandırıldığını, kişinin yemine sâdik kalması durumuna da *birr* dendiğini, dünya ve ahiret iyiliklerinin de *birr* kelimesiyle ifade edildiğini görmekteyiz⁴⁷². Haddi zatında *birr*'in her türlü hâlis, sahîh amelleri kapsayan şümüllü bir kavram olduğunu söylemek mümkündür⁴⁷³. Doğru düşünce, doğru söz, doğru niyet, doğru davranış ve doğru yaşayış gibi pek çok konuyu *birr* başlığı altında toplamak mümkündür. *Fücûr* ise; lügatlerde çatlak, yarılmak, bölünmek gibi manalara gelmektedir. Nitekim sabah aydınlığının ufukta çatlaması haline, aynı kökten olmak üzere *fecc* denmiş; suyun aktığı çatlak ve dağı yarıp yol açmak da aynı kökten türetilen kelimelerle ifade edilmiştir.⁴⁷⁴ Dinî bir terim olarak ise *fücûr*; diyânet perdesini yırtmak, dinin koyduğu sınırların dışına çıkmak demektir. Günahlara meyletmeye, istikâmetten ayrılmaya işaret eden bu kelime de tam olarak *birr*'in zıddı ve içi her türlü şerle dolu olan geniş bir kavramdır⁴⁷⁵. Bütün fâsid ameller, sapık düşünce, söz ve davranışlara ana başlık olabilecek mahiyettedir.

Yukarıda zikrettiğimiz hadîslerde *sıdk*ın, bir mü'minin hayatında süreklilik arz etmesi gerektiği belirtilmiştir. Hadîsin orijinal metninde geçen *Taharrî-i sıdk* ifadesi bize bunu işaret etmektedir. *Taharrî* / التَّحَرُّي ; bir şeyi elde etmek için sürekli arayış içinde olmak demektir.⁴⁷⁶ Aynı şey *taharrî-i kizb* için de geçerlidir. Bir ömür boyunca *sıdk*ın peşine düşen kişi *sıddîk* / صدِّيق ; yine bir ömür boyu *kizb*in peşine düşen kişi ise *kezzâb* \ كَذَّاب konumuna varmaktadır. *Sıddîk* ile *kezzâb* kelimeleri arasında zıt yönde bir bağlantı söz konusudur. Birincisinde kişi *sıdk*ı araya araya ona yapışa yapışa, o vasıf onda adeta ikinci fitrat olmakta iken; ikincisinde ise kişi *kizb*e başvura vura yalanla o kadar iç içe olmuş durumdadır ki, artık ona *profesyonel yalancı* demek yanlış olmasa gerektir.

Hadîslerde *sıdk* lafzının semantiğini de belli bir oranda bulmak mümkündür. *Sıdk* lafzının dayandığı s-d-k/ص-د-ق kök ve türevlerinin gerek bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ağızından hangi anlamlarda telaffuz edildiği ve gerekse o

⁴⁷² Halîl, **Ayn**, VII, 259; İbn Manzûr, **Lisân**, IV, 51-57.

⁴⁷³ Kirmânî, **Şerh**, XXI, 220; Aynî, **Umdetü'l-Kârî**, Beyrût, 1990, X, 394; Nevevî, **Şerh**, XVI, 160; Davudoğlu, **Terceme ve Şerh**, 10, 568.

⁴⁷⁴ Halîl, **Ayn**, VI, 111; İbn Manzûr, **Lisân**, V, 45.

⁴⁷⁵ Kirmânî, **Şerh**, XXI, 220; Aynî, **Umdetü'l-Kârî**, X, 394; Nevevî, **Şerh**, XVI, 160; Davudoğlu, **Terceme ve Şerh**, 10, 568; Ayrıca bkz: Canan, **Hadîs Ansiklopedisi**, IX, 217-219.

⁴⁷⁶ İbn Manzûr, **Lisân**, XIV, 174.

dönemde başkaları tarafından hangi anlamlarda kullanıldığı az çok ortaya çıkmaktadır. Biz hadîsleri incelerken s-d-k kökünden türeyen bütün kelimelerin kullanımlarını değil, ancak sıdk kavramının doğru anlamlandırılmasında bize ışık tutabileceğini düşündüğümüz bazı kullanımlara öncelik tanıyarak buraya almak istedik. Buradan hareketle öncelikle belirtmek istiyoruz ki; birçok hadîsin senedindeki râvîler Hz. Peygamber (s.a.v.)’den bahsederlerken onun hakkında “*hem doğruyu söyleyen, hem de doğruluğu tasdik olunan Nebî (a.s.)*” anlamında *es-Sâdiku’l-Masdûku* / الصادق المصدق nitelemesini kullanmaktadırlar⁴⁷⁷. Buradan s-d-k sülâsî kökünün Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yaygın olarak “*doğru söylemek*” anlamında kullanıldığı ve onun ism-i fâili olan *sâdik* kelimesinin de *doğru söyleyeni* ifade ettiği ortadadır. Uzunca bir hadîste de niyetteki samimiyetten bahsedilerek, niyetinde samimi olan kişi için *sâdiku’n-niyyeti* / صادق النية ifadesine yer verilmiştir⁴⁷⁸. Alış veriş konusunda alıcı ve satıcının birbirlerine her şeyi olduğu gibi anlatmalarının, yani doğruyu söylemelerinin çok önemli olduğu anlatılırken *sa-de-ka* / صدق fiili; bereketsiz bir ticarete sebep olabilen, hakikati gizleyip yalana başvurma hususu anlatılırken de bunun zıddı olan *ke-ze-be* / كذب fiili kullanılmıştır. İnsanların en fazîletli, en makbul olanının kim olduğu sorusuna da Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Temiz kalpli ve doğru sözlü herkes...*” şeklinde cevap verirken *sadûku’l-lisânü* / الصدوق اللسان tabirini kullanmıştır.

Peygamberimiz (s.a.v.) kavmini İslâm’a davet etmek için Safâ Tepesi’ne toplayıp da bir vadi dolusu atlı düşmanın, üzerlerine baskın yapmak üzere olduklarını söylerse kendisine inanıp inanmayacaklarını (*musaddık*) sorunca halkı O’na, “...*Biz sende sıdktan başka bir şey görmedik...*”⁴⁷⁹ diye cevap verdi. Çünkü o nübüvvetten önce de hep *doğru söyleyen* olarak biliniyordu. Burada da s-d-k kökünden türeyen *musaddık* / مصدق lafzının “*bir şeyi doğrulamak, doğru olduğuna kalben inanmak*” anlamına geldiğini görmekteyiz.

⁴⁷⁷ Buhârî, *Bed’ü’l-Halk*, 6; *Enbiyâ*, 1; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 58 (4942).

...حدَّثنا رسول الله (ص) وهو الصادق المصدق

⁴⁷⁸ Tirmizî, *Zühd*, 17 (2325).

فهو صادق النية يقول...

⁴⁷⁹ Buhârî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 26.

...أرأيتكم لو أخرجتكم أن خيلا بالوادي تريدون أن تغير عليكم أكنتم مصدقي قالوا: "ما جربنا عليك إلا صدقا.

İnsanlar arası ilişkilerde *verilen söze sâdık kalmak* sıdkın başka bir yönüdür. Bir gün Peygamberimiz (s.a.v.)'e Necd Kabilesi'nden birisi gelerek İslâm, oruç ve zekâtla ilgili sorular sorduktan sonra "*Vallahi bunlardan ne fazlasını ne de azını yaparım*" diyerek arkasını dönüp gitti. Nebi (a.s.) o adam hakkında "أَفْلَحَ إِنْ صَدَّقَ" "... Doğru söylüyorsa kurtuldu"⁴⁸⁰ dedi. Bunu derken geleceğe yönelik verilen haber, söz ve vaade bağlı kaldığı takdirde kurtulacağını bildirmek istemiştir. Burada da sıdkın gelecek zamana yönelik verilen bir söze *sadâkat* boyutu dikkatimizi çekmektedir.

Yine bir hadîslerinde Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Mûsâ (a.s.)'ın Allah ile konuşup cennetin en üst makamında kimlerin bulunacağına dair sorusuna Allah'ın verdiği cevabı anlatmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) bunun delilinin (misdâkuhû / مصداقه) Allah'ın Kitâb'ında mevcut olduğunu zikretmiştir⁴⁸¹.

Hadîslerde *sadaka* / الصدقة lafzının kullanımı da oldukça önem arz eder gözükmemektedir. Hadîslerde sadakanın sadece maddî bir bağışa hasredilmeyip çok geniş bir yelpazeye yayıldığını görmekteyiz. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in değişik hadîslerinde hoş sözler söylemenin⁴⁸²; her bir tahmîd, tesbîh, tehlîl, tekbîr, iyiliyiği emretme, kötülükten sakındırmanın⁴⁸³; her insanın, bedenindeki her bir eklemin faydalarına karşı şükrünün, güneşin doğmakta olduğu her gün insanlar arasında adaleti uygulamasının⁴⁸⁴; rahatsızlık verici bir şeyin yoldan kaldırılmasının⁴⁸⁵; müslüman kardeşine güler yüz göstermenin ve burada sayamayacağımız kadar uzun, ama kısaca belirtmek gerekirse her türlü iyiliğin⁴⁸⁶... *sadaka* olarak nitelendiğini görmekteyiz. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadîsinde "...*sadaka bürhândır...*"⁴⁸⁷ demek sûretiyle sadaka olarak nitelenen davranışlardan birini

⁴⁸⁰ Buhârî, *İman*, 34.

⁴⁸¹ Müslim, *İman*, 312 (189).

⁴⁸² Buhârî; *Edeb*, 34; Müslim, *Zekât*, 16 (1009).

...الكلمة الطيبة صدقة.

⁴⁸³ Ahmed, *Müsned*, V, 167.

...و بكل تحميدة صدقة وإن بكل تسبيحة صدقة و تهليلة و تكبيرة صدقة و أمر بمعروف صدقة ونهي عن منكر صدقة

⁴⁸⁴ Buhârî, *Sulh*, 11.

... كل سلامي من الناس عليه صدقة كل يوم تطلع الشمس يعدل بين الناس صدقة.

⁴⁸⁵ Buhârî, *Mezâlim*, 24.

...يميط الأذى عن الطريق صدقة.

⁴⁸⁶ Buhârî, *Edeb*, 33; Tirmizî, *Birr ve's-Sıla*, 45 (1970); Ahmed, *Müsned*, III, 344.

...كل معروف صدقة ومن المعروف أن تلقي أخاك بوجهٍ طلق وأن تفرغ من دلوك في إنائه.

⁴⁸⁷ Müslim, *Tahâret*, 1 (2239); Tirmizî, *Deavât*, 85 (3517); Ahmed, *Müsned*, V, 343.

gerçekleştirmenin kişinin îmânının doğruluğuna ve daha genel anlamda onun *sıdkına* kesin bir delil olduğunu vurgulamıştır⁴⁸⁸.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadîslerinden *sıdk* lafzının semantik örgüsünü anlamamıza yardımcı olacak bir örnek de O'nun "... *Sana şüphe veren şeyi bırakıp şüphe vermeyene yönel. Zira sıdk, bir itmi'nan; kizb ise, şüphedir.*" sözüdür⁴⁸⁹. Hadîs bize kalbin iki durumunu bildirmektedir. *Sıdkta* kalbin dinginlik, rahat ve huzur hali söz konusu iken; *kizbde* kalbin şüphe, huzursuzluk, zann ve töhmeti vardır⁴⁹⁰. Herhangi bir konuda şüpheye düşülmüşse o işi bırakıp, kesin bilgi içeren bir işe meyletmek insanın kalbini rahatlatır. Bu hadîsten, kalbin bir işte sıkıntıya düşmemesinin, o işin *sıdkına* delil olduğunu anlayabiliriz. Çünkü kalp, *sıdktan* mutmain olur; *kizbden* sıkılır⁴⁹¹.

Son olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "*Dürüst-Güvenilir tüccarın nebîler, sıddîkler, şehîdler ve sâlihlerle birlikte*"⁴⁹² olduğunu ifade ettiği hadîsin dikkatimizi çektiğini belirtmek istiyoruz. Bu hadîste *el-emîn* sıfatının *sıdk* sahibi tüccara ayrıca vasıf olarak verilmesi *sıdk-güven* ilişkisini bizlere hatırlatmaktadır. *Sıdk* ve güveni esas almanın tüccarlar hakkında zikredilmiş olması, bu iki vasfın özellikle ticaret hayatındaki önemini ifade etmektedir. Ekonomik faaliyetin olduğu her yerde mutlaka güvenin de var olması gerektiği vazgeçilmez bir gerçekliktir. Çünkü güvenin olmadığı ortamlarda huzursuzluk ve şüphe söz konusudur⁴⁹³.

Sıdk lafzı gerçekten çok yönlü anlamlara sahiptir. Bu kelimenin anlamını kesin bir tarzda ifade etmek son derece zordur. Bunun için *sıdk* lafzının geçtiği bağlamı dikkate almadan edemeyiz. Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekkeli müşrikler tarafından işkence ve zulüm gören ashâbının Habeşistan'a gitmelerine izin verirken,

...الصلاة نور والصيام صبر والصدقة برهان...

⁴⁸⁸ Nevevî, **Şerh**, III, s. 101; Muhammed b. Halîfe el-Veştânî el-Übeyy (v. 727/1326)-Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî (v. 895/1489), **Şerhu'l-Übeyy ve's-Senûsî alâ Sahîhi Müslim**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994, II, 8; Davudoğlu, **Terceme ve Şerh**, II, 272.

⁴⁸⁹ Tirmîzî, *Kıyâme*, 60 (2518); Ahmed, **Müsned**, I, 200.

...دع ما يريك إلى ما لا يريك. فإن الصدق طمأنينة وإن الكذب رية.

⁴⁹⁰ İbn Manzûr, **Lisan**, I, 442-443.

⁴⁹¹ Canan, **Hadîs Ansiklopedisi**, IX, 220.

⁴⁹² Tirmîzî, *Büyû*, 4 (1209); İbn Mâce, *Ticârât*, 1 (2139).

...يحشر التاجر الأمين الصدوق مع النبيين و الصديقين و الشهداء و الصالحين.

⁴⁹³ Canan, **Hadîs Ansiklopedisi**, I, 424.

o memleketi *ardu sıdkın* / أَرْضُ صِدْقٍ şeklinde nitelendirmiştir⁴⁹⁴. Hz. Peygamber (s.a.v.) risâleti tebliğ etmeye başladığında, hemen ardından karşı tepkilerin de başladığı ve giderek artan dozda devam ettiği bilinmektedir. Davetin beşinci yılına gelindiğinde Mekkeli müşriklerin zulüm ve işkenceleri dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı. Artık bu şehirde alınacak bir tedbir ve başvuracak bir çaresi kalmayan Allah Resûlü (s.a.v.), ashâbının çektiklerine daha fazla dayanamama hâlet-i rûhiyesiyle onları; zulmetmeyen (âdil) bir kralın *sıdk sahibi memleketi* olan Habeşistan'a gönderiyordu ki, amacı da dostlarına bir çıkış yolu bulmaktı. *Ardu sıdkın* tabiri Habeşistan'ın *güvenli bir yer* olduğunu belirtmek için kullanıldığından hareketle; *sıdk*'in içinde *güvenilirlik (emniyet)* anlamının da olduğunu belirtmemiz isabetli olacaktır⁴⁹⁵. Yine bu tabirin aynı zamanda, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in *tasdik* edileceği yer olarak da anlaşılması mümkündür.

Netîce olarak *sıdk* kavramının hem lafız, hem de konu olarak hadîslerdeki kullanımı büyük önem arz etmektedir.

III. TASAVVUFTA SIDK

Tasavvuf erbâbı da *sıdk* kavramı ile ilgili görüşlerini açıklarken bu kavramın içerdiği manalardan bir kısmını ön palana çıkarmışlardır. Örneğin; Ebû'l-Hasan el-Mâverdî (v. 450/1058), İslâm ahlâkına dair önemli eseri *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*'de dünya mutluluğunu sağlayacak hasletleri sıralarken beşinci bölümde *sıdk* konusunu

⁴⁹⁴ İbn Hişâm, **es-Sîret**, I, 344.

...: لو خرجتم إلى أرض الحبشة, فإن بها ملكاً لا يُظلم عنده أحدٌ, وهي أرضُ صدقٍ, حتى يجعل الله لكم فرجاً مما أنتم فيه...
⁴⁹⁵ Burada *sıdk* kelimesinin Türkçe'ye çevirisi sorunu ile karşı karşıya kaldığımızı belirtmek istiyoruz. *Sıdk*; geçtiği her yerde *doğruluk* şeklinde Türkçeleştirince hataya düşülmüş olunmaktadır. İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyyetü* isimli eserinde geçen yukarıdaki paragrafa dikkatlice baktığımızda *sıdk* kelimesinin *doğruluk* olarak çevrilemeyeceğini açıkça görmekteyiz. Çünkü o zamanki Müslümanların bir kısmının Habeşistan'a gitmelerinin nedeni *korkudur*. Zulüm ve işkencelerin daha fazlasına maruz kalmaktan korkan insanlar emniyetli bir yer aramaktadırlar. Dikkat edilirse burada *zulm-sıdk-havf* lafızları kullanılmaktadır. Bize göre buradaki *sıdkın doğruluk* ile değil; *güven* ile anlam itibarıyla eş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak İbn Hişâm'ın bu eserinin Türkçe çevirilerinde Habeşistan'ın *doğruluk ülkesi* olduğu şeklinde tercüme edildiğini görüyoruz ki, bu tercüme de *sıdkın* anlamını tam yansıtamamaktadır. Kaldı ki, Türkçe'de böyle bir kullanım da yoktur. Eğer, her köşesindeki insanların doğruluktan ayrılmadığı bir ülke kastediliyorsa, bunu da bilmek mümkün değildir. Bkz.: **Hz. Muhammed'in Hayatı (es-Sîretü'n-Nebeviyyetü)**, (Çev: İzzet Hasan, Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, XCVI, Ankara, 1971, s. 205; **İslâm Tarihi / Sîret-i İbni Hişâm Tercemesi**, (Çev.: Hasan Ege), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985, I, 434; Ayrıca bkz.: **İslâm Peygamberi, Muhammed Hamîdullah**, (Çev.: Salih Tuğ), İstanbul, 1990; I, 109.

ele almaktadır. İnsanların sürekli olarak sıdkı aramaları gerektiğini ifade eden Mâverdî, konuşmalardaki doğruluğa vurgu yaptıktan sonra sıdk ile vefâ'nın, sabır ile de hilmin *ikiz kardeş* olduklarını ve bunlara riâyet etmenin dünya saâdetini tamamlamaya yardımcı olduklarını ifade etmektedir⁴⁹⁶. Kuşeyrî (v. 456/1072)'nin ise, “*Sıdk, helâk olunacak yerde hakk olanı söylemektir*” şeklindeki tanımında sıdkın söz boyutunun vurgulandığına görmekteyiz⁴⁹⁷. Yine aynı eserde Cüneyd-i Bağdâdî (v. 298/910)'nin “*Sıdk, yalandan başka şeyin seni kurtaramayacağını sandığın yerde bile doğru söylemendir*” biçimindeki tanımda da yukarıdaki gibi sıdkın *doğruyu söyleme* yönü öne çıkarılmıştır⁴⁹⁸. Yine Cüneyd-i Bağdâdî sıdka sahip olanları; *lisânı, fiili ve kalbi* ile sâdik olanlar şeklinde üçe ayırmıştır⁴⁹⁹.

Kuşeyrî, Risâle'de sıdkı “*Özün söze uygun olması*” şeklinde tanımladıktan sonra, aynı yerde iki sûfnin tanımına yer vermektedir. Bunlar Ebû Ali Dakkâk'ın “*Sıdk, halka olduğu gibi görünmen veya onlara göründüğün gibi olmandır*”⁵⁰⁰ şeklindeki tanımlaması ile, Ebû Saîd Kureşî'nin “*Sâdik, ansızın ölüm gelince içi açılrsa utanmayan kişidir. Çünkü zâhiri bâtınına mutâbıktır. Allah şöyle buyurmaktadır: (Cennet bizimdir iddiasında) sâdik iseniz ölümü temenni ediniz*”⁵⁰¹ biçimindeki tanımlamasıdır. Bu tanımlar bize, sıdkın *gerçeklikle örtüşmesi* boyutundan hareket ederek müslümanın zahirinin batınına örtüşmesi gerektiğini göstermektedir.

es-Sühreverdî (v. 622/1234) de “*Sâdığın zâhirî halleri düzgündür fakat bâtını bazı vakitler nefsin hazzına meyleder. Bunun alâmeti de, bazı taatlarda ibâdetin tadını bulup, bazılarında bulamamasıdır...*”⁵⁰² şeklindeki tanımında, sıdkın gerçeklikle örtüşmesini, ibadetlerden *haz alma* yönüyle dikkatlerimize sunmuştur.

Tasavvuf terimleri ile ilgili sözlükleri incelediğimizde *s-d-k* kökünden türeyen bazı kelimelerin bu sözlüklerde öncelikli olarak yer aldığını gördük. Tasavvuf erbabı

⁴⁹⁶ Mâverdî, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, Matbaa-i Osmânî, İstanbul, 1304/1886, s. 243-251.

⁴⁹⁷ Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî Neysâbü'rî (ö. 456/1072), **Kuşeyrî Risâlesi**, (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1978, s. 309.

⁴⁹⁸ Kuşeyrî, **Risâle**, s. 311.

⁴⁹⁹ Ateş, **Cüneyd-i Bağdâdî**, s. 148.

⁵⁰⁰ Kuşeyrî, **Risâle**, s. 311.

⁵⁰¹ Kuşeyrî, **Risâle**, s. 309.

⁵⁰² Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. es-Sühreverdî (v. 622/1234), **Avârifü'l-Meârif/Gerçek Tasavvuf**, (Trc.: Dilaver Selvi), Semerkand (Yayınevi), İstanbul, 2005, s. 697.

tarafından terimleştirilmiş birkaç kelimeyi anlamlarıyla beraber aşağıda göstermek istiyoruz:

Sıdk: Kişinin itikadında şüphe, halinde leke ve davranışlarında kusur olmamasıdır⁵⁰³.

Sadâkat: Cefa ve safada, lütuf ve kahrda kalbin aynı durumda bulunması, her halükarda Hakk'a aynı derecede bağlı kalma, Hakk'a verilen sözde ve ahide vefalı olma durumudur⁵⁰⁴.

Sıddîk: Derûnu (batını) hem aydın, hem de aralarında sıkı bir münasebet bulunması sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.v.)'in derûnuna yakın olduğundan bilgi, söz ve davranışlarıyla Hz. Peygamber (s.a.v.)'in her getirdiğini tadikte kemâl mertebesinde bulunan kimsedir. Aynı zamanda peygamberlikten sanraki en ulvî makam; Hz. Ebû Bekir'in bulunduğu makamdır⁵⁰⁵.

Sıddîkiyyet: Velâyet derecelerinin en yücesi olup, nübüvvet derecesinin altındadır. Nübüvvet ile arasında vasıta yoktur. Sıddîkiyyet bir temele dayanır: İslâm, îmân, ihsan, şehâdet, marifet. Sonuncusu "Kendini bilen Rabbini bilir" makamının hakikatinden ibarettir. Marifet makamının hakikatine eren kişi, yakîn nûruyla Hakk'ın mahlûkatın gözünden gizlenen sırlarını görür⁵⁰⁶.

Sıdk-ı nûr: Tasavvuftaki bu tabir doğru ışık anlamına gelmektedir. Kendisinden sonra perdelenme hali (istitâr) bulunmayan keşfe *sıdk-ı nûr* veya Arapça deyimile *sıdku'n-nûr* denilir. Bu keşf hemen arkasından yağmur yağdıran şişmeye benzer ki buna da *sâdık* adı verilir. Peş peşe tecellî ve istitâr haline maruz kalan sâlikin hali karışıktır, ama keşf vasıtası ile cem' makamına ulaşınca *sıdk-ı nûr* (aldatmayan ışık) adını alır; zira bu nurdan sonra gizlenme ve perdelenme hali yoktur⁵⁰⁷.

⁵⁰³ Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 468.

⁵⁰⁴ Uludağ, **Sözlük**, s. 468.

⁵⁰⁵ Uludağ, **Sözlük**, s. 468; Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü**, Anka Yayınları, İstanbul, 2004, s. 567.

⁵⁰⁶ Cebecioğlu, **Sözlük**, s. 566.

⁵⁰⁷ Uludağ, **Sözlük**, s. 468; Cebecioğlu, **Sözlük**, s. 567. Ayrıca bkz.: Abdürrezzâk Kemâluddîn b. Ebî'l-Ganâim el-Kâşânî (v. 730/1329), **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, (Çev.: Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 328-329.

Anladığımız kadarıyla tasavvuf düşüncesinde sıdk, hem söz ve fiiller yönüyle iç ve dışın bir olmasını, hem de kalbin saflığını ifade etmektedir.

II. BÖLÜM

İTİKÂDÎ YÖNDEN

VE BİREYİN DAVRANIŞLARI AÇISINDAN SİDK

Çalışmamızın bu bölümünde sıdk kavramının inançla ilgili yönü öncelikli olarak ele alınacaktır. Daha sonra, bireyin kalbine yerleşen inancın, onun davranışlarına yansımaları incelenecektir.

I. İTİKÂDÎ YÖNDEN SİDK

Sıdk kavramının önemli boyutlarından birisi de inanma ile ilgilidir. Kur'ân'da yer alan *tasdik* ve *musaddık* kelimeleri ve bunların fiil formları, sıdk kavramının bu yanını oluşturmaktadır. Sıdk kökünden türeyen değişik kelimeler bazen *inanmak* ile ilişkili olarak kullanılırken, bazen de *birbirini desteklemek* manasında kullanılmaktadırlar. Çalışmamızın bu aşamasında bunlara değinilecektir:

A. İMÂNIN UNSURU OLARAK TASDİK

1. Genel Olarak Tasdik

Mekke Döneminde nâzil olan Kıyâme Sûresi incelendiğinde sûrenin, temel inanç esaslarından biri olan *öldükten sonra dirilme* konusunu pekiştirmeyi hedeflediği görülecektir. Müşriklerden Adiy b. Rebâ'nın Nebî (a.s.)'ye Kıyâmet'in ne zaman gerçekleşeceği ve onun halleri ile ilgili bir soru sorması, onun anlattıklarını dinledikten sonra da, gözleriyle görse bile Hz. Muhammed (s.a.v.)'i tasdik ve ona îmân etmeyeceğini bildirmesinin ardından, Allah'ın çürümüş kemikleri bir araya getirmesi husûsundaki şüphelerini aktarmasından sonra bu sûrenin ilk bölümleri indirilmiştir¹.

¹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr (v. 150/767), **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, (Thk.: Ahmed Ferîd), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, III, 421; Vâhidî, **Esbâbü'n-Nüzûl**, s. 251; Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 190; Kurtubî, **el-Câmi'**, XI, 92; Yazır, **Hak Dini**, VIII, 439.

Sûrenin başındaki kıyâmet tasvîrlerinden sonra 26-30. âyetlerde² ölüm döşeğindeki birisinin içler acısı hâli anlatılmaktadır. Bu betimlemede canın boğaza gelmesi, bacakların birbirine dolaşması gibi korku ve çaresizlik durumlarına yer verilmektedir. Tefsîrlerde, burada can çekişme esnasındaki psikolojisi tahlîl edilen kişinin Ebû Cehîl olduğuna dair görüşlere de yer verilmektedir³. Fakat Kurtubî'nin de belirttiği gibi bunu belli şahıslara indirgeyip onlara tahsîs etmektense, insan türüne şâmil olduğunu düşünmek daha isâbetli gözükmetedir⁴. Çünkü kendisine anlatılan onca delîle rağmen, âhirete inanmayan insan ölüm döşeğinde nasıl rahat etsin ki... Âyetlerde de anlatıldığı gibi; bir insan tasdîk eden ve namaz kılan birisi değil, yalanlayıp yüz çeviren, hakîkatlere sırt dönen birisi iken ve bu olumsuz yönleriyle de ailesinin yanında çalım atan birisi iken ölüm döşeğinde nasıl rahat edebilir ki?! Onun dünyada ve âhirette hâli perişanlıktır.⁵

Âyette geçen saddeka fiiline *tasdîk etti* manasının yanısıra, *sadaka verdi* manasını verenler de vardır. Bunların delîlleri birçok âyette zekât ile namazın birlikte zikredilmeleri; bir sonraki âyetteki *kezzebe* fiilinin zaten inkârı bildirmesi nedeniyle tekrara düşülecek olması endişesi; bir önceki sûrede de miskînleri doyurma ile namazın bir arada zikredilmiş olmasından⁶ dolayı burada da maddî yardım anlamının daha uygun olacağı düşüncesidir. Fakat tefsîrlerdeki genel görüş, bu kelimenin tasdîk etmek manasına geldiği yönündedir⁷. Taberî buradaki tasdîkten Allah'ın kitabının⁸; Zemahşerî Kur'ân ve Resûl'ün⁹; Ebû Hayyân ve Elmalılı Hamdi Yazır Allah, Peygamber, Kur'ân ve âhiret'in tasdîk edilmelerini anlamışlardır¹⁰.

Bizim bu konudaki düşüncemiz de şu şekildedir: Âyette tasdîkin nesnesine yer verilmediği için başka karînelere yönelmek zorundayız. Öncelikle sûrenin nüzûl

² Kıyâme, 75/26-30 ... كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ الرَّاقِيَّ . وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ . وَظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ . وَالْتَقَتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ...

³ Mukâtil, **Tefsîr**, III, 423; Ebû İshâk b. İbrâhîm es-Sirrî ez-Zeccâc (v. 311/923), **Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbühû**, (Thk.: Abdulhalîl Abduh Çelebî), Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2003, V, 198; Kurtubî, **el-Câmi'**, XI, 111.

⁴ Kurtubî, **el-Câmi'**, XI, 111.

⁵ Kıyâme, 75/31/35 .. فَلَآ صَدَقَ وَلَا صَلَّى . وَلَكِنْ كَذَبَ وَتَوَلَّى . ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَمْتَطِي .

⁶ Müdessir, 74/42-44 مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ . قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ . وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ .

⁷ Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 193; Kurtubî, **el-Câmi'**, XI, 111; Ebû Ali el-Fadl b. Hüseyin et-Tabresî (v. 548/1153), **Mecmeu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân**, Kitâbu Furûsi'l-İslâmiyye, Tahrân, 1395/1975, X, 401; Ebû Hayyân, **Bahru'l-Muhîr**, VIII, 390; Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beydâvî (v. 791/1388), **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, Dersâadet, İstanbul, trs., II, 549.

⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXIX, 210.

⁹ Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 193.

¹⁰ Ebû Hayyân, **Bahru'l-Muhîr**, VIII, 390; Yazır, **Hak Dîni**, VIII, 447.

sebebinde de ifade edildiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e soru soran müşrik kişinin onu tasdik etmeyeceğini söylemesi ve Allah'ın çürümüş kemikleri nasıl dirilteceğini sormasından hareketle, buradaki tasdik nesnesini hem Hz. Peygamber (s.a.v.)'in getirdiği hakikatler, hem de öldükten sonra dirilme konuları oluşturabilmektedir. İkinci olarak; sûrenin altıncı âyetinde¹¹, insanın Kıyâmetin zamanını sorduğu ifade edilmektedir. Bu durumda tasdik, öldükten sonra gerçekleşecek hayatın *doğru olduğunu kabul etmek* manasına geldiğini söyleyebiliriz. Konuyu daha genel olarak ele almak da pekâlâ mümkündür. Şöyle ki; sûrede başından beri olumsuz bir insan tiplmesi sunulmaktadır. Bu menfî tiplleme, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in getirdiği hiçbir şeyi onaylamayan, onaylamadığı gibi ibadetleri de yapmayan, hak ve hakikat adına ne varsa onları reddetmeye şartlanmış olduğundan, hepsine sırt dönerek insanlar içerisinde bununla iftihâr eden bütün inkârcıları temsil eden bir prototiptir. Bundan dolayı da bu tasdik; kabul edilebilecek bütün unsurların genel manada *onaylanması* şeklinde de düşünebiliriz.

2. Öldükten Sonra Dirilmeyi Tasdik

Kur'ân-ı Kerîm, kabul edilmesini istediği husûsların üstünde ısrarla durmaktadır. Vâkıa Sûresi'nde de bunu görmek mümkündür. Bu sûre Mekke döneminde indiği kabul edilmekle birlikte, bazı âyetlerinin Medîne'de indiği ile ilgili değişik rivâyetler mevcuttur. Ancak, bu rivâyetler pek sıhhatli kabul edilmeyerek, sûrenin Mekke döneminde indiği görüşü hâkim kanaat durumundadır¹².

Sûreye kıyâmetin gerçekleşeceğine dair herhangi bir şüpheye asla yer olmadığı uyarısı ile başlanmakta, cennet ve cehennem tasvîrlere bolca yer verilmekte, Allah'ın kudret ve nimetlerinden söz edilmektedir. Bu sûreden, âhiret'e inananların üç grup olacağını öğrenmekteyiz. Birincisi *ashâbu'l-meymene (yemîn) / أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ (الْيَمِين)*; ikincisi *ashâbu'l-meş'eme (şimâl) / أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ (الشَّمَال)* ve üçüncüsü de *es-sâbikûne's-sâbikûn / السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ* şeklinde geçmektedir. Âhirette amel defterlerini sağ tarafından alacak olanlar birinci gruptakiler olup, cennetlikleri; sol tarafından alacak olanlar ise ikinci gruptakiler olup cehennemlikleri ifade

¹¹ Kıyâme, 75/5-6

بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ . يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ.

¹² Vâhidî, **Esbâbü'n-Nüzûl**, s. 229-230; Muhammed İzzet Derzeze (v. 1984), **et-Tefsîru'l-Hadîs**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Yrs., 2000, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, III, 225.

etmektedirler. Üçüncü gruptakiler ise, daha üstün gruplar olup *mukarrabûn* / الْمُقَرَّبُونَ olarak sıfatlanmaktadır¹³. Sûrede bu grupların âhirette yaşayacakları hallerden söz edildikten sonra, ashâbu'ş-şimâle çok şiddetli bir ifade ile hitap edilerek şu soru yöneltilmektedir: “Siz ey sapık yalancı/inkârcılar!¹⁴ ... Sizi biz yarattık, tasdîk etmeli değil misiniz?”¹⁵ İşte burası bizim konumuzu oluşturmaktadır.

Âyette geçen tasdîk, bâ / ب harf-i cer'i almadığından dolayı tasdîkin nesnesinde açıklık yoktur. Bu sebeple, neyin doğru kabul edileceği konusu hakkında farklı şeyler söylemek mümkündür. İlk bakışta, Allah'ın yaratma gücünün kabul edilmesi istenmekteymiş izlenimi vardır. Oysa sûrenin genelinde âhirette yaşanacak durumların ısrarla anlatılması ve sûrenin ilerleyen âyetlerinden birinde *neş'etu'l-ûlâ* / النَّشْأَةُ الْأُولَى ilk yaratılmadan söz edildiğine göre¹⁶, ikinci yaratılışa vurgu yapılmak istenmekte olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, o dönemin müşriklerinin bir türlü kabullenmek istemeyip sürekli itiraz ettiği konuların belki başında gelen öldükten sonra dirilme, cezâ, ödül gibi husûsların kabul edilmesinin istendiğini söyleyebiliriz. Kureyşli müşriklerin kabullenmedikleri bu konu bazı âyetlerde de dile getirilmektedir¹⁷. İşte, Kureyşli müşrikler ölüm sonrası hayatı kalpten kabul etmeye çağrılmaktadırlar. Tefsîrlerde de ittifak derecesinde bu yönde görüşler bulunmaktadır¹⁸.

Âyette geçen *tusaddikûne* muzâri fiilinin başında bulunan *levlâ* / لَوْلَا, aslında bir şart edatıdır. Ancak burada soru bildirmekte ve kesinlik ifade ettiğinden manayı daha da kuvvetlendirmektedir. Bu durumda müşriklerin öldükten sonra dirilmeyi kuvvetle reddettiklerini anlamak mümkündür. Başka bir âyette olduğu gibi *levlâ*'dan sonra mâzî fiil gelmesi beklenirken, burada muzâri fiil kullanılması müşriklere hitabın

¹³ Vâkıa, 56/7-12 وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ . وَالسَّابِقُونَ

السَّابِقُونَ . أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ . فِي حَتَّاتِ النَّعِيمِ

¹⁴ Vâkıa, 56/51

¹⁵ Vâkıa, 56/57

¹⁶ Vâkıa, 56/62

¹⁷ Hac, 22/5

¹⁸ Vâkıa, 56/47

¹⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXVII, 203; Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 56; Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân İbn Ali b. Muhammed el-Cevzî (v. 597/1200), **Zâdü'l-Mesîr fi İlimi't-Tefsîr**, (Thk.: Muhammed Abdurrahmân Abdullâh-Saîd b. Besyûnî Zeğlûl), Dâru'l-Fikr, 1987, VII, 288.

yapıldığı dünya hayatında iken, onların öldükten sonra dirilmeyi henüz kabullenmediklerini anlatmaktadır¹⁹.

3. Din Gününü Tasdik

Mekke'de nâzil olan Meâric Sûresi, âhîret azabı ve insan karakteri hakkında bilgiler vermektedir. Değişik görüşler olsa da bu sûrenin genel olarak müşriklerin önderlerinden Nadr b. Hâris'in "Ey Allah! Eğer bu kitap gerçekten senin katından ise bize gökten taş yağdır veya can yakıcı bir azap ver"²⁰ âyetindeki ifadeyi söylediğinde Mekke'de indiği kabul edilmektedir. Zaten Nadr da Bedir Savaşı'nda azabını görmüş, yani öldürülmüştür²¹.

Meâric Sûresi'nin 18-21. âyetlerinde²² insan karakterine ait bazı özellikler sayılmaktadır. Bu özellikler; insanın mal biriktirip dağıtmamaya daha yatkın; huysuz ve dayanıksız yaratılışı; kötülüğe düşünce sızlanan, iyiliğe kavuşunca elinde tutup hayır yapmamaya müsait bir yapıya sahip olmasıdır. Bu yapı, insanın genel karakterini yansıtmamakla birlikte, sayılan özelliklere sahip olanların azâba çarptırılacakları, sûrenin ilk âyetlerinde ifade edilmektedir. İstisnâ edâtı ve onun ardından bir dizi özellik sayılmaktadır ki, bunlar olumlu davranışlara sahip olanlardır ve cennetlerde yer alacaklardır. Bu özelliklerin sekiz maddede sıralandığını görmekteyiz²³. Bunlar: Namaz kılmak, zekât vermek, din gününü tasdik etmek, Allah'ın azâbından korkmak, namusu ve emâneti korumak, sözünde durmak, şahitliği yerine getirmektir.

Burada bizim ele alacağımız konu, din gününü tasdik etme olacaktır. Bu âyetteki tasdik, sadece itikadî bir husûs olmayıp, amelî boyutu da hâiz olduğu tefsîrlerde ısrarla vurgulanmaktadır. *Yusaddiku* şeklinde muzarî fiille zikredilen tasdik; bir işi devamlı yapmayı, devamlı tetikte olmayı, bunun gereği olarak da Allah'ı zikredip O'nun çirkin gördüklerini yapmayı, istediklerini yapmayı ifade etmektedir. Kalpte tasdik edilen şeyin bedenî amellerle örtüşmesi gerektiğine dikkat

¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX, 176; Krş.: *Tercüme*, XXI, 223.

²⁰ *Enfâl*, 8/32 *وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنَّ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بَعْدَابٍ أَلِيمٍ*

²¹ İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, X, 3373; Mâverdî, *Nüket*, VI, 89-90; Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, s. 250; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 121; Krş.: *Tercüme*, XXII, 119-120; Yazır, *Hak Dini*, VIII, 333.

²² *Meâric*, 70/18-21

وَجَمَعَ فَأَوْعَى . إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا . إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا . وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا

²³ *Meâric*, 70/22-35

إِلَّا الْمُصَلِّينَ . الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ...

çekilmektedir²⁴. Bunun yanı sıra buradaki tasdîki sadece kalbin bir eylemi²⁵; kalbin ikrar etmesi²⁶; hiç şüphe etmeksizin îmân etmek²⁷; manasına geldiğini ifade edenler de vardır. Tasdîkin ameli de kapsadığını söyleyenler, namaz ve zekât gibi iki amelden sonra din gününü tasdîkin zikredilmiş olmasından yola çıkarak bunu ifade etmiş olmalıdırlar. Her amelin karşılığının görüleceği günde fayda sağlayacak amellere vurgu yapılması amaçlanmıştır. Elmalılı M. Hamdi Yazır da bu fikirleri zikrettikten sonra tasdîkin *kanıtlama* manasına dikkat çekerek, kişinin îmânda doğruluğunu amelleriyle kanıtlaması gerektiğine vurgu yapmaktadır. *Saddeka*'nın lügat anlamları içinde gerçekleştirme (hakkaka) manasının da var olduğunu düşündüğümüzde, kalbin onaylayıp kabul ettiği düşüncelerin, fiil ile de gerçekleştirilmesi tam tamına bir örtüşmeyi ifade etmektedir²⁸.

Tasdîkin bir öznesi olduğu gibi, bir de nesnesi olmalıdır. Bu âyetteki tasdîkin nesnesi *yevmu'd-dîn / يَوْمَ الدِّينِ* şeklinde belirtilmektedir. Dîn kelimesinin itaat, boyun eğme, karşılık manalarının burada öne çıktığı görülmektedir²⁹. el-Yevm kelimesi ile birleşince, her amelin karşılığının mutlaka görüleceği ve herkesin itâata döneceği zaman dilimi olarak âhiret kastedilmektedir. Dîn kelimesinin karşılık verme ve itaat manalarına kullanıldığı başka âyetler de vardır³⁰. Fâtiha Sûresi'nde de *yevmu'd-dîn* ifadesi geçerek, burada her şeyin karşılığının görüleceği âhiret kastedilmektedir.

Sonuç olarak, ilgilendiğimiz âyetteki tasdîkin; hayatında Allah'ın istediği olumlu davranışları yerine getiren ve bunların karşılığını göreceği Âhiret yurdunu kabul edip ona göre davranan kişinin kalbindeki eylemi anlattığını söyleyebiliriz.

4. Cezâyı Tasdîk

Kur'ân-ı Kerîm'de öldükten sonra dirilme ve sonsuz hayatta ilgili gerçekleri kabul etmeyi anlatan kullanımlardan birisi de Saffât Sûresi'ndedir. Mekke

²⁴ Alûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XXIX, 63; Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî (v. 1981), **el-Mizân fi Tefsiri'l-Kur'ân**, Menşûrâtü Cemâatil-Müderrişîn, trs., Kum, XX, 16.

²⁵ İbn Âşûr, **Tahrîr**, XIV, cüz: XXIX,172.

²⁶ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXIX, 88.

²⁷ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXX, 130; Krş.: **Tercüme**, XXII, 134; Tabresî, **Tefsir**, X, 356; İbn Âşûr, **Tahrîr**, XIV, cüz: XXIX,172.

²⁸ Yazır, **Hak Dîni**, VIII, 340.

²⁹ Râğîb, **Müfredât**, s. 175.

³⁰ Nûr, 24/25
Saffât, 37/53

يَوْمَ يُوفِّيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ
أَيُّدًا مِثْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَيُّدًا لَمَدِينُونَ

döneminde inen sûrelerden birisi olan Saffât Sûresi Allah'ın birliği, Âhiret hayatının gerçekliği, orada yaşanacaklar, inkârcıların pişmanlıkları ve birbirlerini suçlamaları, cennetliklerin mutlulukları ve bazı peygamberlerin hayatları hakkında bilgiler içermektedir.

Özellikle Allah'ın ihlâslı kullarının gidecekleri belirtilen naîm cennetlerindeki hayatın tasvîr edildiği Saffât Sûresi'nin 40-63. âyetlerinde ifade edildiğine göre, cennette bulunanların bir ziyâfet sofrasında iken kendi aralarındaki karşılıklı konuşmaları dikkat çekicidir. Burada cennet ehlinden bir grubun kendi aralarında konuşurken dünyadaki günlerini anmakta ve *karîn* / *التَّعْرِينُ* kelimesi ile ifade edilen bir arkadaştan bahsetmekte oldukları görülmektedir. Cennette geçeceği bildirilen bu konuşmada, içlerinden birisi bu arkadaşının dünyada iken kendisine “*Sen de kabul edip, doğru buluyor musun gerçekten? Biz, ölüp de toprak ve kemik yığına hâline gelmişken tekrar dirilip hesaba çekilecekmiz, öyle mi?*” diye söylediğini, az kalsın kendisini de mahvedecek olan bu kişinin de şu anda cehennem ortasında olduğunu söylemektedir³¹.

Bu âyette *karîn* kelimesi ile ifade edilen arkadaş bir müşrik, insanın nefsi veya şeytan olabilir³². *Karîni* insan arkadaş manasında düşündüğümüzde; her dönemde insanın arkadaş seçimine dikkat etmesi gerektiği ve özellikle çağımızda kendini aydın, çağdaş, ilerici olarak tanımlayan bazı kişilerin âhireti kabul etmeye yönelik düşünceleri çağdışı yaklaşımlar olarak gördüklerini ve inançlı arkadaşlarını olumsuz etkilediklerini bilmeyenimiz yoktur. Âyet, günümüzde buna dikkat edilmesi gerektiği mesajını da vermektedir³³.

Yukarıdaki ilgili âyetlere baktığımızda, tasdîk edilip kabullenilen şeyin ne olduğu husûsunda bir netlik olmadığını görmekteyiz. Bâ / ب harf-i cer'i ile kullanılmış olsaydı, mef'ûlü direkt olarak alırdı. Onun için tefsîrlerde tasdîk edilen şey öldükten sonra dirilme, kıyâmet, cezâ, hesaba çekilme gibi manalarla açıklanmaktadır³⁴. Aslında bunun cevabı, o arkadaşın sorduğu soruda yatmaktadır. Öğrenme değil,

³¹ Saffât, 37/50-55

فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ . قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ ...

³² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXVIII, 60; Mâverdî, **Nüket**, V, 49; Kurtubî, **el-Câmi'**, XV, 80.

³³ Bayraklı, **Kur'ân Tefsîri**, XVI, 137-138.

³⁴ Mukâtil, **Tefsîr**, III, 99; Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXIII, 61; Mâverdî, **Nüket**, V, 449; Ebû Muhammed el-Huseyn Mes'ûd b. el-Ferrâ el-Beğavî (v. 516/1122), **Meâlimü't-Tenzil**, (Thk.: Halid Abdurrahmân el-Akk-Mervân Sûvâr), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1987, IV, 28; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXVI, 139; Krş.: **Tercüme**, XVII, 36; Tabresî, **Mecmeu'l-Beyân**, VIII, 444.

aksine inkâr amacı taşıyan soru cümlesi onun alaycı uslûbunu yansıtmakla beraber, tasdîkin nesnesini de bize göstermektedir. Bize göre âyetteki *lemedînûn* / كَمَدِيُونٍ kelimesi, neyin kabul edilip onaylandığını veya reddedildiğini göstermektedir. Medînûn, *dîn* kökünden gelmekte ve cezâlandırılmayı ifade etmektedir. Öldükten sonra toprak ve kemik yığını haline gelecek insanların yeniden dirilmesini hayretle ve soru tarzıyla dillendiren müşriklerin bir türlü akıl erdiremedikleri şey, Kur'ân'ın başka bir âyetinde *lemeb'ûsûn* / كَمَبْعُوثُونَ olarak geçmektedir³⁵. Buradan hareketle, müşriklerin kabul etmedikleri şeyi cezâ görmek olarak belirleyebileceğimiz gibi; cezâ görmek üzere dirilme olarak da belirleyebiliriz. Daha genel anlamda da dirilme ile başlayan hesap, ödül, cezâ gibi gerçeklerin hepsini barındıran âhiret hayatı olarak da nitelendirebiliriz.

Bu âyetteki tasdîkin s-d-k kötünden türeyen tasadduk manasına geldiğini söyleyenler, kelimeyi *mutasaddikîn* şeklinde okumuşlardır³⁶. Özellikle Mukâtil b. Süleymân, burada sözü edilen tasdîki infâkla ilişkilendirerek, bu âyetin Kehf Sûresi'nde³⁷ anlatılan iki kişinin durumunu açıkladığını belirtmektedir³⁸. Buna itiraz edip kabul etmeyenler de vardır³⁹. Biz de bu âyetteki kelimenin tasaddukla bir ilgisi olmadığını, ölüm sonrası hayatın tekzîb edilmesi için tasdîk kelimesinin kullanıldığını düşünmekteyiz. Sûrenin konu yönünden uyumu bunu çağrıştırmaktadır.

5. Sıdkı Getireni Tasdîk

Kur'ân-ı Kerîm, tasdîki başka kavramlarla da kademeli bir şekilde irtibatlandırarak ifade etmektedir. Temel konusu, Allah ve âhiret inancı olan Zümer Sûresi'nde bunu görmemiz mümkündür. "*Sıdkı getiren ve onu tasdîk edene gelince, işte onlar takvâ sahipleridirler*"⁴⁰ âyetindeki sıdkı tevhîd sözü olan lâ ilâhe illallâh veya risâlet şeklinde anlayanlar olsa da, çoğunluk Kur'ân manasına geldiğini

³⁵ İsrâ, 17/49
Mu'minûn, 23/82
Vâkıa, 56/47

³⁶ Zemahşerî, **Keşşâf**, III, 341; Kurtubî, **el-Câmi'**, XV, 82.

³⁷ Kehf, 18/۳۲

³⁸ Mukâtil, **Tefsîr**, III, 99.

³⁹ Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, IV, 229.

⁴⁰ Zümer, 39/33

وَقَالُوا أَيُّدَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتَا أَيُّنَا لَمَبْعُوثُونَ خَلَقْنَا حَدِيدًا
قَالُوا أَيُّدَا مِنَّا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَيُّنَا لَمَبْعُوثُونَ
وَكَانُوا يَقُولُونَ أَيُّدَا مِنَّا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَيُّنَا لَمَبْعُوثُونَ

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَّحَلَيْنِ جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتِينَ مِنْ أَعْتَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زُرْعًا

وَالَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

bildirmiştir⁴¹. Bir önceki âyette, zâlim olarak nitelendirilenlerin tekzîb ettikleri sıdk da⁴² çoğunluk tarafından Kur'ân şeklinde anlaşılmıştır. Bu iki âyette geçen sıdkın Kur'ân olarak anlamlandırılmasını, aynı sûrenin 23, 27 ve 28. âyetlerinin⁴³ Kur'ân'dan söz etmeleri nedeniyle isâbetli bulduğumuzu belirtmek isteriz.

Sıdkın ne olduğu konusunda ittifak derecesine varan mutabakatı sıdkı getiren ve onu tasdîk edenin kim olduğu konusunda görememekteyiz. Bu konudaki görüşleri aşağıdaki şekilde gruplandırmamız, görüşleri derli toplu sunmamıza yardımcı olacaktır:

- Kur'ân'ı getiren Cebrâil, onu tasdîk eden Hz. Muhammed (s.a.v.)'dir.
- Kur'ân'ı getiren Hz. Muhammed (s.a.v.), onu tasdîk eden Hz. Ebû Bekir'dir.
- Kur'ân'ı getiren Hz. Muhammed (s.a.v.), onu tasdîk eden bütün müminlerdir.
- Kur'ân'ı getiren bütün Kur'ân ehli, onu tasdîk eden de yine Kur'ân ehli olup, Kıyâmette Kur'ân'ı getirip *"İşte bize verdiğiniziz, biz ona uyduk"* diyeceklerdir.
- Eğer sıdkı gerçek/hakîkat şeklinde manalandırırsak onu getiren bütün peygamberlerdir, önce kendileri daha sonra da ümmetleri o hakîkatleri tasdîk etmişlerdir⁴⁴.

Tefsîrlerde bu konuda böyle farklı görüşlerin yer almasını, büyük anlaşmazlıklar olarak görmek istemiyoruz. Sıdkı Kur'ân ya da Hz. Peygamber (s.a.v.)'in getirdiği gerçekler olarak ele alsak bile, kanaatimizce onu tasdîk edenleri bütün müminler olarak kabul etmek daha isâbetlidir. Âyetin devamında onların *muttakiler* olduklarının bildirilmesi de bu görüşün desteklenmesine yardımcı olmaktadır. İlk tasdîk etmiş olmaları bakımından diğer müminlerden kesinlikle üstünlükleri olmakla beraber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin ayrıca zikredilmelerine gerek yoktur. Çünkü onlar zaten bu durumda aynı kapsama girmektedirler.

Bu âyette tasdîkin *takvâ / التَّقْوَى* kavramı ile ilişkili olması dikkat çekicidir. Anlaşıldığına göre, tevhîd inancı ile uyuşmayan düşüncelere karşı korunmanın yolu,

⁴¹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXIV, 3-5; Mâverdî, **Nüket**, V, 126; Beğavî, **Meâlimu't-Tenzil**, IV, 79.

⁴² Zümer, 39/32

⁴³ Zümer, 39/23

Zümer, 39/27-28

⁴⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXIV, 3-5; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ân**, X, 3251; Mâverdî, **Nüket**, V, 126; Zemahşerî, **Keşşâf**, III, 348; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXVI, 279; Krş.: **Tercüme**, XIX, 185; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ân**, VII, 89-90; Ateş, **Çağdaş Tefsîr**, VIII, 13-14.

özel anlamda Kur'ân'ın, genel anlamda bütün ilâhî gerçeklerin kabul edilip benimsenmesinden geçmektedir. Bu benimseme, sadece kalp ve beyinde gerçekleşen bir durağanlık arz etmemekte, onun gerektirdiği bütün vecibeleri eylem sahasına çıkarmanın önemi de bir sonraki âyette anlatılmaktadır. Tasdik edilen güzellikleri sadece onaylamakla yetinmeyip onları hayata geçiren *muhsinlere* Rableri katında her istedikleri verilecektir⁴⁵. Allah, bunların en kötü amellerini dahi örtüp bağışlayacak ve onların ecirlerini verirken de yaptıklarının en iyisini ölçü alacaktır⁴⁶.

Son olarak şunu söylemek isteriz: Tasdikte esas istenen, sadece kalben onaylamak değildir. Kabul edilen hakikatleri icraat aşamasına getirmek Allah'ın hem günahları silmesine, hem de büyük ödüller vermesine vesîle olmaktadır. Âyete göre onların ödülleri bu derece güzel olmasına karşılık, sıdkı kabullenmeyenler zâlimlerdir ve onların yerleri kesinlikle cehennem olacaktır.

6. Allah'ın Kelime ve Kitaplarını Tasdik

Risâletin Medîne döneminin sonlarına doğru inmiş bulunan Tahrîm Sûresi'nde, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hanımlarıyla aralarında geçen bazı olaylara değinilmekte, aile ilişkilerinde örnek teşkîl edecek iki inkârcı kadın, iki de inançlı kadın temsilen anlatılmaktadır. Sûrenin nüzûlü ile ilgili olarak farklı olaylar rivâyet edilmekle beraber, bunların arasından birini diğerlerine tercîh etmeye gerek olmadığını düşünmekteyiz. Anlaşılan o ki Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, eşlerinden bazıları ile aralarında bir tatsızlık meydana gelmiş, bu tatsızlık da sûrenin en azından ilk âyetlerinin inmesine neden olmuştur⁴⁷.

Sûrede, özelde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in eşlerine, genelde bütün mümin hanımlara mesaj verilerek bazı hanımların durumları anlatılmaktadır. Birinci gruptaki kadınlar *kâfir* olarak nitelenmekte olup, kocalarına ihânet ettikleri bildirilmektedir⁴⁸. Tefsîrlerde bu ihânetin aile hayatını içeren aldatma ve yatak ihâneti olmayıp; peygamber olan kocalarının dinini inkâr etmeleri, nifâk davranışı göstermeleri ve din düşmanları ile birlikte hareket etmeleri şeklinde ifade edilmektedir. Çünkü o kadınlar

⁴⁵ Zümer, 39/34

⁴⁶ Zümer, 39/35

⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVIII, 165-169; Mâverdi, *Nüket*, VI, 38-39; Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, s. 247-248; Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, V, 403.

⁴⁸ Tahrîm, 66/10 ... ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَةٌ تُوْحٍ وَامْرَأَةٌ لُوَطٍ كَانَتَا تَحْتِ عِبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَاتَتَاهُمَا.

Hız. Nûh ve Lût Peygamberlerin hanımlarıdır. Kocaları bir peygamber dahi olsalar, eşlerinin cehenneme girmelerine mâni olamayacakları belirtilmektedir⁴⁹. Buna karşılık, bir âyette de, küfürde şöhret bulmuş Firavn'un karısından bahsedilmekte, onun cenneti arzulanışı ve eşinin zulmünden kurtulmak isteşisi anlatılmaktadır⁵⁰. Bu hanımlardan, bizim konumuzla da ilgili olacak şekilde İmrân kızı Meryem'den söz edilmekte ve onun İsrâiloğullarının büyük iftirâlarının⁵¹ aksine iffetini koruyan birisi olduğuna öncelikle yer verilmektedir. Hız. Meryem'in bir özelliğı olarak da, onun Rabbinin kelime ve kitaplarını tasdîk etmiş olması bildirilmektedir:

“...Allah aynı şekilde, iffetini koruyan İmrân kızı Meryem'i de örnek vermiştir. Bundan dolayı biz ona rûhumuzdan üfürmüştük. O, Rabbinin kelime ve kitaplarını tasdîk etmişti ve boyunu eğenlerdendi.”⁶²

Hız. Meryem'in tasdîkinin iki nesnesinden ilki olan *Rabbin kelimeleri* ile; Allah'tan aldığı ilâhî söz anlamında bilgiler, Hız. İdrîs (a.s.)'e indirilen sayfalar veya Hız. İsrâ (a.s.)'nin kendisi kastedilmiş olabilir. Kur'ân'ın bazı yerlerinde Hız. İsrâ (a.s.)'nin Allah'ın kelimesi olarak zikredilmesi, Hız. İsrâ'yı kabul edenlerin görüşlerini delillendirmektedir⁵³. Mukâtil b. Süleymân da bu görüştedir⁵⁴. Yine, âyette geçen kelimelerin; Cebrâil'in Hız. Meryem'in yanına nefhâ (üfürme) işlemini için geldiğinde söylediğı “Ben ancak, Rabbinin sana gönderdiği bir elçiyim, sana temiz bir çocuk başışlamak için geldim”⁵⁵ âyetindeki cümleler olabileceğine dair de rivâyetler mevcuttur⁵⁶. Ebû Ali el-Fârisî'den nakledilen anılmaya değer bir görüşe göre de; bu kelimeleri söz manasından öte, Hız. Meryem için meşru kılınan yol, kanun anlamında düşünmek gerekmektedir. Çünkü Kur'ân'da şer'î kanunlar *kelimât* sözcüğü ile de ifade edilmekte ve Hız. İbrâhîm (a.s.)'in bunlarla imtihân edildiğinden söz

⁴⁹ Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 131; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXX, 50; Krş.: **Tercüme**, XXI, 565; Yazır, **Tefsîr**, VIII, 167.

⁵⁰ Tahrîm, 66/11

⁵¹ Nîsâ, 4/156

⁵² Tahrîm, 66/12

⁵³ Âl-i İmrân, 3/45

⁵⁴ Nîsâ, 4/171

⁵⁴ Mukâtil, **Tefsîr**, III, 380; Mâverdî, **Nüket**, VI, 48; Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 132; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXX, 51; Krş.: **Tercüme**, XXI, 567.

⁵⁵ Meryem, 19/19

⁵⁶ Mâverdî, **Nüket**, VI, 48; Kurtubî, **el-Câmi'**, XVIII, 204.

...إِذْ قَالَتْ رَبِّ اٰنِ لِىْ عِنْدَكَ بِنْتًا فِى الْجَنَّةِ وَنَجِّنِىْ مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ وَنَجِّنِىْ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِيْنَ

وَكَفِّرْهُمْ وَقَوْلِهِمْ عَلَىٰ مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيْمًا

...وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُنِيَ...

إِذْ قَالَتْ الْمَلٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ اِنَّ اللّٰهَ يَبْتَخِرُكِ بِكَلِمَةٍ مِّنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيْحُ عِيسٰى بِنْتُ...

...اِنَّمَا الْمَسِيْحُ عِيسٰى بِنْتُ مَرْيَمَ رَسُوْلُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهُ اَلْقَاهَا اِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوْحٌ مِّنْهُ...

قَالَ اِنَّمَا اَنَا رَسُوْلُ رَبِّكَ لِآهَبَ لَكَ غُلَامًا زَكِيًّا

edilmektedir⁵⁷. Bu durumda âyet; Hz. Meryem'in Allah'ın kendisine çizdiği yolu tasdik edip, onu reddetmediğini ve ona yapıştığını anlatmaktadır⁵⁸. İmrân kızı Meryem'in tasdiki; Allah'ın yaratıcı gücünü bildiren vahiyleri kabullenmesi ve İsa'ya bu şekilde hamile kalarak kendisi de bu gücün ispatlanması için fiilen muhatap olup o haberleri doğru çıkarması olarak da düşünülebilir⁵⁹.

Hz. Meryem'in tasdik ettiği Allah'ın kitaplarından kasıt da İncil veya bütün ilâhî kitaplar, dört kitap, levh-i mahfûzdaki kitaplar olarak anlaşılmalıdır⁶⁰. Bu âyetlerdeki *saddaka* kelimesi, Hz. Meryem'in bütün ilâhî kelime ve kitapların sâdik, yani doğru olduğunu duyurması, doğrudur diye vasıflandırması anlamına da gelebileceği gibi; onları kabul etmesi anlamına da gelebilir. Hz. Meryem'in bu doğrulaması veya onaylaması başka bir âyette⁶¹ *siddîka* / صِدِّيقَةٌ sıfatıyla anılmasına sebep olmuştur.

Konumuzun esasını oluşturan âyetin sonunda Hz. Meryem'in tasdiki ile beraber tam teslimiyet anlamına gelen kânit / الْكَانِتِ olarak vasıflandırılması, tasdik in sadece kalpte kalmayarak, onaylanan şeylerin aynı teslimiyet içerisinde fiilen icra edilmesini ifade etmektedir.

7. Husnâ/En Güzeli Tasdik

Leyl Sûresi, risâletin ilk zamanlarında Mekke'de inen sûrelerdendir. Bu sûrenin inişiyile ilgili olarak Hz. Ebû Bekir'in müşrik Ümeyye b. Halef'ten köle Bilâl-i Habeşî'yi ve başka köleleri satın alarak hürriyetlerine kavuşturmasının yanı sıra, yeni din olan İslâm'ın gelişmesi için her türlü maddî fedakârlıklara başvurması; Hz. Ali'nin cömertçe maddî infâkta bulunması; nihâyet bir münâfığın, bahçesindeki hurma ağacının kendi evlerinin önüne eğilen dallarından yere dökülen hurmaları yiyen yetimlere izin vermemesi rivâyetleri zikredilmektedir⁶². Sûrenin inişine neden

⁵⁷ Bakara, 2/124 ... وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ...

⁵⁸ Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 132; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXX, 51; Krş.: **Tercüme**, XXI, 566.

⁵⁹ Yazır, **Hak Dîni**, IV, 171.

⁶⁰ Mâverdî, **Nüket**, VI, 48; Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 132; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXX, 51; Krş.: **Tercüme**, XXI, 567; Kurtubî, **el-Câmi'**, XVIII, 204; Beydâvî, **Envâru't-Tenzil**, II, 506; Yazır, **Hak Dîni**, VI, 171.

⁶¹ Mâide, 5/75 مَا الْمَسِيحُ بِنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ ...

⁶² Vâhidî, **Esbâbü'n-Nüzûl**, s. 255-256; Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXX, 241; Mâverdî, **Nüket**, VI, 287; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXXI, 198; Krş.: **Tercüme**, XXIII, 184.

olabilecek bu rivâyetleri bir değerlendirmeye tâbi tutan İzzet Derveze; âyetlerin Hz. Ebû Bekir ya da Hz. Ali hakkında inmiş olsalar da, bütün insanlar için iyi karakter özellikleri taşıdığını unutmamak gerektiğini bildirmektedir. Sonuçta o iki sahâbenin de yüksek seciyeli insanlar olduklarını ve sûrede anlatılan özellikleri belli insanlarla sınırlandırmanın doğru olmadığını ifade etmektedir. Bundan öte, âyetler hem üslup, hem de bağlam itibariyle bu hissi vermektedirler⁶³.

Bu sûrenin dördüncü âyetinden itibaren, insanların çalışmalarının iyi ve kötü işler olarak kategorize edildiğini görmekteyiz. Her iki gruptaki işlere üçer örnek davranış sayılmaktadır. İyi gruptakilerin birinci işi; malını Allah yolunda, insanların faydasına olacak şekilde harcamak ve infâk etmektir. Bu, farz veya nâfile türünden bütün harcamaları içine almaktadır (*i'tâ / إعطاء*). İkinci iş, takvâ kelimesi ile ifade edilmekte ve kötülüklerden ve Allah'a karşı gelmekten korunmayı anlatmaktadır. Üçüncü iş olarak ise, bizim konumuzu teşkil eden *husnâyı tasdîk etmek* sayılmaktadır. Kötü gruptaki üç iş de biraz önceki işlerin tamamen zıddı olup cimrilik, istiğnâ (malı ile yetinmek) ve husnâyı reddetmek şeklinde sıralanmaktadır⁶⁴. Şimdi bizim, buradaki husnâyı tasdîk etmekten ne kastedildiğini belirlemeye çalışmamız gerekmektedir.

Âyette geçen tasdîkin îmân etmek manasına geldiğini de⁶⁵; amel manasına geldiğini de bildirenler vardır⁶⁶. Bu âyetteki tasdîkin nesnesinin *el-husnâ / الْحُسْنَى* kelimesi ile anlatıldığını görüyoruz. Husnâ, *ahsen* ism-i tafidîlinin müennesidir ve en iyi manasına gelmektedir. Burada husnânın nitelediği bir ismin zikredilmediği ve husnânın bir isim olarak cümlede görev aldığı söylenebilir. Durum böyle olunca onun delâlet ettiği manalar husûsunda da yoruma açık bir ortam oluşmaktadır. Bu yüzden tefsîrlerde *el-husnâyâ lâ ilâhe illallâh / لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ* sözünün temsil ettiği tevhi'd, cennet, bedenî ve mâlî ibadetler, sevâp, halef (Allah'ın ibadetlere karşılık vermesi) gibi çeşitli şekillerde manalar verilmektedir⁶⁷.

⁶³ Derveze, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, I, 529-530.

⁶⁴ Leyl, 92/1-10 *إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّىٰ فَمَا مِّنْ أُعْطَىٰ وَأَتْفَىٰ وَصَدَقَ بِالْحُسْنَىٰ فَسَنِيسِرُهُ لِلْيُسْرَىٰ وَأَمَّا مَن بَخِلَ وَاسْتَغْنَىٰ وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَىٰ فَسَنِيسِرُهُ لِلْعُسْرَىٰ*

⁶⁵ Alûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XXX, 148; İbn Âşûr, **Tahrîr**, XV, cüz: XXX, 383; Tabâtabâî, **Mizân**, XXX, 303.

⁶⁶ Yazır, **Hak Dîni**, IX, 259.

⁶⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXX, 239-240; Mâverî, **Nuket**, VI, 287-288; Râzî, **Mefâtîhu'l-Gayb**, XXXI, 199; Krş.: **Tercüme**, XXIII, 184-185; Kurtubî, **el-Câmi'**, XX, 83.

Husnâya verilen bu manalarla düşüncemizi yönlendirmek, kelimenin manasını düşünmede daralmalara neden olacağından, husnânın kökü olan *husn* / *الْحُسْنُ* 'den hareketle daha geniş anlamı tercih ederek, mutlak iyiliği ön plana çıkarmanın daha isâbetli olacağını düşünmekteyiz. Buna ilâve olarak, kelimenin Kur'ân'da da *genel iyilikler* anlamında kullanılarak, ihsân kapsamındaki bütün iyi davranışları gösterenlere verilecek karşılığın husnâ yani, daha iyisi veya en iyisi olduğu bildirilmektedir⁶⁸. Bununla beraber ihsânın bir hadîste⁶⁹ de bildirildiği üzere, Allah'ı görüyormuş gibi kullukta bulunmak olduğunu düşünürsek, husnâyı tasdîke şu şekilde de bir yorum katabiliriz: Güzel olan her şeyi kalben onaylayanın aynı zamanda, ona sadâkatin bir gereği olarak doğruluğunu kabul ettiği şeyi gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bunun yansıması olarak, kişinin mal vermesi ve Allah'a karşı gelmekten sakınması da gerekmektedir. Bir başka deyişle, bu âyetteki husnâyı tasdîkin kalben veya sözle sadece "doğrudur" demekten ibaret olmayıp, iyiye olan bütün inancını fiilen ortaya koymak olduğunu söyleyebiliriz.

Âyetlerin devamında üç iyi işin sonunda insanın *yüsrâ* / *الْيُسْرَى* ya, yani kolay olana muvaffak kılınacağı bildirilmektedir. Husnâyı tasdîk edenin kazanımına dikkat çekmesi bakımından kişinin yüsrâyâ nâil olmasına da çok kısa da olsa değinmemiz yerinde olacaktır. Tefsîrlerde buna değişik yorumlar getirilmişse de kişinin tasdîk ettiği ve husnâ kavramının kapsamında düşünülebilecek bütün güzel amellerini işlemenin zamanla kendisine kolay gösterileceği, kişinin onlara alıştırlacağı görüşü daha fazla kabul görmektedir. Kişinin iyi davranışları zorlanarak değil, severek yapması da kastedilmiş olabileceğini söyleyebiliriz⁷⁰.

B. PEYGAMBERLERİN TASDÎKİ

1. Peygamberlerin Önceki Vahiy ve Resûlleri Tasdîki

Kur'ân-ı Kerîm, peygamberlerin birbirlerini destekleyen rehberler olduğunu bize bildirmektedir. Dünya çapındaki teorisyen, fikir adamı, siyasetçi ve bilim

⁶⁸ Necm, 53/31

Ankebût, 29/7

⁶⁹ Buhârî, *Îmân*, 37

⁷⁰ Yazır, *Hak Dîni*, IX, 260; Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî (v. 1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân / Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*, (Trc.: Muhammed Han Kayânî-Yusuf Karaca ve Ekip), İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, VII, 141 (3. dipnot); Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, V, 634.

adamları, çoğunlukla kendi görüşlerinin benimsenmesi için öncekilerin veya kendisi dışındakilerin fikirlerini reddetme ihtiyacı duymaktadırlar. Oysa peygamberler, gönderildikleri toplumlara bilhassa evvelki peygamberleri reddetmeden geldiklerini bildirmişlerdir. Çünkü onlar, Allah'ın tevhiidi yerleştirmeleri için görevlendirdiği elçiler zincirinin halkalarıdır. Bütün peygamberlerin sözleri ve fiilleri temelde aynı amaca hizmet etmektedir. Âl-i İmrân Sûresi'nin 81. âyetinde de bu ifade edilmektedir:

“Allah peygamberlerden, size kitap ve hikmet verdiğimde, sonra da yanınızdakini doğrulayıcı bir elçi geldiğinde, ona inanıp, yardımcı olacaksınız diye söz alıp, onlara: ‘Bunu kabul edip, bana verdiğiniz sözü tutacak mısınız?’ deyince, onlar: ‘Söz verdik’ dediler. Bunun üzerine Allah: ‘Hepiniz bu verdiğiniz söze şahit olun, ben de bunun şahitlerindenim’ dedi.”⁷¹

Bu âyete göre, Allah peygamberlere kitap ve hikmet vermiş ve onlardan güçlü söz (mîsâk) almıştır. Bu sözün içeriğine göre, o peygamberlerin getirdikleri kitap ve hikmeti tasdik edici bir resûl onlara gelirse, bu resûle mutlaka îmân edecek ve ona tebliğinde yardımcı olacaklardır. Âyetten öğrendiğimize göre peygamberler bu tembihâtâ olumlu yanıt vermekte ve Allah da bu durumu te'kîd etmektedir.

Müfessirler âyetin açıklamasında mîsâkın nebîlerden, nebîler aracılığıyla ümmetlerinden, hatta ehl-i kitaptan alınmış olabileceği ile ilgili görüşlerini uzun uzun açıklamaya çalışmaktadırlar⁷². Ancak bu konudaki genel görüş, peygamberlerin kendilerinden söz alınması yönündedir. Âyette bizim konumuzla ilgili olan bölüm, *rasûlun musaddık / رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ* ifadesidir. *Tasdik eden bir peygamber* tamlaması ile bütün peygamberler kastedilmiş olabileceği gibi, son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) de kastedilmiş olabilir⁷³. Eğer *rasûlun musaddık* ifadesini bütün peygamberler için genelleştirsek onların hem önceki, hem hayattaki peygamberleri ve hem de onların getirdiklerini tasdik ve te'yîd ederek ilâhî bir kuralı yerine getirdiklerini hatırlamalıyız. Bu durumda önce gelen peygamber, sonra gelene îmân

⁷¹ Âl-i İmrân, 3/81 وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْنَاكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ

⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 357-358; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 115-116; Krş.: *Tercüme*, VI, 430-432; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 56; Mevdûdî, *Tefhîm*, I, 242 (69. dipnot); Karaman ve Ekip, *Kur'ân Yolu*, I, 618-619.

⁷³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 356-358; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 694; Tabresî, *Mecmeu'l-Beyân*, I, 476; Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, I, 619.

eder, ona yardımcı olur, bu da ilâhî silsilenin bir gereğidir. Nitekim Hz. Hârûn (a.s.)'un Hz. Mûsâ'ya yardımcı olması bunun belirgin bir örneğidir⁷⁴. Şâyet tasdik edici elçiyi Hz. Muhammed (s.a.v.)'e hasredecek olursak, bu durumda onun önceki peygamberleri ve vahiyleri doğruladığını anlamamız mümkündür. Hatta onun elçi olarak gelmiş olması durumu, bazı âyetlere⁷⁵ göre Tevrât ve İncîl'de bulunan hakkındaki müjdelerin doğruluğunu bizzat ispatlamış olması manasına da gelmektedir. Bu durumda Hz. Muhammed (s.a.v.) henüz hayatta iken ona îmân edip yardımcı olanlar kimlerdir? Veya kendilerinden mîsâk alınan önceki peygamberler Hz. Muhammed (s.a.v.)'e nasıl îmân edip yardımcı olacaklardır? gibi sorular akla gelmektedir.

O zaman âyette geçen îmân edip yardımcı olma emrinin ehl-i kitaptan beklenmesi husûsu daha doğru görünmektedir. Çünkü âyetin ehl-i kitapla ilgili bağlamda yer alması ve tefsîrlerde buna yönelik açıklamaların da bulunması bu hissi vermektedir⁷⁶.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Kur'ân, bütün peygamberlerin daha önceki vahiyleri tasdik ettiğini bize göstermektedir. Peygamberler bu tasdik sayesinde hem toplum nazarındaki konularını güçlendirmekte hem bütün elçilerin aynı kaynaktan ve aynı amaca hizmet için geldiklerini göstermektedir. Âyetteki tasdik edici resûl çoğunlukla Hz. Muhammed (s.a.v.) olarak düşünülmektedir. Onun tasdik ettiği şey ise öncekilerin kitap ve hikmet olarak getirdikleri her şey ve onun ilahi kitaplardaki vasıflarının gerçeklik sahasına çıkmasıdır.

2. Hz. Muhammed'in Önceki Peygamberleri Tasdikî

Mekke dönemi sûrelerinden olan Saffât Sûresi'nde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in önceki resûlleri tasdik ettiği belirtilmektedir. Bu sûrenin 16-34. âyetler, sûrenin ana

⁷⁴ Kasas, 27/34

⁷⁵ A'râf, 7/157

Saf, 61/6

⁷⁶ Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 440-441; Râzî, **Mefâtîhu'l-Gayb**, VIII, 115; Krş.: **Tercüme**, VI, 431; Tabresî, **Mecmeu'l-Beyân**, III, 360; Karaman ve Ekip, **Kur'ân Yolu**, I, 618, Bayraklı, **Kur'ân Tefsiri**, IV, 209.

konusunu oluşturmaktadır. Bu âyetlerde kıyâmet ve âhireti inkâr eden müşriklerin, orada içine düşecekleri perişanlık ve pişmanlıklarına dair tasvîrlere yer verilmektedir.

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in bütün mücadelesine rağmen gerçeği görmemek için direnen müşriklerin verdikleri cevaplar, ileri sürdükleri mesnetsiz gerekçeler oldukça şaşkırtıcı nitelikteydi⁷⁷. Hız. Peygamber (s.a.v.) de onları sürekli tevhîde çağırıyordu. *Lâ ilâhe illallâh* sözü ile özetlenen tevhîde her davet edilişlerinde gerildikçe gerilmekte, kibir ve gurura kapılmaktaydılar. Üstelik küstahlaşarak “*Deli/mecnûn bir şâir uğruna ilahlarımızdan vaz mı geçelim?*” diyorlardı⁷⁸. Allah'ın mücrim⁷⁹ olarak vassettiği bu insanların dillerinden -kibrin de etkisiyle- saçma sözler dökülüyordu. Allah ise Hız. Muhammed (s.a.v.)'in bir şâir değil, aksine hakkı getiren birisi olduğuna vurgu yapmakta ve geçmiş peygamberleri tasdik ettiğini ilân etmektedir⁸⁰.

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in hakkı getirmesi ve geçmiş peygamberleri tasdik etmesini daha iyi anlayabilmek için müşriklerin *mecnûn şâir* nitelemelerine bir göz atma gereği duymaktayız. Câhiliyye Araplarındaki şiiir-şâir-cin anlayışı bize bu konuda ışık tutacaktır. Hız. Muhammed (s.a.v.) zamanındaki müşrik Araplar, onun vahiy almasını bir türlü doğru anlayamıyor ve atalarından tevârûs ettikleri düşünceleriyle algılama ve açıklamaya çalışıyorlardı. Bir insan ile insanüstü, görünmez bir varlığın iletişim kurması konusunda o günkü müşrik Arapların bilebildikleri tek şey; *cin* denilen görünmez varlıkların bir şekilde insana sahip olduğu ve o insana normal zamanda söylemeyeceği şeyleri öğretip söyletmeleridir. Araplar, şâirlerin bu şekilde cin etkisine girdiklerine ve onların bu yolla olağanüstü işler yaptıklarına inanıyorlardı. Zaten bu yüzden Hız. Peygamber (s.a.v.)'e sihirbaz⁸¹ ve onun yaptıklarına da sihir⁸² diyorlardı. İşte görünmeyen varlıklarla münasebet kuran kişi olarak algılanan şâir, müşrik Araplara göre görünmez dünyadan haber verirken *şiiiri* kullanmaktaydı. Eski Arap anlayışına göre şâir ile cin arasında önemli bir ilişki mevcuttur ve *halil* denilen o cin, zaman zaman gelip şâire ilhâm vermektedir. Hatta

77 Saffât, 37/12-17 وَإِذَا رَأَوْا آيَةً يَسْتَسْخِرُونَ وَقَالُوا إِن هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ أَيَذَا مِثْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ أَوْ أَبَاؤُنَا
الْأَوْلَادُونَ

78 Saffât, 37/35-36

79 Saffât 37/34

80 Saffât, 37/37

81 İsrâ, 17/47

82 En'âm, 6/7

Enbiyâ, 21/3

... وَإِذْ هُمْ نَحْوَىٰ إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِن تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَّسْحُورًا
وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قُرْطَاسٍ فَلَمْسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِن هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ
... هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلَكُم أَفَتَأْتُونَ السَّحَرَ وَأَنْتُمْ تَبْصُرُونَ

her şâirin cininin bir ismi bile vardı. Meselâ İslâm öncesi dönemin büyük şâirlerinden el-A'şâ el-Ekber'in cininin adı Mishal idi ki, kesici bıçak manasındadır. Bu isim şâirin fasîh, etkili dilini sembolize ederdi⁸³. Şâirler, bu cinlerinin ilhâmını daima yukarıdan aşağı gelen bir ses şeklinde hissederlerdi ve bunu da Kur'ân'ın inişini ifade eden tenzîl ile aynı kökten nüzûl kelimesi ile isimlendirirlerdi. Şimdi bu bilgiler Mekke döneminde özellikle Kâria, Şems ve Leyl gibi şiirimsi bir ritme sahip sûreleri getiren, gözle görülmez bir âlemin bilgisine sahip olduğunu söyleyen bir insanın, onlar tarafından neden *cinin etkisindeki/mecnûn bir şâir* olarak görüldüğünü daha iyi açıklamaktadır⁸⁴. Hâlbuki bu bilgiler Hz. Muhammed (s.a.v.)'e bir cinden değil, Allah'tan geliyordu, ama onlar bunu anlayamıyorlardı⁸⁵. Hz. Peygamber bir şâir değildi ve onların anladığı manada bir şiir de ona yakışmazdı⁸⁶.

İşte üzerinde durduğumuz âyet, Hz. Muhammed (s.a.v.)'i müşrikler nazarında savunmakta ve onun getirdiği sözlerin, düşündükleri gibi hayal mahsûlü değil, aksine hakk olduğunu ifade etmektedir. Bu âyetteki *hakk* kelimesinin Kur'ân, hak din ve tevhîd anlamlarına gelme ihtimalleri vardır. Hangisi kastediliyor olursa olsun, her durumda da müşriklerin zannettikleri gibi safsata olmayan, tamamıyla gerçek bilgileri içeren bir bütünü anlattığı kesindir⁸⁷.

Bu âyette belirtilen, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in önceki peygamberleri tasdik etmesi de Allah'ın elçisini müşriklere karşı el üstünde tutmasıdır. Yani Allah Hz. Muhammed (s.a.v.)'in diğer peygamberlerin yolundan gittiğini, öyle müşriklerin zannettikleri gibi mecnûn bir şâir olmadığını duyurmaktadır. Aynı zamanda onun getirdiği dinin, daha önceki peygamberlerin getirdiği dinlerin de özü olan tevhîd davasının kapsamında olduğunu, bütün peygamberlerin evrensel gerçeklerin tebliğcisi olduğunu ifade etmektedir. Yine, onun diğer peygamberleri tasdik ediyor olmasını Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hiçbir yönden diğer peygamberlerle zıt düşmediğini, aksine her bakımdan örtüştüğünü de anlayabiliriz. Zaten sıdk kökünde örtüşme anlamı da mevcuttur. Aynı zamanda önceki peygamberlerin işaret ettikleri

⁸³ Örnek beyit için bkz.: *Dîvân, kâfiyetu'l-kâf*, s. 146.

⁸⁴ Izutsu, *Allah ve İnsan*, s. 192-214.

⁸⁵ Saffât, 37/158

⁸⁶ Yâsîn, 36/69

⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 54; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 293.

وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمْتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ
وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ

tüm özelliklerin Hz. Muhammed (s.a.v.)'de bulunması da onun tasdiki olarak düşünülebilir⁸⁸.

3. Hz. Yahyâ'nın Allah'tan Bir Kelimeyi Tasdiki

Âl-i İmrân Sûresi'nin 38. âyetinden⁸⁹ öğrendiğimize göre, Hz. Zekeriyyâ (a.s.) Allah'tan temiz bir soy istemektedir. Zekeriyyâ Peygamber'in Allah'tan bir evlât istemesi başka âyetlerde de konu edinilmektedir⁹⁰. Onun bu isteği kabul gördükten sonra mihrâb (mâbed) da namaz kılarken melekler tarafından kendisine bir evlât müjdelendiğini görmekteyiz. Bu ve başka âyetlerden öğrendiğimize göre bu evlât Yahyâ adını taşıyacak, temiz, velî, vâris, Allah'ın kelimesini tasdik edecek, seyid (önder), iffetli ve sâlihlerden bir peygamber olacaktır⁹¹. Kur'ân'da Hz. Yahyâ (a.s.)'nın başka özellikleri de anlatılmaktadır: O daha küçük bir çocuk (sabî) iken kendisine hikmet verilmiş ve kitaba kuvvetle sarılması istenmiştir. Allah'ın lütfuyla kalp yumuşaklığı, sâfiyet, takva sahibi, ana-babasına iyi davranan birisi olduğu, zorbacı bir insan olmadığı⁹², bazı peygamberlerle birlikte anılarak sâlihlerden olduğu ifade edilmesinin yanında,⁹³ anası ve babasıyla birlikte hayırlı işlerde koşturan, korku ve ümit ile Allah'a duâ eden, gönülden saygı duyan (huşû') insanlar olarak anılmaktadır⁹⁴.

Yahyâ adındaki bu çocuğa dair sıralanan özellikleri toplu olarak düşündüğümüzde gerek Allah'tan evlât isterken ve gerekse sahip olduğumuz evlâtlarımızı yetiştirirken, onlarda bulunmasını istediğimiz özelliklerin mâhiyeti hakkında bir fikir edinebileceğimizi düşünmekteyiz. İtikadî ve ahlâkî yönden buhranlar içinde bulunan çağımız insanı evlâtlarını yetiştirirken inançlı, çevresine rehberlik eden, iffetli, ana babasına karşı son derece saygılı, Allah'a karşı görevlerini

⁸⁸ Mevdûdî, **Tefhîm**, V, 19, (21. dipnot); Karaman ve Arkadaşları, **Kur'ân Yolu**, IV, 531.

⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/38

⁹⁰ Meryem, 19/1-9

Enbiyâ, 21/89

⁹¹ Âl-i İmrân, 3/39

⁹² Meryem, 19/12-14

⁹³ En'âm, 6/85-86

⁹⁴ Enbiyâ, 21/90

هٰنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ

يَرْبُّنِي وَيَرْبُّ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا

وَزَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ

... أَنْ اللَّهُ يُشْرِكُ بِحُجَّتِي مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ

وَبَرًّا بَوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا

⁹³ En'âm, 6/85-86 وَأَسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ

⁹⁴ Enbiyâ, 21/90 فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَى وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ

gönülden yerine getiren, hayırlı işlerde koşturmak sûretiyle topluma karşı görevlerini yapan bir evlada sahip olmayı ilke edinmelidir. Kur'ân bize bu hedefi göstermektedir.

Biz Hz. Yahyâ'nın bu özelliklerinden sadece *musaddık* oluşunu inceleyeceğiz. Buradaki tasdîki iyi kavrayabilmemiz için önce, bu tasdîkin nesnesini belirlememiz gerekecektir. Âyette tasdîkin nesnesi açıkça zikredilmektedir. Buna göre Hz. Yahyâ *Allah'tan bir kelimeyi* onaylamaktadır. Allah'ın kelimesi ne demektir? Başka âyetlerde de *Allah'tan bir kelime* ifadesi yer almakta ve bununla Hz. Îsâ kastedilmektedir⁹⁵. Onun için müfessirler de bu ifadeye getirdikleri açıklamalarda bir ihtimalle Tevrât, kitap, vahiy manalarına yer verseler bile, ittifakla Hz. Îsâ anlamına geldiğini belirtmektedirler⁹⁶. İki yorumu da göz önünde bulundurursak Hz. Yahyâ ister Allah'ın kitabını, ister Hz. Îsâ'yı tasdîk etmiş olsun, bizim için önemli olan onun tasdîk edici bir özelliğe sahip olmasıdır.

Çalışmamızın devamında Hz. Yahyâ'nın tasdîkinin mâhiyetine değinmek istiyoruz: Henüz doğmamış Yahyâ'nın, yine henüz doğmamış Îsâ'yı tasdîk etmesi ne şekilde olmaktadır? Tefsîrlerde anlatıldığına göre Yahyâ ve Îsâ teyze çocuklarıdır. Hamile iken görüştüklerinde, Yahyâ'nın annesi Îsâ'nın annesine "*Benim karnımdaki çocuğun senin karnındaki çocuğa secde ettiğini hissediyorum*" dediği ve Yahyâ'nın Îsâ'yı tasdîkinin bu şekilde daha anne karnında gerçekleştiği rivâyetine yer verilmektedir⁹⁷. Fakat böyle bir rivâyetin dayanağından daha kuvvetli dayanak, Meryem Sûresi'nde Hz. Meryem'in hamile iken ailesinden ayrılarak önce doğu tarafına gittiği, ardından Cebrâîl'in insan şeklinde yanına gelerek onu bir üfleme (nefha) ile hamile bıraktığı⁹⁸, Hz. Meryem'in de en sonunda daha da uzak mekânlara gittiğinin anlatıldığı âyetlerdir⁹⁹. Dolayısıyla âyetlere göre Hz. Meryem hamileliği süresince kimseyle görüşmemiş, doğurduktan sonra çocuğu getirip insanlara göstermiş ve olumsuz tepkiler almıştır¹⁰⁰. Bu sebeple iki kadının hamile iken

⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/45
Nisâ, 4/171
... إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ...
... وَآتَيْنَاهَا عَلَيْهَا مِنَ اللَّهِ إِلَهًا الْحَقُّ إِنَّهَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ...

⁹⁶ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 277-278; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ân**, II, 642; Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 428; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 35; Krş.: **Tercüme**, VI, 291; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ân**, II, 30; Yazır, **Hak Dîni**, II, 358; İbn Âşûr, **Tahrîr**, III, cüz: III, 240; Ateş, **Çağdaş Tefsîr**, II, 43.

⁹⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 277-278; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 35; Krş.: **Tercüme**, VI, 291; Kurtubî, **el-Câmi'**, IV, 76.

⁹⁸ Meryem, 19/16
وَإِذْ كَرَّمْنَا مَرْيَمَ إِذِ اتَّيَّبَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْفِيًّا فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا...

⁹⁹ Meryem, 19/22
فَحَمَلَتْهُ فَاتَّيَّبَتْ بِوَيْ مَكَانًا قَصِيًّا

¹⁰⁰ Meryem, 19/27-28
يَا أُخْتُ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكَ بَغِيًّا

görüştüklerine ve Yahyâ'nın İsâ'yı tasdîkinin anne karnında vuku bulduğuna dair rivâyetlerin, âyetlerde anlatılan gerçeklerle uyuşmadığını düşünmekteyiz.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Yahyâ'nın hayatıyla ilgili daha geniş bilgi bulunmadığı için onun Hz. İsâ'yı tasdîkinin nasıllığı hakkında âyet bazında başka bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Hadîslerde de yukarıdaki rivâyetin dışında başka bir husûsa değinilmemektedir. Günümüzde elde mevcut İnciller'e bakmak bu konudaki sorunu giderebilir mi acaba? İncillerde Yahyâ'nın annesi ile İsâ'nın annesinin hamilelikleri sırasında görüştükleri ve Hz. Meryem'in selamını duyar duymaz, annesinin karnındaki bebek Yahyâ'nın sıçradığı ve bu durumun Rabb'in sözlerini doğru çıkaracak bir hâdisi olarak yorumlandığına dair bilgiler yer almaktadır¹⁰¹. Yine mevcut İncillerde Hz. Yahyâ'nın insanlara *"Ben sizi suyla vaftiz ediyorum. Ama benden güçlü olan geliyor. Ben onun çarıklarının bağına çözmeye bile layık değilim. O sizi Kutsal Rûhla beraber ateşle vaftiz edecek"*, *"Ben Mesîh değilim, ama onun size müjdecisiyim"* diyerek Hz. İsâ'yı müjdelediği yazılmaktadır¹⁰². Buna göre Hz. Yahyâ'nın Hz. İsâ'yı tasdîkenden, peygamberlerin birbirlerini müjdelemeleri veya aynı dönemde yaşayanların birbirlerine destek olmaları anlaşılmaktadır. Hz. Yahyâ ve Hz. İsâ'ya küçüklüklerinde kitap ve hikmet verilmiş olmasını onların daha çocukken tebliğ görevine başladıkları şeklinde değerlendirmeyip, emaneten verilen bu görevin olgunluk çağlarında icra edileceğini kabul edersek o zaman bu iki peygamberin 30 yaşları civarında göreve başlamaları münasebetiyle birbirlerini müjdeleme ve desteklemeleri doğruya daha yakın görünmektedir¹⁰³.

Hz. Yahyâ'nın Hz. İsâ'yı tasdîkini şu şekilde de anlamamız mümkündür: Âyette *âkır / عَاتِرٌ* diye nitelenen, hayız ve nifastan kesilmiş çok ihtiyar bir kadın olan Zekeriyyâ'nın hanımının hamile kalması, normal ve sıradan bir olay değildir. Yahyâ'nın ana rahmine düşmesi ve yaratılması, Hz. Meryem'in de sıra dışı bir yolla hamile kalıp İsâ'nın doğuşuna şahitlik yapmakta ve Allah'ın dilediğini yaratacağına ışık tutmaktadır¹⁰⁴. Hz. Meryem ve oğlu Hz. İsâ'nın anlatıldığı uzunca bir bölümde

¹⁰¹ **İncil/Sevindirici Haber** (İncil'in Yunanca Aslından Çağdaş Türkçe'ye Çevirisi), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1996, **Luka**, 1/39-45.

¹⁰² **Luka**, 3/18; **Yuhanna**, 3,4/28.

¹⁰³ Mevdûdî, **Tefhîm**, III, 193, (9. dipnot).

¹⁰⁴ Yazır, **Hak Dîni**, II, 359.

Hiz. Zekeriyâ ve oğlu Hiz. Yahyâ'nın durumunun araya sıkıştırılarak yer bulması da bu görüşü desteklemektedir.

4. Hiz. İsa'nın Tevrât'ı Tasdik

Peygamberlerin kendilerinden önceki peygamberleri tasdik etmelerinde olduğu gibi, onların önceki vahiyleri de tasdik ettiklerini Kur'ân-ı Kerîm bize bildirmektedir. Meryemoğlu İsa'nın İsrâiloğulları'nın elinde bulunan Tevrât'ı tasdik etmesi ile ilgili âyetler Kur'ân'ın değişik yerlerinde üç defa zikredilmektedir. Bu âyetlerin hepsinde Hiz. İsa, kendisinden önceki bildirimlerin adını da *Tevrât* diye belirterek onun Musaddıkı olduğunu ifade etmektedir. İlk olarak Âl-i İmrân Sûresi'ndeki âyetten başlamak istiyoruz. Bu âyette meâlen şöyle buyrulmaktadır:

“...Benden önce gelen Tevrât'ı doğrulayıcı olarak ve size yasaklananlardan bazılarını helal kılmak için (geldim). Size Rabbinizden bir âyet getirdim. Artık Allah'tan korkun ve bana uyun.”¹⁰⁵

Âyetin öncesinde uzunca bir âyette Hiz. İsa'nın geliş nedeni olarak, onun bir takım mucizeler gösterecek olması da yer almaktadır¹⁰⁶. Hiz. İsa'nın getirdiği kitabın pratikte öncekine göre bazı farklılıkların bulunmasında bir engel olmadığını görüyoruz. Âyetten anladığımızı göre, Hiz. İsa İsrâiloğulları'na haram kılınan bazı şeyleri helâl kılmak üzere gönderilmiştir. Haram kılınan şeylerle ilgili olarak tefsirlerde ve bazı âyetlerde yanlış tutumlar ve kötü uygulamalar¹⁰⁷ yüzünden bir takım gıdaların¹⁰⁸ yasaklandığına dair bilgilere yer verilmektedir. Bazı din adamlarının koyduğu yasaklarla, Cumartesi günü çalışma yasağına dair görüşler de vardır¹⁰⁹. Hiz. İsa'nın onlara haram kılınan bazı şeyleri helâl kılması, aslında başka

¹⁰⁵ Âl-i İmrân, 3/50 ... وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَأَجْلًا لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجَنَّتُمْ بَايَةً مِنْ رَبِّكُمْ...
¹⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/49 وَأَرْسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي أَخْلَقْتُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْنِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَأُحْيِي الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِ اللَّهِ وَأَنْبِئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ
¹⁰⁷ Nîsâ, 4/160-161 فَيُظَلِّمُونَ مِنَ الدِّينِ هَادُوا حَرِّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ ...
¹⁰⁸ En'âm, 6/146 وَعَلَىٰ الدِّينِ هَادُوا حَرِّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالغَنَمِ حَرِّمْنَا ...
¹⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 306-307; İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ân*, II, 657-658; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 431-432; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 59; Krş.: *Tercüme*, VI, 333; Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 96; Tabresî, *Mecmeu'l-Beyân*, II, 645.

âyetlerde nesh olarak anlatılan hüküm değişikliği meselesidir¹¹⁰. Bu âyetten anlaşıldığına göre nesh tasdîke mâni değildir.

Bizim için dikkat çekici noktalardan birisi de, bu âyetin iki âyet evvelinde Hz. Îsâ'ya kitap, hikmet ve İncil'le birlikte Tevrât'ın da öğretildiğinin bildirilmesidir¹¹¹. Demek ki Hz. Îsâ önce öğrenip, sonra tasdîk etmektedir. Burada “*Acaba tasdîk ile bilme arasında bir ilişki söz konusu mudur?*” şeklinde bir soru akla gelmektedir. Birinin bir sözü tasdîk edip onaylaması için, önce onun mâhiyetini öğrenmek, tasdîke götüren bir yol olarak görülebilir. Öğrenmek, bilmek, tanımak tasdîk ve îmân etmek için yeter şart değilse bile, gerek şart olduğu kesindir. Hiç kimse bilmediği bir şeyi tasdîk etmez. Yeter şart olarak görmeyişimizin nedeni de En'âm Sûresi'nin 20. âyetinde¹¹² Hz. Peygamber'i kendi çocuklarını bildikleri gibi yakînen tanıyan müşriklerin yine de îmân etmediklerinin anlatılmasıdır¹¹³.

Meryemoğlu Îsâ'nın Tevrât'ı tasdîk ettiğini anlatan buna benzer başka bir âyeti¹¹⁴, hemen hemen aynı anlamda olduğu için geçtikten sonra, Saf Sûresi'ndeki âyeti de ele almak istiyoruz. Medenî sûrelerden olan bu sûre, kişinin yaptıklarıyla bağdaşmayan iddialarda bulunmasının Allah katında çok çirkin bir davranış olduğunu ifade etmesi yönüyle dikkat çekmektedir¹¹⁵. Bu sûrenin inişi de Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashâbından bir grup müslümanın “*Allah'a sevimli gelecek ameli bilsek de hemen yapsak*” şeklindeki ifadelerinin akabinde gerçekleştiği yönündedir. Allah onlara sevimli amelin Allah yolunda tek yürek olarak savaşmak olduğunu göstermiş, Uhud'da bununla imtihân olmuşlar ve bu insanlar gerisin geriye dönmüşlerdir¹¹⁶. Sûrenin hemen başındaki bu âyetlerde söz ve eylem bütünlüğüne dikkat çekilerek, sıdk sahibi kişilerin sözlerinin fiilleri tarafından doğrulanması ve onlarla örtüşen davranışların sergilenmesi hedef olarak gösterilmektedir.

¹¹⁰ Bakara, 2/106

¹¹¹ Âl-i İmrân, 3/48

¹¹² En'âm, 6/20

¹¹³ Ayrıca bkz.: Bayraklı, **Kur'ân Tefsiri**, IV, 103-104.

¹¹⁴ Mâide, 5/46 وَقَفَيْنَا عَلَى آثَارِهِمْ بَعْيسَى بْنِ مَرْثَمٍ مُّصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَآتِينَاهُ الْإِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ

¹¹⁵ Saf, 61/1-4

¹¹⁶ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXVII, 87-88; Mâverdi, **Nüket**, V, 527; Vâhidî, **Esbâbü'n-Nüzûl**, s. 242; Yazır, **Hak Dîni**, VIII, 7-8.

Sûrenin bu tarzdaki konu akışı, Hz. Mûsâ'nın kavminin hâli hatırlatılarak onların Hz. Mûsâ'yı üzdüklerine dikkat çekilmektedir¹¹⁷. Burada anlatılanlarla başka âyetlerde Hz. Mûsâ'nın kavmi hakkında anlatılanları birlikte değerlendirdiğimizde bu kavmin nankörlük, vefâsızlık, sözünden dönme gibi birbiriyle tutarsız davranışlar¹¹⁸ sergilediklerini görüyoruz ki, bu da sıdk kökündeki manadan hareketle, sıdk sahibi kişi ve toplumların söz ve eylem bütünlüklerinin önemine vurgu yapıldığını göstermektedir. Biraz sonra ele alacağımız âyette de Hz. Îsâ'nın onaylayan ve müjdeleyen bir peygamber olduğunu söylemesine rağmen, müjdelenilen peygamber Hz. Ahmed (Hz. Muhammed) (s.a.v.) açık belgelerle gelince Medîne Yahûdîleri ona karşı çıkararak tutarsızlık gösterdiler. Bu da söz-eylem örtüşmezliği yönüyle sıdka aykırı bir durum arz etmektedir. İşte bu sûrenin altıncı âyetinde Hz. Îsâ'nın İsrâiloğullarına hitabı şu şekildedir:

“Ey İsrâiloğulları! Doğrusu ben, benden önce gelmiş olan Tevrât’ı tasdik eden, benden sonra gelecek ve adı Ahmed olacak bir peygamberi müjdeleyen, Allah’ın size gönderdiği bir resûlüm, demişti.”¹¹⁹

Âyette geçen Hz. Îsâ'nın Tevrât’ı tasdik etmesi tefsîrlerde, Hz. Îsâ'nın gelişinin Tevrât'ta vasfolunduğu şekliyle doğru çıkmış olması ile açıklanmaktadır. Yani Hz. Îsâ *“Bakınız, Tevrât'ta size müjdelenen peygamber benim”* demiştir. Onun peygamber olması, Tevrât'ın bilgilerinin doğrulunu ispatlayan bir misdâk, bir kıstas olmaktadır¹²⁰. Bu âyette Hz. Îsâ'nın Musaddık vasfının yanı sıra mübeşşir vasfını da görmekteyiz. Kendisinden sonra Ahmed isminde bir peygamberin geleceğini bildirmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de bir hadîsinde şöyle demektedir:

“Benim beş tane ismim vardır. Ben Muhammed'im, Ahmed'im, ben toplayıcıyım insanlar benim ayaklarım üzere toplanacaklardır. Ben

117 Saf 61/5
118 Mâide, 5/24
Hac, 22/44
Ahzâb, 33/6
119 Saf, 61/6
120 Kurtubî, *el-Câmi'*, XVIII, 83; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VIII, 135; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, II, 489.

*mahvediciyim Allah benimle küfrü mahvedecektir ve ben sonuncuyum.*¹²¹

Yine bir rivâyete göre Hz. Peygamber, ümmetini ateşten uzaklaştırma özelliğine atfen adının Tevrât'ta Ahyed; putları mahvedeceğinden dolayı Zebûr'da Mâhî; gök ve yer ehli tarafından övülmesi nedeniyle de İncîl'de Ahmed olduğunu bildirmektedir¹²². Şâyet eldeki mevcut kutsal kitaplar da Kur'ân-ı Kerîm gibi korunmuş olsalardı bu isimlere, özellikle incelediğimiz âyette Hz. Îsâ'nın verdiği müjdenin İncîl'de olup olmadığını anlamamız mümkün olabilirdi. Mevcut Yuhanna İncîli'nde yer alan tesellici, müjdecî, avutucu gibi anlamlara geldiği söylenen *Parakletos* kelimesinin Kur'ân'da belirtilen müjdeye delâlet ettiği ifade edilmektedir¹²³.

Biz bu konuyu daha fazla ayrıntıya girmeden şu şekilde özetleyebiliriz: Hz. Îsâ'nın Tevrât'ı tasdîki Kur'ân'da üç âyette geçmektedir. Bu âyetlerde bütün peygamberler gibi, Hz. Îsâ'nın da kendisinden önceki vahiyleri aynen kabul edip onayladığı bildirilmektedir. Bu durum da, onlardaki kaynak ve amaç birliğine işaret etmekle beraber, toplum nazarındaki konumunu güçlendiren yeni peygamberin tebliğe başlaması için uygun zemin oluşturulmaya çalışılmaktadır. Hz. Îsâ'nın Tevrât'ı tasdîkinin bir başka boyutu da, Tevrât'ta kendisi ile ilgili vasıfların, onun gelişyle birlikte doğruluklarının ortaya çıkmış olmasıdır.

C. KİTAPLARIN TASDİKİ

1. İncîl'in Tevrât'ı Tasdîki

Mâide Sûresi'nde özellikle Yahûdî ve Hıristiyânlar'ın tutum, davranış ve bâtil inançları hakkında ağırlıklı olarak bilgiler verilmektedir. Bu sûrenin 46. âyetinde hem Hz. Îsâ'nın, hem de İncîl'in Tevrât'ı tasdîk edici olduğu *musaddık* kelimesiyle ifade

... لِي خَمْسَةَ أَسْمَاءَ. أَنَا مُحَمَّدٌ وَأَنَا أَحْمَدُ وَأَنَا الْمَاجِي الَّذِي يَمْحُو اللَّهُ بِي الْكُفْرَ وَأَنَا الْخَاشِرُ الَّذِي يُحْشِرُ النَّاسَ عَلَى قَدَمِي وَأَنَا الْعَاقِبُ
لَيْسَ بَعْدِي نَبِيٌّ / أَحَدٌ.

Buhârî, *Menâkıb*, 17; *Tefsîr*, Sûretü's-Saff; Ahmed b. Hanbel, **Musned**, s. 80, 84; Mâlik b. Enes, **el-Muvattâ'**, Esmâu'n-Nebî, 1; Ebû Muhammed Abdullâh Abdurrahmân ed-Dârimî (v. 255/869), **Sünen**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, *Rikâk*, 59 (2778); Tirmîzî, *Edeb*, 67 (2840).

¹²² Mâverdî, **Nüket**, V, 529.

¹²³ Yuhanna, 14/16-26; 15/26; 16/7. Bu konuyla ilgili ayrıca bkz.: Mehmed Aydın, "FARAKLIT", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, XXII, 165-166.

edilmektedir. Hz. İsa'nın tasdikini daha sonra ele alacağımız için, şimdi sadece İncil'in Tevrât'ı tasdikini incelemek istiyoruz. İlgili âyetin meâli şu şekildedir:

“Onların (Yahûdîlerin) kendisinden önce gelmiş olan Tevrât'ı tasdik edici olarak Meryemoğlu İsa'yı gönderdik. İçerisinde yol gösterici ve aydınlatıcı hükümler bulunan İncil'i de, kendinden önceki Tevrât'ı tasdik edici ve bir öğüt olarak ona verdik.”¹²⁴

Âyette ilk dikkat çekici husus, İncil'e ait dört ayrı özelliğe yer verilmesidir. Bunlar İncil'in bir hidâyet kaynağı (hüden), bir ışık (nûr), Tevrât'ı doğrulayıcı (musaddık) ve muttakiler için bir öğüt kaynağı (mev'ıza) oluşudur. İncil'in bir hidâyet rehberi oluşu iki defa zikredilerek, bağlılarının bu ilâhî kaynağa tutundukları takdirde hidâyete ereceklerine vurgu yapılmak istenmektedir. İnceleyeceğimiz bu âyette anlatıldığına göre, yukarıdaki vasıflara sahip olan İncil Tevrât'ı tasdik etmektedir. Âyette Tevrât'ın lafzen zikredilmiş olması, tasdik nesnesini aramak için çaba sarf etmemize gerek bırakmamaktadır. Ama Tevrât kelimesinden önceki *min* / من edâtının konumu biraz tartışmalı gözükmektedir. Çünkü bu edâtın ba'zıyye olduğunu kabul etmemiz Tevrât'ın bir kısmının, belki de sadece muharref olmayan yanının İncil tarafından onaylandığı anlamını düşündürmektedir. Min edâtını beyâniyye olarak kabul ettiğimizde ise, Tevrât'ın tamamının kabul edildiği anlaşılmaktadır. Aynı durum, âyetin başında zikredilen Meryemoğlu İsa'nın Tevrât'ı tasdik etmesi ile ilgili olarak da geçerlidir. Biz, buradaki min edâtının görevinin İncil'in tasdik ettiği şeyin Tevrât olduğunu açıklamak olabileceğini düşünmekteyiz.

İlâhî kitaplar zincirinde, bir kitabın öncekileri reddetmeyip paralel doğruları ve onlara ilâve hükümleri getirdiği bir gerçektir. Bunun bir gereği olarak İncil de, kendisinden önceki ilâhî kitap olan Tevrât'ın doğruluğunu kabul ederek yürürlüğe girmektedir. Bir kitabın, öncekinin musaddık olması, eski kitaptaki hükümlerin neshedilmediği anlamına gelmemelidir. Zaten Kur'ân bunu Âl-i İmrân Sûresi'nin 50. âyetinde ifade etmektedir. Burada Hz. İsa İsrâiloğulları'na hitâben “*Benden önce gelen Tevrât'ı tasdik etmekle beraber, size yasaklananların bir kısmını helâl kılmak*

¹²⁴ Mâide, 5/46 وَقَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِعِيسَىٰ بْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَنُورًا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ

için Rabbinizden bir âyet getirdim. Allah'tan sakının ve bana itaat edin"¹²⁵ demektedir. İsrâiloğulları'nın yanlış tutumları sonucu kendilerine yasaklanan bazı gıdaların Hz. İsâ ve İncil vasıtasıyla helâl kılındığını bu âyetten anlamaktayız¹²⁶.

2. Kur'ân'ın Kendinden Önceki Vahiyleri Tasdiki

Kur'ân-ı Kerîm'in kendinden önceki vahiyleri tasdik etmesine on üç âyette yer verilmektedir. Bu âyetler incelendiğinde konunun iki şekilde anlatıldığı görülmektedir: Bunar, Kur'ân'ın *tasdik* oluşu ve Kur'ân'ın *musaddık* oluşudur. Öncelikle Kur'ân'ın tasdik oluşuna değinmek istiyoruz:

Mekkî sûrelerden biri olan Yûnus Sûresi vahye vurgu yaparak başlamakta ve genelde tevhîd, âhîret inancı ve peygamber kıssalarına yer vermektedir. Ayrıca Kur'ân'ın bir vahiy ürünü olmayıp, Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından uydurulduğunu iddia eden müşriklerin şüphe, iftirâ ve itirazlarına cevaplar vermektedir. Bu paralelde Kur'ân'ın bir sûresinin bile benzerini oluşturamayacaklarına yönelik meydan okumalara yer verilmektedir. Bu sûrenin 37. Âyetinde Kur'ân'ın asla bir uydurma sözlerden ibaret olamayacağı, aksine Allah'tan gelen bir vahiy mahsûlü olduğuna vurgu yapılmaktadır¹²⁷. Bu âyette geçen Kur'ân'ın uydurulamaz oluşu dile getirilirken iftirâ kelimesine yer verilmektedir. İftirâ *f-r-y* / *ف-ر-ي* den türemiştir. Deriyi kesmek, ince ince kıymak manalarına gelen bu kelime, daha sonraları *k-z-b* / *ك-ز-ب* nin türevleriyle birlikte kullanılır olmuştur. Durum böyle olunca, 37. âyette Kur'ân'ın bir insan tarafından uzun uzun düşünülüp tasarlanmadığı, Allah'a nisbet edilerek vahye konu olduğu ifade edilmektedir. Kur'ânî tabirle bir iftirâ olmadığı vurgulanan Kur'ân'ın, buna karşılık bir tasdik olduğu ifade edilmektedir. Buradaki tasdik nesnesi konusuna değinmek yerinde olacaktır: Kur'ân'ın kendisinden önce gönderilmiş kitapları tasdik etmesini, onun önceki bütün ilâhî kitapları tahrîflerinden önceki halleriyle kabul ettiği şeklinde anlaşılmaktadır¹²⁸. Bunun yanı sıra *beyne*

¹²⁵ Âl-i İmrân, 3/50 وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَأَلْحِلْ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجَنَّكُمْ بِأَيْدِيهِمْ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا

¹²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 306-307; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 431-432; Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 96; Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, I, 578.

¹²⁷ Yûnus, 10-37 وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَى مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَأَنَّ رَبَّكَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ

¹²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 130; Mâverdî, *Nüket*, II, 435; Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, II, 354; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 435.

yedeyhi / بين يديه edâtını, *emâme* / امام manasına kabul ederek, Kur'ân'ın ileride gerçekleşecek kıyâmet ve yeniden dirilme gibi gaybî haberleri doğrulayan bir kitap olması şeklinde yorumlayanlar da vardır¹²⁹. Râzî ise Kur'ân'ın tasdîk edici oluşuna örtüşme, mutâbık olma manası vererek Kur'ân'ın önceki kitaplarda anlatılan kıssalarla ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in geleceğine dair verilen haberle birebir örtüşüğünü anlamaktadır¹³⁰.

Öznesi Kur'ân, nesnesi ise Kur'ân öncesi vahiyler olarak belirlenen tasdîkin mâhiyeti konusunun çok net olmadığını söyleyebiliriz. Burada sorulması gereken sorular, “Kur'ân, daha önceki vahiylerden Tevrât ve İncîl'i nasıl onaylamaktadır? Bu onay, onların tamamını mı, yoksa bir kısmını mı kapsamaktadır?” şeklindedir. Araştırmamızı sürdürürken, hem bu sorulara cevap bulmak, hem de tasdîkin mâhiyetini tespit etmek için *tahrîf* konusuna da en azından değinmemiz gerektiğini gördük. Sözlük manası olarak bir şeyin ucu, kenarı anlamındaki h-r-f / ح-ر-ف kökünden türeyen *tahrîf* / التحريف, iki tarafa da ihtimâli bulunan bir sözü bir tarafa çekmek anlamında terimleşmiştir¹³¹. Yahûdî ve Hıristiyânların kendi kutsal kitaplarına karşı takındıkları olumsuz tavırlar, tamamen *tahrîf* kelimesiyle anlatılır olmuştur. Aslında ehl-i kitabın kendi kutsal kitaplarına karşı takındıkları bu olumsuz tavırlar, Kur'ân'ın bütünlüğü içinde *tahrîf*ten daha başka kelimelerle de anlatılmaktadır. Bunların tebdîl, leyy, kitmân, ihfâ, nisyân, kitâbet, iştirâ, lebs, sır gibi kelimelerle dile getirildiklerini görmekteyiz.

Tahrîf kelimesi, Yahûdîlerle ilgili olarak dört âyette geçmektedir¹³². Bunlardan üçü, kelimelerin mevzi'inden saptırılmasını anlatmaktadır. Tefsîrlere baktığımız zaman kelâmın yerinden *tahrîfinin*, Yahûdîlerin hem bozuk te'vîller yaptığı, hem de metinden çıkarıldıkları biçimlerinde anlaşıldığını görmekteyiz¹³³. Zaten İslâm âlimleri *tahrîfle* ilgili yorumlarında birlikten söz edilememektedir. Onların bu konuya yaklaşımlarındaki farklılıkları; Tevrât ve İncîl'in metninin değiştirildiğini, yorumunun

¹²⁹ Mâverdî, **Nüket**, II, 435; Begavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, II, 354.

¹³⁰ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVII, 94-95; Krş.: **Tercüme**, XII, 380-381.

¹³¹ Râgıb, **Müfredât**, s. 114.

¹³² Bakara, 2/75

Nisâ, 4/46

Mâide, 5/13

Mâide, 5/41

¹³³ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, IV, 141; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, X, 117; Krş.: **Tercüme**, VIII, 65.

... وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ
... مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ ...
... يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ ...
... يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ ...

değiştirildiğini ve kitabı tamamen değiştirildiğini söyleyenler olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür. Biz bu tartışmaların tamamını burada ele alamayız. Ancak şu kadarını belirtmek istiyoruz. Bakara Sûresi'nin 75. âyetindeki ferîk / فریق ifadesinden hareketle, ehl-i kitabın tamamının değil, bir kısmının bu olumsuz tavırlarda dahil olduğunu söyleyebiliriz. Zaten Kur'ân-ı Kerîm'in başka âyetlerinde de ehl-i kitabın hepsinin bir olmadığını, onların içinde geceleri Allah'ın âyetlerini okuyan, secde eden, Allah'a ve âhiret gününe îmân eden, ma'rûfu emredip münkerden sakındıran, hayırlı işlerde koşturan insanlar olduğu bildirilmektedir. Ardından da böylesi insanların sâlihlerden olduklarına yer verilmektedir¹³⁴. Yine, âyetlerde onların içinde inanan olduğu¹³⁵, onların muktesid insanlar oldukları, buna rağmen çoklarının kötü işlerle uğraştıkları da zikredilmektedir¹³⁶.

Kur'ân'da iki âyette kullanılan *tebdîl* kelimesi, İsrâiloğulları'nın kendilerine söylenen sözü değiştirdikleri anlatılırken, yaptıkları işler de *fısk* ve *zulüm* olarak nitelendirilmektedir¹³⁷.

Söz türlerinden yalan sözle ilgili olup, iki âyette *leyy* kelimesi yer almaktadır ki, *elsine* ile birleşerek ehl-i kitabın dillerini eğip bükmelerini¹³⁸ anlatılmaktadır. Bu davranışları kitaptan olmayan ve Allah'ın katından gelmeyen bir şeyin öyleymiş gibi sanılması için çaba harcamalarını anlatmaktadır¹³⁹.

Kur'ân âyetleri tahrîfin boyutları hakkında bilgi verirken *kitmân*¹⁴⁰ ve *ihfâ*¹⁴¹ kelimelerini de kullanmaktadır. İlgili âyetlerin çoğundan, ehl-i kitabın gerçekleri gizleyip yalan yanlış yorumlar yaptıklarını öğrenmekteyiz.

134 Âl-i İmrân, 3/113-114 لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْمَعُونَ
يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ
الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ...
135 Bakara, 2/121 ... مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ
136 Mâide, 5/66 فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ...
137 Bakara, 2/59 فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ...
A'rât, 7/162
138 Râgıb, *Müfredât*, s. 457.
139 Âl-i İmrân, 3/78 وَإِنْ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُودُونَ أَلْسِنَتِهِمْ بِالْكِتَابِ لِيُحْسِبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ...
وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأَسْمَعُ غَيْرَ مَسْمُوعٍ وَرَاعَيْنَا لَبًّا بِالْأَلْسِنَتِمْ وَطَعْنَا فِي الدِّينِ...
وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْفُرُوا بِالْحَقِّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ
140 Bakara, 2/42 وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةَ عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ...
... وَإِنْ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ
141 Bakara, 2/146
Bakara, 2/159
Âl-i İmrân, 3/7 يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْفُرُونَ بِالْحَقِّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

Yahûdî ve Hıristiyânların kendilerine belletilen bilgileri unutmaları yeriirken *nisyân* kelimesi kullanılmaktadır¹⁴².

Yahûdîlerin Kur'ân'da eleştirildikleri hususlardan biri de, onların kitabı kendi elleriyle yazıp (*kitâbet*), az bir fiyat karşılığında satmalarıdır (*iştirâ*)¹⁴³. Âyete göre onlar hem yazdıklarından, hem de kazandıklarından ötürü kınanmaktadır. Onların kendi elleriyle yazdıkları kitabın metninde mi değişiklik yaptıkları, yoksa yorum içerikli bir kitap mı yazdıkları konusu tartışmalıdır¹⁴⁴. Bunun yanı sıra *sır* kelimesi de ehl-i kitabın gerçekleri gizlediklerini ifade etmektedir¹⁴⁵.

Tahrîfi anlatan Kur'ân âyetlerini böylece belirledikten sonra, bu tahrîfin boyutları ve sınırları hakkında çok değişik yorumlar yapanlar olduğunu ifade etmek isteriz. Bizim bu polemiklere girmemiz mümkün değildir. Âyetlerden anladığımıza göre, ehl-i kitabın hem metin üzerinde, hem yorumlarda ve hem de anlatımlarında konuyu özünden saptırmaya yeltendikleri kesindir¹⁴⁶.

Tahrîfle ilgili bu bilgilerden sonra Kur'ân'ın kendinden önceki kitapları doğruladığını anlatan tasdîk âyetlerine geçmek istiyoruz: Bu âyetleri incelediğimizde Kur'ân'ın ısrarla vurguladığı *musaddık* olma keyfiyetinin içinin nasıl doldurulacağı konusuna eğilmek istedik. Tefsirleri incelendikten sonra bu konuda farklı görüşler olduğunu gördük. Zîrâ bu kaynaklarda Kur'ân'ın musaddık oluşunu, kendinden

141 ¹⁴¹ *Âl-i İmrân*, 3/187
Mâide, 5/15
En'âm, 6/91
142 ¹⁴² Mâide, 5/13-14
143 ¹⁴³ Bakara, 2/79
144 ¹⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 457-459; Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, I, 148.
145 ¹⁴⁵ Bakara, 2/77
146 ¹⁴⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Veli Ulutürk, *Kur'ân'da Ehl-i Kitap*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985; Fatih Kesler, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudiler ve Hıristiyanlar*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1995; Mustafa İslamoğlu, *İsrailoğullarından Ümmet-i Muhammed'e Yahudileşme Temayülü*, Denge Yayınları, İstanbul, 1998; Hasan el-Bâş, *el-Kur'ân ve't-Tevrât/Eyne Yettefikân ve Eyne Yefterikân*, Dâru Kuteybe, Dimeşk, 2002; Maurice Bucaille-Loisay Fatoohi-Shetha al-Dargazelli, (Çev.: Ayşe Meral-İbrahim Kalpakkaya), *Musa ve Firavun/Çıkış Kitabı*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002; Necmettin Gökçür, "Kur'ân-ı Kerîm Açısından İlâhî Kitapların Tahrîfi Meselesi", *İ.Ü.İ.F.D.*, sayı: II, yıl: 2000, İstanbul, s. 221-256; Muhammet Tarakçı, "Tevrat ve İncil'in Tahrîfi İle İlgili Kur'ân Ayetlerinin Anlaşılması Sorunu", *Usûl*, 2 (2004/2), s. 33-54; J.M. Gaudeul-R. Caspar, (Çev.: Ali Erbaş), "Kitâb-ı Mukaddes'in Tahrîfi Konusuna Klasik İslâmî Kaynakların Yaklaşımı", *S.Ü.İ.F.D.*, 7/2003, Sakarya, s. 131-167.

önceki kitaplarla aynı kaynaktan geldiği için bu durum onun sıhhatini daha da güçlendirdiği görüşünü savunanlar olduğu gibi; bilgi ve hüküm itibarıyla önceki kitaplarla bire bir örtüştüğünü ileri sürenler de vardır. Kur'ân'ın eski kitapları doğrulaması, bir görüşe göre de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in risâletini müjdeleyen bilgilerin onun gelmesiyle doğru çıkması şeklinde anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Bu görüşlerin hepsi de Kur'ân için doğru görünmektedir. Ancak, onun diğer kitaplarla aynı kaynaktan gelip temelde onları kabul edip örtüşüyor olması görüşü, insanların gönüllerinde daha çabuk olumlu etki bırakması bakımından makul görünmektedir. Bu görüşü daha isâbetli saymamıza yardımcı olan bir âyette Kur'ân'ın *müheymîn* olduğu ifade edilmektedir. *Heymene*'nin ism-i fâile olan müheymîn /المُهَيِّمِينَ/; bir şeyi muhâfaza eden, gözeten, şâhid olan anlamlarına gelmektedir. Bu bilgiden hareketle Kur'ân diğer ilâhî kitapları tasdîk etmesinin yanı sıra, onların içerdikleri doğru bilgileri koruyan ve te'yîdine başvuruda bulunulacak bir şâhid olmaktadır¹⁴⁸.

Kur'ân kendinden önceki kitapları tasdîk ettiğine göre, acaba bu, onların bozulmamış olabileceği anlamına gelebilir mi? Eğer bozulmuş olsalardı, Kur'ân onları tasdîk eder miydi? Akla gelen bu soruların da cevaplanması gerekmektedir. Kur'ân'ın geneline bakıldığı zaman, onunla önceki kitaplar arasında bazı birliktelikler olduğu görülecektir. Örneğin cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, diş diş biçimindeki kisasın aynısının Tevrât'ta yazılı olduğu bir âyette bildirilmektedir¹⁴⁹. Yine, Tevrât ve İncil'de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yazılı olarak zikredildiğini Kur'ân âyetinde görmekteyiz¹⁵⁰. Kur'ân'ın tasdîk edici oluşunu en azından bunun gibi âyetler çerçevesinde düşündüğümüzde bile, onun önceki kitaplarla bu ve benzeri bilgilerle örtüştüğünü anlamamız mümkündür. Bu da bize kutsal kitapların en azından Kur'ân'ın vahyedildiği dönemde tamamen bozulmamış olduğu fikrini vermektedir. Çünkü Yûnus Sûresi 94. Âyette Hz. Peygamber (s.a.v.)'e hitâben, onun kendisine indirilenler konusunda şüpheye düştüğü takdirde, daha önceden Kitâb'ı

¹⁴⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XI, 130; Mâverdî, **Nüket**, II, 435; Begavî, **Meâlimü't-Tenzil**, II, 354; Beydâvî, **Envâru't-Tenzil**, I, 435; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVII, 94-95; Krş.: **Tercüme**, XII, 380-381.

¹⁴⁸ Yazır, **Hak Dîni**, III, 254.

¹⁴⁹ Mâide, 5/45

¹⁵⁰ A'râf, 7/157

وَكُنَّا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ ...
الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ...

okuyanlara sorup danışmasının istenmesi de, Kur'ân'ın kendinden önceki vahiyleri tasdîkinin boyutlarını bize göstermektedir¹⁵¹.

Bu konuyla ilgili olarak özetle şunları söylemek istiyoruz: Kur'ân'da çeşitli kelimelerle anlatılan ehl-i kitabın kendi kutsal kitaplarına karşı olumsuz tavırları genel olarak tahrîf kelimesine hasredilmiş ve öyle kullanılmaktadır. Bu tahrîfin zamanı ve boyutu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Fakat daha ziyâde metnin tamamı veya bir kısmının, ya da yorumların çarpıtılarak aktarılması görüşleri ağırlık kazanmıştır. Ne şekilde gerçekleşmiş olursa olsun, kesinlikle bir tahrîf mevcuttur. Kur'ân, bu tahrîflere rağmen önceki kitapları tasdîk etmektedir. Bu tasdîk de onların tamamının değiştirildiği görüşünü geçersiz kılmaktadır.

Tasdîk konusunu bitirdiğimiz bu noktada göze çarpan bazı husûsları değerlendirmek istiyoruz: Tasdîk konusunun Kur'ân'da iki şekilde yer aldığını söylememiz mümkündür. Birincisi; bir şeyi aklen ve kalben kabul edip onun doğruluğunu onaylamaktır. Tasdîkin bu türü, Kur'ân'da genel olarak dinî ilkelerin, en güzelin (el-husnâ), sıdkı getirenin, Allah'ın kelime ve kitaplarının tasdîki olarak kullanılmasının yanı sıra, ağırlıklı bir şekilde ölüm sonrası hayatın varlığının kabul edilip onaylanması bağlamında yer almaktadır. Öldükten sonra dirilip, yeni bir hayat içerisinde ödül ve cezâyı kafalarında ve gönüllerinde kabullenemeyen müşriklerle, bunu benimseyenlerin tutumları tasdîk kavramı ile anlatılmaktadır.

Araştırmamız esnasında tasdîk ile îmânın eşdeğer kavramlar olup olmadıkları husûsu bir sorun olarak karşımıza çıktı. Tefsîrlerde bazen tasdîkin îmân anlamına geldiğine dair yorumlar yapılmakla birlikte, daha çok, aklen ve kalben kabul etme, onaylama, hatta bunları eyleme dönüştürme manaları üzerinde durulmaktadır. Böylece tasdîkin sadece zihinsel işlevine değil, bunun yanında, eylemsel boyutuna da dikkat çekilmektedir. Âyetlerde geçen tasdîk ve îmân kavramlarını Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde ele alıp karşılaştırmalı olarak incelemek ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek kadar geniş bir çaptadır. Ancak bizim konumuzun sınırları içinde görebildiğimiz kadarıyla tasdîk ve îmân, ikisi de kalbin bir işlevidir¹⁵². Tasdîk, îmânın unsurlarından birisi, elbette ki en önemlisidir. İmanı;

¹⁵¹ Yûnus, 10/94

فَإِنْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِّمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يُقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ...

¹⁵² Mâide, 5/41

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ...

kalbin onayı (tasdîk), bunu dilin dışavurumu (ikrâr) ve bazı görüşlere göre de tüm bünyenin amele yönelmesiyle meydana gelen bir bütün olarak düşünebiliriz. Bazı âyetlerde¹⁵³ îmân ile tasdîk lügavî bazda aynı doğrultuda bir görünüm arz ediyor olsa da, bu iki kelime terim olarak aynı anlamda değildir. Zîrâ îmân terim olarak “Hz. Muhammed (s.a.v.)’i Allah’tan getirdiği zarurî hükümlerde tasdîk etmek, Allah’ın varlığını haber veren şeylerin mevcudiyetini kabul edip tam bir boyun eğişle teslim olmak” şeklinde tanımlanmaktadır¹⁵⁴. Burada İbn Teymiyye’nin tasdîk ve îmân farkını gösteren önemli bir değerlendirmesine de yer vermek doğru olacaktır. Ona göre îmân, gayb ile ilgili bilgilerde, şüphenin egemen olduğu durumlarda söz konusu olur. Çünkü îmânın esası güvendir. Hâlbuki tasdîk böyle değildir. Her türlü bilgiyi doğru kabul etmeyi ifade eden tasdîk, güven gerektirmez. Yani güvenmediğimiz bir insanın verdiği bilgileri tasdîk etmiş olabiliriz. Ama yine de o bilgilere inanmayabiliriz¹⁵⁵.

İncelediğimiz tasdikle ilgili âyetlerin büyük çoğunluğunun Mekke dönemine ait sûrelerde yer alması, mekkî sûrelerin karakteristik özelliği gereği kalplerde îmânın oluşup kök salması amacıyla çok önemli bir etap olan tasdîke yer verilmiş olması bakımından da önemlidir.

Kur’ân’da Âhîret hayatını kabul etmeyenlerin durumları anlatılırken, ilgili âyetlerde tasdîk kelimesinin seçilmiş olması da önemlidir. Kur’ân’ın indiği dönemde müşriklerin kıyâmetin kopması ve Âhîret hayatı hakkında neler bildiklerine baktığımız zaman, Kur’ân’ın tasdîk kelimesine yer verme nedeni daha iyi anlaşılacaktır. Zîrâ onların bir kısmı kıyâmetin kopacağını *zannetmiyor* ve bu konuda

Hucurât, 49/14
¹⁵³ Yûsuf, 12/17
¹⁵⁴ Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Ebû Yûsuf Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî (v. 333/944), **Kitâbu’t-Tevhîd**, (Thk.: Fethullâh Huleyf), el-Mektebetu’l-İslâmiyye, İstanbul, 1979, s. 373-401; Gazâlî (v. 505/1111), **Halkın Kelâmî Tartışmalardan Korunması**, (Çev.: D. Sâbit Ünal), İzmir İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1987, s. 24-27; İbn Teymiyye (v. 728/1328), **İman Üzerine**, (Çev.: Salih Uçan), Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 111-147; Toshihiko Izutsu (v. 1993), **İslâm Düşüncesinde İman Kavramı**, (Çev.: Selahaddin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1984, s. 167-173; Kemal Işık, **Mâturîdî’nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamber Anlayışı**, Fütüvvet Yayınları, Ankara, 1980, s. 37-60; Ahmed Saim Kılavuz, **İman-Küfür Sınırı**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1982, s. 19-51; Yunus Ekin, **Kur’ân’a Göre İnançsızlık**, Işık Yayınları, İzmir, 2001, s. 127-132; Aydın Işık, “Küfür-İman Sınırında: Gazâlî’de Tasdîk Kavramı ve Uzanımları”, **D.E.Ü.İ.F.D.**, yıl: 2007, sayı: XXVI, s:19-43.
 Mustafa Sinanoğlu, “İMAN”, T.D.V. **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXII, s. 212-214.
¹⁵⁵ İbn Teymiyye, **İmân Üzerine**, aynı yer.

kesin bir bilgiye sahip değillerdi. Kelimenin tam anlamıyla sadece *zandan* öte geçmeyen düşünce ve bilgilerle hareket ediyorlardı¹⁵⁶. Bir kısım âyetlerde de dünyadaki yaşantıdan râzı olup Allah'a kavuşmayı hiç hesaba katmayanların durumlarına değinilmektedir¹⁵⁷. Buralarda onların umursamaz davranışlarının *recâ / رَجَا* kelimesinin olumsuzu ile anlatıldığını görmekteyiz ki, bu onların laubaliliklerini göstermektedir. Onların Âhret'le ilgili eleştirilen tutumlarından birisi de Âhret'te başlarına gelecekler husûsunda kalplerinde bir *korku* hissetmiyor olmalarıdır¹⁵⁸. Bu bilgiler ışığında müşriklerin kalplerinde Âhret'le ilgili kesin bilginin yerleşip, kendilerinin mutmain olmalarının sağlanması ve bu psikolojik halin tam bir yansımaya olan tasdîk kelimesinin Kur'ân'da yer alması daha iyi anlaşılacaktır.

Değerlendirmemizin en başında Kur'ân'daki tasdîkin iki boyutunun olduğundan söz etmiş, birincisini açıklamaya çalışmıştık. Şimdi de tasdîk kavramının ikinci boyutunu değerlendirmeye geçmek istiyoruz: Bu ikinci yön; peygamberlerin ve ilâhî kitapların birbirlerini ya da kendilerinden öncekileri tasdîk etmesi şeklinde özetlenebilir. Âyetlerde bu tasdîk zinciri çoğunlukla *musaddık / مُصَدِّقٌ* biçiminde yer almaktadır. Vahiilerin ve peygamberlerin öncekileri tasdîk etmeleri, onların toplumda kendi konumlarını sağlamlaştırılmaları bakımından kesinlikle önemlidir. Peygamberler dinin tebliğcileri olarak bir zincirin halkalarını oluştururken, kendilerinden önce bu görevi yapan seleflerini reddetmediklerini, aynı kaynağın elçileri olduklarını, aynı ilkelerin yerleşmesi için çalıştıklarını toplumlarına bildirmektedirler. Kitaplar da önceki kitapları tasdîk etmekle, temelde aynı prensipleri gerçekleştirdiklerini, evvelki kitaplarla evrensel ilkeler yönüyle bire bir örtüşüklerini göstermektedirler. Peygamberlerin ve kitapların bu şekilde tasdîkleri, dînin toplumda kabul görmesini kolaylaştırmaya yöneliktir. Biz de zaten bu yüzden tasdîkin bu boyutunu *dinî boyut* olarak adlandırmamız gerektiğini düşünmekteyiz. Ehl-i Kitab'a hitaben Hz. Muhammed'in önceki veya yanlarındaki kitapları tasdîk edici olduğunu bildiren âyetleri, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gelişine dair o kitaptaki haberlerin onun

¹⁵⁶ Kehf, 18/36
Fussilet, 41/50

Câsiye, 45/32
¹⁵⁷ Yûnus, 10/7

Kehf, 18/110
¹⁵⁸ Müddessir, 74/53

وَمَا أَطْنُ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُّدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا
وَلَئِن أَدْقَنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتَهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَطْنُ السَّاعَةَ قَائِمَةً ...
وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا فَلْتُمَّ مَا تَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنَّ نَظْنَ إِلَىٰ ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُصْتَفِقِينَ
إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ
... فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا
بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُؤْتَىٰ صُحُفًا مُنشَرَةً كَلَّا بَلْ لَا يَخَافُونَ الْآخِرَةَ

gelişiyse birlikte doğru çıkması şeklinde bir haber-vâkıa örtüşmesi şeklinde de yorumlamak mümkündür.

Yukarıdan beri gördüğümüz gibi tasdîkin iki türü de birbirinden farklıdır. İlkinde tasdîkin kişiye ait bir kalbî işlev, ikincisinde ise dinin kitap ve peygamberlerinin birbirlerini destekleyip, onaylamaları anlatılmaktadır. Hz. İsmâ'nın Tevrât'ı tasdîkenden önce ona Tevrât'ın öğretilmişinin bildirilmesi, tasdîkin *öğrenme* ile ilgisinin olduğunu düşündürmektedir. Bu açıdan gerek sıradan fertler, gerekse onay makamındaki resmî yetkililer, bir meselenin tasdîkenden önce onun mâhiyeti ve içeriği hakkında yeterli bilgiye sahip olmalıdırlar. Çünkü bu bir sorumluluk da yüklemektedir.

Tasdîkin bu şekilde iki boyutlu bir kavram oluşu ve aynı zamanda îmân ile iç içelik arz etmesi, onun net olarak anlaşılmasını biraz zorlaştırmaktadır. Bu kavramın günümüzde anlaşılmasını zorlaştıran etkenlerden birisi de, onun mantık ilmindeki en önemli terimlerden biri olmasıdır. Sıdk kökünden türeyen tasdîk kavramı, kökünden aldığı dilsel anlamı kendi bünyesinde de barındırarak, sözle ilgili bir teknik terim haline dönüşmektedir. Kur'ân âyetlerinde kalbin bir fonksiyonu olarak işlenen tasdîk ile mantıkta önermelerin doğrulanması biçiminde yer alan tasdîki birbirine karıştırmamak gerekir. Kur'ân'daki tasdîk, kalpteki kabulün îmâna dönüşmesini sağlayan büyük bir güçtür, o olmazsa îmân olmaz. Mantıktaki tasdîk ise, kavramların ifade ettiği olgular arasında uzak ya da yakın bir anlam ilişkisi kurmaktır. Önermelerin doğru ya da yanlış olmaları yönünde bir tarafa meyledip karar vermeyi ifade eden tasdîk¹⁵⁹, bizim konumuzun dışındadır.

II. BİREYİN DAVRANIŞLARI AÇISINDAN SİDK

Çalışmamızın bu kısmında, sıdk kavramının içerdiği davranışlar ele alınacaktır. İlgili âyetler incelendiğinde, Kur'ân'ın bazı fiilleri gerçekleştirenlere *sâdık*, bazılarını gerçekleştirenlere ise *sıddîk* sıfatını verdiği görülmektedir. Bu bölümde, sâdıkların ve sıddıkların vasıflarının yanısıra onlarla ilgili olan başka kavramlar, bireyin davranışları bağlamında değerlendirilecektir. Sıdk kavramı düşünce, fiil ve sözleriyle ilgili bir kavramdır. Sıdk kavramının düşünce boyutu, bireyin îmân ve

¹⁵⁹ Necati Öner, **Klasik Mantık**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 169-176.

ibadetlerindeki samîmiyyetini; fiilî durumu bütûn işlerindeki dürüstlük ve ciddiyetini; dilsel yönü ise her türlü söz, yazı ve buna benzer ifadelerdeki doğruluk ve sadâkatini göstermektedir. Çalışmamızın bu kısmında sıdk kavramı bu yönleriyle ele alınacaktır.

A. ALLAH'IN BİREYLE İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA SIDK

1. Doğru Söylemek

Doğru söylemek, evrensel ölçekte değer ifade eden bir erdemdir. İnsanlık tarihinin başından bugünlere kadar bu güzîde vasıf, hep tavsiye edilegelmiştir. Gerek ilâhî emirlerde ve gerekse sağduyulu insanların oluşturdukları beşerî sistemlerde, doğru sözlü olmak hep el üstünde tutulan bir davranıştır. Kur'ân-ı Kerîm de bu çok önemli ahlâkî erdemi insanlar arası ilişkilerde sadece tavsiye etmekle kalmayıp, bizzat Allah'ın doğru söylediğini ifade eden âyetlere yer vermek sûretiyle, konunun önemine vurgu yapmaktadır. Kur'ân'da bu tarz âyetlerin mevcûdiyeti, eğitim açısından oldukça önem arz etmektedir. İnsanlardan yapmaları istenen bir davranışın, önce isteyen kişi tarafından gerçekleştirilmesi, eğitimde istenen hedefe ulaşılabilmesi açısından çok önemli bir unsur olarak görülmekte, bu da muhataplara bambaşka bir güven ve şevk vermektedir. Allah'ın doğru söylediğini ifade eden âyetleri bu açıdan değerlendirdiğimizde, O'nun doruyu söylediği yerde, kullarının mutlak sûrette bu erdeme sahip olmalarının gerekliliği daha iyi anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da Allah'ın doğru söylemesinin sıdk kökü ile anlatıldığı âyetlerin sayısı ikidir. Bu âyetler ele alınıp değerlendirildiğinde, Allah'ın geçmiş zamanda olmuş bitmiş bir olayı anlatırken doğru söylediği görülmektedir. Âyetlerin ilki, Âl-i İmrân Sûresi'nde geçmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki Yahûdîler, onun yalancı olduğunu ilan etmek için deve etini yiyip, sütünü de içmesinin Hz. İbrâhîm (a.s.)'in dinine aykırı olduğunu iddia ediyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise, her fırsatta kendisinin Hz. İbrâhîm'in yolu üzere bulunduğunu, bu gıdaların Hz. İbrâhîm'in dininde helal olup, daha sonra Tevrât'ta haram kılındığını ifade etmekteydi. Yüce Allah Hz. Peygamber (s.a.v.)'i desteklemek için aynı sûrenin 93-95. âyetlerini¹⁶⁰ göndermiştir¹⁶¹. Âyete göre, Tevrât'ın gönderilmesinden önce

¹⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/93-95

كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلالًا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَةُ ...

İsrâiloğulları'na bütün yiyecekler helâl idi. İsrâil (Hz. Yakub), rivâyetlere göre şiddetli bir siyatik hastalığına yakalanmış ve iyileştiği takdirde, en çok sevdiği yiyecekler olan deve etiyle sütünü yiyip içmeyeceğini adadığı için bunları sadece kendisine yasaklamıştır. Bu yasak, daha sonra onun ailesini de kapsamış, ardından İsrâiloğulları'nın bir takım yanlış tutumları sebebiyle bazı gıdalardan yararlanmaları yasaklanmış¹⁶², bu yasak Hz. Mûsâ (a.s.)'ya indirilen Tevrât'ta onlara bildirilmiştir¹⁶³. Bu âyetlerde, Allah Tevrât'ı şahit tutarak Yahûdîlerin iddialarını ispatlayamayacaklarını onlara göstermekte ve yalan söylediğini ispatlamaya çalıştıkları Hz. Muhammed (s.a.v.)'e destek olmaktadır. Onun yalanla yan yana getirilmeye çalışılması, Allah'a atılan bir iftirâ olarak görülmekte ve bu kişilerin çok haksız işler yapmaları ise *zâlim* nitelemesiyle ifade edilmektedir. “Allah doğru söyledi” cümlesi, Kur’ân’da anlatılan gerçeklerin Hz. Muhammed (s.a.v.)’in sözü olmayıp Allah’ın kelâmı olduğuna ve asıl yalanı Yahûdîlerin söylediğine işaret etmektedir. Çünkü birbirine zıt iki haberden birisi doğru ise, diğeri mutlaka yalandır. İddiaların ispatlanması mutlaka delîl istemektedir. Bu âyet de delile çağırmakta, ancak doğru bilginin onların söylediğinde değil, Allah’ın kelâmında olduğu belirtilmektedir.

Hemen hemen aynı durumu En’âm Sûresi’nde de görmekteyiz. Müşrik Araplar, bazı hayvanların etlerinin yenmesini haram sayarak, bunun Allah’ın hükmü olduğunu ileri sürüyorlardı. Aynı sûrenin 145. âyetinde¹⁶⁴ yenilmesi haram olan yiyecekler leş, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesilenler olarak bildirilmektedir. Hemen devamındaki âyette¹⁶⁵ ise azgınlık ve zulümleri nedeniyle sadece Yahûdîlere tırnaklı hayvanların etleriyle, sığır ve koyunun iç yağlarının haram kılındığı bildirilmektedir. Allah, âyetin en sonunda onları azgınlıkları nedeniyle cezalandırdığını söylemektedir. Bazı gıdalardan mahrum kalmaları, onların cezaları olmaktadır. Allah’ın bu anlatılan olaylar konusunda *doğru söylediğini* görmekteyiz.

¹⁶¹ İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur’ân**, III, 704-705; Vâhidî, **Esbâbü'n-Nüzûl**, s. 65; Kurtubî, **el-Câmi'**, IV, 134-135.

¹⁶² Âl-i İmrân, 3/50 ... وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْ مِنَ التَّوْرَةِ وَإِلَّا حَلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ
Nisâ, 4/160 فَظَلَمُوا مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا
En’âm, 6/146 وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْعَنَمِ

¹⁶³ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, IV, 3-8; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 136-137; Krş.: **Tercüme**, VI, 469-470; Karaman ve Arkadaşları, **Kur’ân Yolu**, I, 632-633.

¹⁶⁴ En’âm, 6/145 . قُلْ لَا آجِدُ فِيمَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنزِيرٍ .

¹⁶⁵ En’âm, 6/146 وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْعَنَمِ حَرَمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا ...

Yukarıdaki iki âyette de olduğu gibi, geçmişte olmuş bitmiş bir olayı haber konusu yaparken, anlatılanların gerçeklik ile birebir örtüşmesi elzem olduğundan, bunun Allah'ın söz ve anlatımlarında en açık bir şekilde uygulandığını görmekteyiz. Allah'ın sözünün sıdka isnâd edilmesinin yanı sıra, başka âyetlerde O'nun sözünün adâletli¹⁶⁶, değiştirilemez¹⁶⁷, yüce¹⁶⁸, ve hak¹⁶⁹ olduğu vurgulanmaktadır. Kur'ân bütünlüğü içinde incelediğimizde, Allah'ın sözünün doğruluğu başka kelimelerle de ele alınmaktadır. Örneğin, Allah'ın kıssaları anlatırken¹⁷⁰, misâller verirken¹⁷¹ ve âyetlerini iletirken¹⁷² hep doğruyu söylemekte olduğu *hakk* kelimesi ile dile getirilmektedir. Bu ve benzeri âyetleri, bir bütünlük içinde düşünmemiz en doğru yoldur. Konunun en başında belirttiğimiz gibi, Müslümanların bundan çıkaracakları en önemli ders; hayatın bütün alanlarında sosyal ilişkiler gereği yaptıkları konuşmalar, gerçek, güçlü, değiştirilmemek üzere söylenmiş doğru sözleri içermelidir. Çünkü bu, Müslümanlara Allah'ın gösterdiği bir yoldur.

2. Sözünde Durmak

Kur'ân'da Allah'ın doğru söylemesinin yanında, O'nun sözünde durduğuna ilişkin âyetler de mevcuttur. Söz konusu âyetler de sıdk köküyle ifade edilmektedir. Bir kişiye söz vermek, bir işin gelecek zamanda yapılması yönünde bir vaade bulunmak demektir. İlgili âyetlerde Allah'ın vaade sadâkat gösterdiği anlatılmaktadır.

Bu âyetlerin birinde, Allah insanları kıyâmet gününde mutlaka bir arada toplayacağını¹⁷³; diğerinde de îmân edip sâlih amel işleyenleri, içlerinden ırmaklar akan cennetlere kesinlikle sokacağını ve orada sonsuza kadar kalacaklarını¹⁷⁴ bildirmektedir. Allah, gelecek zamanda gerçekleşecek bu işleri bildirdikten sonra da, sözün en doğrusunu ancak Allah'ın söyleyeceğini ifade etmektedir. Bu güçlü ifade,

166	En'âm, 7/115	وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا ...
167	En'âm, 7/115	...لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ ...
168	Tevbe, 9/40	...وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّمْلَىٰ وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا ...
169	Ahzâb, 33/4	...ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ ...
170	Kehf, 18/13	...نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ ...
171	Bakara, 2/26	إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ ...
172	Bakara, 2/252	تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْزِلُهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ ...
	Âl-i İmrân, 3/108	تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْزِلُهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ ...
	Câsiye, 45/6	تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْزِلُهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ ...
173	Nisâ, 4/87	...لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا
174	Nisâ, 4/12	...وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا

muhataplara güven vermesi bakımından çok önemlidir. Allah, söylenen sözün doğru olması bakımından zirvededir ve kimse bu konuda O'na erişemeyeceğine göre, Allah'ın bu doğru sözü en inanılabilir söz olmaktadır. Âyetleri incelediğimizde, Allah'ın gerçekleşeceğini haber verdiği kıyâmet gününü anlatırken lâ *raybe fih* / لَا رَيْبَ فِيهِ ifadesine yer vermesi dikkat çekicidir. Bu da, kıyametin gerçekleşeceği hususunda en ufak bir şüphenin dahi bulunmaması manasına gelmektedir ki, muhatapların ikna edilmesi açısından önemli bir argüman değeri taşımaktadır. İmân edip sâlih amel işleyenlerin Allah tarafından cennetlere girdirileceklerine dair bilgilendirme ise, *va'dullâh* / وَعَدُّ اللَّهُ yani Allah'ın vaadi olarak takdim edilmektedir. Allah da bir şeyi vaad ettiği zaman asla bunun aksi düşünülemez¹⁷⁵. Zaten Allah bunu bir önceki âyette¹⁷⁶ şeytanın vaadine karşı alternatif olarak bildirmekte ve güven telkin etmektedir.

Günümüzde de yitik bir değer halini alan ve en fazla sadâkat gösterilmesi gerekenlerin başında bulunan vaad konusunu hemen geçmemek isâbetli olacaktır. Arapça'da *v-a-d* / و-ع-د kökü, *bir nesneyi kol gücüyle itelemek* anlamına gelmektedir¹⁷⁷. Bir işin ilerideki zamanlarda gerçekleştirileceğini anlatan vaad, Türkçe'de de kullanılmakta ve biz onu kısaca *söz vermek* olarak tanımlamaktayız. Ancak, kelimenin öz yapısında bulunan *güç* anlamı, sözü verenin muhataplar nazarındaki konumuna göre vaadin güvenilirliğine az ya da çok sirâyet etmektedir. Bir konuda vaadde bulunan kişi itibarlı birisi ise sözü güçlü; itibarı zayıf ise sözü güçsüz olmakta ve inanılabilirliği da buna göre değişmektedir. Allah'ın vaadindeki kuvvetlilik ve güvenilirlik ise sonsuzluk ifade etmektedir, yani sınırsızdır. Çünkü Allah, vaadine hulf göstermeyeceğini defalarca bildirmektedir. Kur'ân'da da bu kökten türeyen vaad ve vaadin hayırlı ve şerli işler için kullanıldığını görmekteyiz¹⁷⁸. Kur'ân'da anlatıldığına göre şeytan da vaadlerde bulunmakta¹⁷⁹,

¹⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/9

Âl-i İmrân, 3/94

İbrâhîm, 14/47

Hacc, 22/47

Rûm, 36/6

Zümer, 39/20

¹⁷⁶ Nisâ, 4/120

¹⁷⁷ Halîl, **Ayn**, II, 222; İbn Manzûr, **Lisân**, III, 461-464; Âsım, **Kâmûs**, I, 710.

¹⁷⁸ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, *v-a-d* / و-ع-د *md.* s. 843-845.

¹⁷⁹ Bakara, 2/268

Nisâ, 4/120

رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ
رَبَّنَا وَأَتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ
فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفًا وَعْدِهِ رُسُلُهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ
وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ...
وَعَدَّ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ
...أَلَهُمْ عُرْفٌ مِّنْ فَوْقِهَا عُرْفٌ مَّيْبُتَةٌ تَخْرِجُ مِنَ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَعَدَّ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ
يَعْدُهُمْ وَيُمَتِّعُهُمْ وَمَا يَعْدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا

الشَّيْطَانُ يَعْدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعْدُكُم مَّغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا...
يَعْدُهُمْ وَيُمَتِّعُهُمْ وَمَا يَعْدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا

ancak onun vaadettiklerinin tamamı, hayır dışı işleri içermektedir. Yine şunu da belirtmemiz gerekir ki, Kur'ân âyetlerinden anladığımıza göre Allah sadece vaad kelimesini kullanarak söz vermez, hangi işin yapılması planlanmışsa, o işin fiil kalıbı kullanılarak söz verilmiş olmaktadır¹⁸⁰.

Allah'ın vaade sâdık kaldığını ifade eden âyetlerden birisi de, Âl-i İmrân Sûresi'nin 152. âyetidir. Bu âyet, Uhud Savaşı'nda galip durumdaki bir ordunun, verdikleri sözde durmayan bazı neferleri yüzünden, hiç de hoş olmayan bir yenilgiye düşmesinin ardından gelişen bir olay üzerine inmiştir. Bu olay sonunda, sahâbeden bazıları Medîne'de “Allah bize mutlaka yardım edeceğine dair vaade bulunmuştu. Bu mağlubiyet de başımıza nereden geldi?” diye sormuşlar ve Allah da bu âyeti indirmiştir¹⁸¹. Âyetin meâli şu şekildedir:

“Allah, inkâr edenleri kendi izni ile etkisiz hale getirdiğinizde, size verdiği sözünü kesinlikle tutmuştur. Sevdiğiniz şeyleri size gösterdikten sonra siz, gevşeklik gösterip size verilen emri tutmada anlaşmazlığa düşerek, itaatsizlik edinceye kadar. Sizden dünyayı isteyenler de oldu, âhireti isteyenler de oldu. Sonra Allah sizi imtihan etmek için onlara karşı durumunuzu tersine çevirdi. Şimdi sizi başısladı. Allah inananlara karşı büyük lütuf sahibidir.”¹⁸²

Diğer âyetlerde olduğu gibi bu âyette de, Allah'ın vaadine sâdık olması zikredilirken, bu erdemli davranışı yerine getirmeyenlerin gösterdikleri gevşekliğe ince bir gönderme yapılmakta ve meselenin önemi açıklığa kavuşturulmaktadır. Uhud Savaşı'nda, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dağın eteğine yerleştirdiği okçulara “Burada kalın, savaş ister lehimize, ister aleyhimize olsun, sakın yerinizden ayrılmayın” şeklindeki emri, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile okçular arasında bir ahid/anlaşma niteliği taşımaktadır. Ama okçular, bu anlaşmaya sadâkat gösteremediler. Okçuların ganîmet için yerlerinden ayrılmaları, onların

İsrâ, 17/64
180 Âl-i İmrân, 3/51
Nisâ, 4/122
Muhammed, 47/7
Mücadele, 58/21
181 Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, s. 72; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 34; Krş.: *Tercüme*, VII, 113; Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 233.
182 Âl-i İmrân, 3/152

... يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللَّهَ يَنصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ
وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّىٰ إِذَا فَتِنْتُمْ وتَنَارَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا
تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ

sadâkatsizlikleridir.¹⁸³ Zaten bu davranışlarından ötürü, savaşın sonucu tersine dönmüş ve müslümanlar mağlûp olmuşlardır. Üstüne bir de, Medîne'ye dönüldüğünde Müslümanların bazıları -münâfiklar da olabilir- tarafından yenilginin nedeninin hâlâ anlaşılamayıp, bir başka âyette¹⁸⁴ anlatıldığı gibi birtakım can sıkıcı konuşmaların gerçekleşmesi olayın tuzu biberi olmuş, gerginlik ve tatsızlığa sebep olmuştur. Cenâb-ı Allah asıl sözünde durmayanların okçular olduğunu, Allah'ın ise kesinlikle vaadine sâdık olduğunu belirtmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu âyette de vaad öne çıkmaktadır. Allah'ın müminlere vaadini ise, genel olarak kâfirler karşısında yardım görmeleri şeklinde anlayabiliriz.

Allah'ın vaadine sâdık olduğunu anlatan âyetlerin birinde de, helâk olan geçmiş ümmetlerin içinde peygamberlerin kurtarılmaları anlatılırken, bunun yine bir vaad gereği yapıldığını anlıyoruz. Âyet *“Sonra biz onlara verdiğimiz sözü yerine getirdik. Onları ve dilediklerimizi kurtardık. Aşırı gidenleri de helak ettik”*¹⁸⁵ şeklindedir. Bu âyetteki vaade göre Allah, helâk olan milletlerin içinden inananlarla resûlleri kurtaracağını ve bunun bir hak söz olduğunu bildirmektedir¹⁸⁶.

Bir benzeri Zümer Sûresi'nde geçen Allah'ın vaade sadâkati şu şekilde yer almaktadır:

*“Onlar: ‘Bize verdiği sözü yerine getiren, istediğimiz yerde konaklayacağımız bu cennet toprağına bizi varis kılan Allah'a hamd olsun’ derler. Çalısanların karşılığı ne güzeldir.”*¹⁸⁷

Bu âyette, cennetliklerin Allah'ın kendilerine vaad ettiği cennete kavuştuklarını gördüklerinde Allah'ın sözünü yerine getirdiğini daha iyi kavradıklarını görüyoruz.

Nihâyet, Allah'ın sözünde durduğunu anlatan âyetlerden biri de Ahzâb Sûresi'ndedir. Hendek Savaşı Medîne'deki Müslümanlarla onları yok etmek üzere Mekke civarından toplanıp gelerek Medîne'yi kuşatma altına alan Kureyş Kabilesi'nin kolları ve bunlara bağlı bulunan diğer gruplar arasında geçmiştir. Zaten

¹⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 129-131; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 35; Krş.: *Tercüme*, VII, 114.

¹⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/165

¹⁸⁵ Enbiyâ, 21/9

¹⁸⁶ Yûnus, 10/103

¹⁸⁷ Zümer, 39/74

أَوْلَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ ...
ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ
ثُمَّ نُوحِيَ رَسُولَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنَجِّ الْمُؤْمِنِينَ
وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَّبِعُوهُ مِنَ الْحَجَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنَعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ

sûre de, bu müttefik kuvvetlere atfen *Ahzâb* olarak adlandırılmaktadır. Bu sûrenin 12-20. âyetleri, münâfıkların bu savaştaki psikolojilerini anlattıktan sonra, müminlerin savaşa bakışlarına yer vermektedir. İşte 22. âyetin meâli şu şekildedir:

“İnananlar, düşman birliklerini gördükleri zaman ‘İşte bu, Allah ve peygamberinin bize vaat ettiği. Allah ve peygamberi doğru söylemiştir’ dediler. Bu onların ancak îmân ve teslimiyetlerini artırdı.”¹⁸⁸

Bu âyette, savaştaki münâfık tavrı ile mümin tavrı arasında bir mukayese yapıldığı açıktır. Çünkü münâfıklar ve kalplerinde hastalık olanlar, düşman güçlerini görünce Allah'ın ve peygamberin gelecekteki güzel günlerle ilgili vaadlerini *“Bunlar aldatmaca ve boş sözlerdir”¹⁸⁹* diyerek karşılamışlardı. Oysa, müminlerin tavrı daha başkadır. Onların tavırlarını daha iyi anlayabilmemize yardımcı olacak bir sorunun sorulması gerekmektedir: *“Allah ve Resûlü (s.a.v.) müminlere neyi vaat etmişlerdi?”* Tefsîrlerde bu vadin; müminlerin çok çetin sınavlardan geçirilecekleri, onların da fedakârlıklarda bulunacakları ve sonra âhiret saadetine kavuşacakları şeklinde anlaşıldığını görmekteyiz¹⁹⁰. Kur'ân'ın başka âyetlerinde¹⁹¹ bu görüşü destekleyen ifadeler de bulmak mümkündür. Yine bir rivâyete göre; bu savaş sırasında Abdullâh el-Muzenî Hz. Peygamber'den şöyle bir ifade nakletmektedir:

“Cebrâil bana ümmetimin ahzâbı (düşman birliklerini) yeneceğini bildirdi. -Bunu söylerken Hîre ile Kistrâ'nın Medâin'indeki saraylarını kastediyordu- Size zafer müjdesi veriyorum. Müslümanlar buna sevindiler ve ‘Allah'a hamdolsun bu doğru bir vaaddir. Kuşatmanın ardından ordular görüldüğünde zafer vadinin gerçek olduğunu düşünen Müslümanlar bu âyeti okudular.”¹⁹²

¹⁸⁸ Ahzâb, 33/22 ... وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ...

¹⁸⁹ Ahzâb, 33/12 يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا

¹⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 178-179; Mevdûdî, *Tefhîm*, IV, 360-361 (31. dipnot).

¹⁹¹ Bakara, 2/214 ... أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ...

Ankebût, 29/2-3 ... السَّمِ أَحْسَبِ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ....

¹⁹² Mâverdî, *Nüket*, IV, 389.

Allah ve Resûlü'nün vaadini sadece bu anlatılanlarla sınırlamak yerine, Kur'ân'ın geneline baktığımızda, geçmiş toplulukların başına gelenleri çekmeden¹⁹³, cihâd etmeden ve sabır göstermeden cennete girilemeyeceği¹⁹⁴; kendi aralarında çekişmeksizin birlik-beraberliği sağlayıp, gerçekten îmân ettikleri takdirde daima üstün gelecekleri¹⁹⁵; savaşta yaralansalar bile, Allah ve Resûlünün yolundan ayrılmayıp güzel davranış gösterip takvâyı elden bırakmayanlara büyük ecirler verileceği¹⁹⁶ ve bu üstün vasıflar sağlandıktan sonra, düşmanlar birlik olsalar bile Allah'ın yardımıyla hezimete uğratılıp kaçacakları¹⁹⁷ şeklinde anlaşılabilir.

Bu uzunca anlatımın sonunda özetle şunu söyleyebiliriz: Allah'ın sözünde durması konusunda, hiçbir müslümanın şüphesi olmamakla beraber, Kur'ân'da bu konuya bazı âyetlerde özellikle değinilmiş olması, bizlere tüm zamanlar için değerli olan vaade sadâkatin önemini göstermektedir. Günümüzde ve gelecekte, müslümanların verdikleri sözde samîmî olmaları ve onun gereğini yerine getirmeleri Allah'ın vasıflarından birisidir.

3. Rüyâyı Doğrulamak

Sıdk kökünün Allah'a isnad edildiği âyetlerden biri, Fetih Sûresi'nde Allah'ın, elçisinin gördüğü rüyâyı gerçek ile örtüşür duruma getirmesini anlatmaktadır. Hicretin altıncı yılında Medîneli Müslümanlarla Mekkeli müşrikler arasında imzalanan Hudeybiye Antlaşması'ndan kısa bir süre önce, Hz. Peygamber (s.a.v.) bir rüyâ görür. Rüyâsında müminlerin Mekke'ye girip Kâbe'yi tavaf ettiklerini ve saçlarını tıraş ettiklerini görünce, bunu ashâbıyla paylaşır. Ashâb, yılların getirdiği hasretle, rüyâyı *hemen o yıl gerçekleşeceği* şeklinde tabir ederler. Kısa bir süre sonra, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de isteğiyle, ashâb hazırlıklarını tamamlar ve umre için yola çıkılır. Ancak, yolda Hudeybiye mevkiinde olaylar farklı gelişir ve malum antlaşma imzalandıktan sonra, müminler ihrâmdan çıkarlar ve hep birlikte Medîne'ye dönerler. Bu durum bazı münâfıklar için -tabir yerindeyse- Müslümanların suyunu

¹⁹³ Bakara, 2/214

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ...

¹⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/142

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ

¹⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/139

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

¹⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/172

اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ

¹⁹⁷ Kamer, 54/45

أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ مُنْتَصِرُونَ سَيُهْرَمُونَ الْجَمْعَ وَيُقُولُونَ الدَّبْرَ

bulandırma yolunda bulunmaz bir fırsat anlamına geldiğinden, hemen ileri geri konuşmaya başladılar: “Biz Mekke’ye giremedik, tıraş olamadık” sözleriyle alay etmeye başladılar. Hz. Ömer bile, Resûlullâh (s.a.v.)’in yanına gelerek “*Sen Kâbe’ye gidip orayı tavâf edeceğimizi söylememiş miydin?*” diye sorma ihtiyacı hisseder. Zaten antlaşmanın maddeleri dolayısıyla biraz incinmiş görünen Müslümanların üzüntüleri daha da artmış durumdaydı. Bu durum karşısında Hz. Peygamber (s.a.v.) ince bir noktayı hatırlatarak: “*Ben bu sene olacak demedim, ya da rüyâmda bu sene olacağını görmedim*” sözleriyle durumu yatıştırdı¹⁹⁸. İşte böyle bir psikolojik ve sosyolojik ortamda nâzil olan âyet, Hz. Peygamber (s.a.v.)’i haklı çıkarmayı amaçlamakta ve yeni müjdelere vermektedir¹⁹⁹. Âyetin meâli şu şekildedir:

“Kuşkusuz Allah, peygamberine doğru rüyâ gösterdi: İnşallah Mescid-i Harâm’a güven içerisinde, başlarınızı tıraş ederek ve saçlarınızı kısaltmış olarak korkmadan gireceksiniz. Allah sizin bilmediğimizi bilir. Bu rüyâdan sonra da size, yakında bir fetih nasip edecektir.”²⁰⁰

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in açıklamasına rağmen az da olsa, hâlâ kalpleri buruk müminler Allah’ın bu müjdesi ile rahatlamışlardı. Gerçekten de müminler, ertesi yıl Mekke’ye girerek kaza umresi yapmışlardı²⁰¹.

Âyetin nâzil olduğu ortamın ve tarihî arka planın bilinmesi, rüyânın doğrulanmasını daha iyi anlamamıza yardımcı olacağı için aktarmış bulunuyoruz. Şimdi, Allah’ın bu rüyâyı doğruya çıkarmasının ne demek olabileceği üzerinde durmamız gerekmektedir. Allah, bu rüyânın, münâfıkların zannettiği gibi kâzib değil aksine *sâdik bir rüyâ* olduğunu, rüyâda görülenlerin *hakk / حَقٌّ* : nesnel gerçeklik ile örtüşüğünü ilan etmektedir. *Hak* kelimesinin sâdik kökü ile yakın ilişkisi vardır. Biz bu

¹⁹⁸ Hudeybiye Antlaşması ve öncesinde görülen bu rüyâ sonrasında gelişen olaylar hakkında daha geniş bilgi için bkz.: İbn Hişâm, **es-Sîre**, III, 321-329; Ebû Abdillâh Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350), **Zâdu’l-Maâd fî Heydi Hayri’l-İbâd/Rasûlullâh’ın Yolunda**, (Çev.: Şükrü Özen, H. Ahmet Özdemir, Mustafa Erkekli), İklim Yayınları, İstanbul, 1989, III, 329-339; Muhammed Hamîdullâh (v. 2002), “HUDEYBİYE ANTLAŞMASI”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, XVIII, 297-299; Mevdûdî, **Tefhîm**, V, 369-375.

¹⁹⁹ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XXVI, 109-111; Mâverdî, **Nüket**, V, 322; Râzî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XXVIII, 104; Krş.: **Tercüme**, XX, 178; Mevdûdî, **Tefhîm**, V, 395 (47. dipnot) ; İbn Âşûr, **Tahrîr**, XII, cüz: XVI, 198.

²⁰⁰ Fetih, 48/27 لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا

²⁰¹ Yukarıdaki siyer kaynaklarında bu durum anlatılmaktadır.

ilişkiyi çalışmamızın *Birinci Bölüm*'ünde sıdk ile anlam yakınlığı arz eden kelimeler arasında ele almıştık. Burada da özetle belirtecek olursak; hak kelimesi haberin vasfı olmakta ve *mutâbakat* gerektirmektedir. Bu âyette de Allah, Resûlü'nün gördüğü rüyânın yakın gelecekte gerçekleşecek olan Mekke ziyareti ile tam bir muvâfakat arz ettiğini bildirmektedir. Zaten âyetin devamında, gelecek zaman kipi kullanılarak bunların olacağı ilâhî taahhüd altına alınmaktadır. Bu yönüyle, Allah'ın, müminlere rüyâyı tahakkuk ettireceğine dair bir vaadde bulunduğunu da söyleyebiliriz. Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî ise, tefsîrinde bu âyeti yorumlarken, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gördüğü rüyânın *sâdik rüyâ* olmasına vurgu yapmaktadır. Bu durumda münâfıkların alaylarını reddeden ve müminlerin kalplerindeki burukluğu gideren âyetin anlamı *"O rüyâyı biz gösterdik. O tamamen doğrudur. Şüphesiz o rüyâ yerini bulacak ve gerçekleşecektir"* meâlinde olacaktır. Bize göre de bu mantığın reddedilecek bir tarafı yoktur²⁰².

İnsanın hayatında önemli bir yer tutan ve gizemini hep sürdüren rüyâ konusu, Kur'ân'da da zaman zaman zikredilen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında genel olarak *rüyâ* diye adlandırılan bu hâlin bazı çeşitleri vardır. Kur'ân-ı Kerîm bu durumlarla ilgili olarak hem *rüyâ* / *الرُّؤْيَا*²⁰³, *menâm* / *الْمَنَام*²⁰⁴, *ahlâm* / *الأَحْلَام*²⁰⁵, *ehâdis* / *الْأَحَادِيثُ*²⁰⁶ ve hem de *nûâs* / *النُّعَاسُ*²⁰⁷ kelimelerini kullanmaktadır. Yine bu âyetler dikkatle incelendiğinde, rüyânın yorumlanması anlamında *te'vîl*, *ta'bîr* ve *kıssa etmenin* ifade edildiği görülecektir. Kur'ân'da rüyânın ele alınışı, ana çerçevesiyle bu şekilde olmakla beraber, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in rüyâ yoluyla vahiy alıp almadığı konusu âlimler tarafından çok tartışılmıştır. Her ne kadar bu

²⁰² Mevdûdî, *Tefhîm*, V, 395 (47. dipnot).

²⁰³ Yûsuf, 12/5

Yûsuf, 12/43

Yûsuf, 12/100

İsrâ, 17/60

Saffât, 37/105

Fetih, 48/27

²⁰⁴ Enfâl, 8/43

Saffât, 37/102

²⁰⁵ Yûsuf, 12/44

Enbiyâ, 21/5

Tûr, 52/32

²⁰⁶ Yûsuf, 12/6

Yûsuf, 12/21

²⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/154

قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَيَّ إِخْوَتِكَ...

يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي رُؤْيَايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ

...يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ ...

...وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرْتَابُكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ ...

قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ ...

إِذْ يُرِيكُهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا ...

... قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى ...

قَالُوا أَضْغَاتُ أَحْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ

بَلْ قَالُوا أَضْغَاتُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتِرَاءُ بَلِ هُوَ شَاعِرٌ ...

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ

وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَّبُّكَ وَيُغَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ ...

...وَلَعَلَّكُمْ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ ...

ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً نُعَاسًا ...

tartışmaları değerlendirmeye tâbi tutmayacaksak da, bazı karîneler sayesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in rüyâ yoluyla vahye muhatap olduğunun kesin görüldüğünü de belirtmeliyiz. Çünkü bugünkü Tevrat'ta yazdığına göre, Rabb rüyâda Abram (Hz. İbrâhîm)²⁰⁸, Hârûn²⁰⁹, Süleyman²¹⁰ ve Hezekiel²¹¹ ile konuşmuştur. Kur'ân'da da bunun açık bir örneği²¹²; Hz. Muhammed (s.a.v.)'e gelen vahiylerin ilk altı ay boyunca sâdık rüyâlar tarzında geldiğine dair rivâyet²¹³ ve onun gördüğü hasene/sâliha rüyâların nübüvvetin 46 cüz'ünden biri sayılması rivâyetini²¹⁴ de dikkate aldığımızda, Hz. Muhammed (s.a.v.)'le ilgili olarak da böyle bir iletişim yolunu kabul etmek pekâlâ mümkündür²¹⁵.

Rüyânın insanları her zaman meşgul etmeye devam edeceğini, ama daima sırrını koruyacak olan bu konunun hayatımızı şekillendiren bir unsur olmasına izin verilmemesi gerektiğini belirtmek isteriz. Rüyânın kesin doğru çıkması sadece peygamberlere has bir durumdur. Artık ortada vahiy ürünü olan Kur'ân vardır ve Müslümanlar onu hayat rehberi edinmelidirler.

B. BİREYİN DÜŞÜNCE VE EYLEMLERİNDE SİDK

1. Sâdıklar

Sıdk'ın ism-i fâili olan sâdık kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de çok sık biçimde kullanılmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu kelime tekil veya çoğul olarak değişik kullanımlarla 60 yerde zikredilmektedir. Bu kullanımların tamamı da aynı anlamda değildir. Aslında insanların davranışlarına yönelik bir mana taşıyan sâdık kelimesi bir âyette²¹⁶ haberin özelliği olarak hak, gerçek, doğru anlamında kullanılmaktadır. Kâf Sûre'sinin sonlarında anlatılan kıyâmetin kopması, haşir, ceza

²⁰⁸ Tekvin, 15/1

²⁰⁹ Sayılar, 12/6.

²¹⁰ Krallar, 3/5-14.

²¹¹ Hezekiel, 43/3.

²¹² Saffât, 37/102

²¹³ Buhârî, Ta'bîr, I. ..

²¹⁴ Buhârî, Ta'bîr, II.

²¹⁵ Rüyâ ve rüyânın bir vahiy türü kabul edilip edilmediği konusunda daha fazla bilgi edinmek için ayrıca şu kaynaklardan yararlanılabilir: Talat Sakallı, **Rüyâ ve Hadîs Rivâyeti**, Tokoğlu Yayınları, Isparta, 1994; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm (v. 456/1064), **el-Milel ve'n-Nihal**, (Hâmiş: Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdî'l-Kerîm eş-Şehristânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975, V, 17-19;

²¹⁶ Zâriyât, 51/5

قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبُحُكَ فَأَنْظِرْ مَاذَا تَرَى ...
... أَوَّلَ مَا بَدَأَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ مِنَ الْوَحْيِ الرَّؤْيَا الصَّادِقَةُ فِي النَّوْمِ فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا حَانَتْ مِثْلَ ...
... الرَّؤْيَا الْحَسَنَةِ مِنَ الرَّجُلِ الصَّالِحِ جُزْءٌ مِنْ سِتَّةٍ وَ أَرْبَعِينَ جُزْءًا مِنَ النَّبُوَّةِ.

إِنَّمَا نُوَعِدُونَ لَصَادِقٌ

gibi olayların²¹⁷ mutlaka gerçekleşeceğini Allah müşriklere haber vermektedir. Sâdık; haber verenin sıfatı olduğu gibi, bu âyetten anladığımıza göre haberin de sıfatı olabilmektedir. Sâdık lafzının bundan başka, melekler için de doğru söyleme ve iddialarında samîmî/isâbetli olma anlamında kullanıldığını görmekteyiz²¹⁸. Kur'ân'daki sâdık kelimesi çoğunlukla insanların doğru sözlülük, sadâkat ve dürüstlük erdemlerini anlatan bir kelimedir. Örneğin “*Ey îmân edenler! Allah'tan korkun ve sâdıklarla beraber olun*” meâlindeki âyette²¹⁹ yer alan sâdıklar, bütün olumlu davranışları bünyesinde barındıran insanları ifade etmektedir. Dahası, bu erdemli davranışların müşrikler tarafından bile benimsenip önemli bir kıstas olarak kabul edildiğini görmekteyiz. Çünkü müşrikler, kendilerine bir mucize getirerek gelen peygamberlerin sâdıklardan olup olmadıklarını sorgulamalarını Kur'ân âyetleri dile getirmektedir²²⁰. Zira sâdık olmak peygamberlerin ayrılmaz vasıflarındandır.

Çalışmamızın bu kısmında, sıdkın insanlara bakan yönü ele alınacak ve bir insanı sâdık olarak adlandırmak için hangi özelliklerin aranacağı ortaya konmaya çalışılacaktır. Kur'ân, şu özelliklere sahip insanları *sâdık* olarak nitelendirmektedir:

a) Güçlü Bir İmâna Sahip Olanlar

Bakara Sûresi'nin uzunca bir âyetinde sâdık kelimesi geçmemekle birlikte, anılan bir dizi icraatı yapanlara “...işte bunlar sâdık olanlardır...”²²¹ cümlesi ile yer verilmektedir. Katâde'nin belirttiğine göre bir adamın Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelip *birr* / البر kelimesinin manasını sorması üzerine nâzil olan²²² bu âyet, insanlarda bulunması istenen üstün özellikleri hedef olarak göstermektedir. Bu özelliklerin inanç, ibadet, toplumsal ilişkiler ve zihnî durumlarla ilgili husûsiyetler olduğu

217 Kâf, 50/42-44 ...إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَإِلَيْنَا الْمَصِيرُ يَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ
218 Bakara, 2/31 وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
وَإِتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ
219 Tevbe, 9/119 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ
220 A'râf, 7/70 قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَنَدْرَ مَا كَانُوا يَعْبُدُونَ قَالُوا فَتَبَّرْنَا بِمَا تَعْبُدُونَ إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعْبُدُونَ إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
وَقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
قَالَ أَوْلَوْ جِئْتَنكَ بِشَيْءٍ مُّبِينٍ قَالَ فَأْتِ بِهِ إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
فَأَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
...فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّنَا بَعْدَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَأْفِكَنَّكَ عَنِ آلِهَتِنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعْبُدُونَ إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
221 Bakara, 2/177 ... أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ
222 Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, s. 26.

görülmektedir. Aslında birr'in kapsamına giren olumlu vasıfları sadece bu meziyetlerle sınırlı olduklarını değil; belki de sadece en önemli olan veya belli başlılarının zikredildiklerini düşünmek daha isâbetli olacaktır. Çünkü birr kelimesi, Kur'ân'ın en kapsamlı kavramlarından birisi olup, muhtevâsı da oldukça geniştir. Çalışmamızın *Birinci Bölümü*'nde sâdk kavramına yakınlık arz eden kelimeler içinde bu konuyu değerlendirdiğimizden, burada ayrıntılara girmememiz daha uygun olacaktır. Bu kapsamda başka bir âyette "...birr (iyilik) de yardımlaşın, ism (kötülük) ve düşmanlıkta yardımlaşmayın..."²²³ buyrulurken de birr'in çok geniş manada kullanıldığını görmekteyiz. Bizim şimdi ilgilendiğimiz Bakara 177. âyete tekrar dönüp baktığımızda *birr, sâdk ve takvâ* kavramları arasında ciddi bir paralellik olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu âyet, Kur'ân terminolojisi içinde önemli bir ilişkiler ağı bulunduğunu da bize göstermesi bakımından çok önemlidir. Bunlar bize sadece bir eşanlamlılık olarak değil, birbirini tamamlayan ahlâkî özellikler olarak bir değer ifade etmektedir. Dolayısıyla bu âyette hem sâdik hem de muttakî olarak tanıtılan kişilerin, birr kavramı kapsamında yer aldıklarını ve onların en başta gelen vasıflarının, îmân esaslarına riâyet etmek olduğunu görüyoruz.

Sağlıklı olması kuvvetle muhtemel başka bir rivâyete göre de, âyetin inşine sebep olan bir olay, konunun anlaşılmasına daha da yardımcı olacak niteliktedir. Müslümanların kible olarak Mescid-i Harâm'a yönlendirilmeleri²²⁴ özellikle Yahûdî ve Hıristiyanlar arasında alay konusu olmuş ve Müslümanlara bunu açıkça hissettirmişlerdi. Bunun üzerine inen âyet, gerçek birr'in onların zannettikleri gibi, ibadetlerdeki şekil ve formların öne çıkarılması anlamına gelmeyip, bir takım sıfatları taşımak ve uygulamaları gerçekleştirmek demek olduğu konusunda Yahûdîler eleştirilmekte ve Müslümanlara önemli bir ahlâkî hedef gösterilmektedir²²⁵. Sâdikların birinci vasıfları, "*Gerçek iyilik (birr), yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanıp;*"²²⁶ cümlesiyle belirtilen temel unsurlara îmândır. Bu îmânın başka bir âyette asla şüphe içermeyen bir mâhiyette olması istenmektedir.

²²³ Mâide, 5/2

İnfitâr, 82 /13-14

²²⁴ Bakara, 2/144-150

²²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 37; Krş.: **Tercüme**, IV, 263.

²²⁶ Bakara, 2/177

...وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ...
 إِنَّ الْأَنْزَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَارَ لَفِي حَجِيمٍ
 قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ...
 لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَوُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ
 وَالتَّبِيِّينَ...

Konumuzu yakından ilgilendirmesi bakımından önem arz eden bu âyetin anlamı şöyledir:

“Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah’a ve resûlüne îmân ederler, sonra asla şüphe duymazlar, Allah yolunda malları ve canlarıyla cihad ederler. İşte bunlar sâdıklardır.”²²⁷

Âyette geçen *rayb* / ريب kelimesinin çoğunlukla *şekk* / الشك kelimesi ile aynı anlama geldiği düşünülse de, *rayb* daha çok gaybla ilgili konularda geçerlidir. Şüpheye bir de sû-i zan eklendiğinde *rayb* kelimesi devreye girmekte ve *şekk*’den daha da kuvvetli manalar içermektedir²²⁸. Bu durumda sâdıkların çok güçlü, en ufak bir tereddüt ve şüphe içermeyen bir îmân ile donanmaları istenmektedir.

“Üzeyr Allah’ın oğludur...” diyenlerle “...Mesih (İsa) Allah’ın oğludur...” diyenler²²⁹, Allah’a fakirlik isnâd ederken zenginliği kendilerine lâıyk görenler²³⁰ ve Allah’a çocuk isnâd edenlerin²³¹ bu tutumları, kelimenin tam anlamıyla Allah inancını tahrîf etmek demektir ve doğru îmânın belirtilmesi gerekiyordu. Aynı yanlış tutumlarını Âhiret konusunda da görmek mümkündür. Cennete sadece kendilerinin gireceğini iddia eden Yahûdî ve Hıristiyanlar²³², cehennem ateşinin kendilerine sadece birkaç gün dokunacağını Allah’tan teminat almışçasına iddia edenler²³³ ve öldükten sonra dirileceklerine inananlar²³⁴ da yanlış düşünceleri konusunda uyarılmış oluyorlardı. Meleklerin Allah’ın kızları olduğunu ilan edenlerle²³⁵ onların

227 Hucurât, 49/15 إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ

228 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 18; Krş.: *Tercüme*, II, 441.

229 Tevbe, 9/30 وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ...

230 Â-i İmrân, 3/181 لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ ...

231 Bakara, 2/116 وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ ...

Yûnus, 10/68 قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ ...

Meryem, 19/88 وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا

232 Bakara, 2/111 وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى ...

233 Bakara, 2/80 وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارَ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً ...

234 En'âm, 6/29 وَقَالُوا إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ

Mü'minûn, 23/37 إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ

İsra, 17/49 وَقَالُوا أَنزَلْنَا كِتَابًا عَظِيمًا وَرَفَعْنَا آتِنَا لِمَبْعُوثِينَ خَلَقْنَا جَدِيدًا

235 Nahl, 16/57 وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتَ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ

Saffât, 37/1 فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبُيُوتُ

Saffât, 37/153 أَصْطَفَى الْبَنَاتَ عَلَى الْبَنِينَ

Tûr, 52/39 أَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَلَكُمْ الْبُيُوتُ

bazılarını düşman görenler²³⁶ de melekler hakkındaki düşünceleriyle yanlış yolda bulunuyorlardı. Âyette geçen Kitap'tan kasıt, Allah katındaki asıl kitap olabileceği gibi, Kur'ân-ı Kerîm de olabilir²³⁷. Bu insanlar Kur'ân'la ve kendilerine gelen haberlerle alay ediyor²³⁸, onları eskilerin masalları olarak görüyor²³⁹ ve Kitâb'ın bir kısmına inanıp bir kısmına inanmıyorlardı²⁴⁰. Peygamberleri haksız yere öldüren²⁴¹ ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'i her fırsatta yalancılıkla ithâm eden ehl-i kitabın yanlış tutumları, bu âyet boyunca düzeltilmekte ve bu konularda hiçbir tereddüt gösterilmemesi istenmektedir.

Biz, netice olarak şunu söylemek istiyoruz: Âyet, özelde Yahûdî ve Hıristiyanların yanlış inançlarını düzeltmeye çalışırken, genelde hepimizin inançlarının şüphe ve tereddütten uzak olmasını istemekte ve bunu gerçekleştirenleri *birr / البِرِّ*'i yerine getiren sâdik ve muttakî insanlar olarak nitelendirmektedir.

b) Zekâtı Verip Namazı Kılanlar

Bundan önce, sâdik insanın birinci özelliğini şüphe içermeyen îmân olarak belirleyen ilgili âyetin devamında yer alan "...Allah rızası için yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve kölelere mal verir; namazı kılar, zekâtı verir..."²⁴² cümlesi de, sâdikların ikinci vasfını zekâtı vermek ve namazı kılmak olarak belirlemektedir. Îmândan sonra iki çeşit ibadetin yer alması, müminlerin inancının amele dönüşmesinin istendiğini göstermektedir. Bu amelî kısımda maddî fedakârlığın öne çıkmış olması mühimdir. Buna göre kişinin akraba, yetim, yoksul, yolda kalan, dilenmek zorunda kalan ve esâret altındakilere sevdiği mallardan yardımda bulunması gerekmektedir. Bu, toplumsal bir yaranın sarılması anlamında elini taşın altına koymak demektir. Kur'ân-ı Kerîm, toplumsal yaraların onarılması

²³⁶ Bakara, 2/97

²³⁷ Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 330.

²³⁸ En'âm, 6/25

²³⁹ Nahl, 16/24

Furkân, 25/5

²⁴⁰ Bakara, 2/85

²⁴¹ Bakara, 2/61

Mâide, 5/70

²⁴² Bakara, 2/177

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ ...

فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَسَوْفَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُنْتُمْ لَهُمْ خِزْيَانًا غَاطِيًّا وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَادَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ قَالُوا سِحْرٌ الْأَوَّلِينَ وَقَالُوا سِحْرٌ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ... أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ ... ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيَِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ... كَلِمًا جَاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُهُمْ فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ ... وَأَتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسْكِينِ وَالْإِنْسَانَ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ وَالْحَقَّ ...

görevini îmânlı insanlara yüklemektedir. Bu görev öyle bir görevdir ki, kişi onu yerine getirdikçe hem iyilik yapmış olacak, hem de birr'e ulaşacaktır. Çünkü, sevdiği maldan infâk etmeden birr erdemini elde etmenin olanaksızlığını başka bir âyet²⁴³ bize göstermektedir. Kişinin malını verirken seve seve, isteyerek vermesi veya sevdiği mallardan vermesi şeklinde de anlaşılabilir olan *alâ hubbihî / على حبه* ifadesi, başka bir âyette²⁴⁴ de fakir, yoksul ve esâret altında kalanları doyurma konusunda geçmektedir. Îmânı mükemmel olan insan, malını çevresindeki ihtiyaç sahiplerine sarf ederken mutluluk duyar ve işini ciddiye alarak yapar. Bu inceliği de, onu ateşten korur (takvâ), birr'e ulaştırır ve sâdik insan yapar.

Yukarıda sayılan gruplara yapılacak maddî yardım, çok genel manada *mal verme* diye ifade edildikten sonra, konunun önemi dolayısıyla namaz kılmanın ardından bir kere daha *zekât verme* şeklinde zikredilmektedir. Mal verme ifadesi ile nâfile, zekât verme ile de farz ibadetin kastedilmiş olabileceği düşünülebilir²⁴⁵.

Kanaatimize göre *îtâ / إيتاء, i'tâ / إعطاء, it'âm / إطعام, infâk / إنفاق, tasadduk / تصدق* gibi kelimelerle ifade edilen mal verme işlemi ve *zekât / الزكوة* kelimesiyle dile getirilen dinî yükümlülüğü anlatan âyetleri, kişinin farz olan zekâtı verdikten sonra, eğer hâlâ etraf ve çevresinde maddî yardıma ihtiyaç duyan insanlar varsa, onlara karşı duyarsız kalmaması, insanın mala olan sevgisine rağmen bunu bir görev anlayışıyla yapması gerektiği biçiminde anlamak daha doğru olacaktır

Sâdik insan, maddî fedakârlıktan sonra ibadete de önem vermelidir. Bu ibadetlerin en başında namaz gelmektedir. Âyette anlatıldığına göre, sâdik insan *salâtı ikâme* etmelidir. Arapça kelimelerle oluşmuş bu tabiri, Türkçe olarak ifade etmek çok zordur. *Salât / الصلاة* kelimesi daha genelde duâ, özelde namaz anlamına gelmektedir. Namaz manasına aldığımızda ise, “Acaba, sâdik insan namazı nasıl *ikâme etmelidir?*” sorusunu sormamız gerekir. İkâme masdarının birden fazla anlama sahip olması da, namazı ikâme etmenin tam karşılığını bulmadaki zorlukları çoğaltmaktadır. Çarşı pazardaki alışveriş piyasasına rağbetin artışı ifade eden *kâmeti's-sûk / قامت السوق* tabirinde olduğu gibi, ikâme masdarının *rağbet* anlamını öne çıkarırsak, namazı sadece kılmak değil ona rağbeti, devamlılığı kasetmiş

²⁴³ Âl-i İmrân, 3/92

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ...

²⁴⁴ İnsan, 76/8

وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا

²⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmi*, II, 241-242.

oluruz. Bu şekilde düşünmemizde etkili olabilecek Kur'ân âyetleri²⁴⁶ vardır. Bir işe *kendini iyice verme* anlamı, namazın huşû içinde kılınmasını; bir şeyin *hakkını tam verme* anlamı ise, namazın bütün kurallarına harfiyyen uyularak kılınmasını çağrıştırmaktadır²⁴⁷. Kanaatimize göre başka âyetlerde²⁴⁸ olduğu gibi, namazı kılmak manasına *salât* lafzının fiil formları kullanılmayıp *ekâme / أَقَامَ* fiilinin zikredilmiş olması, namazın sadece kılınmasını değil, aynı zamanda ona devamı, her türlü işine ara verip bütün rukünlerinin hakkını vere vere ve titizlikle edasını ifade etmektedir.

Namazın ikâme edilmesini daha iyi yansıtan bir mana da, kelimenin *ayakta durmak* veya *ayakta tutmak* kök anlamıdır. Bu manaya göre namazın, ona ait bütün değerleri ayakta tutmak maksadıyla kılınmasını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Hatta kişi namazını bu bilinçle kılsa, namaz insanı ahlâkî ve manevî açıdan ayakta tutan bir etkiye sahip olur. Bu fonksiyonuna işaret eden bir âyete²⁴⁹ göre namaz, insanı kötülüklerden koruyan başlıca bir ibadettir²⁵⁰.

Mevdûdî'nin namazın ikâmesi konusundaki çarpıcı görüşüne göre, namazı ikâme etmek için onun mutlaka cemâatle kılınmış olması gerekmektedir. Onun görüşüne göre, namazın her ortamda cemaatle kılınabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Aksi takdirde, bir yerin sâkinlerinin hepsi tek tek namazlarını kılsalar, namaz ikâme edilmiş olmayacaktır. Çünkü cemaate katılmak, kişinin imanındaki samîmiyetinin göstergesidir²⁵¹.

Bütün bunlardan sonra, sâdik insan namazlarını hem devamlı bir şekilde, hem titizlikle kılmaya çalışarak namazın sağladığı bütün değerlerin ayakta ve canlı

²⁴⁶ Bakara, 2/238
Meâric, 22-23

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ
إِلَّا الْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ

²⁴⁷ Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 129-131; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 28-29; Krş.: **Tercüme**, I, 499-500; Kurtubî, **el-Câmi'**, I, 164; Karaman ve Arkadaşları, **Kur'ân Yolu**, I, 72.

²⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/39
Meâric, 70/22-23
Müddessir, 74/43
Mâûn, 107/4
Kevser, 108/2

فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُشْرِكُ بِحِجِّي مِصْدَقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ ...
إِلَّا الْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ
قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ
فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ

²⁴⁹ Ankebût, 29/45

اٰثِلْ مَا اَوْحٰى اِلَيْكَ مِنَ الْكِتٰبِ وَاَقِمِ الصَّلٰةَ اِنَّ الصَّلٰةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ ...

²⁵⁰ Ünal, **Kur'ân'da İstikâmet Kavramı**, s. 75-78.

²⁵¹ Mevdûdî, **Tefhîm**, I, 45 (5. dipnot). Mevdûdî'nin bu görüşü, namazın sosyal işlevini ön plana çıkarmaktadır. O, bu görüşünü muhtemelen ikâme fiilindeki geçişlilik özelliğine dayandırmış olmalıdır. Çünkü bu fiilin sülâsî *kâme / قَامَ* yerine, if'âl bâbından *ekâme / أَقَامَ* formu namazın sadece kılınmasını değil, kıldırılmasını ifade etmektedir.

kalmasını sağladığı gibi, namaz da sâdık insanın ahlâkî değerleriyle toplumda ayakta kalmasını sağlayacaktır. Sâdık insan namazı sadece kılmakla kalmayarak, aynı zamanda ailesinde ve çevresinde kılınmasını temin edecek²⁵², bu amaca hizmet eden müesseselerin ayakta kalması için maddî manevî destekte bulunacaktır.

c) Sıkıntıya, Hastalığa ve Savaşa Sabredenler

Kur'ân-ı Kerîm, şimdi de sâdık insanı sabırlı insanla aynı kategoride değerlendirmektedir. Sabretmek, metânetli olmanın göstergesi ve bir ruh olgunluğunun netîcesidir. İlgili âyette sabırlı insanın üç şeye karşı dayanıklılığı zikredilmektedir. "...Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabrederler..."²⁵³ Bunlardan ilki, *be'sâ* / *البأساء* çoğul kelimesi ile ifade edilen her türlü sıkıntı verici durumlardır. Şiddet manası içeren *bü's* veya *be's* / *البأس* kökü, Kur'ân'da hem bu kök anlamda²⁵⁴ kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu kök, sıkıntı veren bütün durumların yanısıra çoğunlukla savaş²⁵⁵, şiddetli azap²⁵⁶ ve şiddetli fakirlik²⁵⁷ anlamlarını ifade edecek biçimde kullanılmaktadır. İncelediğimiz Bakara 277. âyette ayrıca *hîne'l-be's* / *حين البأس* ifadesi ile savaş zamanları kastedilmektedir.

Darrâ / *الضرأ* çoğul kelimesi, insanın başına gelen ve neşesini kaçıran her türlü sevimsiz durumları anlatmaktadır. *Durr* / *الضر* insanda ilim, fazilet ve iffet gibi değerlerin az bulunması, bedensel uzuvlardan birinin eksikliği ve rahatsızlığı, mal ve kıdem bakımından aşağı derecede olmak hoş olmadığı için bu kelimeyle anlatılmaktadır²⁵⁸. Kelime, Kur'ân'da faydanın karşıtı olarak her türlü zararı anlattığı gibi²⁵⁹, hastalık manasında²⁶⁰ ve *be'sâ* lafzı ile birlikte ikili oluşturarak darlık

²⁵² Meryem, 19/54-55

²⁵³ Bakara, 2/177

²⁵⁴ Hadîd, 57/25

²⁵⁵ A'râf, 7/165

Enbiyâ, 21/12

²⁵⁶ Haşr, 59/14

²⁵⁷ Hac, 22/28

²⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, **Tefsîr**, I, 291-292; Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 331; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, V, 45; Krş.: **Tercüme**, IV, 278; Râğîb, **Müfredât**, s. 66.

²⁵⁹ Mâide, 5/76

İsrâ, 17/67

Zümer, 39/49

²⁶⁰ Enbiyâ, 21/83

وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا

...وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ...

...وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ...

...وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَيِّسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ

فَلَمَّا أَحْسَبُوا أَنبَسْنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يُرْكَبُونَ

...بِأَسْهُمٍ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ...

...فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِعُوا النَّاسَ الْفَاقِرِينَ

قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَّا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا...

وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ...

فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا...

وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ

anlamında²⁶¹ kullanılmaktadır. Bizim incelediğimiz Bakara Sûresi'nin 277. âyetinde de, hastalıktan doğan sıkıntıyı anlatmak için kullanılmaktadır²⁶².

Bu kelime tahlillerinden sonra, sâdık insanın felâketler karşısındaki tutumuna dönebiliriz: Hayatta her türden sıkıntılar ile karşılaşmak mümkündür. Bu sıkıntılar, değil sadece kendimizle, bazen en yakınımla, bazen de çevremizdekilerle ilgilidir. Her durumda sıkıntı, direkt ya da dolaylı olarak bize dokunmaktadır. Ekonomik veya psikolojik sıkıntılar ile bedenî rahatsızlıklar, olgun olmayan insanları rûhen ve maddeten çökertmekte ve intiharlara kadar götürebilmektedir. Kur'ân'ın tavsiye ettiği tutum ise, bu aksilikleri son derece tabiî karşılamak, zararsız veya en az zararlarla atlatalmaları yönünde gayret göstermektir. Özellikle de, birçok teknolojik imkâna rağmen, içinde yaşadığımız asrın insanlara en büyük mîrâsının stres olduğunu düşünürsek, Kur'ân'ın tavsiye ettiği sabrın ne kadar anlamlı olduğunu daha iyi anlayabiliriz. Kendini hız ve acelecilik tutkusuna kaptıran modern insan için sabır ne ifade eder bilinmez ama aslında sabretmek tam bir olgunluk işidir. Sosyal bir hâdise olan savaş da bu olgunlukla ele alınmalı ve kendi kuralları içinde değerlendirilmelidir.

Sâdık insan, böylesi sıkıntı ve engellerin birer imtihân olduğunu²⁶³ bilerek, onlara karşı sabır gösteren kişidir. Bir sabır kahramanı olan Hz. Eyyûb Peygamber'in tutumu da, Kur'ân âyetleri arasında bize örnek olarak yer almaktadır. Hz. Eyyûb'un, başına gelen ve *durr* kelimesiyle ifade edilen büyük hastalığın verdiği elem karşısında "*Ey Rabbim! Bana sıkıntı dokundu. Sen merhametlilerin en merhametlisinin*"²⁶⁴ biçiminde duâ etmesi çok önemlidir. Felâketler karşısında Allah ile irtibatı güçlendirmenin, onları yenmede çok önemli bir adım olduğunu göstermektedir. Bu duâ netîcesinde Allah ondaki hastalığı iyileştirdiğini de bildirmektedir. Kur'ân'da Hz. Eyyûb, Hz. İsmâîl, Hz. İdrîs ve Hz. Zülkifl peygamberler âbid, sâlih ve sabırlı olarak anılmaktadırlar²⁶⁵. Yûnus Peygamber (a.s.)'in de benzer

²⁶¹ Âl-i İmrân, 3/134

A'râf, 7/94

²⁶² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 106-107; Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 291; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 331; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 45; Krş.: *Tercüme*, IV, 278; Kurtubî, *el-Câmi*, II, 243.

²⁶³ Bakara, 2/155

²⁶⁴ Enbiyâ, 21/83

²⁶⁵ Enbiyâ, 21/84-86

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ ...
وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّن نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْأَسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضُرَّعُونَ
وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ
وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ
فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ ... وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ

bir durum karşısında hemen Allah'a yönelmesi²⁶⁶, örnek alınması gereken bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır.

d) Allah Yolunda Malları ve Canları ile Cihâd Edenler

Kur'ân'da sâdıkların vasıflarından birisinin de mallar ve canlar ortaya konarak cihâda katılmak olduğunu görüyoruz. Hucurât Sûresi'ndeki âyet şu şekildedir:

“Gerçek müminler Allah'a ve Peygamberine inanan, sonra şüphe etmeyen ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla çaba harcayanlardır. İşte bunlar sâdıklardır.”²⁶⁷

Bundan önceki âyetten itibaren bazı Arap kabîlelerinin birtakım davranışları eleştirilmektedir. Âyetin inişine sebep olan olayı bilmemiz, bize yardımcı olacaktır. Ama önce bazı tespitlere yer vermek istiyoruz: Hicretin son yıllarına doğru, Müslümanların gelişen gücünü görerek, hem saldırılardan emîn olmak, hem de maddî anlamda sosyal yardımlardan yararlanmak isteyen bazı kabîleler ortaya çıkıyordu. Bir yandan muhârebe teslimiyetiyle teslîm olup emân dileyerek, bir yandan da kalplerine îmân işlemediği halde îmân ettiklerini söyleyerek orta yerde dolaşanlar oluyordu. Böyle kabîlelerden biri olan Es'ad b. Huzeyme oğulları hakkında şöyle bir rivâyet vardır: Bunlar bir kıtlık yılında (h. 9. yıl) Medîne'ye gelerek, gerçekte inanmadıkları halde inanmış gibi görünüyorlardı. Pislikleriyle Medîne'nin yollarını kirlettikleri gibi, (muhtemelen günümüzdekine benzer spekülasyonlarla) piyasanın fiyatlarını da artırıyorlardı. Bu da yetmezmiş gibi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelip *“Araplar seninle savaşıp dururlarken, biz çoluk çocuğumuzla yüklü olarak geldik. Falancalar gibi seninle savaşmadık. Bize sadaka yardımlarından bol bol vermen gerekir”* diyerek müslüman olmalarını Hz. Peygamber (s.a.v.)'e minnet sebebi yapıyorlardı. Bunun üzerine onların bu davranışlarını eleştirerek olması gereken davranışları ifade eden Hucurât Sûresi'nin 14-18. âyetleri²⁶⁸ nâzil oldu²⁶⁹. Âyetler, onların sadece sözle îmân ettiklerini

²⁶⁶ Enbiyâ, 21/87

²⁶⁷ Hucurât, 49/15 *وَمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ*

²⁶⁸ Hucurât, 49/14-18

...وَلَمَّا يَدْخُلُ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ ...

söylemekle mümin olamayacaklarını açık bir şekilde duyurmaktadır. İmânın kalplerine işlemediğinin en önemli göstergesi davranışlarıydı. İmânları ile davranışları uyuşmuyordu. Medeniler gibi hareket etmiyorlardı.

Bu âyete göre sâdıkların vasıflarının imân ve cihâd olduğu görülmektedir. Biz daha önce imânı işlediğimiz için, şimdi cihâd konusuna geçmek istiyoruz. İmândan sonra cihâd imtihanından geçenler, sâdik olarak kabul edilmektedir. O dönemde belki o kabîlenin, malları ve canlarıyla cihâd etmelerine İslam'ın ihtiyacı yoktu ve onlardan böyle bir fedakârlık beklenmemişti. Ama gerektiğinde, durum o safhaya ulaştığında gerçek müminin sadâkat gösterip, cihâdın her türlüşünü yapması, onun sâdik mümin olduğunu göstermektedir.

Arapça'da; güç ve gayret sarf etmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak anlamındaki *cehd* ve *cühd* köküne bir harf eklenerek oluşan müfâ'ale kalıbının masdarı olan *cihâd* / الجهاد, aslında her türlü mücadeleyi anlatan geniş kapsamlı bir kavramdır. Râğıb el-İsfehânî, cihâdın kapsadığı mücadele alanlarını; görünen düşman, şeytan ve nefis olarak üç kategoride değerlendirmektedir²⁷⁰. Kur'ân'da, mutlak manada cihâdın bu sayılan mücadele alanlarındaki üstün gayreti ifade ettiğini söyleyebiliriz. Kur'ân'da *cihâd* kelimesi dört defa²⁷¹; *mücâhid* ismi de bir kez²⁷² geçmektedir. Malını ve canını ortaya koyarak Allah yolunda cihâd edenlere pek çok nimetin verileceği açıkça zikredilmektedir²⁷³. Başka bir âyet de, inanıp cihâd edenleri gerçek müminler olarak nitelendirmektedir²⁷⁴. Bununla birlikte, cihâdın savaş anlamında kullanıldığı âyetler vardır. Tebûk Seferi'ne katılmamak için mazeret ileri sürenlerin eleştirildiği âyette²⁷⁵ kelime bu anlamda kullanılmaktadır. Kur'ân'da savaşma anlamını ifade etmek için c-

²⁶⁹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXVI, 145-147; Vâhidî, **Esbâbü'n-Nüzûl**, s. 225; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXVIII, 140; Krş.: **Tercüme**, XX, 239; Yazır, **Hak Dîni**, VII, 214; İbn Âşûr, **Tahrîr**, XII, cüz: XXVI, 263; Mevdûdî, **Tefhîm**, V, 427 (30. dipnot); Ateş, **Çağdaş Tefsîr**, VIII, 535.

²⁷⁰ Râğıb, **Müfredât**, s. 101.

²⁷¹ Tevbe, 9/24

Hac, 22/78

Furkân, 25/52

Mumtahine, 60/1

²⁷² Nisâ, 4/95

²⁷³ Saff, 61/11-12

²⁷⁴ Enfâl, 8/74

²⁷⁵ Tevbe, 9/44

... أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ...

وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ ...

فَلَا تُطِيعُوا الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا

... إِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَاتَّبَعْتَ مَرْضَاتِي تُسِرُّونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ ...

... وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ ...

تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ ...

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَا وَتَصَرَّوْا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا ...

لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ ...

h-d kökünün türevleri kullanılmakla birlikte, bu anlam *kitâl* / قِتَالٌ²⁷⁶ ve darb / ضَرْبٌ²⁷⁷ gibi kelimelerle de dile getirilmektedir. Ancak şu bilinmelidir ki, cihâdın anlam perspektifi bu kelimelerden daha geniş yelpazeye yayılmış durumdadır. Cihâdla ilgili mekkî âyetlere baktığımızda, Kur'ân'da Hz. Peygamber (s.a.v.)'e açıkça cihâd emreden âyetlerin genel anlamda üstün gayreti işaret ettiğini söyleyebiliriz²⁷⁸. Cihâdla ilgili âyetleri anlamaya çalışırken, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in risâletinin Mekke döneminde savaş olmadığını, savaşların Medîne dönemine has olduğunu göz önünde bulundurmanın, âyetleri anlamada yardımcı bir unsur olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadîslerinde de cihâd konusu geniş bir perspektifle ele alınmakta ve bu konuyu işleyen hadîsler *kitâbu'l-cihâd*²⁷⁹, *kitâbu'l-cihâd ve's-siyer*²⁸⁰, *fezâilu'l-cihâd*²⁸¹ gibi başlıklar altında toplanmaktadır. Bu hadîslerden birinde cihâd haccetmekle²⁸², birinde de anne babaya hizmet etmekle²⁸³ eşdeğer tutulmaktadır. Yine hadîslerde *mücâhidin*; nefisine karşı cihâd eden²⁸⁴ ve hakkı söylemek sûretiyle zâlim sultana karşı cihâd eden kişi²⁸⁵ olduğu belirtilmektedir.

Kur'ân'da anlatılan Allah yolunda cihâd tabirini yukarıda ele almaya çalıştığımız âyet ve hadîsler ışığında bütüncül tarzda ele alıp değerlendirdiğimizde sadece savaşla sınırlandırmanın doğru olmayacağını, aksine hayatın bütün alanlarında azimle mücadele etmeyi kapsayacağını belirtebiliriz. Öyle ki İslâm'ı

²⁷⁶ Bakara, 2/193
Â-i İmrân, 3/167
Hac, 22/39

²⁷⁷ Muhammed, 47/4

²⁷⁸ Mevdûdî'ye göre hicrî dokuzuncu senede gerçekleştirilen Tebûk Seferi'nin ardından inen Tevbe Sûresi'nin 73. âyeti, münâfıklara karşı izlenen yumuşak politikalara bir son verilmesini istemektedir. O güne kadar enerjilerini dış düşmanla mücadeleye harcayan Müslümanlar, ilgili âyetin emriyle iç düşman olan münâfıklara karşı da yeterli derecede sert tavır ve tedbirleri almaları gerekiyordu. Bkz.: Mevdûdî, **Tefhîm**, II, 236, (82. Dipnot).

²⁷⁹ Tirmizî, **Sünen**, 21. kitâb; Ebû Dâvûd, **Sünen**, 15. kitâb; Nesâî, **es-Sünen**, 25. kitâb.

²⁸⁰ Buhârî, **Sahîh**, 56. kitâb; Müslim, **Sahîh**, 32. kitâb.

²⁸¹ Tirmizî, **Sünen**, 20. kitâb.

²⁸² Buhârî, *Cihâd*, I.

²⁸³ Buhârî, *Cihâd*, 138.

²⁸⁴ Tirmizî, *Fezâilü'l-Cihâd*, 2 (1621).

²⁸⁵ Ebû Dâvûd, *Melâhîm*, 17 (4344).

... أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةٌ عَدَلٌ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ.

tebliğe, İslâm ülkesini ve Müslümanları her türlü tehlike ve saldırılara karşı savunma, hatta gerekirse savaşımaya kadar kapsamlı bir anlamı içerdiğini görmekteyiz. Söz konusu cihâda malzeme yapılabilecek araçlar da, dönemin şartlarına göre değişiklik gösterebilmektedir.

Dolayısıyla Allah'ın âyette belirttiği sâdik insanın; gerek kendi iç dünyasında nefsinin meşrû olmayan isteklerine karşı, gerek kendisi dışında bedensel, zihinsel ve ruhsal sağlığı hedef alan bütün zararlı akım ve oluşumlara karşı duyarsız kalmadan ilmî ve kültürel birikimleri ölçüsünde mücadele eden kişi anlamına geldiğini düşünmek hatalı olmasa gerektir. Sâdik insan neslinin millî, ahlâkî ve dinî değerlerle eğitimi için veya vatan savunması yolunda orduların donanım kazanması için gerekli maddî destekten kaçınmayarak cihâd eden insandır. İşte günümüzün îmânlı insanların, îmândaki samîmiyetlerinin bir göstergesi olarak toplumun sorunlarını iyileştirme mücâhedesine sarılmaları gerekmektedir. Onları Allah'ın sâdik kulları yapacak olan davranışlar bunlardır.

e) Fakirliğin ve Hicretin Zorluklarına Katlananlar

Kur'ân-ı Kerîm bir grup müslümandan *sâdiklar* diye söz etmektedir. Bazı özelliklerinin yanı sıra, bu grubun en belirgin özelliğinin *fakir muhâcirler* olmasıdır. İlgili âyet Haşr Sûresi'nde geçtiği için, öncelikle bu sûrenin genel olarak işlediği konuya değinilecek, sonra fakir muhâcirlerin diğer özelliklerinden söz edilecektir.

Kısaca belirtmek gerekirse Haşr Sûresi, hicretin dördüncü senesinde Medîne'deki Benî Nadîr Yahûdilerinin Hz. Peygamber (s.a.v.)'i hedef alan ancak başarısız suikast planları sonucu, müslümanlar tarafından yapılan karşı saldırıda kuşatılıp yurtlarından sürülmelerini ve ardından gelişen olayları anlatmaktadır²⁸⁶. Sûrenin başında hiç beklemedikleri halde evlerinden, yurtlarından, güçlü kalelerinden sürülen Yahûdî kabilesinin yenilgisinin ve Müslümanların zaferinin Allah'ın izni ve yardımıyla olduğu²⁸⁷ hatırlatıldıktan sonra, bunlardan geriye kalan malların paylaşımını düzenleyen âyetler gelmektedir²⁸⁸. İlgili âyetler onların

²⁸⁶ Benî Nadîr Yahûdileri'nin Medîne'den sürülmeleri ile ilgili bkz.: İbn Hişâm, **Sîret**, III, 199-213; Muhammed Hamîdullah (v. 2002), **Hz. Peygamber'in Savaşları**, (Çev.: Salih Tuğ), Yağmur Yayınları, İstanbul, 1962, s. 143-146.

²⁸⁷ Haşr, 59/1-6

²⁸⁸ Haşr, 59/7-10

... هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا ...
مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ ...

mallarını Allah'a, Peygamber'ine ve bu tür malların hep zenginler arasında dolaşmaması için Hz. Peygamber (s.a.v.)'in akrabaları, yetimler, yoksullar ve yolcular arasında paylaşılmasını emretmektedir. Yine bu malların sâdik olarak nitelenen fakir muhâcirlere, onlara yardım eden Ensâr'a ve sonraki nesillere verilmesi istenmektedir²⁸⁹.

Üzerinde durduğumuz âyet, sûrenin sekizinci âyeti olup meâlen şu şekildedir:

“(Düşmandan aldığınız mallar) Allah'ın lütfu ve rızasını kazanma arzularından ve Allah'a ve Peygamber'ine yardım ettiklerinden dolayı yurtlarından çıkarılan ve mallarından edilen fakir muhâcirlere de verilir. İşte onlar sâdik kimselerdir.”²⁹⁰

Fakir muhâcirlerin sâdik olarak nitelenmelerine neden olan davranışlar önemlidir. Onların îmânlarının tezâhürü ve üstün fedakârlıkları, aslında dinlerindeki sadâkatlerinin göstergesidir. Nadîroğulları'nın yurtlarından zorla sürülmelerine karşılık, muhâcirlerin müşrik baskısı sonucu yurtlarından sırf Allah'ın rızasını amaçlayarak ayrılmaları ve önceden fakir değilken malsız mülksüz kalıp fakirliğe maruz kalmaları övünç vesîlesi olarak anlatılmaktadır. Yaşadığı yerde rahat yüzü görmeyen müslümanların Allah için, O'nun yolunda evlerini terk ederek hicret etmeleri, yeryüzünün geniş olduğu, onlara bereket ve genişlik verileceği başka âyetlerde de anlatılmakta ve inananlar için bir çıkış yolu sunulmaktadır²⁹¹. Bu durumdaki fakir muhâcirlerin oturup mazeret üretmektense, Allah'ın dinine ve Peygamber'ine destek olmaları ayrı bir öneme sahiptir. Zaten başka âyetlerde

²⁸⁹ İslam Hukûku terminolojisinde, genelde Müslüman ordulardan korktuğu için savaşmaksızın kaçan küfür ehlinin geride bıraktığı mallar *fey'* olarak adlandırılmaktadır. Bu mallar ve diğer ganîmet türü malların paylaşılmasını düzenleyen âyetler daha önce nâzil olan Enfâl Sûresi'nde yer almaktadır:

Enfâl, 8/1

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ...

Enfâl, 8/41

وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ ...

Ayrıca Bkz.: Yazır, **Kâmûs**, I, 453-454; Mustafa Fayda, “FEY”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XII, İstanbul, 1995, 511-513; Remzi Kaya, “Kur'ân-ı Kerim'de Fey Gelirleri ve Dağılımı”, **U.Ü.İ.F.D.**, sayı: II, cilt: X, 2001, Bursa, s. 67-86.

²⁹⁰ Haşr, 59/8

لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ

²⁹¹ Nisâ, 4/97

... قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا

Nisâ, 4/100

وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَافَعًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ...

Allah'ın dinine yardım edenlere Allah'ın da yardım edeceği²⁹² ve asla mağlup olmayacakları belirtilmektedir²⁹³. İşte bu vasıflara sahip olanların sâdik oldukları zikredilmektedir.

Anlaşılan o ki muhâcirler, hicret ederek ve cihâda katılarak, sözlerini fiilen ispat edenler, doğruluk ve sadâkatta ileride olanlardır. Allah'a ve Peygamber'ine karşı sadâkatlerini ortaya koyanlardır. Katâde, bir sözünde bu insanların hâlini şu şekilde tasvîr etmektedir:

"Bu muhâcirler, yurtlarını ve mallarını, ailelerini ve aşîretlerini terk edip Allah ve Resûlünü sevdikleri için yola çıktılar. Şiddetli sıkıntılar içinde olmalarına rağmen İslâm'ı seçtiler. Bize anlatıldığına göre öyleleri vardı ki, açlıktan belini tutması için karınlarına taş bağlıyorlardı. Ve yine öyleleri vardı ki, kış günlerinde üzerinde elbisesi olmadığı için kuytu-çukur yerlerde yatıyorlardı."²⁹⁴

Bu ifadelerden, onların, bütün çetin şartlara rağmen dinde sebât ve zorluklara mukâvemet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Sıdk kökünün anlamlarından olan güç ve istikâmet üzere olma hâlini muhâcirlerin bu durumlarında görmekteyiz.

Netîce olarak şunu söylemek istiyoruz: Allah yolunda karşılaşılan her türlü zorluk, eğer O'nun rızası amaçlanırsa tahammülü mümkün hâle gelmektedir. Allah hicret etmek zorunda kalanları bu özellikleriyle tanıtmakta, onlara öncelik vermekte ve onları sâdiklar sınıfına katmaktadır. Günümüz müslümanları da İslâm'ı yaşama ve yaşatma yolunda karşılaşılan zorlukların her türlüüne katlanmalı, gerekirse Allah rızası için hicreti bile göze almalıdırlar. Âyette anlatılan zorlukların bugün başka türleri ile karşılaşılması doğaldır. Bu tür sıkıntılar, her dönemde değişiklik arz edecektir. Zorluklar karşısında sadâkat göstermekle, Allah'ın övdüğü kullardan olmak mümkündür.

2. Sıddîklar

Kur'ân-ı Kerîm'in örnek gösterdiği üstün vasıflardan birisi de, sıdk kökünden türeyen *sıddîklıktır*. Sıddîk; sıdkı âdet edinmiş kimseye verilen isimdir. Çok şarap

²⁹² Muhammed, 47/7

²⁹³ Âl-i İmrân, 3/160

²⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVII, 43.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللَّهَ يَنصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ
إِن يَنْصُرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ

içene *himmîr* / *الْحَمِيرُ*, çok sarhoş olana *sikkîr* / *السَّكِيرُ* çok içecek içene *şirrib* / *الشَّرِيبُ* dendiği gibi, bir fiil bir insanın adeta özdeşleştiği bir niteliği olursa, kişi o fiille vasıflandırılır²⁹⁵.

Sıddîk kelimesinin en yaygın anlamının “Ağzından çıkan kalben ve fiilen tahakkuk ettiren kişi”²⁹⁶ olduğu söylene de, onu tek bir manada Türkçe’ye çevirmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü sıdk kökünün birden fazla manaya sahip olması, bu mübâlağa ismini de birden fazla anlama sahip yapmaktadır. Sıdk kökündeki doğru sözlülüğü ölçü aldığımızda, sıddîk; daima doğru söyleyen, hiç yalan konuşmayan anlamı taşımaktadır. Kur’ân’da buna işaret eden âyet de vardır. Eski hapishane arkadaşının, kralın gördüğü rüyâyı yorumlamasını isterken Hz. Yusuf’a “Yusuf! Ey doğru sözlü kişi!...”²⁹⁷ şeklinde seslenmesi, onun hiç yalan söylememe özelliğine işaret ettiğini düşündürmektedir.

İleride üzerinde duracağımız gibi, Kur’ân’da *sıddîk nebî* ifadesiyle Hz. İbrâhîm²⁹⁸ ve Hz. İdrîs’in²⁹⁹ bu üstün vasfın temsilcileri olduğu vurgulanmaktadır. Bu iki âyetten yola çıkarak, sıddîkiyyet vasfının sadece peygamberlere ait olduğu da söylenemez. Çünkü diğer âyetlerle beraber değerlendirdiğimizde, bunun bütün müminler için kullanılabilecek bir vasıf olduğunu belirtmeliyiz. Bununla ilgili bir âyette³⁰⁰ ifade edildiği gibi sıddîk, Allah’a ve Resûlüne şüphesiz îmân eden kişi anlamına gelmektedir. Bu durumda da sıdk kökündeki doğrulama, kabul etme manasının ön plana çıktığını görmekteyiz. Nitekim bu manadan hareketle bir tanım yapan Fahreddin Râzî’ye göre sıddîk kişi; îmân etmede başkalarından daha önce olan ve îmânı başkalarına örnek olan kimsedir³⁰¹. Kuşeyrî ise, sıddîki doğruluk ve dürüstlükten mübâlağa ismi sayarak, içi ve dışı bir olana bu ismi uygun görmektedir³⁰². Bu tarife göre de sıdk kökündeki samîmiyyet, iyi niyet ve iç ile dışın mutâbık olması manaları öne çıkmaktadır.

²⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 172; Krş.: *Tercüme*, VIII, 147-148.

²⁹⁶ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 89.

²⁹⁷ Yusuf, 12/46

²⁹⁸ Meryem, 19/41

²⁹⁹ Meryem, 19/56

³⁰⁰ Hadîd, 57/19

³⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 174; Krş.: *Tercüme*, VIII, 150.

³⁰² Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (v. 456/1072), *Tefsîru'l-Kuşeyrî/Letâifu'l-İşârât*, (Thk.: Saîd Kuteyfe), el-Mektebetü't-Tevfikîyye, yrs., trs., VI, 110.

يُوسُفُ أَيُّهَا الصَّادِقُ أَفْتِنَا فِي سَبْعِ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ...
وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِذْ كَانَ صَادِقًا نَبِيًّا
وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِذْ كَانَ صَادِقًا نَبِيًّا
وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ...

Kur'ân'da siddîkların vasıflarının açıkça zikredildiği bir âyet vardır. O da meâlen şu şekildedir:

“Allah’a ve Resûlü’ne îmân edenler, işte onlar siddîklardır ve Rableri katında şehîd konumundadırlar. Onların nûrları ve mükâfatları vardır. İnkâr edenler ve âyetlerimizi yalanlayanlar, onlar cehennemlikler.”³⁰³

Bu âyetin yer aldığı Hadîd Sûresi incelendiğinde, Allah ve Resûlü’ne îmân ile infâk, karz-ı hasen ve tasadduk beraber zikredilerek bunların önemi anlatıldığı görülmektedir. Ayrıca müminlerle münâfıkların durumlarına dikkat çekilmektedir. İncelediğimiz âyette ise, müminlerle kâfirlerin Allah katındaki konumlarını görmekteyiz. Bu âyete göre siddîk; tasdîkteki üstünlüğü ifade etmektedir. Onlar Allah’a ve Peygamberine gereği gibi îmân edenlerdir³⁰⁴. Âyetin devamına baktığımızda buradaki siddîkın; küfredenlerle tekzîb edenlerin karşıtı olduğunu söyleyebiliriz.

İbn Abbâs bu âyetteki siddîkları *muvaahhidler* manasında ele alarak Allah’ı bir tanıyan ve O’na îmân hususunda şirke düşmeyen herkesin siddîk olduğunu söylemektedir³⁰⁵. Siddîkın genel manada bütün müminleri kapsamadığı, özel bazı insanları ifade ettiği görüşünde olanlar da vardır. Mukâtil b. Süleyman bunlardan biridir. O, siddîkın yine îmân ve tasdîk yönünü öne çıkarmakta, sadece, peygamberleri ilk tasdîk edenlerin siddîk olabileceğini vurgulamaktadır³⁰⁶. Buna göre Mukâtil b. Süleyman her dinin siddîklarının, o dinin peygamberlerine ilk inananlar olduğunu, İslâm’ın siddîklarının ise ilk Müslüman olan sekiz kişi olduğunu kabul etmektedir³⁰⁷.

Siddîkliği bütün müminler için uygun görenler ve görmeyenler olmak üzere iki farklı anlayış ortaya çıkmaktadır. İki görüş sahipleri de, bu vasfı elde etmede îmânı ön planda tutmaktadırlar. Hadîd Sûresi’nin 19. âyetini de göz önüne alarak

³⁰³ Hadîd, 57/19. Âyet metni yukarıdaki dipnotta verilmektedir.

³⁰⁴ Zeccâc, **Meâni’l-Kur’ân**, V, 100.

³⁰⁵ Râzî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XXIX, 231; Krş.: **Tercüme**, XXI, 317.

³⁰⁶ Ğâfir, 40/28 ... وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ...

³⁰⁷ Mukâtil, **Tefsîr**, I, 240; Râzî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XXIX, 231; Krş.: **Tercüme**, XXI, 317.

Mukâtil b. Süleyman’a göre İslâm’ı ilk kabul eden sekiz siddîkın isimleri şu şekildedir: Ebu Bekir es-Siddîk, Ali b. Ebî Tâlib, Zeyd b. Hârîse, Osman b. Afvân, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Sa’d b. Ebî Vakkâs, Hamza b. Abdilmuttalib.

sıddîkliği bütün inananlara yaydığımızda, bizce, aynı zamanda ilk îmân edenleri de içine alan bir şemsiye açılmış olmaktadır³⁰⁸.

Bu âyete göre, Allah katında sıddîklarla aynı konumda görülen bir grup daha vardır ki, o da şühedâ olup, *şehîd* / الشَّهِيد 'in çoğuludur. Şehîd kelimesi, şahid anlamında görüp gözeten kişiyi ifade ettiği gibi, meşhûd anlamında, yani görülen manasına da gelmektedir. Yine aynı kelime, Allah yolunda öldürülen kişi anlamında da kullanılmaktadır³⁰⁹. İlgili âyette sıddîklarla şehîdlerin aynı veya farklı anlamlara gelip gelmedikleri konusu tartışmalıdır. Bu tartışma da, âyetin hangi kelimesi üzerinde vakıf yapılacağıının net olmamasından kaynaklanmaktadır. Sıddîk kelimesinde durulduğunda vâv harfi ile yeni bir cümle başlamış olmakta ve şühedâ kelimesi de farklı bir grubu ifade etmektedir. Eğer Rabbihim / رَبِّهِمْ kelimesi üzerinde durulursa, şühedânın sıddîklar ile aynı olduğu manası anlaşılmaktadır³¹⁰. Biz bu tartışmalara fazla yer vermeden şühedânın anlamı üzerinde yoğunlaşmak istiyoruz:

Biz, yukarıda zikrettiğimiz şehîd kelimesinin sonuncu anlamından başlamak istiyoruz: Şehîdin Allah yolunda öldürülen kişi olarak kabul edilmesi ve vakfın Rabbihim / رَبِّهِمْ kelimesi üzerinde yapılması durumunda îmân edenlerin hem şehîd, hem de sıddîk sayıldıkları görülecektir. Bu şekildeki bir yaklaşımı mümkün görmekle birlikte, ele aldığımız âyetteki şühedâ kelimesine görüp gözetme anlamı vermek daha isâbetli görünmektedir. Bu durumda, sıddîkların hem dünyada, hem de âhirette birbirlerinin ve amellerinin şâhitleri oldukları düşünülebilmektedir. Bu düşüncemizi destekleyen bir âyet, âhirette herkesin bir şâhidi olacağını bildirmekte³¹¹; bazı âyetler de şâhitliğin Allah için ayakta tutulmasını³¹² istemektedir³¹³.

Sıddîklarla şühedâ arasındaki ilişkiyi ifade eden bir inceliğin de, onların hiç yalan söylememe özelliğine sahip olmalarında yattığını belirtebiliriz. Doğru söyleyeceğinden kesinlikle emîn olunan kişiler şâhitlik yaparlar. İlerleyen konularda sıddîk-şehîd ilişkisine tekrar değineceğimizden bu kadarla yetinmek istiyoruz.

³⁰⁸ Mâverdî, **Nüket**, V, 479; Yazır, **Hak Dîni**, VII, 430.

³⁰⁹ Halîl, **Ayn**, III, 397-398; İbn Manzûr, **Lisân**, III, 238-243; Asım, **Kâmûs**, I, 630-631.

³¹⁰ İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, VII, 306; İbn Âşûr, **Tahrîr**, XIII, cüz: XXVII, 396-397; Karaman ve Ekip, **Kur'ân Yolu**, V, 247.

³¹¹ Kâf, 50/21

³¹² Mâide, 5/8

Nisâ, 4/135

³¹³ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXIX, 232; Krş.: **Tercüme**, XXI, 317-318; Tabâtabâî, **Mizân**, XIX, 162-163; Karaman ve Arkadaşları, **Kur'ân Yolu**, V, 247.

Özetle belirtmemiz gerekirse; müslümanlar hem peygamberleri, hem onlara ilk inananları kendilerine örnek alıp sarsılmaz bir îmâna sahip olmak için gayret göstermelidirler. Günümüzde ve gelecekteki müminlerin tevhîdi gerçekleştirdikleri zaman, Allah'ın överek anlattığı ve ödüllendireceğini söylediği siddîklardan olabilmeleri mümkün gözükmemektedir.

a) Kur'ân'da Sıddîk Olarak Anılanlar

a1. Hz. İbrâhîm

Mekke dönemi sûrelerinden olan Meryem Sûresi'nde tevhîd inancı işlenirken, bu bağlamda mücadele eden bazı peygamberlerin kıssalarına yer verilmektedir. Hz. Zekeriyâ ve Hz. Yahyâ peygamberlerin kıssalarından sonra³¹⁴, Hz. İsâ Peygamber ve annesi Hz. Meryem'in mucize dolu kıssaları³¹⁵ Allah'ın gücünün delillerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu sûrede anlatılan üçüncü kısma Hz. İbrâhîm³¹⁶, dördüncüsü Hz. Mûsâ³¹⁷, beşincisi Hz. İsmâîl³¹⁸ ve altıncısı Hz. İdrîs³¹⁹ peygamberlerin kıssalarıdır. Meryem Sûresinde bu kıssaların zikredilmesindeki hikmet, amaç ve faydalar üzerinde durmayacak da, onların Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemin topluma tevhîd inancının ve peygamberlik müessesesinin kuvvetlice kavratılması yolunda önemli olduklarını belirtmemiz gerekmektedir. Biz bu kıssalardan Hz. İbrâhîm'le ilgili olanı üzerinde duracağız.

Hz. İbrâhîm'in kıssasının anlatılmasında özellikle müminlere yönelik mesajlar bulunmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in risâletinin ilk yıllarında (615-616) dayanılmaz bir hal alan müşrik baskıları, Müslümanları Habeşistan'a hicret etmek zorunda bırakmıştı³²⁰. Bu zorunlu göç, ashâbın kalbinde tedirginlik, hüznün ve hasret gibi duyguların dolu dolu yaşanmasına sebep olmuş ve onları bir teselliye muhtaç bırakmıştı. Söz konusu âyetler tarihte bu göçün benzerinin yaşandığını, Hz.

³¹⁴ Meryem, 19/1-15

³¹⁵ Meryem, 19/16-36

³¹⁶ Meryem, 19/41-50

³¹⁷ Meryem, 19/51-53

³¹⁸ Meryem, 19/54-55

³¹⁹ Meryem, 19/56-57

³²⁰ Muhammed b. Yesâr İbn İshâk (v. 151/768), **Sîret**, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981. s. 154-159, 194-210; Mevdûdî, **Tefhîm**, III, 187-190.

كسب بعض ذكركم رحمة ربك عبده زكريا إذ نادى ربه نداء خفياً...

وَأذْكَرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّيَدَّتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا ...

وَأذْكَرُ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِذْ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ ...

وَأذْكَرُ فِي الْكِتَابِ مُوسَى إِذْ كَانَ مُخْلِصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا

وَأذْكَرُ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِذْ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا ...

وَأذْكَرُ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِذْ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا

İbrâhîm'in hem de babası tarafından ülkesinden kovulduğunu, ama sonunda yüce bir konuma getirildiğini anlatmakla Müslümanları teselli etmiştir.

Kur'ân'ın değişik âyetlerinde insanların önderi³²¹, dosdoğru (hanîf) müslüman³²², Allah'ın dostu (halîl)³²³, yufka yürekli (halîm)³²⁴, inananların atası³²⁵, Hz. Nûh'un milletinden³²⁶, çok vefâlı³²⁷ v.b. sıfatlarla anılan Hz. İbrâhîm, inceleyeceğimiz âyette de siddîk bir peygamber³²⁸ olarak nitelendirilmektedir. Müfessirler onun siddîk oluşunu açıklarken, genellikle tasdîk anlamını öne çıkararak tereddütsüz tasdîk eden birisi olduğunu belirtmektedirler. Buna ilâveten onun siddîk oluşu, sıdk kökündeki doğru söyleme, sadâkat gösterme manalarından hareketle hiç yalan konuşmayan, devamlı doğru söyleyen ve çok sâdik insan şeklinde de açıklanmaktadır³²⁹. Bu yorumlardan birini diğerine tercih etmemizi gerektirecek bir neden olmadığından, ikisini de kabul etmek mümkündür. Çünkü Hz. İbrâhîm hem tasdîkin, hem de doğru sözlülüğün, vefâ ve sadâkatın en önemli uygulayıcılarındanıdır.

Biz Kur'ân-ı Kerîm'in genelinde Hz. İbrâhîm'le ilgili olarak anlatılanları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, onun siddîkiyyetini kısmen farklı bir açıdan değerlendirmeyi uygun görüyoruz. Bu görüşlerimizi de üç maddede toplamayı düşünüyoruz:

İlk olarak, onun siddîk olduğunu ifade eden âyetin bağlamına değinmek istiyoruz. Yüce Allah Hz. Muhammed (s.a.v.)'e "Ümmetine Hz. İbrâhîm'in siddîk bir nebî olduğunu da hatırlat"³³⁰ dedikten sonra, adeta onun bu sıfatla anılmasının bir göstergesi olarak, babası Âzer ile aralarında geçen bir diyaloga yer vermektedir. Bu karşılıklı konuşma dikkatle incelendiğinde, Allah'a inanan biri ile putlara tapan birinin ciddi biçimde tartıştıkları görülmektedir. Tevhîd mücadelesi veren bir peygamber,

³²¹ Bakara, 2/124

³²² Âl-i İmrân, 3/67

³²³ Nisâ, 4/125

³²⁴ Tevbe, 9/114

³²⁵ Hac, 22/78

³²⁶ Saffât, 37/83

³²⁷ Necm, 53/37

³²⁸ Meryem, 19/41

³²⁹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XVI, 103; Zemahşerî, **Keşşâf**, II, 510; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXI, 223; Krş.: **Tercüme**, XV, 354-355; Tabresî, **Mecmeu'l-Beyân**, VI, 516; Alûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XVI, 95-96; İbn Aşûr, **Tahrîr**, VIII, cüz: XVI, 112.

³³⁰ Meryem, 19/41

وَإِذِ اتَّبَعَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبَّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاتَمَّهَنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ...
مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ...
... مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَأَتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ حَلِيلًا ...
وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا ...
... مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ ...
سَلَامٌ عَلَىٰ نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ ...
وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَىٰ
وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا

putperest babasına karşı hem şefkatle “*Babacığım!*” diye hitap etmekte, hem de Rabbinden verilen bir bilgi sayesinde, onların ilâhlarının işe yaramazlığını bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Tartışmanın dozu gittikçe artmakta ve bir babanın hiç duymak istemese de şeytana tapması yüzünden bir gün mutlaka azaba çarptırılacağı gerçeği, hem de ciğerpâresi tarafından yüzüne karşı söylenmektedir. Bu gerçekleri dile getiren Hz. İbrâhîm’in, babasından çok sert bir tepki aldığını görmekteyiz. “*Seni taşa tutarım, beni terket, git*”³³¹ ifadelerine maruz kalan Hz. İbrâhîm, gözden düşeceğini ve babası tarafından reddedileceğini muhtemelen göze almış olmalıdır. Âyetlerde anlatıldığına göre, bu tartışmanın sonu baba diyârından kovulmakla sonuçlanmaktadır³³². Bu diyalogda yaşananlar ve olayların gelişimi, siddîk kelimesinin semantik değerini göstermesi yönünden oldukça önemli bir yere sahiptir. Hz. İbrâhîm sadece babasına karşı değil, tüm müşriklere karşı tevhîdi savunup mücadelesini verirken, son derece kararlı bir kahraman olarak tasvîr edilmektedir. Sevdiklerinden ve yurdundan ayrılıp sürgüne mahkûm edilse de o, dinine tamamen sâdik kalan, Allah’a îmânı güçle dolu, korkusuz birisidir. Sıdk kökünün anlamları arasında ifade ettiğimiz gibi bütün kemâl sıfatları bünyesinde barındıran ve eğilmez, bükülmez, sert mızrağı andıran yapısıyla Hz. İbrâhîm siddîk ismini almaya tam anlamıyla hak sahibi bir kişidir³³³. Yine, bu anlatılanlara paralel olarak, Hz. İbrâhîm’in gerek sevdiklerinden ve ülkesinden ayrılırken³³⁴, gerek ateşe atılırken³³⁵ ve gerekse bir takım imtihânlara³³⁶ maruz kalırken gösterdiği sabır ve metânet de eklendiğinde onun siddîk oluşunda güç, dayanıklılık ve sebât gibi anlamların öne çıkması gerektiğini daha rahat söyleyebiliriz.

³³¹ Âyetteki *لَأُحِثِّكَ* ifadesi “*seni taşlarım*” şeklinde tercüme edilmekle birlikte, onu Türkçe’de ifade edilen “*Ağzıma geleni sayarım*”, “*Çok kötü söylerim*”, “*Kalbini kırarım*” gibi cümlelerle çevirmek de mümkündür. Bu ifade ayrıca, aşırı kızgınlık ve öfke anında, yaşça büyüklerin küçüklere söylediği “*Ayağımın altında çiğnerim*”, “*Elimin tersiyle tokatlarım*” vb. sözlerle de Türkçe olarak ifade edilebilir. Yine âyette geçen *اهجرن* ifadesinin de, öfke neticesinde söylenen “*Defol git!*”, “*Gözüm görmesin*”, “*Cehennemine dibine kadar yolun var*”, “*Düş yakamdan*” gibi cümlelerle aynı anlama geldiğini söyleyebiliriz. Aynı âyetin tercümesi için ayrıca bkz.: Mustafa Öztürk, **Kur’ân-ı Kerîm Meâlî/Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri**, Otto, Ankara, 2008.

³³² Meryem, 19/42-49 *إِذْ قَالَ لِأَيُّهَا يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا...*

³³³ Ayrıca bkz.: İzutsu, **Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, s. 135-136.

³³⁴ Ankebût, 29/26

³³⁵ Enbiyâ, 21/68

Ankebût, 29/24

Saffât, 37/97

³³⁶ Bakara, 2/124

Saffât, 37/103

فَأَمِّنْ لَهُ لَوْطُ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي ...
قَالُوا حَرْقُوهُ وَأَنْصُرُوا آلَهُتِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ
فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ ...
قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْفُوهُ فِي الْجَحِيمِ
وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّتْهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ...
فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ

H. İbrâhîm'in siddîk oluşunun ikinci yönü de onun sözüne sâdık, vaadini yerine getiren birisi olmasıdır. Çünkü o, bu konuya çok özen göstermekte ve öncelikle Rabbine verdiği sözlere karşı çok sâdık davranmaktaydı. Evlâdını kurban etmekte olduğunu rüyâsında görünce, bunu derhal yerine getirilmesi gereken bir emir olarak algılayıp gerçekleştirmeye çalışmıştır. Baba-oğulun bu büyük imtihân karşısındaki sabır ve teslîmiyetleri, onların *muhsin* sıfatıyla anılmalarını sağlamıştır³³⁷. Ayrıca Hz. İbrâhîm'in yukarıda geçen ateşli diyalogunun sonunda babası için Allah'tan af dileyeceğini söylemiş³³⁸ ve bunu gerçekleştirmiş olması da sözüne olan sadâkatini göstermektedir. Çünkü o çok vefâlı bir insandır³³⁹.

H. İbrâhîm'in siddîk oluşu onun çok doğru söyleyen, hiç yalan konuşmayan birisi olduğunu da ifade edebilir. Sıdk kökünün dilsel yönünden hareketle bu kanıya varmak yanlış bir yol olmasa gerekir. O, bir peygamber olarak kesinlikle doğru konuşmaktaydı. Ancak bu durumda bir sorunla karşılaşmaktayız: Bir hadîste hayatında üç defa yalana başvurduğu ifade edilen birisi³⁴⁰, nasıl olup da siddîk sayılmaktadır? Ya bu hadîste bir sıhhat sorunundan, ya da siddîk sözcüğünün yanlış anlaşıldığından söz etmek gerekecektir. Eğer hadîsin senedinde veya metninde bir sıkıntı yok ise; konuştuğu vakit sözlerinin çoğu doğru, azı yalan olabilen kimselere mi siddîk denmektedir? Oysa biz siddîk sıfatını asla yalan konuşmayan kişilere verildiğini düşünüyorduk.

Bu sorulara tefsîrlerde cevaplar verilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Hadîs hakkında değerlendirme yapan Râzî, sıhhatle ilgili bir açıklamaya girmeyerek, burada anlatılanların yalan sayılmayacağı üzerinde durmaktadır. Râzî'ye göre Hz. İbrâhîm ve diğer peygamberlerin bu tarz ifadeleri³⁴¹ yalan değil ta'rîz³⁴² kapsamında değerlendirilmelidir. Zaten Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ta'rizli ifadelerin insanı yalandan kurtaracak bir genişlik olduğuna ilişkin bir ifadesi de mevcuttur³⁴³. Aksi

³³⁷ Saffât, 37/103-105

³³⁸ Meryem, 19/47

³³⁹ Necm, 53/37

³⁴⁰ Buhârî, *Enbiya*, 8; *Büyû*, 100; *Nikâh*, 12; *İkrâm*, 6; Müslim, *Fezâil*, 154 (2371); Ebû Dâvûd, *Talak*, 15-16 (2212); Tirmîzî, *Tefsîr*, 21 (3165).

³⁴¹ Enbiyâ, 21/61-62

Saffât, 37/87-90

³⁴² Çalışmamızın "Bazı Durumlarda Yalan Söylenmesi Meselesi" başlığı altında bu konuya değineceğimizden oraya müracaat edilebilir.

³⁴³ Buhârî, *Edeb*, 116

...إِنَّا كَذَبْنَا نَجْرِي الْمُحْسِنِينَ
قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا
وَأَبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى

... لم يكذب إبراهيم عليه السلام إلا ثلاث كذبات...
... قَالَ تَلُّ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطَلِقُونَ
... فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ

... إِنْ فِي الْمُعَارَضَةِ لِمُدْوَحَةٍ عَنِ الْكَذِبِ.

takdirde onlara yalan isnad edenlerin zındık olduklarını bilmek gerekir³⁴⁴. Bazı âlimler de böyle durumlarda söylenen sözleri tevriye kapsamında değerlendirmenin daha doğru olacağını ifade etmektedirler³⁴⁵. Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî de tefsîrinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivâyet edilen sözün sened yönüyle sağlamlığına rağmen, metin ve muhteva itibariyle zayıf ve güvensiz olduğu kanaatini delillerle göstermekte ve Hz. İbrâhîm'in hiç yalan söylemediğini bildirmektedir.³⁴⁶

Sonuç olarak sıddîk sıfatı Hz. İbrâhîm için doğru sözlülüğü, sadâkati, sabrı, gücü, ciddiyeti ve metâneti ifade etmektedir³⁴⁷.

a2. Hz. İdrîs

Kur'ân-ı Kerîm'in sıddîk vasfına lâayık gördüğü şahıslardan birisi de Hz. İdrîs Peygamber'dir. Kur'ân'da iki sûrede Hz. İdrîs'ten söz edilmektedir. Bunlardan birincisi Meryem Sûresi'nde olup meâlen şöyledir: “*Ey Muhammed! Kitapta İdrîs'ten de bahset. Muhakkak ki o sıddîk bir peygamber idi. Biz onu yüce bir mekâna yükselttik*”³⁴⁸. Allah'ın nimet verdiği bazı peygamberlerin, Rahmân'ın âyetleri okunduğunda ağlayarak secde ettikleri bu âyetin devamında belirtilmektedir. İşte Hz. İdrîs, âyette zikredilen Âdem zürriyyetinden bir peygamberdir³⁴⁹. Hz. İdrîs'ten söz edilen ikinci sûre Enbiyâ Sûresi'dir. Burada Hz. İdrîs'in; Hz. İsmâîl ve Hz. Zülkifl ile birlikte anılarak, *sabırlılardan* ve Allah'ın rahmetine nâil olmuş *sâlihlerden* kabul edildiklerini görmekteyiz³⁵⁰.

Kaynaklar Hz. İdrîs'in hayatı hakkında detaylı bilgilere yer vermemektedirler. Böyle olsa da, Kur'ân'dan onun sıddîk, sâlih, sabırlı, yüce makamlara ulaştırılmış ve ağlaya ağlaya secdelere kapanan bir peygamber olduğunu öğrenebiliyoruz. Hz. İdrîs'in sıddîk bir nebî oluşu, tefsîrlerde bilgi olarak pek karşılık görmemektedir.

³⁴⁴ Râzî, **Mefâtihul-Gayb**, XXII, 184-186; Krş.: **Tercüme**, XVI, 166-168.

³⁴⁵ Çalışmamızın “Bazı Durumlarda Yalan Söylenmesi Meselesi” başlığı altında bu konuya değineceğimizden oraya müracaat edilebilir.

³⁴⁶ Mevdûdî, **Tefhîm**, III, 285-286 (60. dipnot).

³⁴⁷ Ayrıca bkz.: Hüseyin Yaşar, “Abraham Im Koran”, **Amt und Gemeinde Theologisches Fachblatt**, 53. Jahrgang, Heft 11/12, November/December 2002, Herausgegeben vom Bischof der Evangelischen Kirche A.B., Österreich (Avusturya).

Ömer Faruk Harman, “İBRAHİM”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXI, 266-272.

³⁴⁸ Meryem, 19/56-57

³⁴⁹ Meryem, 19/58

³⁵⁰ Enbiyâ, 21/85-86

وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيْسَ إِتْمَهُ كَانَ صِدْقًا نَبِيًّا وَرَفَعْنَا مَكَانًا عَلِيًّا
أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ ...
وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيْسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ

Bunun yanında, tefsîrler onun isminin hangi kökten türediği, onun yükseltildiği yüce makamın gökler olup olmadığı, orada ölümsüzleştiği gibi gizemli konulara daha çok yer vermektedirler³⁵¹. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mi'râc hâdisesiyle ilgili olarak uzunca bir hadîste Hz. İdrîs'ten bahsetmesi ve onunla dördüncü kat semâda karşılaşması, onun ulvî bir mekâna/makama yükseltilmesi ile ilgili yorumların şekillenmesinde büyük katkısı vardır³⁵².

İdrîs kelimesinin kökeni ile ilgili değişik görüşler, onun kimliği hakkındaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Buna göre İdrîs isminin Arapça'da *ders* kökünden türediğini düşünenler, onun Allah'ın kitabını çok okuyup inceleyerek etrafına açıklayan biri olduğu sonucuna varmaktadırlar. Bundan başka bazı görüş sahipleri de, İdrîs isminin aslında *Hermes*'ten dönüşmüş olduğunu ve tarihte adı geçen Hermes'ül-Herâmîs, Bâbilli Hermes ve Mısırlı Hermes olmak üzere üç Hermes'ten en baştaki kişi olduğunu düşünmektedirler. Onlara göre Hz. İdrîs, gökler ve tıp hakkında çokça bilgiye sahip olup insanlara öğreten, harfleri ve yazıyı icad eden, giyinmeyi öğreten ve ibadet için ilk defa evler yapan bir kişi olarak kabul edilmektedir³⁵³.

Hz. İdrîs'in sıddîk oluşunu sadece bir manayla açıklamak yerine, sıdk kökünün ihtivâ ettiği bütün manaları kapsayacak şekilde bir tanım getirilmelidir. Dolayısıyla o, hem doğruluğu, dürüstlüğü, hem de tasdîki ile Allah indinde önemli bir payeye sahiptir. Zorluklar karşısında ruhî bunalımlar yaşayan günümüzün stresli insanlarına Hz. İdrîs'in sabrını; toplumsal ilişkilerde maddeyi ve menfaati önde tutma eğiliminin gün geçtikçe arttığı Müslüman toplumlara onun sâlih oluşunu ve iç dünyasındaki derinliğini ifade eden ağılaya ağılaya secdeye kapanan biri oluşunu örnek olarak sunmak daha yararlı olacaktır.

³⁵¹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XVI, 110-112; Mâverdî, **Nüket**, III, 377-378; Zemaşşerî, **Keşşâf**, II, 513; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXI, 233; Krş.: **Tercüme**, XV, 372; Kurtubî, **el-Câmi'**, XVII, 117-119; İbn Âşûr, **Tahrîr**, VIII, cüz: 16, 130-131; Tabâtabâî, **Mizân**, XIV, 66-73.

³⁵² Buhârî, **Salât**, I; Enbiyâ, 4, 5; Müslim, **İmân**, 259, 263, 264.

... فَذُ أُتِيتُ بِالْبِرَاقِ ... فَإِذَا أَنَا بِإِدْرِيسَ. فَرَحَّبَ وَدَعَانِ بِخَيْرٍ. قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ. وَرَفَعْنَا مَكَانًا عَلِيًّا...

³⁵³ Ömer Faruk Harman, "İDRİS", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXI, 478-480; Yoram Erder, "The Origin of the Name İdrîs in the Qur'an: A Study of the Influence of Qumran Literature on Early Islam", **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 49, No. 4., The University of Chicago Pres., Oct., 1990, s. 339-350.

a3. Hz. Yûsuf

Kur'ân-ı Kerîm'de kendisinden siddîk sıfatıyla bahsedilen şahıslardan birinin de Hz. Yûsuf (a.s.) olduğunu görüyoruz. Yûsuf Sûresi'nde ona, eski hapisane arkadaşı tarafından bu isimle hitâb edilmektedir. Âyette geçen *es-siddîk* kelimesinin, Hz. Yûsuf'un hangi yönünü yansıttığı açık değildir. Bunu daha iyi anlamak için, onun hapisane hayatını bilmemizde fayda vardır.

Yine, Kur'ân âyetlerine müracaat ederek öğrendiğimize göre Hz. Yûsuf, Mısır kralının karısının ahlâksız teklîfini reddetmesi üzerine kendisini şer tuzağının içinde bulmuştur³⁵⁴. Durum krala aksedince, delîller Hz. Yûsuf'un doğru söylediğini ortaya koymuştur³⁵⁵. Ancak, yine de zindana atılmaktan kurtulamamıştır³⁵⁶. Hz. Yûsuf hapse atılırken, onunla aynı kaderi paylaşan iki genç daha vardı. Bu gençler, zindanda kaldıkları süre içinde, gördükleri rüyâlarını zaman zaman arkadaşları Yûsuf'la paylaşmakta ve yorum istemekteydiler³⁵⁷. Hz. Yûsuf hapisanedeki arkadaşlarına sadece rüyâ te'vîl etmekle kalmamış, aynı zamanda onlara nasihatlerde bulunarak Allah hakkında bilgiler vermiştir³⁵⁸. Hz. Yûsuf'un te'vîl ettiği rüyâlar genellikle aynen çıkmaktaydı. Hatta yorumladığı bir rüyâdan sonra, gençlerden biri öldürülmüş, biri de kralın hizmetçisi olmuştur. Kralın hizmetinde bulunacak arkadaşına, hapisten ayrılırken bir tembihte bulunan Yûsuf, kralın yanına girip çıkarken kendisinden bahsetmesini istemişti. Ne var ki, arkadaşı bunu unutunca Hz. Yûsuf zindanda birkaç yıl daha fazla yatmak zorunda kalmıştı³⁵⁹. Neden sonra, kral bir rüya görmüş ve bu rüyâya hiç kimse tatmîn edici yorumlar getirememişti. Bunun üzerine eski zindan arkadaşı, Hz Yûsuf'u hatırlamış ve ona hitâben *"Yusuf! Ey Siddîk! Bize yedi zayıf sığır tarafından yenilen, yedi semiz sığırın; yedi yeşil başak ve yedi kuru başağın açıklamasını yap ki, ben de bunu insanlara bildireyim. Böylece seni öğrenmiş olsunlar"*³⁶⁰ diyerek kralın rüyâsını anlatmıştı.

Hz. Yûsuf'un hayatındaki bu kesitten anladığımıza göre, onun rüyâ yorumlarının daha önce doğru çıktığını bilen arkadaşı, *"Ey doğru sözlü kişi!..."*

354 Yûsuf, 12/23

355 Yûsuf, 12/27-29

356 Yûsuf, 12/33

357 Yûsuf, 12/36

358 Yûsuf, 12/38-40

359 Yûsuf, 12/42

360 Yûsuf, 12/46

وَرَأَوْدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ...
... فَلَمَّا رَأَى قَمِيصَهُ قَدْ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ ...
قَالَ رَبِّ السَّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ...
وَدَخَلَ مَعَهُ السَّجْنَ فَتَيَانٍ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا...
وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ .
... الشَّيْطَانُ ذَكَرَ رَبِّهِ فَلَيْتَ فِي السَّجْنِ بَضْعَ سِنِينَ
يُوسُفُ أَيُّهَا الصَّادِقُ أَفْتِنَا فِي سَبْعِ نَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ ...

anlamında siddîk sıfatıyla seslenmiştir. Çünkü sıdk kökünde dilsel boyut ilk düşünülen anlamdır. Ama biz, Hz. Yûsuf'un siddîk oluşunu sadece doğru sözlülükle sınırlamanın isâbetli olmayacağını düşünüyoruz. Eğer sıdk kökündeki güç, tekâmül, samîmîyet anlamlarını da düşünecek olursak siddîk sözcüğü muhtemelen Hz. Yûsuf'un doğru sözlülüğünün yanında, onun çok samîmî, ilkelerinden sapmadan istikâmet üzere bir hayat yaşadığını ve bütün olumlu vasıfları üstünde toplayan itibarlı bir insan olduğunu ifade etmektedir. Arkadaşı tarafından yıllar sonra hatırlanmış olması da, onun hapisanede çok dostâne, dürüstçe ve onurlu bir hayat sürdürdüğünün ve arkadaşları üzerinde derin izler bıraktığının delilidir. Hatta Taberî'nin tefsîrinde Katâde ve Dahhâk'tan gelen bir rivâyete göre Hz. Yusuf, hapisanede herkese iyi davrandığı, hastalandıklarında yardımlarına koştuğu ve onların üzüntülerini paylaştığı için onların gönüllerini kazanmıştı. Bu sayede de çok itibarlı bir insan olarak tanınmaktaydı. Hatta arkadaşları, bu özelliğinden dolayı ona *muhsin* sıfatını³⁶¹ yakıştıyorlardı³⁶².

Hz. Yûsuf'a siddîk denmesinin nedenlerini araştırırken, hiç yadsınamayacak bir ihtimalden daha söz etmenin mümkün olduğunu gördük. O da, başlangıcı kesin olarak bilinmemekle beraber en azından zindanda iken peygamberlik görevine hâiz olmasıdır. Yûsuf Sûresi'nde anlatıldığına göre, o zindanda iken tebliğini sürdürmekte, ataları İbrâhîm, İshâk ve Yakub'un dini üzere olduğunu bildirmekte ve çevresine Allah'ı anlatmaktaydı³⁶³. Dolayısıyla onun peygamberliğinin arkadaşları tarafından bilinmekte olduğunu söyleyebiliriz. Bu düşünceye göre, peygamberlerin ayrılmaz vasıflarından olan sıdk sıfatı, Hz. Yusuf'un da bir özelliği olmaktadır³⁶⁴.

Bize göre netîce olarak söylenecek söz şudur: Hz. Yûsuf, bütün hayatı boyunca istikâmet üzere yaşamış ve bütün sözlerini fiilleriyle ispatlamıştır. Sıdkın anlamları arasında yer alan *mutâbakat* manasında olduğu gibi, onun sözleriyle fiilleri örtüşüyordu. Karşılaştığı çetin şartlar ve imtihanlar karşısında boyun bükmez, eğilmez ve sarsılmaz bir karaktere sahip biri olarak olarak ahlâklı yaşamak isteyen

³⁶¹ Yûsuf, 12/36

³⁶² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XII, 228.

³⁶³ Yûsuf, 12/38-40. Âyet metni yukarıdaki dipnotta verilmektedir.

³⁶⁴ Mâverdî, **Nüket**, III, 43.

herkese mükemmel bir örnektir. O, bu ve benzeri özellikleriyle, bir bütün halinde sıddîk vasfını kazanmaya fazlasıyla lâyıktır³⁶⁵.

a4. Hz. Meryem

Sıddîk sıfatı sadece erkeklere mahsûs değildir. Mâide Sûresi'nde Hz. Meryem'in sıddîka bir kişi olduğu bildirilmektedir. Kur'ân'ın vahyedildiği dönemdeki ehl-i kitabın sahip oldukları yanlış ilâh algısı ve inançlarına vurgu yapan âyetler gelmiştir. Bu âyetlerde, Allah'ın Meryemoğlu İsâ olduğunu iddia edenlerin kâfir sayılacakları, çünkü bunun şirk olduğu ve şirk sahiplerinin de cennet yüzü göremeyecekleri, onların yerinin kesinlikle cehennem olacağı bildirilmiştir³⁶⁶. Yine, Allah'ı *üçün üçüncüsü* olarak kabul edenlerin kâfir sayılacağı, halbuki Allah'ın tek ilâh olduğu vurgulanmıştır³⁶⁷. Tevbe etmelerinin affa vesîle olabileceği uyarısı ile de onlara bir çıkış yolu gösterilmiştir³⁶⁸. Bu âyetlerden sonra gelen 75. âyet meâlen şu şekildedir:

*"Meryemoğlu Mesîh (İsâ) sadece bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Onun annesi ise sıddîkadır. Her ikisi de (beşer olmaları yönüyle) yiyip içerlerdi. Onlara âyetleri nasıl açıkladığımıza bir bak, sonra da nasıl yüz çeviriyorlar (bir gör)."*³⁶⁹

Kur'ân âyetleri, asırlar boyu başta kilise olmak üzere Hıristiyân âlemini meşgul eden ve iyice karmaşık bir hâl alan Hz. İsâ ve Hz. Meryem'in mâhiyeti meselesini çok net bir üslupla çözmektedir. Günümüzde³⁷⁰ Hıristiyân din adamlarınca hâlâ canlı tutulmaya çalışılan Hz. İsâ'nın Allah inancının (teslîs) bir parçasını oluşturacak şekilde insanüstü bir varlık olduğu yönündeki düşüncenin³⁷¹ Kur'ân tarafından reddedildiğini görmekteyiz³⁷².

³⁶⁵ Muhammed Mütevellî, eş-Şa'râvî, **Tefsîru's-Sa'râvî**, Ahbâru'l-Yevm/Kitâu's-Sekâfe, yrs., 1991, XI, 7963.

³⁶⁶ Mâide, 5/72

³⁶⁷ Mâide, 5/73

³⁶⁸ Mâide, 5/74

³⁶⁹ Mâide, 5/75 *مَا الْمَسِيحُ بْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ انظُرْ كَيْفَ نَبَّيْنُ لَهُمُ الْآيَاتِ ثُمَّ انظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ*

³⁷⁰ Ayrıca bkz.: Mehmed Aydın, "HIRİSTİYANLIK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, XVII, 347.

³⁷¹ Aşağıdaki âyetler de Hıristiyânların Allah inançlarındaki yanlışlığı göstermektedir:

Hıristiyânların insanüstü varlık anlayışlarının sadece Hz. İsâ ile sınırlı olmadığını söyleyebiliriz. Mâide Sûresi'nin başka bir âyetinde³⁷³ Allah'ın Hz. İsâ'ya “*Beni ve annemi birer ilâh edinin diye sen mi söyledin?*” şeklindeki hitâbından Hıristiyânların -en azından bazılarının- Hz. Meryem'e tanrıça muamelesi yaptıklarını belirtebiliriz. Nitekim Arap Yarımadası'nda Collyridienler (Meryemîler) adıyla bilinen ve Hz. Meryem (in heykelin)'e aşırı ta'zîmde bulunup, ona çöreklerle çeşitli tatlılar sunan kadınlardan oluşmuş sapık bir Hıristiyân grubun varlığı da tarihsel bir gerçekliktir³⁷⁴.

Hız. Meryem'in sıddîka oluşu, tefsîrlerde genel olarak üç şekilde anlaşılmaktadır. Birinci görüşe göre Hz. Meryem'in tasdîk edici özelliği öne çıkmaktadır. Çünkü o, kendisine temiz bir erkek çocuk bağışlamak için Rabbinin gönderdiği rûhun tam bir insan şeklinde görünüşünü hiç tereddütsüz kabullenmiştir³⁷⁵. Bunun yanı sıra, Rabbinin kelime ve kitaplarını da tasdîk etmiş olması müfessirlerin birinci görüşe sahip olmalarını sağlamıştır³⁷⁶. İkincisi; Hz. Meryem'in günahlardan uzak durduğu ve kullukta çok gayretli olduğu için bu sıfatla anıldığı görüşüdür. Bu görüş sahiplerine göre Hz. Meryem Allah'ın nimetini tamamladığı kimselerden³⁷⁷ kabul edilmektedir³⁷⁸. Üçüncü görüş sahipleri ise, Hz. Meryem'in sıddîka oluşunu onun peygamber oluşuyla açıklamaktadırlar³⁷⁹.

Nisâ, 4/7/171

Mâide, 5/17

³⁷² Aydın, “HIRİSTİYANLIK”, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, XVII,347.

³⁷³ Mâide, 5/116

³⁷⁴ Ömer Faruk Harman, “MERYEM”, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2004, XXIX, 240-241; A. J. Weinsinck, “MERYEM”, M.E.B. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1957, VII, 783. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Günay Tümer, *Hıristiyânlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997; Ali İhsan Yitik, *Hız. Meryem ve Efes / Dinler Tarihi Yazıları*, Tıbyân Yayıncılık, İzmir, 2001, s. 3-39; Hüseyin Yaşar, “İslâm Tasavvufunda Bir Kadın Olarak Meryem”, *Journal of Religious Culture*, Institut für Wissenschaftliche Irenik Johann Wolfgang-Universität Frankfurt am Main, Nr. 47, 2001; “Die Schwangerschaft Mariens und Die Geburt Jesu Aus Der Sicht Islamischer Theologie”, *Journal of Religious Culture*, Institut für Wiessenschaftliche Irenik Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, Nr. 53, 2002.

³⁷⁵ Meryem, 19/17-19

³⁷⁶ Tahrîm, 66/12

³⁷⁷ Nisâ, 4/69

³⁷⁸ Mâverdî, *Nüket*, II, 56; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 635; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XII, 61; Krş.: *Tercüme*, IX, 175; Ebû İshâk Ahmed es-Sa'lebî (v. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*, (Thk.: Muhammed b. Aşûr), Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2002, IV, 96.

³⁷⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 150; Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VI, 209.

“Kadın peygamber gelmiş midir?” sorusu İslâm âlimlerini bir süre meşgul eden bir konu olmuştur. Âlimlerin çoğunluğuna göre, peygamberlerin hepsi erkeklerden seçilmiştir. Bunların delilleri, Kur’ân’ın bunu açıkça zikretmiş olmasıdır³⁸⁰. Eş’arî Mezhebi mensûbu âlimlerle³⁸¹ İbn Hazm³⁸² kadınlardan da nebî gönderildiğini, fakat resûl gönderilmediğini savunmaktadırlar. Bu gruptakiler, melek Cebrâil’in kadınlarla konuştuğu belirtilen âyetlerle³⁸³, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in bu konuyla ilgili olarak Firavun’un karısı Âsiye ve İmrân’ın kızı Meryem’den başka hiçbir kadının fazîletçe kemâle eremediğine dair sözünü³⁸⁴ delil olarak göstermektedirler. Kurtubî de yukarıdaki hadîse dayanarak Meryem ve Âsiye’nin nebî oldukları görüşünü³⁸⁵ savunmaktadır³⁸⁶.

Hiz. Meryem ister peygamber olsun, ister olmasın onun *sıddîka* oluşunda alınacak örneklerin varlığı ortadadır. Onun sıddîka oluşunu bir tek manaya hasretmek bir daraltma olacağından, şümulü bir anlamlandırmanın daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Sıddîka sözcüğünün yer aldığı âyet, ayrıca bize bu kelimeyi açıklayıcı bir bilgi vermemektedir. O halde hem dosdoğru sözlü, hem çok dürüst, hem de karşılaştığı bütün hâdiseler karşısında Allah’a olan bağlılık ve güveni sarsılmayan, mücadeleci, sebatkâr mü’mine manası vermemizde bir sakınca yoktur. Çünkü bu özelliklerin tamamı, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in de “...dünya kadınlarının en

- 380 Yûnus, 10/109 وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَحَلًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى...
- 381 Eş’ariye Mezhebini sistemli hale getiren Ebû Bekir b. Fûrek (v. 406/1015) Eş’arî’nin kadınların resûl değil, nebî olabileceklerini ve dört tane nebî geldiğini belirttiğine dair bilgi verse de (Bkz.: İbn Fûrek, **Muceredü Makâlâti’s-Şeyh Ebî’l-Hasen el-Eş’ariyyi**, (Thk.: Daniel Gimaret), Câmiatu’l-Makdîs Yûsuf, , Beyrut, 1987, s. 174) İmkân ölçüsünde yaptığımız bir araştırmada, biz, Ebû’l-Hasen el-Eş’arî (v. 324/935)’nin kendi eserlerinde (el-Luma’ ve Makâlât isimli eserleri) böyle bir bilgi bulamadık. Hatta İbn Kesîr, tefsîrinde tam aksi yönde bir görüşüne yer vermektedir. Bkz.: İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’ân**, IV, 346.
- 382 Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm (v. 456/1064), **el-Milel ve’n-Nihal**, (Hâmiş: Ebû’l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî), Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1975, V, 17-19.
- 383 Hz. Meryem: A. İmrân, 3/42-43 وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ...
Meryem, 19/19 قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا
Hz. İbrâhîm’in karısı Sâre: Hûd, 11/71-72 وَأَمْرًا نَاقِمَةً فَضْجَكَتْ فَنَسْتَرْنَاهَا بِالسَّحَابِ وَمِنْ وَرَاءِ السَّحَابِ يَعْقُوبَ
Hz. Musa’nın annesi: Kasas, 29/7 وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ...
384 Buhârî, **Et’ime**, 25 ... كَمَلَمَنْ مِنَ الرِّجَالِ كَثِيرٍ وَلَمْ يَكْمَلْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَرْيَمُ بِنْتُ عِمْرَانَ وَاسِيَةُ امْرَأَةِ فِرْعَوْنَ وَفَضْلُ عَائِشَةَ عَلَى النِّسَاءِ كَفَضْلِ الثَّرِيدِ عَلَى سَائِرِ الطَّعَامِ.
- 385 Kurtubî, **el-Câmi**, IV, 83.
- 386 Kadının peygamberliği hakkında bkz.: Hüdâverdi Adam, **Bazı Kelâm Problemleri**, Değişim Yayınları, Sakarya , 1998, s. 184-194.

en fazîletlisi...” ve “...cennetlik hanımların seyyidesi”³⁸⁷ olarak nitelendirdiği Hz. Meryem’de hakkıyla mevcuttur. Bir defasında kavmi, onun, babasız çocuk doğurmasına akıl sır erdiremediği için onu iffetsizlikle suçlamıştı³⁸⁸. Kavminin bu iftirâsına cevap veren Allah, *sıddîka* sözcüğü ile onun *iffetsizlik yapmayan* birisi olduğunu ilân etmektedir.

b) Sıddîk Lafzı İle İrtibatlı Kavramlar

b1. Nebî / النَّبِيُّ

Nebî kelimesi, haber vermek anlamındaki *n-b-e* / ن-ب-ء veya yüce, değerli anlamındaki *n-b-v* / ن-ب-و kökünden türemiş bir isimdir. Nebî kelimesinin *haberci* manası, diğer manayı geride bırakacak kadar yaygın biçimde kullanılır olmuştur. Yalnız, n-b-e kökünün bir haberle ilgili olarak kullanılabilmesi için, o haberin fayda içermesi, muhatapta kesin bilgi veya en azından zann-ı galip oluşturması ve yalan şâibesinden tamamen arınmış olması gerekmektedir³⁸⁹. Bu kökten türeyen *nübüvvet* kavramı da “Allah ile akıl sahibi kullar arasında, dünya ve âhiret hayatıyla ilgili ihtiyaçların giderilmesi için yapılan elçilik görevi” şeklinde tarif edilmektedir³⁹⁰.

Allah ile kulları arasında *elçilik* yapma ortak paydasında birleşen *nübüvvet*-*risâlet* ve *nebî-resûl* kelimelerinin farklı ya da aynı kavramlar olup olmadıkları konusu³⁹¹ etrafında dolaşan teknik kelâmî tartışmaları bir kenara bırakarak meseleyi âyetler bazında düşündüğümüzde, Kur’ân’ın, sınırlarını net olarak çizmeden, bu iki kavramı birbirlerinin yerlerine kullandığını söylememiz mümkündür.

Kur’ân’da *n-b-e* / ن-ب-ء kökünden türeyen *haberci* anlamındaki *nebî* kelimesi farklı kullanımlarla 75 defa, *nübüvvet* kelimesi de beş defa kullanılmaktadır³⁹². Bu kullanımların içinde özellikle bazı peygamberlerin hem *resûl*, hem de *nebî* olduklarının ifade edilmesi³⁹³ ve *nebî*lerin görevlendirilmesi anlatılırken de *irsâl* /

³⁸⁷ Tirmizî, *Menâkıb*, 61 (3875-3878)’de buna yakın ifadeler içeren hadisler mevcuttur. Ayrıca bkz.: Kurtubî, *el-Câmi*, IV, 83.

³⁸⁸ Meryem, 19/28 يَا أُخْتُ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكَ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكَ بَعْثًا

³⁸⁹ Halîl, *Ayn*, VIII, 382-383; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 162-164; Asım, *Kâmûs*, I, 55-56.

³⁹⁰ Râğib, *Müfredât*, s. 482.

³⁹¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek için bkz.: Salih Sabri Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yayınları, İstanbul, trs., s. 11-20; Hüdâverdi Adam, *Bazı Kelâmî Problemler*, s. 167-184.

³⁹² M. Fuâd Abdalbâkî, *Mu’cem*, *n-b-e* / ن-ب-ء *md.*, s. 780-783,

³⁹³ A’râf, 7/157 الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ...

الإرسال kelimesinin kullanılmış olması³⁹⁴ iki kavram arasındaki ayırımı zorlaştırmaktadır. İslâm âlimlerince bugün hâlâ sürmekte olan tartışmalara, çalışmamızın kapsamı içinde değinemeyiz. Ancak, kendi düşüncemizi de belirtmeden geçmek istemiyoruz. Bir âyette Allah Hz. Muhammed (s.a.v.)'e, Şeytan'ın daha önce gönderilen bütün resûl ve nebîlerin isteklerine bir şeyler katmaya çalıştığını bildirmekte³⁹⁵ ve bu iki kavramı ayrı ayrı kullanmaktadır. Cürcânî de nebî kelimesini tarif ederken, onun resûlden daha farklı bir vahiy aldığını, kendisine kitap verilmediğini bildirmektedir³⁹⁶. Böylece nebîlik önce gelmekte, ardından bazı nebîlere resûllük de verilmektedir. Şu anda bizim için önem arz eder görünen nokta ise, nebî kelimesinin siddîk kelimesi ile olan münâsebetidir.

Nisâ Sûresi'nin 69. âyetinde Allah'a ve peygamberine itaat edenler, Allah'ın nimet verdiği kimseler olarak tanımlandıktan sonra onların nebîler, siddîklar, şehîdler ve sâlihlerle birlikte olacakları ifade edilmektedir. Bu âyete göre, siddîk ile nebî arasındaki ilişkinin fazîlet bakımından bir derecelendirme ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Daha açıkçası, siddîkların Allah'ın yanındaki konumları peygamberlerden hemen sonra gelmektedir³⁹⁷. Önceden saydığımız vasıfları taşıyan her mümin siddîk olabileceğinden dolayı, bu yüksek şerefe ulaşmak kimsenin tekelinde değildir.

Siddîk-nebî ilişkisinin anlatıldığı başka âyetlerde, Hz. İdrîs ve Hz. İbrâhîm peygamberler siddîk nebî olarak sıfatlandırılmaktadırlar. Bu âyetlerdeki siddîklık sadece peygamberlerle sınırlandırılarak, onların çok önemli bir vasfı olan siddîk sıfatına vurgu yapılmaktadır.

Özet olarak, siddîkliğın, hem peygamberlerin hem de bütün müminlerin vasfı olabileceğini söylemeliyiz. Her mümin peygamber olamayacaktır, ama peygamberlerden hemen sonra gelen siddîkiyyet makamına ulaşmak için çaba harcamalıdır.

Meryem, 19/51

Meryem, 19/54

Ahzâb, 33/40

³⁹⁴ A'râf, 7/94

Zuhruf, 43/6

³⁹⁵ Hac, 22/52

³⁹⁶ Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 162.

³⁹⁷ Rızâ, **Menâr**, V, 199.

وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مُوسَى إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا
وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا
... وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ ...
وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرِيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ...
وَكَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيٍّ فِي الْأَوَّلِينَ
وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَتَّى أَلْفَى الشَّيْطَانَ فِي أُمْنِيَّتِهِ ...

b2. Şehîd / الشَّهِيدُ

Ş-h-d / ش-ه-د kökü gözlemleyerek kesin bilgiye ulaşma, bir yerde hazır bulunma, yemîn etme manalarına gelmektedir. İsm-i fâilî şâhid / الشَّاهِدُ ve şehîd / الشَّهِيد şeklinde gelir ki, şehîd daha üstün bir anlatımdır. Şâhitlik konusunda güvenilirliği çok üstün olan kişi şehîddir. Aynı kök, Allah yolunda öldürülenler için de kullanılmakta ve şehîd ismi ile ifade edilmektedir. Bunların hepsinin de çoğulu şuhedâ / الشُّهَدَاءُ biçimindedir³⁹⁸.

Bu kökten türeyen değişik kelimeler farklı kullanımlarla birlikte Kur'ân'da 160 defa yer almaktadır³⁹⁹. Bu kökten şehîd kelimesi Allah'a⁴⁰⁰, peygamberlere⁴⁰¹, melekere⁴⁰² ve insanlara⁴⁰³ isnâd edilerek Kur'ân'da kullanılmaktadır. Bu kullanımların hiçbirisi, Allah yolunda öldürülen kimse anlamında değildir.

*"Kimler Allah'a ve Peygamber'e itaat ederse, işte onlar Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberler, siddîkler, şehîdler ve sâlihlerle birlikte olurlar. Onlar ne güzel arkadaşlardır."*⁴⁰⁴ meâlindeki âyette şuhedâ kelimesinin, iki anlama da gelmesi mümkündür. Hem Allah yolunda öldürülenleri, hem de Allah için gözlem görevi yürütenleri ifade edebilmektedir. Eğer çoğunlukla yapıldığı gibi, Allah yolunda öldürülen kimseleri ifade ettiği düşünülecek olursa, siddîkların şehîdlere yakın veya aynı fazîlette⁴⁰⁵ oldukları anlaşılmakta; şâhitlik bazında ele alındığında da, siddîkların toplumda şâhitlik görevini yürüttükleri anlaşılmaktadır. Zîrâ onlar, yaşadıkları toplumun tasdîk ve inkâr yönüyle âhiretteki şâhitleri olacaklardır⁴⁰⁶. Râzî de şehîd kelimesinin sadece Allah yolunda öldürülen anlamına gelmediği husûsuna dikkatleri çekmektedir. Ardından da şehîdi şu şekilde tanımlamaktadır:

³⁹⁸ Halîl, **Ayn**, III, 397-398; İbn Manzûr, **Lisân**, III, 238-243; Asım, **Kâmûs**, I, 630-631.

³⁹⁹ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, Ş-h-d / ش-ه-د, s. 477-480.

⁴⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/98
Burûc, 85/9
قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَىٰ مَا تَعْمَلُونَ
... عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

⁴⁰¹ Bakara, 2/143
Hac, 22/78
... وَيَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا...
... وَفِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ...

⁴⁰² Nisâ, 4/166
... وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا

⁴⁰³ Nisâ, 4/41
Nahl, 16/84
فَكَفَىٰ إِذَا جُنْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ شَهِيدًا
وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا...

⁴⁰⁴ Nisâ, 4/69
... فَأُولَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ ...

⁴⁰⁵ Hadîd, 57/19
وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ وَالشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ ...
Yukarıdaki Nisâ Sûresi 69. âyette bir fazilet sıralaması yapıldığı düşünülürse siddîkler şehîdlerden önce gelmekte; bu âyete bakınca da onların aynı konumda oldukları görülmektedir.

⁴⁰⁶ Mâverdî, **Nuket**, V, 200-201.

“Allah’ın dininin sağlamlığına bazen hüccet ve beyanla, bazen kılıç ve mızrakla şehâdet eden kişiye şehîd denir.⁴⁰⁷ Aslında şehîd; bir âyette ifade edilen Allah, melekler ve adâleti ayakta tutan ilim sahiplerinin yaptığı gibi tevhîde şâhidlik yapan kişidir⁴⁰⁸.”

Kur’ân’daki diğer şuhedâ kelimelerinin de şâhidlik manasına gelmesi, bu yöndeki kanaatleri güçlü kılmaktadır⁴⁰⁹.

b3. Sâlih / الصَّالِح

Lügatlerde fesâdın zıddı olarak salâh kelimesi zikredilmektedir. S-l-h / ص-ل-ح kökü bir nesnenin kötü olmayıp iyi, yaraşır, muvâfık olmasını anlatmaktadır. Türkçemizde bu özellik eskiden, salâh hâli manasına onat⁴¹⁰ kelimesiyle ifade edilmekteydi. Sâlih insan ise iyi, düzgün, zararsız kişi anlamına gelmektedir⁴¹¹.

Kur’ân’da anlatıldığına göre peygamberler, sâlih insanlardan olmak için Allah’a duâ ediyorlardı⁴¹². Ayrıca Hz. İbrâhîm’in Allah’tan sâlih bir çocuk istediğini⁴¹³ ve kendisinin de âhirette sâlihlerden sayılacağını âyetlerden öğrenmekteyiz⁴¹⁴. Kur’ân-ı Kerîm Hz. Nûh ve Hz. Lût⁴¹⁵; Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahyâ, Hz. İsâ ve Hz. İlyâs⁴¹⁶; Hz. İsmâil, Hz. İdrîs ve Hz. Zülkifl’in⁴¹⁷ sâlihlerden olduklarını gruplar halinde zikrederek insanlara örnek şahsiyetler olarak sunmaktadır⁴¹⁸. Kur’ân’da ifade edildiğine göre bu önemli vasfa sadece peygamberler değil, diğer insanlar da sahip

⁴⁰⁷ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, X, 174; Krş.: **Tercüme**, VIII, 150. Ayrıca bkz.: Reşîd Rîzâ, **Menâr**, V, 200-201.

⁴⁰⁸ Â-i İmrân, 3/18

⁴⁰⁹ Â-i İmrân, 3/140

Nisâ, 4/135

Mâide, 5/8

Nûr, 24/4

⁴¹⁰ Kadri, **Türk Lügati**, I, 416.

⁴¹¹ Halîl, **Ayn**, III, 117; İbn Manzûr, **Lisân**, II, 516-517; Asım, **Kâmûs**, I, 490-491.

⁴¹² Yûsuf, 10/101

Şuarâ, 26/83

Neml, 27/19

⁴¹³ Saffât, 37/100

⁴¹⁴ Bakara, 2/130

Nahl, 16/122

⁴¹⁵ Tahrîm, 66/10

⁴¹⁶ En’âm, 6/85

⁴¹⁷ Enbiyâ, 21/85-86

⁴¹⁸ Bu isimler Kur’ân’da sâlihlerden oldukları belirtilen peygamberlerin sadece bazılarıdır.

... شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ ...

... وَيَلْعَلِمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ ...

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ ...

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ ...

وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ ...

... تَوَفَّيْنِي مُسْلِمًا وَالْحَقِيقِي بِالصَّالِحِينَ

رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَالْحَقِيقِي بِالصَّالِحِينَ

... وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأُدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ

رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ

وَمَنْ يَرْغَبْ عَنِ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ

وَأَتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَةٌ تَوْحٌ وَامْرَأَةٌ لُوطٌ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ ...

وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ

... وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ

olmak istemekte, hatta Allah'a söz vermektedirler⁴¹⁹. Allah'ın î mân edip sâlih amel işleyenleri, mutlaka sâlih insanlar arasına katacağını bildirmesi⁴²⁰ de gelecek insanlar için bir umut niteliği taşımaktadır. Cinlerin bile sâlihlerinin mevcudiyeti⁴²¹ bu olumlu vasfın, tüm canlılar tarafından sahip olunması istenilen, üstün bir erdem olduğunu göstermektedir. Kur'ân'ın bu vasfa vurgu yaparak ona önem vermesi, sâlih bireylerden oluşan toplumların da sâlih niteliği taşıyacağını göstermektedir.

Kur'ân'da sâlihler, sıddîk olanlarla birlikte dörtlü bir grup içinde zikredilmektedirler. İlgili âyette Allah'a ve Resûlü'ne itaat edenlerin Allah'ın nimet verdiği nebîler, sıddîkler, şehîdler ve sâlihlerle birlikte olacakları anlaşılmaktadır⁴²². Bu grupta sâlihler en sonda sayılmaktadır. Âyette geçen sâlihin değişik tanımları yapılmışsa da⁴²³, bunu peygamberlerin dışındaki insanlar olarak düşüneneğimizden dolayı; iyilikleri kötülüklerinden fazla olan kişilere sâlih dendiği tanımı⁴²⁴ daha kapsayıcı görünmektedir. Ancak inanç, söz ve hareketlerinde doğruluğu benimseyip hayatının her yönünde doğruluğu ilke edinenlerin sâlih kimseler oldukları yönündeki tanım⁴²⁵ ise daha anlamlı görünmektedir. Ayrıca bu tanıma göre, hayata bakışları açısından, sâlihlerle sıddîklar arasında bir beraberlik ve yakınlık kurabilmemiz kolay görünmektedir.

b4. Refik / الرفيق

Kur'ân'ın sıddîk ile ilişkili kelimelerinden biri de *refik* kelimesidir. Şiddet ve kabalığın tersi olup letâfet, suhûlet, mülâyemet ve yardım manasındaki *r-f-k* / رف-ق kökünden isim olan *refik* / الرفيق ; birbirine yumuşak davranan, kabalıktan uzak duran ve yardım eden kişileri ifade etmektedir. Hastalıkta ve yolculukta birisine *refâkat* etmenin ne kadar makbûl olduğu düşünülürken, refikin mâhiyeti daha da iyi anlaşılabilir. Bu kökün anlamlarından biri de, kaçan devenin iple bağlanmasıdır. Bu durumda refik; hem arkadaşını kötülüklerle düşmekten

⁴¹⁹ Tevbe, 9/75

⁴²⁰ Ankebût, 29/9

⁴²¹ Cin, 72/11

⁴²² Nisâ, 4/69

⁴²³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 192; Tabresî, *Mecmeu'l-Beyân*, II, 71; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 174; Krş.: *Tercüme*, VIII, 150-151; Rızâ, *Menâr*, V, 201; İbn Âşûr, *Tahrîr*, III, cüz: V, 116.

⁴²⁴ Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, II, 319.

⁴²⁵ Mevdûdî, *Tefhîm*, I, 334 (99. dipnot).

وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ
وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ
وَأَنَا مَبْنَى الصَّالِحُونَ وَمِمَّا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرَائِقَ قِدْدًا
... فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ ...

korumakta, hem de aralarında oluşan bağ onları birbirilerine bağlamaktadır. Koltuk yastığına *mirfaka* / مرفقة denmesini de hesaba katarsak birbirine refîk olanların, sırtlarını yumuşak yere dayamış gibi arkadaşı sayesinde rahatlamakta, onun yardım ve desteğiyle huzur bulmakta olduklarını söyleyebiliriz⁴²⁶.

Bu kökün Kur'ân'daki kullanımlarına baktığımızda sadece bir defa arkadaş anlamında *refîk* / رفيق⁴²⁷; bir defa dirsek anlamında çoğul bir kelime olarak *merâfik* / مرفق⁴²⁸; iki kere de cehennemi ve cenneti vasıflandırmak için durak anlamında *murtefak* / مرفق⁴²⁹ ve bir kere de kolaylık anlamında *mirfak* / مرفق⁴³⁰ şeklinde kullanılmaktadır.

Arkadaş anlamına gelen refîk kelimesi Nisâ Sûresi'nde nebî, siddîk, şehîd ve sâlih insanların, yukarıdaki anlamları bünyesinde barındıracak şekilde birbirlerinin dostları oldukları belirtilmektedir. Bu âyetin inmesine sebep olan olayın bilinmesi, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır:

Ensârdan biri, Resûlullah (s.a.v.)'a gelmişti ve çok üzgündü. Resûlullah (s.a.v.) ona: “*Ey filân! Seni neden üzgün görüyorum?*” diye sordu. O da: “*Ey Allah'ın peygamberi! Senin hakkında düşündüğüm bir şeyden dolayı üzgünüm*” deyince Resûlullah (s.a.v.): “*Neymiş o?*” diye üzüntüsünün sebebini sordu. O kişi de: “*Şimdi biz, sabah akşam senin yanına geliyoruz, yüzüne bakıyoruz, seninle birlikte oturuyoruz. Yarın bir gün sen peygamberlerle birlikte yüce makamlara çıkarılacaksınız ve biz sana artık ulaşamayacağız*” dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) hiç cevap vermedi. Bunun üzerine Cebrâil bu âyeti indirdi. Resûlullah (s.a.v.) da o adamı çağırıp müjdeledi⁴³¹.

Âyetin böyle bir olay üzerine inmiş olabileceği ile ilgili rivâyetler, her ne kadar zayıf görülse de⁴³² mana olarak Allah'a ve Resûlüne itâat edenlerin, sayılan dört grup insanlarla cennette birlikte olmaları, onlarla görüşmeleri ve onlarla içli dışlı olmaları tarzında anlaşılması mümkündür. Bazı hadîslerde de bunun benzeri

⁴²⁶ Halîl, *Ayn*, V, 149-150; İbn Manzûr, *Lisân*, X, 118-121; Asım, *Kâmûs*, II, 910-911.

⁴²⁷ Nisâ, 4/69

⁴²⁸ Mâide, 5/6

⁴²⁹ Kehf, 18/29

Kehf, 18/31

⁴³⁰ Kehf, 18/16

⁴³¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 192-194; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 997-998.

⁴³² Rızâ, *Menâr*, V, 202.

... فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ ...
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ ...
... يَبْسُ الشَّرَابِ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا ...
... نَعْمَ النَّوَابِ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا ...
... وَيَهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرْفَقًا ...

manalar vardır. Örneğin, kişinin âhirette sevdikleri ile birlikte olacağını bildiren hadîs⁴³³ bu arkadaş grubunun cennette beraber olacaklarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

C. BİREYİN SÖZLERİNDE SİDK

1. Doğru Söylemek

a) Doğru Söylemenin Mâhiyeti

Aile büyüklerimiz bize, konuşmayı öğrendiğimiz andan itibaren hep doğruyu söylememiz gerektiğini telkin etmişlerdir. Doğruyu söylememiz gerektiği husûsu, okul hayatımızın her kademesinde de eğitimcilerin üzerinde en çok durduğu konudur. Doğruyu söylemekten neyin kastedildiğinin net olmadığını düşünmekteyiz. Doğru söylemek, *gerçeği söz ile ifade etmek* olduğuna göre, bu konuşmanın “*nasıl?*” olacağına dair bir sorunun da sorulması gerekir.

Doğruyu söylemenin çeşitlilik arz ettiğini yaşadığımız olaylarda kendimiz de zaman zaman gözlemlemekteyiz. Örneğin; çocuğun, anne babasına doğru söylemesi ile anne babanın çocuğuna doğru söylemesi birbirinden farklıdır. Temelde her ikisi de *doğru söylemeyi* ifade etmektedir. Ancak, doğruyu söylemenin mâhiyetinde farklılık vardır. Çünkü çocuğun bütün hayatı anne-babasının gözü önündedir ve öyle de olması gerekmektedir. Ama anne-babanın hayatında çocuğuna karşı gizli sayılan ve kapalı olması gereken durumlar vardır. Ebeveynin söylediği bazı doğrular, her şeyi alenen ortaya dökmemeyi gerekli kılabilmektedir.

Acaba, doğruyu söylerken her durumda *uygun sözü* mü bulmak gerekir? Doğru sözün her duruma uygunluğundan; sözün değişik ortamlara uyarlanmasını kastetmiyoruz. Uyarlama, *doğru* kavramını tamamen ortadan kaldırarak *doğru* ile *yalan* arasındaki mesafeyi kapatacaktır. İnsanlar arası ilişkiler her duruma göre farklılık göstermektedir; anne-baba ile çocuk arasındaki konuşma, arkadaşlar, eşler, öğrenci ile öğretmen, dost ile düşman... arasındaki konuşmalardan ayrıdır. Konuşma aracılığı ile iletilen doğru, insan ilişkilerinin her birisinde tabîatıyla farklı

⁴³³ Buhârî, *Edeb*, 96.

olmaktadır. Halk arasında tabir edildiği şekliyle *Doğrucu Davut* olmak güzeldir ama her ortamda sâbit bir doğru söyleme tarzının ne kadar doğru olduğu da zihinleri meşgul etmektedir. Bazı durumlarda öyle doğruların söylendiğine şâhit olmuşuzdur ki, muhâtabın belki herkes tarafından bilinmesi gerekmeyen yanlarına saygı gösterilmediğinden dolayı, onu utandırmış, gizli olması gerekene karşı hürmetsizlik etmiş ve güveni zedelemiştir. Maalesef sonra da bu doğruyu söylemenin sebep olduğu yıkımın yaralarını sarmak çok zor olmuştur. Bundan dolayı “*Söylediğin her söz doğru olmalı, ama her doğru her yerde söylenmemeli*” anonim ifadesinin de toplumdaki bir ihtiyaçtan kaynaklandığını düşünebiliriz.

Aslında dikkat çekmek istediğimiz noktalardan birisinin de, doğruyu söylemedeki *tarz* olduğu açıktır. Eğer hakkımızdaki bazı doğruları bilmek, üçüncü şahsın hakkı değilse, kimse ona bunları söylememelidir. Ancak resmî ya da sivil olması fark etmez, yetkili kişi ya da kurumlarda olduğu gibi, birilerine ait doğruları öğrenmeleri bir hak ise, ilgili doğruları aktarmak zorunlu olmalıdır. Yoksa gıybet de bir bakıma doğruyu söylemek değil midir? Onun yasak olmasının nedeni, doğru bile olsa bazı bilgilerin, öğrenmesi kendisi için bir hak olmayan kişilere söylenmesi ve gıyâbında konuşulan kişinin bundan incinmesidir. Burada doğruyu söylemenin, sırf şeklinden dolayı en az yalan kadar zarara neden olabildiği ortadadır.

Doğruyu söylemek, ahlâkî bir niteliktir ve öğrenilmesi gereken bir şeydir⁴³⁴. Aynı zamanda, gerçek durumları hatasız değerlendirip ciddi biçimde üzerlerinde düşünmekle ilgili bir meseledir. Bir insanın hayatındaki ilişki yumağı ne kadar sade ise, o kişinin doğruyu söylemesi de o derece kolaydır. İlişki kurduğu çevreler arttıkça doğruyu söyleme görevi de o kadar sorumluluk yüklü, o kadar zorlu olacaktır. Örneğin; bir çocuğun ilk zamanlarda sadece anne-babasıyla iletişim içinde olduğu düşünülürse, onun doğruyu söylemesinin çok kolay olduğu; ama ilişki kurduğu çevreler adım adım arttıkça, doğruyu söylemenin de buna paralel olarak zorlaşmakta olduğu görülmektedir. O halde doğruyu söylemek, ilk konuşmaya

⁴³⁴ İnsan, ahlâkî davranışları biliyor olarak doğmaz. Bu davranışların değişik toplumlarda değişik şekiller alması ve farklı olarak değerlendirilmesi de onların sonradan öğrenildiğine işaretir. İnsan hangi durumlarda nasıl davranması gerektiğini, içinde yaşadığı toplumun yetişkin fertlerinden veya yaşlılarından öğrenir, sonra da kendinden küçüklere öğretir. Şu halde ahlâkî konular, her şeyden önce bir eğitim meselesidir. Bkz.: Erol Güngör, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1985, s. 16. Ahlâkî davranış ve erdemlerin öğrenilebilirliği ile ilgili ayrıca bkz.: Erol Güngör, **Ahlâk Psikolojisi**, s. 24-28.

başlanılan zamandan itibaren hayatın her kademesinde ehil eller tarafından öğretilmelidir⁴³⁵.

b) Yalanın Tanımı

Şimdi de yalanın Türkçe sözlüklerdeki ilk anlamlarına yer verip; tanımından yola çıkarak, çok basit ve açık imiş gibi görünen, ama aslında o kadar da açık olmayan bir husûsa değinmek istiyoruz.

Türkçe sözlüklere baktığımızda, yalanın öncelikli anlamının “*Aldatma amacıyla, bilerek ve gerçeğe aykırı olarak söylenen söz*”⁴³⁶ olduğunu görmekteyiz. Osmanlıca ifadesi ile yalan; *hilâf-ı hakîkattir. Yalan haber* örneğinde olduğu gibi “*Gerçek olmayan, asılsız, uydurma söz ve olaylara*” da yalan denir⁴³⁷. Yalanın Arapça’da *kizb* ve *zûr* kelimeleri ile eş anlamlı olduğunu belirtmekle yetinip, sıdka yakın anlamlı kelimeleri işlediğimiz yerde bu kelimelerin tahlillerini de yaptığımızı belirtmek isteriz.

Yukarıdaki tanıma göre yalan şu dört unsuru içermektedir:

1. Aldatma amacı taşıması
2. Bilinçli olarak yapılması
3. Gerçeğe aykırı olması
4. Sözlü bir ifade olması

Yalan dendiğinde akla ilk gelen şey *aldatma* olduğu gibi; aldatma dendiğinde de akla ilk gelen şey *yalan* olmaktadır. Ama söylenenin yalan olabilmesi için ille de karşımızdakini *aldatma amacıyla* söylenmiş olması gerekir mi acaba? Aldatma amacı taşıması, bir sözün yalan olabilmesi için zorunlu bir gereklilik midir? Bir an, ağır hasta bir babaya trafik kazasında ölmüş oğlunun sadece yaralı olup hastanede yattığını söylemek... gibi halk arasında *beyaz*, ya da *pembe yalan* olarak bilinen sözleri düşünelim. Bu ve benzeri beyaz yalanlarda bilinçli olarak gerçekdışı bir şey

⁴³⁵ Özetleyerek aktarmaya çalıştığımız bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Dietrich Bonhoeffer (ö. 1945), “Doğru Söylemekten Kasıt Nedir?”, (Çev.: Özden Arık), **Cogito**, (Üç Aylık Düşünce Dergisi), Yapı Kredi Yayınları, 1998, sayı: 16 (Yalan Özel Sayısı), s. 73-76.

⁴³⁶ T.D.K., **Türkçe Sözlük**, II, 1583; Tuğlacı, **Türkçe Sözlük**, III, 3000.

⁴³⁷ Eren ve Arkadaşları, **Türkçe Sözlük**, I, 391; Tuğlacı, **Türkçe Sözlük**, III, 3000.

söylenmekte ancak, aldatma amacı güdülmemektedir. Aksine, kendisine yalan söylenen kişi korunmak istenmektedir. Aldatma amacı güdümediği için, bu tür sözleri yalan kategorisine sokmamazlık edemeyiz. Bunlar da yalandır, ancak belki ahlâken ve hukûken birtakım sorumluluklar getirmemektedir.

Sözü söyleyenin *bilinçli* olarak doğru olmayan bir şeyi doğruymuş gibi söylemesi ikinci sıradaki şarttır. Eğer bilinçli olarak çarpıtma yapılmıyorsa bu durumda *hata* ve *yanılgı*dan söz edilir. Yanılmak ve hata etmek, bilinç dışı gerçekleşen bir şeydir. Hoş görülür. Bilinçlilik ilkesi, bir sözün yalan sayılması için mutlaka gerekli olan bir durumdur.

Söylenenin, ya da doğruluk iddiasıyla sunulan bir ifadenin *gerçeklikle uyuşmaması* da yalanın tanımı için gerekli şart olarak sayılmıştır. Karşılıklı konuşan iki kişiden biri, üçüncü bir şahıstan söz ederek -sırf muhatabının kafasını karıştırmak için- ona bir şey isnâd etse ve o kişi de farkında olmayarak isnâd edilen işi yapmış olsa, yalan niyetiyle söylenmemiş bu söz acaba yine de yalan olur mu? Bu ve benzeri durumlarda olduğu gibi tesâdüfen doğru çıkan bir şey, yalan olması niyetiyle söylenmiş olsa bile, *gerçekliğe aykırılık* ilkesine göre bu niteliğini yitirmektedir. Halbuki yalan, doğruyu yanlış; yanlış da doğru göstermek olup, hukûkî ve ahlâkî sonuçlar doğuran gerçek dışı bir beyândır.

Son olarak; yalan denen şeyin mutlaka bir söz mü olması gerektiği; yoksa bir eylem veya eylemsizlik durumunun da yalan sayılıp sayılmayacağı konusunu belirtmek istiyoruz. Örneğin, doğruyu söylediği zaman çok kötü sonuçlar doğacağını düşünerek, sessiz kalmayı tercih eden birisi de, karşısındakini aslında aldatmış ama yalan söylememiş olur. Yani, yalan ve aldatma sadece söz ile değil; bir fiil veya sükût ile de gerçekleşebilir.

Bu konuyu daha etraflıca ele almak bizim konumuz olmadığından, burada noktalamak yerinde olacaktır diye düşünüyoruz⁴³⁸.

⁴³⁸ Özetleyerek sunmaya çalıştığımız bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Arda Denkel-İtir Beyazyürek, Bir Uğraş Olarak Yalan: "Felsefe Açısından Yalana Bakış", **Cogito**, (Üç Aylık Düşünce Dergisi), Yapı Kredi Yayınları, 1998, sayı: 16 (Yalan Özel Sayısı), s. 185-196.

c) Bazı Durumlarda Yalan Söylenmesi Meselesi

Hız. Peygamber (s.a.v.)'e nisbet edilen iki hadîsi dayanak yaparak bazı özel durumlarda yalana başvurulabileceğine yönelik bir kanaat mevcuttur. Bu hadîslerden biri *"İnsanların arasını düzelden; bunun için hayırlı söz söyleyen ve söz ulaştıran kişi yalancı değildir"*⁴³⁹ şeklindedir. Hadîsin geçtiği kaynaklardan Müslim'in Sahîh'inde bir ilâve göze çarpmaktadır. Bu ilâvede râvî *"...Ancak şu üç durum hâriç insanların söylediği hiçbir yalana ruhsat verildiğini işitmedim. Savaşta, insanların arasını bulmakta, kocanın karısına ve karının kocasına söylediklerinde"*⁴⁴⁰ demiştir.

İkinci hadîs de Hz. İbrâhîm Peygamber(a.s.)'e nisbet edilen üç yalanla ilgilidir. Bu hadîste de şöyle denmektedir:

*"İbrâhîm Peygamber (a.s.) sadece üç yalan söylemiştir. Bunlardan ikisi Allah'ın zâtıyla ilgili; (Bunların) biri 'Ben hastayım' sözüdür, diğeri de 'Bilakis şu büyük olan yaptı' demesidir. Bir tanesi de Sâre ile ilgilidir. Hz. İbrâhîm (a.s.) zâlim birinin memleketine beraberinde Sâre de olduğu halde gelmişti. Sâre güzel bir kadındı. 'Bu zorbacı adam senin karım olduğunu bilirse, senin için bana galebe çalar. Eğer sana soracak olursa, kız kardeşim olduğunu söyle. Çünkü sen zaten İslâm yönünden kardeşimsin, din kardeşiyiz. Ben yeryüzünde senden ve benden başka Müslüman bilmiyorum'..."*⁴⁴¹

İslâm âlimleri, bazı özel durumlarda yalan söylenip söylenemeyeceği konusunda farklı düşünmektedirler. Bir kısım ulemâyâ göre, üç yerde yalan söylemek câizdir. Bu üç yerdeki yalandan neyin kastedildiği tam olarak açık olmasa da, bir maslahata binâen böyle bir ruhsattan söz edilmektedir. Bu ulemâyâ göre İslâm'ın yasakladığı yalan, zararlı olan yalandır. Meselâ; bir zâlim, birinin yanında gizlenen şahsı öldürmek isterse, onun yerini sorduğunda doğruyu söylemek sûretiyle, göz göre göre o kişinin ölümüne mi sebep olunmalı? Tam aksine, böyle bir

⁴³⁹ Buhârî, *Sulh*, 2; Müslim, *Birr ve's-Sıla*, 101 (2605); Ahmed, **Müsned**, VI, 454.

... ليس الكذاب الذى يصلح بين الناس فيسمى خيرا أو يقول خيرا.

⁴⁴⁰ Müslim, *Birr ve's-Sıla*, 101 (2605).

... ولم أسمع يرخص فى شئ مما يقول الناس كذب إلا فى ثلاث: الحرب و الإصلاح بين الناس، و حديث الرجل امرأته و حديث المرأة زوجها.

⁴⁴¹ Buhârî, *Enbiya*, 8; *Büyü'*, 100; *Nikâh*, 12; *İkrâm*, 6; Müslim, *Fezâil*, 154 (2371); Ebû Dâvûd, *Talak*, 15-16 (2212); Tirmîzî, *Tefsîr*, 21 (3165).

... لم يكذب إبراهيم عليه السلام إلا ثلاث كذبات...

durumda “Onun yerini bilmiyorum” diye yalan söylemek gereklidir bile. Bir kısım ulemâya göre ise yalan, hangi durumda olursa olsun asla câiz değildir. Fakat bu grup ulemânın bulduğu farklı bir çözüm vardır: Onlara göre böyle özel durumlarda, doğabilecek zararları bertaraf etmek amacıyla kapalı, ihtimalli yani tevriyeli⁴⁴² sözler söylenebilir. Meselâ; bir adam eşine her zaman iyi bakacağını, çok güzel elbiseler giydireceğini söylese, bunu yaparken de “Allah takdir ettiyse” diye içinden geçirirse, işte bu bir tevriyedir. Birisi, düşmana giderek “Sizin komutanınız öldü” dese, fakat geçmişteki herhangi bir komutanı niyet etmiş olsa, bu da bir tevriyeli söz söylemedir ve yalandan farklıdır⁴⁴³.

Buhârî'nin şârihlerinden el-Aynî (v. 855/1451) *Umdetü'l-Karî* adlı eserinde bu hadîsin tahlîlini yaparken, konuya orijinal bir yorum getirmektedir. Mefhûm olarak aktaracak olursak; Aynî'ye göre hiç kimsenin bu hadîsten yalanın mübâh olduğuna dair bir delîl çıkarması doğru değildir. Çünkü bu hadîste yalanın aslı yok edilmiş değildir. Belki, yalanın üzerine giydirilen, yani ondan doğacak günah yok edilmiştir. Şüphesiz ki yalan ister ıslâh, ister başka bir maksatla söylensin, yine de mâhiyeti itibariyle yalandır. Hem Hz. Peygamber (s.a.v.) başka hadîslerinde yalanı kesin bir dille yasaklayarak onun îmândan uzak olduğunu bildirmiştir. Aslında Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hadîste iki taraf arasında hayır olan sözlerin söylenmesini, duyulan şerhlerin söylenmeyip sükût edilmesi gerektiğini öğretmiştir. Böyle hareket etmek bir kolaylık olup, uzağı yakın etmek gibi rahatlatıcıdır. Yoksa bir vâkıanın aksini söylemek değildir. Çünkü bunu Allah ve Resûlü kesinlikle yasaklamıştır⁴⁴⁴.

Yukarıda Hz. İbrâhîm Peygamber (a.s.) ile ilgili olarak zikredilen hadîs de yalanın cevâzı konusuna dayanak yapılmıştır. Hz. İbrâhîm döneminde insanlar

⁴⁴² Tevriye/ (توريه) : Hakikat yahut mecâz olmak üzere iki manası olan bir lafzın uzak manasını kasetmektir. Bir kelimenin herkesçe, en evvel hatıra gelen meâli *yakın mana*, erbâbınca anlaşılan mefhûmu da *uzak mana* olur. Tevriye'nin *mücerrede*, *müreşşeha* v.b. kısımları da vardır. Bed'î sanatlarındandır. Daha geniş bilgi için bkz.: Nusreddin Boilelli, **Belâgat (Beyân-Me'ânî-Bed'î İlmî) Arap Edebiyatı**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 344-351; Rabiha Çelebi-N.H. Müftüoğlu, **Teshîlü'l-Belâğa**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1996, s. 33; Cüneyt Eren-Halil Özcan, **Kur'ân-ı Kerîm'de Edebî Sanatlar**, Aktif Yayınevi, Erzurum, 2003, s. 172; Cüneyt Eren-M. Vecih Uzunoğlu, **Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar: Belağat**, Sütun Yayınevi, İzmir, 2006, s. 212-217; Hikmet Akdemir, **Belâgat Terimleri Ansiklopedisi**, Nil Yayınevi, İzmir, 1999, s. 371-376.

⁴⁴³ Nevevî, **Şerh**, XVI, 158; Ahmed Davudoğlu, **Terceme ve Şerh**, 10, 564; Mehmed Sofuoğlu, **Sahîh-i Müslim Tercemesi**, 8, 72.

⁴⁴⁴ Aynî, **Umdetü'l-Kârî**, VI, 405-406.

hâdiseleri değerlendirmede, yıldızlara bakarak onların konularından değişik hükümler çıkarmaktaydılar. Hz. İbrâhîm de bir defasında yıldızlara bir göz atıp “*Ben rahatsızım*” dediğinde insanlar onu orada bırakmışlardı⁴⁴⁵. Diğer bir durumda ise, putların kırılmış olduğunu gören müşrikler, Hz. İbrâhîm’e “*Ey İbrâhîm! Bunu tanrılarımıza sen mi yaptın?*” dediklerinde, Hz. İbrâhîm “*Belki o yapmıştır, işte bu büyükleri, konuşabiliyorlarsa onlara sorun...*” dedi⁴⁴⁶. Burada da Hz. İbrâhîm putları kendisi kırmış olmasına rağmen, onları kırdığını açıkça söylememiştir. Üçüncü durumda da Hz. İbrâhîm’in, eşi Sâre için “*O benim kardeşimdir*” demesi de, zâlimin zulmünden kaçınmak için yalana cevâz konusunda dayanak olarak kabul edilmiştir. Bu üç durumdaki üç ifadeyi âlimler tevriye ile açıklamaya çalışmışlardır.

Bazı özel durumlarda yalan söylenip söylenemeyeceği konusunu Batılı filozof ve ahlâkçılar da tartışmışlardır. İslâm ulemâsı bu özel durumları, hadîslerde anlatıldığı kadarına indirgeyerek, mümkün olduğunca minimumda tutmaya çalışırken; Batılılar bu özel durumları kendi düşüncelerine ve hayatın akışına göre belirlemiş görünmektedirler. Batılı düşünürlerin büyük bir kısmı –bizim araştırdığımız kadarıyla- hiçbir durumda yalan söylenemeyeceğini, ne olursa olsun doğruluktan ayrılmamak gerektiğini savunmaktadırlar. Çok az bir kısmı da bazı durumlarda yalan söylenebileceğini düşünmektedirler.

Örneğin ünlü Alman ahlâk felsefecisi Henry Sidgwick (ö. 1900), yalan söylenebilecek durumları sayarken yine de bir endişe taşımaktadır. Çünkü doğru sözün, kendisine söylenmesi bir kişinin hakkı ise, bu hakkın hangi şartlarda askıya alınacağı, ya da tamamen iptal edileceğine nasıl ve kimin karar vereceği konusu belirsizdir. Henry Sidgwick’e göre, bu kararlarla o kişiye ayrıca bir haksızlık yapılmış olunmaktadır. Yine o, haklarımıza yönelik bir tecâvüzdən en iyi olarak bir yalan aracılığı ile korunabiliyorsak; özürülü birine yalan söyleyerek onun şoka girmesine engel olunabiliyorsa; çocukların bazı durumlarda doğruyu öğrenmeleri yararlarına olmayacaksa, onlara uydurma hikâyeler anlatmamanın, yalan söylememenin tuhaf bir şey olacağına inandığını söylemektedir. Kişi, bu durumlarda küçük gibi de görünse bir aldatmaya başvuracaktır. Tabii bu aldatma, aldatılan kimsenin yararına olacaksa, yapılacak iş doğru bir iş olarak kabul edilmektedir. Eğer bu ve benzeri

⁴⁴⁵ Saffât, 37/89-90

⁴⁴⁶ Enbiyâ, 21/59-63.

فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ
... قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطَلِقُونَ

durumlarda faydalı olabilecek aldatmanın meşruluğu kabul edilecekse, bunun ne zaman ve ne ölçüde kabul edilebilir olduğuna nasıl karar verileceği konusunda da endişeler mevcuttur. Henry Sidgwick'e göre bu ölçü; doğruluktan uzaklaşarak elde edilen kazancın, şâyet varsa yitirilen güvenle tartılması sonucu elde edilmelidir. Sidgwick, varılan sonuç doğru ve önemliyse ve hakikatler başka türlü doyurucu olarak anlatılamayacaksa, sıradan insanların zihnine yerleştirmek amacıyla dinî konularda da yalana başvurulabilmektedir⁴⁴⁷.

Alman filozof ve ahlâkçı Immanuel Kant (ö. 1804) da doğru söylemeyi bir *ödev* saymakta⁴⁴⁸ ve kişinin kendisine ya da başkasına nasıl bir tehlike gelirse gelsin, asla yalana başvurmaması gerektiğini savunmaktadır. Kant'a göre hangi türüne başvurulursa vurulsun, yalan kesinlikle zararlıdır⁴⁴⁹. Ona göre, yalanın zarar verip vermemesi ahlâkı hiç ilgilendirmemektedir. Bir insana zararı olmasa bile, ahlakî bir ilke olan doğruluğun hukuk tarafından da kullanılamaz hale gelmesine⁴⁵⁰ ve *hakk ilkesinin* zedelenmesine sebep olmaktadır⁴⁵¹.

Daha da gerilere gidersek, İlkçağ filozoflarından Romalı Augustinus (ö. 430) da, yalanın ne kadar kınanması bir olgu olduğunu özellikle belirtmiştir⁴⁵². İnsânî ilişkilerimizde merhametin çok yer tutması, bizde bir takım sorular yumağının oluşmasına neden olmaktadır. Augustinus bize tercüman olmak istercesine bir durumu tasvî eder: Ağır bir hastalık yüzünden hayatı tehlikede olan bir adama, canından çok sevdiği oğlunun öldüğü haberini söylemek bize düşmüşse ne yaparız? Yalan söylediğinizde adam yaşayacak, doğru söylediğinizde adam bir de ölürse!?. Çevrenizdeki herkes size cinâyet işlemiş gözüyle bakarsa!?. Küçücük bir yalanı adama çok gördüğünüz düşünülecek... Augustinus'a göre bu ve benzeri karmaşıklığın içinden çıkmak için fazlaca düşünmeye ve uğraşmaya gerek yoktur. *"İnsanlar hakîkati işitince ölüyorsa, hakîkate cinâyet denmesi beni hiç etkilemez.*

⁴⁴⁷ Henry Sidgwick, "Ödevlerin Sınıflandırılması: Doğruluk", (Çev.: Özden Arıkan), **Cogito**, (Üç Aylık Düşünce Dergisi), Yapı Kredi Yayınları, 1998, sayı: 16 (Yalan Özel Sayısı), s. 53.

⁴⁴⁸ Immanuel Kant, "Hak Üzerine", (Çev.: Oruç Aruoba), **Cogito**, (Üç Aylık Düşünce Dergisi), Yapı Kredi Yayınları, 1998, sayı: 16 (Yalan Özel Sayısı), s. 47.

⁴⁴⁹ Kant, **Hak Üzerine**, s. 48.

⁴⁵⁰ Kant, **Hak Üzerine**, s. 50.

⁴⁵¹ Kant, **Hak Üzerine**, s. 51.

⁴⁵² Augustinus, "Yalan Üzerine", (Çev.: Özden Arıkan), **Cogito**, (Üç Aylık Düşünce Dergisi), Yapı Kredi Yayınları, 1998, sayı: 16 (Yalan Özel Sayısı), s. 41.

*Gerçek şu ki, ben hakikat için ölürüm.*⁴⁵³ Eğer böyle durumlarda yalanı hoş göreceksak, kötülüğün azar azar, damla damla yayılıp sonunda muazzam boyutlara varmış bir illete dönüşeceğini ve buna karşı koyacak yolu bulmanın imkânsızlığını da kabul etmek gerekmektedir. Bazı durumlarda yalan söylememiz gerektiği doğru değildir⁴⁵⁴. Bu konudaki örnekleri daha fazla uzatmak, araştırmamızın sınırlarını zorlayacağından dolayı bu kadarıyla yetinmek istiyoruz.

Biz, yalan söyleme konusunu hukukî açıdan ele almayı düşünmüyoruz. Yani, söylendiği zaman ceza gerekip gerekmemesi yönüyle değerlendirmeyeceğiz. Ancak, yalanın ahlakî yönünün gündemde her zaman tutulması gerektiğini düşünmüyoruz. Hangi maslahata binâen olursa olsun, insan bir kere yalan söyledi mi buna alışması da söz konusu olabilir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yalan söylemeyi *nifak alâmeti* olarak sayması⁴⁵⁵; bir adamın gelip cehennem ehlinin amelini sorduğunda O'nun da *"Kizbdır"* diyerek cevap vermesi⁴⁵⁶; îmân ile küfür, sıdk ile kizb ve emânet ile hıyânetin bir kimsenin kalbinde beraberce bulunamayacaklarını bildirmesi⁴⁵⁷, bize onun hayatının geneli içinde asla yalan söylemeye yer olmadığını göstermektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bir müminin korkak ve cimri olabileceğini, ama asla *yalancı* olamayacağını bildirmesi de çok manidardır⁴⁵⁸. Hele şu hadîs, yalana başvurmanın manevî sorumluluğu olduğunu bize göstermektedir:

*Abdullah ibn Amir anlatıyor: Bir gün Resûlullah (a.s.) evimizde otururken annem beni çağırıyor ve:
"Hele bir gel, sana ne vereceğim!" dedi. Resûlullah (a.s.) anneme:
"Çocuğa ne vermek istemiştin?" diye sordu.
"Ona bir hurma verecektim" deyince, Resûlullah (a.s.)
"Dikkat et! Eğer ona bir şey vermeyecek olursan, üzerine bir yalan yazılacak" buyurdu⁴⁵⁹.*

⁴⁵³ Augustinus, **Yalan Üzerine**, s. 42.

⁴⁵⁴ Augustinus, "Yalan Aleyhine", (Çev.: Özden Arıkan), **Cogito**, (Üç Aylık Düşünce Dergisi), Yapı Kredi Yayınları, 1998, sayı: 16 (Yalan Özel Sayısı), s. 43.

⁴⁵⁵ ... آية المنافق ثلاثة إذا حدث كذب و إذا وعد أحلف و إذا اتهم خان.

⁴⁵⁶ Ahmet b. Hanbel, **Müsned**, II, 176.

... يا رسول الله ما عمل أهل الجنة؟ قال: الصدق. وإذا صدق العبد بر و إذا بر امن و إذا امن دخل الجنة. قال يا رسول الله ما عمل أهل النار؟ قال: الكذب. إذا كذب فجر و إذا فجر كفر و إذا كفر دخا يعني النار

⁴⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 349.

... لا يجتمع الإيمان و الكفر في قلب امرئ و لا يجتمع الصدق و الكذب جميعا و لا يجتمع الأمانة و الخيانة جميعا.

⁴⁵⁸ Mâlik b. Enes, **Kelâm**, 7 (19).

... قلنا يا رسول الله: أيكون المؤمن جباناً؟ قال "نعم". قلنا: أيكون بخيلاً؟ قال: "نعم". قلنا: أيكون كذاباً؟ قال: "لا".

⁴⁵⁹ Ebû Dâvûd, **Edeb**, 80 (4991).

Bir insanın, çocuk bile olsa karşısındakine yalan söylememesi gerektiğini Hz. Peygamber (s.a.v.) bizlere açıkça göstermiştir. Bu hadîsin çocuk terbiyesiyle sıkı bir bağı vardır. Özellikle ağlayan çocuklara bazen, yapılmayacak veya verilmeyecek şeyler vaadedilir yahut da onlar olmayacak şeylerle korkutulur. Bunların hepsi, netîce itibarıyla *yalan* kategorisinde birleşir. Hadîs, bu basit durumda bile çocuğa yalan söylemeyi yasaklıyorsa, ciddî durumlarda yalana yer vermenin, ona kapı aralamanın nasıl ağır sonuçlar doğuracağını düşünmemiz açısından çok önemlidir.

Bir hadîste Hz. Peygamber (a.s.) “*Yalanın her türlü günahıdır, ancak bir müslümanın faydalandığı ve bir ihtiyacını giderdiği yalan hariçtir*” demektedir⁴⁶⁰. Burada bir maslahattan söz edilmektedir ki, bu belki geçici bir ruhsat olabilir. Zaman onu nesh etmiş olabilir. Sınırı belli olmayan maslahatlara hüküm binâ etmek uygun değildir. Öyleyse ya doğru söylenmeli, ya da susmak tercih edilmeli ve asla yalana başvurulmamalıdır⁴⁶¹.

Hız. Peygamber (s.a.v.)’in belki bazı özel durumlarda yalana cevaz vermiş olmasını hemen bir çıkış kapısı sayarak yalana tutunmamak gerekmektedir. Çünkü Asr-ı Saadet’te yalanla doğruluk arasında büyük uçurumlar bulunuyordu. Şimdi ise durum oldukça farklıdır. Bugün, yalanla doğruluk arasında gidip gelmeler çok kolaylaşmış durumdadır. Yalanla doğru aynı ortamlarda ve adeta iç içe girmiş gibidirler. Bu yüzden, değil yalana; ta’rize⁴⁶² dahi cevaz verirken çok iyi düşünmek gerekmektedir. Ahlâkçı yönüyle de dikkat çeken Ebû’l-Hasen el-Mâverdî (v. 450/1058) Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hayatında îmâ ile de olsa yalana yer olmadığını, dolayısıyla sadece kinâyeli ve iki manayı da kast eden tevriyeli bir şekilde söz söylemekle bu meselenin çözülebileceğini bildirmektedir. Zîrâ Resûlullah

... أما إنك لو لم تعطيه شيئاً كتبت عليك كذبة.

460

الكذب كله إثم إلا ما نفع به مسلم و دفع به عن دين

Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (v. 360/970), **el-Mu’cemü’l-Evsat**, (Thk.: Muhammed et-Tahhân), Mektebetü’l-Maarif, Riyad, 1995, VI, s. 310, hadîs no: 5660. Ayrıca değerlendirme için bkz.: İbrâhîm Canan, **Hadîs Ansiklopedisi**, IX, 213.

461

İbrâhîm Canan, **Hadîs Ansiklopedisi**, IX, 216.

462

Ta’rîz (تعريض): Kapalı bir şekilde itiraz etmek demektir. Bunu, bir tarafı gösterip diğer tarafı kadestmek şeklinde de tarif ederler. Şuna buna sataşan bir şahsın yanında “*Kâmil insan, ancak insanlara güzel muamele eden kimsedir*” denir de, “*Sen kâmil insan değilsin*” manası kast edilir. Daha geniş bilgi için bkz.: Nusreddin Boilelli, **Belâgat**, s. 154-155; Rabiha Çelebi-N.H. Müftüoğlu, **Teshîlü’l-Belâğah**, s. 31; Eren-Özcan, **Edebî Sanatlar**, s. 149; Eren-Uzunoğlu, **Belâgat**, s. 175-176; Hikmet Akdemir, **Belâgat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 220-221.

(s.a.v.) Mekke'den yanında Hz. Ebû Bekir'le birlikte hicret için Medîne'ye giderlerken rastladıkları Arap kavimleri Peygamber (s.a.v)'in kim olduğunu öğrenmek için, zaten tanıdıkları Hz. Ebû Bekir'e: *“Ey Ebû Bekir bu kimdir?”* diye sorduklarında, tevriye yoluyla: *“Yol göstermek için önümde giden bir kılavuzdur”* cevabını vermiştir. Araplar bu sözü, *bir yolu gösteren kılavuz* manasında anlayıp geçmişlerdir. Ebû Bekir'in murâdı ise manevî yol olan din kılavuzluğu idi. Mâverdi'ye göre öyle doğrular vardır ki, belâ, çirkinlik ve şenâet bakımından yalanın yerini tutar. Belki daha da ileridedir. Bunlar gıybet, koğuculuk, çekiştirme ve karalamadır⁴⁶³.

e) Haberin Doğrusunu Söylemek

İnsanların birbirleriyle olan ilişkilerinde karşılıklı konuşma önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuşmalar, gelişen teknolojik vasıtalarla çok değişik boyutlarda cereyân etmektedir. Eskiden sadece yüz yüze yapılabilen konuşmalara, zaman içinde mektup, telefon ve çok yakın bir zamandan bu yana internet gibi iletişim yolları eklendi. İster söz, ister yazı vasıtasıyla olsun, insanın her zaman doğruyu nakletmesi önemlidir. Kişilerin söyledikleri sözlerin doğru olmasının muhatabına güven verdiği kesindir. Doğrudan uzaklaşmak da güveni yok etmektedir. Birbirine güven duymayan fertlerin oluşturduğu toplumlar, şüphe ile hareket etmeye başlarlar. Şüphe, toplum hayatında mutsuzluk ve huzursuzluğu getireceğinden, sağlıksız bir gidişâtı doğurma ihtimâli çok büyüktür. Doğru söyleme hususu, bugün de toplumumuzda ne yazık ki oldukça ihmâl edilen bir konudur.

Olmuş bitmiş bir olayı anlatırken; sarf edilen sözlerin olgu ile birebir örtüşmesi durumunda sözün doğru olması mümkündür. Günümüzde medya vasıtalarının sayısının artması, haber akışındaki yoğun trafiği de beraberinde getirmektedir. Bunca haber bolluğu arasında, onların doğru sözleri içerenleri toplum nazarında daha çok değer bulmaktadır. Günümüzdeki teknolojik imkânlar öyle bir gelişme gösterdi ki, artık çağımızın bir hız çağı olmaya yüz tuttuğunu söyleyebiliriz. Bir sözün anında yüz bin, milyon, hatta milyarlarca kişiye ulaşması bu hız sayesinde olmaktadır. Ne var ki, en çok ihtiyacımız olan sözdeki doğruluk erdem bu hıza fedâ

⁴⁶³ Ebû'l-Hasan el-Mâverdi (v. 450/1058), **Edebu'd-Dünya ve'd-Din**, Matbaa-i Osmânî, İstanbul, 1304/1886, s. 243-251; el-Mâverdi, **Edebü'd-Dünya ve'd-Din (Maddi ve Manevi Yüce Hedefler)**, (Çev.: Bergamalı Cevdet Efendi, Hazırlayan: Yaşar Çalışkan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1997, s. 675-676.

edilmektedir. Hıza kurban edilen bu doğruluk, Kur'ân'dan alınan ilhâm ile müslümanların yeniden canlandırmaları gereken bir ahlâkî özellik olarak beklemektedir.

Son ilâhî kitap olan Kur'ân-ı Kerîm doğru söylemeyi, sıdk kökü ile ifade etmektedir. Geçmişteki veya şu andaki bir olayın anlatılması da Kur'ân'da önemle yer bulan konulardandır. Bununla ilgili örneklerimizin ilki Hz. Yûsuf hakkında olacaktır. Ağabeyleri, küçük Yûsuf'u kuyuya attıktan sonra babalarına dönüp, Yûsuf'un başına gelenleri haber verirken doğru söylemiyor, tam aksine yalan konuşuyorlardı. Kullandıkları dört silahları vardı: Öncelikle gözyaşı dökerek ağlıyorlar, sonda da *"Ey Babacığımız!..."* diyerek sözlerini süslüyorlardı. Güya aralarında yarış yapmaktaymışlar, kardeşlerini eşyalarının başına bırakmışlar ve onu oracıkta kurt kapıvermişmiş!.. Üçüncü silahları, duygu sömürsünün başka bir versiyonu. Çok sevdiği evlâdını göremeyen bir babaya ne anlatılırsa anlatılsın, yine de onu ikna etmenin mümkün olmayacağını onlar da biliyorlardı. Ne kadar doğru söyleseler de babalarını inandıramayacaklarını îmâ ederek, aslında doğru söylediklerini işaret ediyorlardı. Nihâyet başvurdukları dördüncü silah da, sahte delîl ile ikna etmeye çalışmalarıydı⁴⁶⁴.

Bu âyetler vasıtasıyla anlatılanlar, günümüze de o kadar ışık tutmaktadır ki, nesilleri yetiştirmede gösterilecek itinaya dikkat çekmektedir. Aile içi iletişimde de doğru konuşmak son derece mühimdir. Çocukların babalarına mutlaka doğru söylemeleri gerektiğini her geçen gün daha da iyi anlamaktayız. Bugün birçok gencin başına gelen olumsuzlukların altında, babalarına ve annelerine gerçeği söylememeleri yatmaktadır. Bu yalanlardan sonra, kendilerince küçük bir kaçamak sayılan, ama aslında dipsiz kuyuların başlangıcı olabilecek çirkinliklere düşmektedirler. Anne babaların uyanık olmaları gereken bir husus da, yalan söyleyen insanların inandırmak için ağlayabilecekleri, güzel cümlelerle masum görünmeye çalışabilecekleri ve sahte delîller bile ortaya sürecekleri gerçeğidir⁴⁶⁵.

Kur'ân'da doğru söylemeyi ifade eden başka bir örneğimiz, yine Hz. Yûsuf'la ilgili olacaktır: Hz. Yûsuf kralın sarayında, azîzin hanımının tuzağına düşürülerek sarkıntılıkla suçlanmıştır⁴⁶⁶. Hz. Yûsuf'un gömleği, onu asıl elde etmek isteyen

⁴⁶⁴ Yûsuf, 12/18

⁴⁶⁵ Ayrıca bkz.: Bayraktar Bayraklı, **Kur'an Tefsiri**, IX, 390-391.

⁴⁶⁶ Yûsuf, 12/23-25

وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ ...

وَرَأَوْدَتُهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ ...

kadınla yaşadıkları arbede sırasında yırtılmış ve bu yırtık gömlek, kadının ailesinden biri tarafından kıstas olarak kabul edilmiştir. Getirilen kritere göre, gömleğin önden ya da arkadan yırtılmış olması, kimin doğru söylediğini ortaya koyacaktır⁴⁶⁷. Sonunda, Hz. Yûsuf'un gömleğinin arkadan yırtılmış olması, onun kadının şerrinden kaçıyor olduğu kanaatini güçlendirmiş ve doğru söylediğine hükmedilmiştir⁴⁶⁸. Bu âyetlerde, yaşanan veya görülen bir olayın nakli sıdk kökü ile anlatılmaktadır. Anlatılanların gerçeklikle bire bir örtüşmesi bu kökün özelliklerindedir. Burada dikkat çeken önemli bir nokta Hz. Yûsuf doğru söylediği halde, onun söylediği doğruların anlaşılabilmesi meselesidir. O halde, söylenen doğruların doğru anlaşılabilmesi için aleyhte çalışmalarla karşılaşmak mümkündür. Doğrunun ortaya çıkmasının aleyhinde yapılan çalışmaların bertaraf edilmesi, doğrunun tezâhürünü kolaylaştıracağından dolayı bir takım vasıtalar kullanmak gerekebilmektedir. Hz. Yûsuf'un yırtılan gömleği delîl olmuş, getirilen kriter şaşmaz bir ölçek olarak kullanılmış ve Hz. Yûsuf'un sâdık olduğunu ortaya koymuştur. Zaten kadın da bunlardan sonra gerçeği kendisi itiraf etmek zorunda kalmıştır⁴⁶⁹.

Herhangi bir olayı anlatan kişinin, gördükleri çok önemlidir. Olayın doğru intikâl etmesi için, görünenlerin aynıyla anlatılması gerekmektedir. Yine Hz. Yûsuf kıssasından bir örnekle buna değinebiliriz: Hz. Yûsuf, kardeşi Bünyamin'i hırsızlık yaptığı gerekçesiyle alıkoyup, ağabeyleriyle birlikte göndermeyince büyük kardeş, babalarına şöyle haber göndermekteydi: *"Babanıza gidin ve oğlunun hırsızlık yaptığını söyleyin. Bu bildiğimizden başka bir şey görmedik. Gaybı da bilemeyiz. Yaşadığımız kasabaya ve beraber geldiğimiz kabileye de sor. Biz kesinlikle doğru söylüyoruz"*⁴⁷⁰. Bu olayda doğru söylemek ile görüp bilmek arasında bir bağ kurulmaktadır. Kişinin bir olayı doğru olarak anlatmasında onu görmesi, şâhit olması çok önemlidir. Ancak, bazı durumlarda görmek de olayın gerçeğini anlatmak için yeterli olmayabilir. Nitekim bu örnekte, babaya anlatılanlar, onların gördükleriyle aynen örtüşmekteydi. Fakat olayın gerçeği, içyüzü öyle değildi. Bünyamin hırsızlık yapmamış, hırsızlık yaptığı hissi uyandırılmıştı. Bize göre bundan çıkarılacak mühim bir nokta; bilinen ve görülenlerin doğru olduğu düşüncesiyle bize anlatılmakta

⁴⁶⁷ Yûsuf, 12/26-27

⁴⁶⁸ Yûsuf, 12/28

⁴⁶⁹ Yûsuf, 12/51

⁴⁷⁰ Yûsuf, 12/81-82

قَالَ هِيَ رَأَوْتَنِي عَنْ نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قَدْ مِنْ قَبْلِ فَصَدَقَتْ ...

فَلَمَّا رَأَى قَمِيصَهُ قَدْ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ

... قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَأَوْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ

ارْجِعُوا إِلَى آبَائِكُمْ فَقُولُوا يَا أَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا عَلَّمْنَا وَمَا كُنَّا لِنَعْتَبِ حَافِظِينَ ...

olması, onun doğru olduğu anlamına gelmemesidir. Olayın iç yüzünde araştırılması gereken başka taraflar da olabilir.

Kur'ân-ı Kerîm bize doğru söylemekle ilgili önemli bir vecheyi daha göstermektedir. Sözlerin doğru ya da yanlış olduğuna karar vermede acele davranmayıp, temkînli olmak gerekmektedir. Hüdhüd kuşu Hz. Süleyman'a Sebe hakkında kesin/yakîn bilgi getirdiğini⁴⁷¹ söyledikten sonra, halkıyla birlikte güneşe tapan güçlü bir kadın hükümdarın varlığını da haber vermektedir⁴⁷². Kur'ân, kuşun getirdiği haberin önemli bir haber olduğunu belirtmek için *nebe'*ye; bu haberin kesinliğini belirtmek için de *yakîn* kelimesine yer vermektedir. Durum böyle iken, Hz. Süleyman sözün doğru olduğuna hemen karar vermemekte, "*Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancı mısın, bir bakalım*"⁴⁷³ demek sûretiyle, her haber ve habercinin doğru olduğu hükmünde acele edilmemesi gerektiğini göstermektedir. Bu temkînin bir adım ötesi de haberi ve onu getireni testten geçirmektir. Testten kastımız, araştırma yapmaktır. Zaten haberlere karşı takınılması gereken bu tavır, Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde yer bulmaktadır. Bir âyette, gelen haberin veya habercinin getirdiklerinin iyice *araştırılmasının* ileride pişmanlık duyulmaması için gerekli olduğu⁴⁷⁴; başka bir âyette de îmân ettiklerini söyleyerek gelip hicrete katılan hanımların denemeleri için *imtihan* edilmeleri istenmektedir⁴⁷⁵. Bu durum, savaş zamanlarında da aynıdır. Savaşa çıkan müminlerin, karşılaştıkları kişiler şâyet îmân ettiklerini söylüyorlarsa, onların yalan söylediğine hükmetmeyip iyice *araştırılması* istenmektedir⁴⁷⁶. Bu âyetleri beraberce değerlendirdiğimizde, konuyla ilgili olarak genel bir yöntem belirlenmiş olduğu açıkça görülmektedir. Aynı amaca yönelik olarak, Hz. Süleyman da Hüdhüd kuşunu denemek için, ona bir mektup vererek onu Sebelilere götürmesini ve orada bir müddet kalıp incelemede bulunmasını isteyerek⁴⁷⁷ test etmektedir.

Doğru söylemenin Kur'ân'da başka bir yönü daha vardır: Âyette, Hz. Sâlih'in kavminden dokuz kişilik bir çetenin Hz. Sâlih'i öldürmek için bir gece baskını

471 Neml, 27/22

472 Neml, 27/23-26

473 Neml, 27/27

474 Hucurât, 49/6

475 Mümtehine, 60/10

476 Nisâ, 4/94

477 Neml, 27/28

فَمَكَتَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ نَحِطُ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَّأٍ بِنْتًا تَقِينِ
إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ ...
قَالَ سَنَنْظُرُ أَصَدَقْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنْتًا فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ ...
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ ...
... فَمَنْ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا
اذْهَبْ بِكِتَابِي هَذَا فَأَلْقِهِ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ

planladıkları anlatılmaktadır. Bu şehir eşkiyâları, planlarını gerçekleştirip, ardından Hz. Sâlih'in ailesine bu konuda hiçbir şey görmediklerini, bilmediklerini söylemeyi amaçlıyorlardı. Çete üyeleri, asla bilgi sızdırmayacaklarına dair Allah adına yemîn ediyorlardı. En önemlisi de insanları buna ikna etmek için, “*Biz bu konuda kesinlikle doğru söylüyoruz*”⁴⁷⁸ diyeceklerdi. Aslında yalan söyleyecekler, ama doğru söylediklerine insanları ikna etmeye çalışacaklardı. Kullanacakları argüman ise şâhit olma, bilme ve görme temelinde odaklanıyordu. Burada doğrunun, yalanın önüne kalkan yapılmak istendiğini görmekteyiz.

Kur’ân’da anlatılan bu olay aslında bir fâil-i meçhûl cinâyettir. Çete ve mafyaların olduğu toplumlarda bazı cinâyetlere fâil-i meçhûl süsü verilmekte, hatta cânîler bir şey bilmiyormuş gibi, öldürülenin cenazesine bile katılmakta, acılı ailenin yanında gözyaşı dökerek masumiyet rolü oynamaktadırlar. Zanlı olarak yakalanırlarsa ya susma haklarını kullanmakta ya da yalan söyleyerek doğrunun önüne geçmeye çalışmaktadırlar. Bu olay bizlere, Semûdlü çeteler gibi kötü oluşumların her devirde bulunabileceğini, bunların kötü planlarını uygulama fırsatı bulmadan tersyüz edilmesi gerektiğini öğretmektedir. Zaten Semûdlü çete, planlarını uygulama fırsatı bulamadan Allah’ın gazâbıyla cezalandırılmıştır⁴⁷⁹.

İnsanlar arası ilişkilerde önemli bir yeri olan doğru söyleme, Kur’ân’da hiç şüphesiz ki sadece *sıdk* kökü ile anlatılmamaktadır. Özellikle adâletin tesîs edilmesi bağlamında konuşup anlatarak⁴⁸⁰ veya şâhitlik yaparak⁴⁸¹ doğrudan yana olunmasını da bu kapsamda değerlendirmek mümkün gözükmektedir. Dolayısıyla hayatın bütün alanlarında doğru söylemek Kur’ân’ın müslümanlardan istediği ahlâkî bir erdemdir.

f) Mazeret Beyânında Doğruyu Söylemek

İzin istemek; tabîatı gereği yaş veya makam itibarıyla, küçüğün büyükten bir işi yapmayı ya da yapmamayı talep etmesini gerektirir. Hayat boyunca ailede, iş hayatında veya başka ortamlarda insanlar birbirlerinden izin istemek durumunda

⁴⁷⁸ Neml, 27/48-49

⁴⁷⁹ Neml, 27/50-52

⁴⁸⁰ En’âm, 6/152

⁴⁸¹ Nisâ, 4/135

Mâide, 5/7

... قَالُوا تَفَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَهُ وَأَهْلَهُ ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهِ مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ
وَمَكَرُوا مَكْرًا وَمَكَرْنَا مَكْرًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ...
... وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ ...
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ ...
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ ...

kalırlar. İzin istenirken de mazeret denilen bir gerekçe beyân edilmektedir. İzin verme konumundaki kişilerin konuyla ilgili tutumlarında mazeretin doğruluk derecesi etkili olmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, toplumsal ilişkilerde önem arz eden bu konu hakkında insanlığa mesaj vermekte, hem izin isteyenlerin mazeretlerinin doğru olması üzerinde, hem de izin verme konumundakilerin tutumları üzerinde durmaktadır.

Vermek istediğimiz ilk örnek, bir işin yapılmasına iştirak etmemek için izin isteyen münâfıkların tavırları ile ilgili olacaktır. Müslüman ordularla Mekkeli müşrikler arasında, hicrî üçüncü yılda Uhud Dağı ve çevresinde gerçekleşen Uhud Savaşı'na⁴⁸² katılmak istemeyen münâfık grubun tutumları âyetler tarafından eleştirilmektedir. Savaşmaya ya da en azından savunmada kalmaya çağrıldıklarında, savaşmayı bilmedikleri yönünde bir mazeret ileri sürüyorlardı. Âyetin ifadesiyle onlar, içlerindeki aksini söylüyor ve yalan beyanda bulunuyorlardı. Üstelik dostlarına, şâyet kendilerine uyup da oturup kalsalardı, savaşa gitmeselerdi öldürülmeyeceklerini söylüyorlardı. Allah da onların doğru söylemediklerini sâdık olmadıkları sözüyle ifade etmektedir⁴⁸³. Savaşa katılmak toplumsal bir hizmettir. Toplumun geleceğini ilgilendiren savaş dahil hiçbir faaliyetten geri durmanın uygun olmadığı herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Bütün duyarlı fertler, kendi imkânları ölçüsünde bu aktivitelerin içinde bizzat görev almalıdır. Ancak, görev alamayacağı durumlarda ise geçerli ve doğru bir sebebe dayanan özrünü beyân etmelidir. Kur'ân'ın tamamının barış ortamında inmediği, büyük bir kısmının sıkıntı ve savaşlarla iç içe olan bir toplumu muhatap alarak indiği düşünüldüğünde, izin âyetlerini sadece savaşlara indirgeyerek anlamamak gerekmektedir. Bu yüzden, bütün toplumsal görevler bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Savaşa katılmamak için izin isteyenlerin doğru konuşmadıkları yönüyle eleştirildikleri bir başka örnek de Hendek Savaşı'yla ilgilidir. Hicretin beşinci senesinde Mekkeli müşrik ve taraftarları arasında gerçekleşen Hendek Savaşı⁴⁸⁴

⁴⁸² Uhud Savaşı hakkında bkz.: Muhammed Hamîdullah, **Hz. Peygamber'in Savaşları**, s. 61-84.

⁴⁸³ Âl-i İmrân, 3/168 الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قَاتَلُوا قُلُوبًا فَادْرَعُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

⁴⁸⁴ Hendek Savaşı hakkında bilgi için bkz.: Muhammed Hamidullah, **Hz. Peygamber'in Savaşları**, s. 100-108; Muhammed Hamidullah, "HENDEK GAZVESİ", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XVII, İstanbul, 1998, 194-195; Mevdûdî, **Tefhîm**, IV, 335-346.

Müslümanlar için bir imtihân niteliğindedi⁴⁸⁵. Bu savaşın gerek hazırlık ve gerekse savunma aşamalarında münâfıkların tutumlarını incelediğimizde, bizim konumuzu ilgilendiren hususlar bulmak mümkündür. Ahzâb Sûresi'ndeki âyetler, onların psikolojik analizini yapmakta ve şahsiyet özelliklerini göstermektedir. İlgili âyetlerden anladığımıza göre Hendek Savaşı münâfıkları çok korkutmuştur. O kadar ki, korkudan gözleri dönmüş, yürekleri ağızlarına gelmiştir⁴⁸⁶. Hatta onların içinde “*Biz korkudan, ihtiyaç için bile dışarı çıkamazken Muhammed kalkmış, Yemen ve Rûm'un fethedileceğinden söz ediyor. Bunlar boş vaadler*” diye alay edenler vardı⁴⁸⁷. İnananların üstün geleceklerine asla inanmadıkları için de, Allah ve Resûlü (s.a.v.)'nün zafer vaadlerini boş vaadler olarak görüyorlardı⁴⁸⁸. Münâfıkların bir kısmı Medînelileri savaştan vazgeçirmeye çalışıyor, bir kısmı da savaştan muâf olmak için Hz. Peygamber (s.a.v.)'den izin istiyorlardı⁴⁸⁹. Mazeretleri de, evlerinin *avret* olduğuydu. Avretten kasıtları, evlerinin etrafı açık, hırsızlar için girilmesi kolay ve güvensiz yerler veya ev halklarının korunmaya muhtaç durumda oldukları idi⁴⁹⁰. Bunlar hiç de gerçekleri yansıtmıyordu. Onlar doğru söylemiyorlardı. Asıl amaçlarının savaştan firâr etmek olduğunu Kur'ân bize bildirmektedir. Halbuki onlar, savaştan kaçmayacaklarına dair Allah'a söz vermişlerdi. Sorumluluk gerektiren bu sözlerini birden unutuvermişlerdi⁴⁹¹.

Kur'ân'da savaştan kaçmak için izin isteyenlerin doğru söylememelerinin eleştirildiği başka bir yer daha vardır. Hicretin dokuzuncu yılında gerçekleştirilen Tebûk Seferi'ne katılmamak için türlü mazeretlerle Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelerek izin isteyenler olmuştu. Bunlar hiç şüphesiz münâfıklardı. Çünkü Allah'a ve âhîret gününe îmân edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihâda koşmaktan geri kalmak istemiyorlardı. Ayrıca onlar takvâyı önde tutuyorlardı⁴⁹². İzin istemeye gelenler

⁴⁸⁵ Ahzâb, 33/11

⁴⁸⁶ Ahzâb, 33/10

⁴⁸⁷ Mâverdi, **Nüket**, IV, 381; Kurtubî, el-Câmi' XIV, 130-131; Buhârî, Cihâd ve's-Siyer, 34; Nesâî, Cihâd, 41-42.

⁴⁸⁸ Ahzâb, 33/12

⁴⁸⁹ Ahzâb, 33/13

⁴⁹⁰ Ebû Hâtim, **Tefsiru'l-Kur'ân**, IX, 3120; Mâverdi, **Nüket**, IV, 382-383.

⁴⁹¹ Ahzâb, 33/15-5

⁴⁹² Tevbe, 9/44

هَذَاكَ اِتَّبِي الْمُؤْمِنُونَ وَزُلُّوا زُلًّا شَدِيدًا

إِذْ جَاءَكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا

إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا

...وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِن يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا

وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُؤْتُوانَ الْآذِينَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مُسْتَمُولًا

لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ

Allah'a ve âhiret gününe inanan, kalpleri şüpheye düşüp bocalama yaşayanlardı⁴⁹³.

Onlar izin isterken öyle mazeretler ileri sürüyorlardı ki, bahaneleri çok inandırıcı görünmekteydi. Dinî ve ahlâkî değerleri çok önemsediklerini göstermeye çalışan bir münâfık lider, her dönemde görülebilecek bir tiplene olarak karşımıza çıkmaktadır. Ced b. Kays adındaki bu kabîle lideri “*Bana izin ver, beni fitneye düşürme...*”⁴⁹⁴ derken, kadınlara aşırı düşkünlüğünün herkes tarafından bilindiğini, bu yüzden düşman beldelerinde karşılaşılacak sarışın Rûm kadınlarına sabredemeyip fitneye/günaha düşmekten çekindiğini ileri sürerek izin koparmak amacındaydı⁴⁹⁵. Bir kısım münâfıklar da, havanın çok sıcak oluşunu öne sürüyor ve cihâddan geri kalmanın yollarını arıyorlardı⁴⁹⁶. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in bunlara inarak izin verdiğini anlıyoruz. Bu davranışından dolayı Allah tarafından kınanmakta ve mazeretlerinde doğru veya yalan söylediklerinin iyice belli olması için bazı araştırmalar yapabileceği bildirilmektedir⁴⁹⁷.

Yukarıda verdiğimiz örneklerin savaşlarda izin istemekle ilgili olması, izin konusunun sadece savaşlarla sınırlı olduğu anlamına gelmemelidir. Günümüze de bakan yönüyle bu âyetler, toplumsal çalışmalarda görev almanın gerekliliğini ortaya koymakta ve bu tür görevlerden kaçmamak gerektiği mesajını vermektedir. Gerekli durumlarda izin alınmalı, ama mazeretler kesinlikle doğru olmalıdır. Müslümana tavsiye edilen Kur’ân ahlâkı, budur. Bunun tersi münâfık davranıştır. İzin isterken söylenen sözler ve takınılan tavırlar şüphesiz ki, izin verme konumundaki kişileri etkileyebilmektedir. Bu konumdakiler, söylenenlerin doğru olduğunu zannederek izin verebilir ve toplumu ilgilendiren işlerin aksaması söz konusu olabilir. Burada Kur’ân’a göre en belirleyici unsur, îmân olmaktadır. Allah’a ve Resûlüne îmân edenler mazeretlerinde titizlik gösterirler⁴⁹⁸. Bu bir dinî ve ahlâkî sorumluluk meselesidir. Toplumun fertleri dinî ve ahlâkî bakımdan eğitilmemiş ve kalpleri îmân yönünden boş bırakılmışsa, o boşluğu hiçbir kanun ve yönetmelik

⁴⁹³ Tevbe, 9/45

⁴⁹⁴ Tevbe, 9/49

⁴⁹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 154-155.

⁴⁹⁶ Tevbe, 9/81

⁴⁹⁷ Tevbe, 9/43

⁴⁹⁸ Nûr, 24/62

إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَبِّهِمْ يَتَرَدَّدُونَ
وَمِنْهُمْ مَن يَقُولُ ائْذِنْ لِي وَلَا تَفْتِنِّي أَلَا فِي الْغَيْبَةِ سَقَطُوا...

وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ
عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنُتْ لَهُمْ حَتَّىٰ يُبَيِّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ
إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَىٰ أَمْرٍ جَامِعٍ...

dolduramayacaktır. Bu türlü tedbirlerin kısmen yaptırım gücü olsa da, beşerî zaafılar bunlardaki boşluklardan sürekli yararlanmaya çalışacaktır.

2. Sözünde Durmak

a) Ahde Sadâkat

Farklı zamanlarda farklı şekillerde sözler verilmektedir. Zamanı geldiğinde verilen sözlerin tutulması çok önemlidir. İçeriği ne olursa olsun, verilen sözler kendi bağlamlarında kıymet taşımaktadırlar. Bir bakıma sahibinin değerini belirleyen söz verme işlemi, tutulup tutulmamasına göre insanlar arası ilişkilerin boyutunu olumlu ya da olumsuz etkilemekte, daha sonrası için tutumlar seyrini ona göre sürdürmektedir. Gerek aile içinde, gerekse çalışma hayatında ileriye yönelik olarak yapılacağı söylenen, vaadedilen şeylerin zamanı geldiğinde gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesi, özellikle güven açısından kişinin toplumsal konumunu belirleyici bir unsur olmaktadır.

Geçmişte ve günümüzde çok değer atfedilen ve uygulayıcılarının sayısının sürekli azalma gösterdiği bu konu, gelecekte de değerini koruyacak olan bir öneme sahiptir. Kısacası, söz verme ve yerine getirmenin her türü çok önemlidir. Zamanı geldiği halde bir türlü başlayamayan görüşme, toplantı, ders ve konferanslar, bir de katılımcı ve tertipleycilerinin tamamının Müslüman olduğu düşünülürse iyi bir görünüm arz etmemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm de bu konunun üzerinde önemle durmaktadır. Bizim kısaca *sözünde durmak* diye belirttiğimiz ifade, Kur'ân'da birkaç şekilde yer almaktadır. Bunlardan en yaygın olanı ahde vefâdır. Ahd kelimesi Arapça *a-h-d* / ا-ه-د sülâsî kökünden bir isimdir. Bu kök lügatte koruma, ısmarlama, vasiyet etme, yemîn, zaman ve inandırarak söz söyleme anlamlarına gelmektedir. *Mîsâk* anlamında da kullanılmaktadır. Bir şeyin *taahhüd* edilmesi, o şeyin garantisi anlamını taşımaktadır. *Muâhede*, karşılıklı anlaşma manasındadır⁴⁹⁹.

Terim olarak ahid; hem kesin söz vermeyi, hem de yemîni kapsamaktadır. Yemîn ahdin dinî yönünü, söz verme ise ahlâkî yönünü oluşturmaktadır⁵⁰⁰. Allah ile

⁴⁹⁹ Halîl, **Ayn**, I, 102-103; İbn Manzûr, **Lisân**, III, 311-315; Asım, **Kâmûs**, I, 655-656.

⁵⁰⁰ Râğıb, **Müfredât**, s. 350-351; Cürcânî, **Ta'rîfât**, s. 106-107.

İsrâiloğulları arasında yapılan ahidlerin hükümlerini içerdiğinden dolayı Yahûdî ve Hıristiyanların kutsal kitaplarına, sırasıyla *Ahd-i Atîk* ve *Ahd-i Cedîd* denilmektedir. İslâm devletinin hâkimiyeti altında yaşamak üzere kendileriyle anlaşma yapılan gayr-i Müslimler için ise *ehlü'l-ahd* tabiri kullanılmaktadır⁵⁰¹.

Kur'ân'daki kullanılışı itibariyle, ahid lügavî manasına uygun olarak *zaman* anlamında da kullanılmaktadır⁵⁰². Bir Kur'ân kavramı olarak ahid; insanların Allah'a⁵⁰³ ve birbirlerine⁵⁰⁴ verdikleri sözü ifade ederken Allah'ın insanlardan aldığı sözü⁵⁰⁵ de belirtmektedir. Hangi türü olursa olsun her ahid, mutlaka sorumluluk gerektirmektedir⁵⁰⁶. İnsanların birbirleriyle olan ahidlerinde günün ihtiyaçlarına göre içerik farklı olabilir. Devletlerarası siyâsî, politik, ekonomik anlaşmaları da kapsayabilir. Siyâsî anlaşmalar zaten muâhede kelimesiyle ifade edilmektedir. Kur'ân, anlaşma maddelerine riâyet edildiği sürece, müslüman olmayan taraflarla da yapılan sözleşme ve anlaşmalara uyulması gerektiğini bildirmektedir⁵⁰⁷. Hz. Peygamber (s.a.v.)'e hitâb eden bir âyet, karşı tarafın anlaşmayı tek yönlü bozacağından korktuğu takdirde, onun da anlaşmaya uymayacağını ilan etmesini isterken, anlaşmaya uyulmamasını ihânet kelimesiyle anlatması dikkat çekicidir⁵⁰⁸.

Verilen sözlere ve anlaşmalara uyulması meselesi Kur'ân'da *ahde vefâ*⁵⁰⁹, *ahde sadâkat*⁵¹⁰ ve *ahde riâyet*⁵¹¹ tabirleriyle ifade edilmektedir. Bu Kur'ânî tabirler, Türkçemizde de kullanılarak toplum hafızasında canlı tutulmaktadır. Kur'ân'da ahde

⁵⁰¹ Abdurrahman Küçük, "AHİD", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, I, İstanbul, 1998, 532-533.

⁵⁰² Tâhâ, 20/86 ... أَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ...

⁵⁰³ Tevbe, 9/75 وَمِنْهُمْ مَن عَاهَدَ اللَّهُ لَئِن آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ

Ahzâb, 33/1 وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الدَّيْبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا

Fetih, 48/10 ... وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمَسِيئَةٌ بِهِ أَجْرًا عَظِيمًا

⁵⁰⁴ İsrâ, 17/34 ... وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا

Mü'minûn, 23/8 وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ

Meâric, 70/32 وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ

⁵⁰⁵ Bakara, 2/40 ... وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ

Âl-i İmrân, 3/183 الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَاهَدُ إِلَيْنَا آلا نُوْمِنُ لِرَسُولٍ حَتَّىٰ يَأْتِينَا بَقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ...

Yâsîn, 36/60 أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ...

⁵⁰⁶ İsrâ, 17/34 ... وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا

⁵⁰⁷ Tevbe, 9/4 ... إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ...

Tevbe, 9/7 كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ ...

⁵⁰⁸ Enfâl, 8/58 وَإِنَّمَا تَخَافَنَ مِنْ قَوْمٍ خِطَاءَةٌ فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ

⁵⁰⁹ Bakara, 2/40 ... عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ

İsrâ, 17/34 ... وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا

⁵¹⁰ Ahzâb, 33/23 ... مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجَالَ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ ...

⁵¹¹ Mü'minûn, 23/8 وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ

Meâric, 70/32 وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ

sadâkatin anlatıldığı bir âyette Allah'a verilen sözleri yerine getirmenin önemi vurgulanmaktadır: Ahzâb Sûresi'nin geneli okunduğunda Hendek Savaşı'nda yaşananlar karşısındaki münâfıkların tavırları eleştirilmekte, buna karşılık müminlerin tavır ve tutumları da övülmektedir. Âyette, savaştan kaçmayacaklarına dair Allah'a söz verenlerin, bu sözlerine sâdik kalmış olmalarının altı çizilmektedir. Çünkü müminler Allah'a bu konuda söz vermişlerdi⁵¹² ve onu gerçekleştirmeleri gerekirdi. Âyetteki sözünü gerçekleştirenler, savaşılarak şehîd olmuşlardı. Diğerleri ise aynı mertebeye ulaşmayı beklemekteydiler. Onların sözlerinde asla bir değişiklik yoktur. İnananların bu sıdk ve sadâkatlerinden ötürü ödüllendirilmeleri, münâfıkların da azaba uğratılmaları, hak ettikleri sondur⁵¹³.

Kur'ân'daki ahidle ilgili âyetlerden biri de sâdikların vasıflarının sayıldığı Bakara Sûresi'nin 177. âyetidir. Bu âyette hem sâdik, hem muttakî oldukları belirtilen kişilerin birçok özelliğinden biri, sözlerinde durmalarıdır. Özellikle toplumsal ilişkiler bağlamında düşündüğümüzde, insanların birbirlerine karşı söz verip de bunun gereklerini yerine getirmeleri Allah'ın Müslümanlara gösterdiği üstün hedeflerden birisidir. Böyle davranmak, gerçek müminin îmânının bir göstergesi olduğu gibi, aynı zamanda takvâsının da gereğidir. Nitekim başka âyetlerde de ahidine vefâlı davrananların takvâlı olduklarına işaret edilmekte⁵¹⁴, onların cennetlerde ikrâm olunacak kişiler olduğu bildirilmekte⁵¹⁵ ve Allah'a verilen sözlerine vefâ gösterenlere büyük ecîrlere verileceği bildirilmektedir⁵¹⁶.

Müslümanın bir vasfı olan sözünde durmayı, günümüz anlayışı ışığında düşündüğümüzde şunu söylemek mümkündür: Günümüzde ahidler, sözlü ve yazılı olarak gerçekleşmektedir. İnsanlara verdiğimiz sözler, Allah adına ettiğimiz yemînler, adadığımız adaklar ahid kavramının kapsamına girmektedir. Biraz daha resmî hüviyete sahip olması bakımından yapılan kontrat, ve sözleşme ile düzenlenen belgeler de uyulması taahhüd edilen ahidlerdir. Devletler arasında gerçekleştirilen siyasî, askerî, ekonomik her türlü anlaşmalar da birer ahid

⁵¹² Ahzâb, 33/15
Enfâl, 8/15-16

⁵¹³ Mâverdî, **Nüket**, IV, 389-390; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXV, 203; Krş.: **Tercüme**, XVIII, 251; Kurtubî, **el-Câmi'**, XIV, 159-160; Yazır, **Hak Dini**, VI, 306.

⁵¹⁴ Âl-i İmrân, 3/76

⁵¹⁵ Meâric, 70/34

⁵¹⁶ Fetih, 48/10

وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُؤَلُّونَ الْأَدْبَارَ وَكَانَ اللَّهُ مُسْتَوْبًا
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَذَلُوا تَوْلَاهُمْ الْأَدْبَارَ ...

بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ
... أُولَٰئِكَ فِي جَنَّاتٍ مُّكْرَمُونَ
... وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا

örnekleridir. Kur'ân'ın anlatımı içinde bu ahidler, beraberinde sorumluluk getirmektedir. Ahidlerin gereğini yerine getirmek irade, ahlâk ve özveri tabanlı bir davranıştır. Bu yüzden özellikle cezâî bir yaptırımla sonuçlanma ihtimâli hiç olmayan sözlü ahidlere sâdik davranmak, toplum nazarında büyük bir erdem olarak kabul edilmektedir⁵¹⁷.

b) Vaade Sadâkat

Vaad etmek, herhangi bir işin gelecek zamanda yapılacağına söz verilmesini ifade etmektedir. Günümüzde de yitik bir değer hâlini alan ve en fazla sadâkat gösterilmesi gereken konulardan birisi de vaaddir. Arapça'da *v-a-d* / و-ع-د sülâsî kökü *bir nesneyi kol gücüyle itelemek* anlamına gelmektedir⁵¹⁸.

Bir işin ileride yapılacağını anlatan vaad kelimesi, Türkçe'de de vaadetmek, vaad almak, vaad vermek, vaadinde durmak, vaadini tutmak biçimlerinde günlük konuşmalarda kullanılmakta olup, biz vaadi kısaca *söz vermek* olarak tanımaktayız. Vaad kelimesinin öz yapısında bulunan *güç* anlamı, sözü verenin muhataplar nazarındaki konumuna göre, vaadin güvenilirliğine az ya da çok sirâyet etmektedir. Bir konuda vaade bulunan kişi, itibarı güçlü birisi ise sözü de güçlü; itibarı zayıf ise sözü de güçsüz olmakta ve inandırıcılığı da buna göre değişmektedir. Şemseddin Sâmî, Kâmûs'unda vaad kelimesinin bir anlamının da *bir şey vereceğini önceden söylemek* olduğunu belirtmektedir⁵¹⁹ ki, günlük konuşmalarda vaadin hiç de azımsanmayacak oranda bu manada kullanıldığına şâhid olmaktayız. Va'd/الوعد kelimesinin Kur'ân'daki kullanımlarının tamamı değilse de önemli bir kısmı bu tanıma uymaktadır. Örneğin, bazı âyetlerde Allah, îmân edip sâlih amel işleyenlere mağfiret ve büyük ecîr⁵²⁰; Rabbimiz Allah deyip istikâmet üzere yaşayanlara cennet⁵²¹; bolca ganîmet⁵²² vereceğini vaad etmektedir. Hz. Mûsâ ile yaptığı bir vaadleşmede de ona süre vereceğini vaad etmektedir⁵²³.

⁵¹⁷ Ayrıca bkz.: Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, V, 43-44; Krş.: **Tercüme**, IV, 276.

⁵¹⁸ Halîl, **Ayn**, II, 222; İbn Manzûr, **Lisân**, III, 461-464; Asım, **Kâmûs**, I, 710.

⁵¹⁹ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, s. 1493.

⁵²⁰ Mâide, 5/9

Fetih, 48/29

⁵²¹ Fussilet, 41/30

⁵²² Fetih, 48/20

⁵²³ A'râf, 7/142

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ
... وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا
إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَفْأَمُوا تَنْزَلَ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ
وَعَدَكُمْ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً ...
وَوَاعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّي أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ...

Allah'ın vaadine sâdık olduğunu anlatan âyetleri daha önce işlemiştik. Şimdi de insanların vaadlerine sadâkatlerini anlatan âyetleri ele alarak, Kur'ân'ın bu önemli konuya bakışını ortaya koymaya çalışacağız. Öncelikle hemen belirtelim ki, Kur'ân'da vaadin yerine getirilmesi, *sıdk* kökü ile anlatılırken; yerine getirilmemesi Allah'a isnad edilerek *hulf* kökü ile ifade edilmekte ve Allah'ın vaad veya va'idine ters davranmayacağı anlatılmaktadır⁵²⁴. İnananların vaadine sâdık kalmalarıyla ilgili ilk örneğimiz Hz. İsmâîl hakkındadır. Meryem Sûresi'nde onunla ilgili âyetin anlamı şu şekildedir: “(Ey Muhammed!) Kitapta İsmâîl'den de bahset. Muhakkak ki o, sözüne sâdık bir resûl ve nebî idi. Etraf ve çevresine namaz ve zekâtı emrederdi, Allah ondan razı idi.”⁵²⁵ Bu âyette Hz. İsmâîl'in birkaç özelliği zikredilmekte, ama en başta onun sözünde durma vasfına dikkat çekilmektedir. Kur'ân'ın geneli içinde Hz. İsmâîl'in başka özellikleri de anlatılmaktadır. O, Kâbe'nin inşasında çalışan ve temizliğinden sorumlu⁵²⁶, sabırlı⁵²⁷, hayırlı⁵²⁸, sâlih⁵²⁹, halîm⁵³⁰ (yufka yürekli), teslim olan⁵³¹ bir kişi olması özellikleri ile Kur'ân'da anılmaktadır⁵³².

Tefsîrlerde, Meryem Sûresi'nde vaadine sadâkat göstermesi yönüyle övülen İsmâîl'in; Hz. İbrâhîm'in oğlu olan İsmâîl değil, İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberlerden İsmâîl b. Hazkiyel olabileceği yönünde küçük ihtilâflar bulunsa da müfessirlerin geneli İsmâîl b. İbrâhîm olduğunda hemfikirdirler⁵³³. Acaba Hz. İsmâîl'in hangi davranışı ya da davranışları onun Kur'ân'da *sâdiku'l-va'd* özelliğiyle anılmasına sebep olmuştur? Bu sorunun cevabını aramak için Hz. İsmâîl'in anlatıldığı âyetlere baktığımız zaman, onun kurban edilme emri karşısında sabredebene dair verdiği sözü yerine getirmesi, o vasfı almasına neden olabileceği

⁵²⁴ Âl-i İmrân, 3/9

Ra'd, 13/31

Rûm, 30/6

⁵²⁵ Meryem, 19/54-55

⁵²⁶ Bakara, 2/125-127

⁵²⁷ Enbiyâ, 21-85

Saffât, 37/102

⁵²⁸ Sâd, 38/48

Saffât, 37/100

⁵²⁹ Enbiyâ, 21-86

⁵³⁰ Saffât, 37/101

⁵³¹ Saffât, 37/103

⁵³² Hz. İsmail hakkında ayrıca bkz.: Ömer Faruk Harman, “İSMÂİL”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, XXIII, 76-80.

⁵³³ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XVI, 110; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXI, 232; Krş.: **Tercüme**, XV, 369; Kurtubî, **el-Câmi'**, XI, 114; Tabatabâî, **Mizân**, XIV, 63.

رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَّا رَيْبَ فِيهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ

... إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ

وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا ...

... وَعَهِدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ...

وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ

... قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ

وَأَذْكُرُ إِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِنَ الْأَخْيَارِ

رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ

وَأَذْخُلْنَا هَٰؤُلَاءِ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ

فَبَشِّرْنَاهُ بِعَلِّامٍ حَلِيمٍ

فَلَمَّا أَسْلَمْنَا وَتَلَّ لِلْحَيِّينِ

gözükmektedir. Yine Hz. İsmâîl'in bu vasfını insanî ilişkiler yönüyle düşündüğümüzde, insanlara verdiği her sözü tutan birisi olduğu anlaşılmaktadır. Tefsîrlerde onun bu özelliğine yönelik bir kıssaya yer verilmektedir. Kissanın özü, onun bir yerde buluşmak için birisiyle sözleşmesidir. Hz. İsmâîl, söz verdiği gibi vakti gelince belirlenen yere gittiğinde, ilgili kişiyi orada göremez ve beklemeye başlar. Bekleme süresi tefsîrlerde o kadar farklılıklar arz etmektedir ki, insan anlamakta zorlanmaktadır. Zira Hz. İsmâîl'in arkadaşını bir gün, üç gün, yirmi iki gün, hatta bir yıl beklediğine dair bilgiler verilmektedir⁵³⁴. Bize göre bu rivâyetlerin oldukça abartılı görünen kısımlarını bir tarafa bırakarak meselenin özünü yakalamaya çalışmak daha önemlidir. Hz. İsmâîl, bir peygamber olarak verdiği bütün sözleri yerine getirme konusunda özen göstermiştir. O gerek Allah'a, gerek insanlara ne söz vermişse onu gerçekleştirmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de vaade sâdık kalmakla ilgili hadîslerinde “*Vaad bir borçtur*”⁵³⁵, “*Vaad bir vergidir*”⁵³⁶ ve “*Müminin vaadi vâcibdir (yerine getirilmesi gereken bir şeydir)*”⁵³⁷ buyurulmaktadır. O, davranışlarında da bu konuya çok önem vermektedir. Hz. İsmâîl'in yaptığı gibi, biriyle bir yerde buluşmak için sözleştiği, ancak sözünü unutan genci üç gün beklediği ifade edilmektedir⁵³⁸. Hz. İsmâîl ile ilgili olarak da benzer bir olay anlatılmaktadır⁵³⁹. Bütün bunları birlikte düşündüğümüzde şu sonuca varabiliriz: Daha önceden işlediğimiz gibi başta Allah kendisi olmak üzere, peygamberler ve iyi insanlar verdikleri sözlerde muhakkak durmuşlardır. Bunlar bütün insanlara örnek olacak davranışlardır. İnsanlar tarafından sevilen böylesi hoş davranışlar örnek alınarak verilen sözlerin yerine getirilmesine dikkat edilmesi gerekmektedir.

⁵³⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XVI, 110; Mâverdî, **Nüket**, III, 376; Râzî, **Mefâtih**, XXI, 232; Krş.: **Tercüme**, XV, 370; Kurtubî, **el-Câmi'**, XI, 115; Tabresî, **Mecmeu'l-Beyân**, VI, 518; Tabatabâî, **Mizân**, XIV, 65-66.

⁵³⁵ Taberânî, **el-Mu'cemü'l-Evsat**, IV, 308 (3537-3538).

... الْعِدَّةُ دَيْنٌ

⁵³⁶ Taberânî, **el-Mu'cemü'l-Evsat**, II, 448, (1773)

... الْعِدَّةُ عَطِيَّةٌ

⁵³⁷ Alâuddîn Ali el-Muttakî el-Hindî (v. 975/1567), **Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâli ve'l-Ahvâl**, (Thk.: Hasan Razûk-Safvet es-Sekâ), Meketebü't-Turâsi'l-İslâmî, Halep, 1970, III, 347 (6872).

... وَأَيُّ الْمُؤْمِنِ وَاجِبٌ.

⁵³⁸ Ebû Dâvûd, **Edeb**, 82, (4996).

... يَا فَيْ، لَقَدْ شَقَمْتُ عَلَى أَنَا هَهْنَا، مِنْذُ ثَلَاثِ أَتَنْظُرُكَ.

⁵³⁹ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXI, 232; Krş.: **Tercüme**, XV, 370.

Kur'ân'da bundan başka âyetlerde de vaadlere sadâkat anlatılmaktadır. Özellikle peygamberlerin tebliğleri sırasında kıyâmet, ölüm sonrası ve azab gibi gelecekte meydana gelecek olaylardan haber verirken inkârcıların bazen peygamberlere, bazen de inananlara yönelik “*Madem doğru söylüyorsunuz/-uz...*” ifadesi ile başlayan meydan okumaları vardır. Bu sözlerinde bazen korkutuldukları olayların zamanını sormakta, bazen de deliller istemektedirler. Peygamberler ümmetlerini yukarıda sayılan hususlarla ilgili olarak uyardıkları için, vaad yerine vaîd olarak anlamak daha doğru olacaktır. Dolayısıyla Allah'ın ve peygamberlerin sadece vaadlerine değil, vaîdlere de sâdik olmaları anlatılmaktadır. Bunlarla ilgili anlatımların Kur'ân'da oldukça bol miktarda bulunduğunu söylemek mümkündür⁵⁴⁰.

c) Mîsâka Sadâkat

Sözünde durmanın Kur'ânî anlatımlarından birisi de mîsâka sadâkattir. Mîsâk kelimesi Arapça *v-s-k* / و-ت-ق kökünden gelmektedir. Bu kök inanmak, güvenmek, bağlamak, sağlamlaştırmak manalarını ifade etmektedir. Çok güvenilir kişiye *sika* / الشِّكَّة denmesi, bu kökün anlamını taşıdığını göstermektedir. Bir şeyi sağlamca bağlayan ipe vesâk / الوثاق denir ki, yine bu köktendir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a inananlar⁵⁴¹ ile O'na yönelip iyilikte bulunanların, aslında kopması mümkün olmayan çok sağlam ipe sarılmış sarıldıkları ifade edilmektedir ki, kuvvete vurgu yapılmaktadır⁵⁴². *Vesîka* / الوثيقة da sağlam ve güvenilir belge anlamındadır. Bu durumda *mîsâk* / الميثاق kelimesi, kökün bütün anlamlarını ihtivâ edecek şekilde

540 A'râf, 7/70 ... فَأَتَيْنَا بِمَا نَعِدُنَا إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
 Yûnus, 10/48 وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
 Hûd, 11/32 قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ
 Enbiyâ, 21/37-38 وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
 Şuarâ, 26/187 فَأَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ
 Neml, 27/68-71 ... وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
 Ankebût, 29/29 ... فَمَا كَانَ حِوَابٍ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتَّبِعْنَا بَعْدَابَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ
 Secde, 32/28-29 وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ
 Sebe, 34/29 وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ قُلْ لَكُمْ مِيعَادُ يَوْمٍ لَا تَسْتَأْجِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ
 Yâsîn, 36/48-49 وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ
 Câsiye, 45/24-25 وَإِذَا تَنَلَّى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتَّبِعْنَا بِآيَاتِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
 Duhân, 44/34-36 إِنْ هِيَ إِلَّا مَوْتَتُنَا الْأُولَى وَمَا نَحْنُ بِمُنشَرِينَ فَأْتُوا بِآيَاتِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
 Ahkâf, 46/21-22 قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَأْفِكَنَّكَ عَنِ الْهَيْئَةِ فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ
 Mülk, 67/24-25 قُلْ هُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
 541 Bakara, 2/256 ... وَيُؤْمِنُ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لِأَنَّ الْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ
 542 Lokmân, 31/22 وَمَنْ يَسْلُبْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ

“Yerine getirileceğine kesinlikle itimâd edilerek akdedilmiş güçlü, sağlam anlaşma” olarak tanımlanmaktadır. Mîsâk ile ahid eş anlamlı gibidir. Ancak mîsâk, daha mübâlağalı bir anlatımı içerdiğine göre, ahidden daha güçlü bir anlaşmadır⁵⁴³.

Kur’ân’da 25 yerde mîsâk kelimesi kullanılmaktadır. Mîsâk kelimesinin kullanımlarını içeren âyetlere baktığımızda, sanki ahd ile aynı anlamda kullanılıyormuş gibi bir izlenim göze çarpmaktadır. Bundan önceki konumuzda ahde sadâkati incelerken açıklamaya çalıştığımız gibi, Kur’ân’da ahd kelimesi ile ifade edilen sözleşme ve anlaşmalar geniş manalar içermektedir. Bu kapsamda ahdin dinî, siyasî ve sivil sözleşme ile anlaşmaları içeren bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Ahd ile mîsâkın, Kur’ân’daki kullanımları çerçevesinde kıyaslanarak, gerek içerik ve gerekse taraflarla ilgili olarak belirgin bir fark olup olmadığı sorulursa, buna cevap bulmak oldukça zor görünmektedir. Çünkü hem ahid hem de mîsâk, insanların birbirleriyle ve Allah ile yaptıkları söz vermeleri için kullanılan kavramlardır. Geriye bir ihtimâl kalmaktadır. O da mîsâkın ahidden daha sağlam ve daha belîğ bir anlaşma olmasıdır. Hatta Râğıb, bu farka dikkat çekerek mîsâkın, yemînle güçlendirilmiş ahid manasına geldiğini ifade etmektedir⁵⁴⁴. Ayrıca ahdin tek taraflı söz verme anlamına gelen yemîn, adak, vaad gibi kavramları da içermesi; mîsâkın ise sadece karşılıklı mukâveleleri kapsamaya bu iki kavram arasındaki ince çizgiyi belirginleştirmemize yardımcı olmaktadır⁵⁴⁵.

Kur’ân’da Allah’ın peygamberlerden çok sağlam ve ağır bir mîsâk aldığını bildirdiği âyetin devamında, mîsâk almasının gerekçesini belirtmektedir:

⁵⁴³ Halîl, **Ayn**, V, 202; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 370-371; Asım, **Kâmûs**, III, 62.

⁵⁴⁴ Râğıb, **Müfredât**, s. 512.

⁵⁴⁵ Türkiye Diyanet Vakfı tarafından çıkarılan ve bir çok konuda da güvenilir kaynak olarak başvuru İslâm Ansiklopedisi’ndeki “MÎSÂK” maddesinde de bu iki kavram arasındaki benzer ve farklı taraflar tespit edilmeye çalışılmış, ahd ile mîsâk arasında içerik ve taraflar yönüyle fark bulunduğu sonucuna varılmıştır. Bu minvâlde ahdin dinî, siyasî ve sivil her türlü anlaşmaları içerdiği; mîsâkın ise daha ziyâde dinî içerikli olduğu belirtilmiştir. Bkz.: Salime Leyla Gürkan, “MÎSÂK”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXX, İstanbul, 2005, 172-173. Oysa ilgili âyetler dikkatle incelendiğinde böyle bir ayırımın isâbetli olmadığı görülecektir. Çünkü âyetlerde mîsâk, dinî içerikli anlaşmaların yanı sıra, dünyevî işleri de ihtivâ eden anlaşmalar olarak da ifade edilmektedir. Şu âyetleri örnek olarak gösterebiliriz:

Bakara, 2/84

Nisâ, 4/90

Nisâ, 4/92

Enfâl, 8/72

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ...

إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ...

...وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ...

...فَعَلَيْكُمْ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ...

*“Bizim bütün peygamberlerden: Senden, Nûh’dan, İbrâhîm’den, Mûsâ’dan, Meryemoğlu İsâ’dan mîsâk aldığımızı hatırla. Biz onların hepsinden, çok sağlam bir söz aldık. Allah bunu, sâdıklara mîsâka bağlı kalıp kalmadıklarını sormak için yapmış, inkârcılara da acıklı bir azap hazırlamıştır.”*⁵⁴⁶

Görüldüğü gibi zaten güçlü bir sözleşme olan mîsâk, ğalîz sıfatıyla daha da güçlü bir forma büründürülmüştür. Râzî’ye göre ğalîz mîsâk⁵⁴⁷; peygamberlerden istenilen şeylerin bir gün hesaplarının sorulacağını ifade etmektedir⁵⁴⁸. Nitekim başka bir âyette de onlara hesap sorulacağı bildirilmektedir⁵⁴⁹. Bu âyette peygamberlerin Allah’a verdikleri sağlam söze sadâkat gösterip göstermedikleri konusunda sorgulanacakları belirtilmektedir. Ancak mîsâka bağlı kalmayanlar kâfir olarak nitelendiğine göre, bu inkârcılardan kasıt; peygamberlerin ümmetleri içindeki inkârcılardır⁵⁵⁰.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Kur’ân’da peygamberlerin veya ümmetlerinin Allah ile yapılan mîsâka sadâkat göstermeleri anlatılmaktadır. Ancak, bu sadece bir örnektir. Günümüz açısından düşündüğümüzde, bunu daha da genişletmek mümkündür. Müslümanlar Kur’ân’dan aldıkları bu ışıkla, günlük hayatlarındaki bütün anlaşmalara uygun davranmayı, onlara ihânet etmemeyi kendilerine şîâr edinmelidirler.

⁵⁴⁶ Ahzâb, 33/7-8 .. وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُم مِّيثَاقًا ..

⁵⁴⁷ Ayrıca bkz.:

Nisâ, 4/21

Nisâ, 4/91

Nisâ, 4/154

⁵⁴⁸ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXV, 196-197; Krş.: **Tercüme**, XVIII, 239-240.

⁵⁴⁹ A'râf, 7/6

⁵⁵⁰ Mâverdî, **Nüket**, IV, 372-378; Kurtubî, **el-Câmi'**, XIV, 128; İbn Âşûr, **Tahrîr**, X, cüz: XXI, 276; Mevdûdî, **Tefhîm**, IV, 352-353 (15. dipnot); Karaman ve Arkadaşları, **Kur'ân Yolu**, IV, 369-370.

III. BÖLÜM

TOPLUMSAL AÇIDAN SİDK

Çalışmamızın bu bölümünde sıdk kavramının toplumsal yönü ele alınacaktır. Bu bağlamda *sadaka* ve *tasadduk* lafızları, hayır amaçlı harcamaları ifade etmesi yönüyle incelenecektir. Bu bölümün birinci kısmında çeşitli yönleriyle sadaka ibadetine değinilecektir. Çünkü Kur'ân âyetlerine göre sadaka, bugün örfte olduğu gibi, sadece küçük yardımları ifade eden bir kavram değildir. Çalışmamızın bu kısmında sadaka konusunun bütün uzanımları da ayrıca ele alınacaktır. Öte yandan sadakayı, sıdk kökünün bütün anlamlarını yansıtmaları bakımından kişinin samîmiyyet ve sadâkatinin bir göstergesi olması bağlamında da değerlendireceğiz. Bu bölümün ilerleyen etaplarında samîmî dost anlamında *sadîk* kelimesi ve toplumun en küçük, ama en önemli parçası olan aileyi ilgilendirmesi bakımından mehir anlamında *saduka* kelimesi incelenecektir.

I. SADAKA

A. SADAKANIN TANIMI

Fıkıh literatüründe *Allah'ın rızâsını elde etmek amacıyla fakire karşılıksız olarak verilen atıyye¹ veya ma²* şeklinde tanımlanan sadaka, yine fikhî tasnîfler dâhilinde *sadaka-i fıtır*, *sadaka-i câriye*, *sadaka-i mevkûfe*, *sadaka-i muhbese*, *sadaka-i müebbede*, *sadaka-i muharrama* gibi isimlerle değişik bölümlere ayrılmıştır. Zengin-fakir dayanışmasını sağlayan önemli toplumsal unsurlardan biri konumundaki bu malî yardımlaşmada amacın; öncelikli olarak Allah'ın rızâsını kazanmak olduğu belirgin bir şekilde gözükmektedir. Bir başka ifade ile, Allah'ın rızâsını kazanmaya yönelik olmayan maddî harcamalar sadaka olarak değil; atıyye, hibe, ikrâm ve hediye gibi kelimelerin muhtevâsında değerlendirilmektedir. Bu kelimeler, birbirine yakın anlamlı olup, bunların sadaka manasını taşıyabilmelerini

¹ Ebû Muhammed Mahmûd b. el-Aynî (v. 855/1451), *el-Binâye fî Şerh'l-Hidâye, Dâru'l-Fikr*, Beyrût, 1990, III, 566.

² Erdoğan, *Sözlük*, s. 390-391.

sağlayan en önemli unsur, bunların Allah'ın rızâsına ulaşma amacıyla verilmiş olmalarıdır. Bundan başka, sadakada önemli unsurlardan birisi de malî akışın zenginden fakire doğru bir yön izlemesidir. Eğer, aksi yönde fakirden zengine doğru seyreden bir maddî transfer gerçekleşirse, sadaka niyeti ile verilmiş olsa dahi bu, sadaka ismini değil hibe, ikrâm, hediye gibi isimler almaktadır³.

Kur'ân'ın bazı âyetlerinde ve hadîslerde zekât anlamını da ihtivâ eden sadaka kelimesi, Kur'ân sonrası fıkıh sahasında kazandığı terim anlamı ile, nâfile olarak yapılan maddî yardımlara bir isim olmuştur. Bu anlamın kazanılmasında zaman içerisindeki uygulamalar etkili olmuşsa da bu durum, bizi kelimelerin Kur'ân'daki hakîkî anlamına ulaşmak çabasıyla alıkoymamalıdır⁴. Biz de çalışmamızın bu aşamasında *sadaka* lafzının Kur'ân'da hangi anlamlara geldiğini ve bu lafızla ne gibi husûslara işaret edildiğini araştırmaya çalışacağız.

B. KUR'ÂN'A GÖRE SADAKA TÜRLERİ

1. Farz Olan Sadaka (Zekât)

Kur'ân'da sadaka kelimesi tekil veya çoğul olarak, tamamı Medenî sûrelere ait on iki âyette, on üç defa geçmektedir⁵. Bu kullanımlardan ikisinde, sadaka kelimesi zorunlu maddî ibadet olan *zekât* ile aynı anlamlıdır. Daha doğrusu, bu âyetlerdeki sadaka kelimeleri ile zekât ibadetinin kastedilmiş olması husûsunda fikir birliği mevcuttur. Kur'ân'ın kullanımında *farz olan sadaka veya nâfile olan sadaka* diye bir teknik tasnîf söz konusu değildir.

Kur'ân'da esasen *salât / الصلاة* kelimesi ile birlikte anılan zekât ibadetinin temellerinin yine bazı mekkî sûrelerde atıldığını görmekteyiz. Zâriyât Sûresi'nde cennet bahçelerine ve pınarlara girecek olan takvâ sahiplerinin özellikleri sayılırken, isteyebilen ve istemeye sıkılanlar için mallarından bir hak/pay ayıranlardan söz

³ Ebû Muhammed Abdullâh İbn Ahmed İbn Muhammed İbn Kudâme (v. 620/1223), **el-Muğni**, Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse, Riyâd, 1981, V, 649; Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, **el-Mevsûatü'l-Fıkhiyye**, Kuveyt, 1992, XXVI, 323-343; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, (v. 1942), **Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstihlâhları Kâmûsu**, (Hazırlayan: Sıtkı Güllü), Eser Neşriyat, İstanbul, 1997, IV, 236; Ali Duman, "SADAKA", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2008, 384-385.

⁴ Yûsuf el-Kardâvî, **Fıkhu'z-Zekât**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1986, I, 40-41.

⁵ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, s-d-k / ص-د-ق md, s. 499.

edilmektedir⁶. Zengin müslümanların fakirler için ayırdıkları bu pay, daha sonraki Meâric Sûresi'nde namaz ibadeti ile birlikte tekrar edilmekte, bu sefer *hakkun ma'lûm / حَقُّ مَعْلُومٌ*: belli bir hak olarak geçmektedir⁷. Bazı rivâyetlerde aksi yönde görüşler bulunsa da, zikredilen *malûm* hakkın zekâtı farz kılan âyet olduğu yönünde kanaatler mevcuttur. Bahsettiğimiz âyetlerde zekâtın miktarı konusunda bir kayıt ve açıklama bulunmayıp *ma'lûm* kelimesinin zikredilmiş olması, bu miktarın şartlara ve ihtiyaçlara göre örf vasıtasıyla kendiliğinden ayarlandığını düşündürmektedir⁸.

Bununla birlikte, vahyin ilk dönemlerinden beri Kur'ân'da mekkî sûrelerin bazılarında zekât kelimesi de kullanılmıştır⁹. Zekât ibadetinin, tesîs edilmeye çalışılan tevhid inancının yanı sıra, toplumsal dayanışma anlamında zihinlerde ve gönüllerde kökleşmesi düşünülen bir olgu olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Mekke döneminde mutlak bir mana ifade eden, miktar ve mâhiyetinin şartlara göre belirlendiği dinî ve toplumsal bir görev olan zekâtın, Medîne döneminde hicretin ikinci yılında farz kılındığı genel olarak kabul edilmektedir. Hicretin dokuzuncu yılında nâzil olan Tevbe Sûresi'nin altmışıncı âyeti ise; harcanacağı yerleri belirtmek sûretiyle zekâta (sadakât / الصَّدَقَاتُ) kurumsal ve kamusal bir hüviyet kazandırmıştır¹⁰. Kur'ân'da, mekkî sûrelerde hiç geçmeyen *sadaka* kelimesinin medenî sûrelerde yer aldığı görülmektedir. Sadaka kelimesinin sıdk kökünden türediğini göz önünde bulundurduğumuzda, bu ibadetin kişinin îmânındaki sadâkatı, Allah'a bağlılığını gösteren bir gösterge anlamına büründüğünü düşünmemize bir engel yoktur.

Sadaka kelimesinin zekât manasına geldiği üç kullanım, Medîne döneminde nâzil olan ve Tebûk Seferi'ne kendileri katılmadıkları gibi, etrafındakileri de

⁶ Zâriyât, 51/15-19

⁷ Meâric, 70/24-25

⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIX, 84-88; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 130; Krş.: *Tercüme*, XXII, 133-134; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVIII, 291; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, X, 63-64.

⁹ A'râf, 7/156

Meryem, 19/31

Enbiyâ, 21 /73

Mü'minûn, 23 /4

Rûm, 30/39

Lokmân, 31/3

Fussilet, 41/7

¹⁰ Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân*, III, 56-57; Hayreddin Karaman ve Arkadaşları, *İbadet ve Müesseseler Olarak Zekât*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 11-12.

... وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ

... وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ . لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ

... فَسَأَلْتُمُوهَا لِلَّذِينَ يَقْبَلُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ

... وَجَعَلْنِي مُبَارَكًا أَنْبِيَاءًا كُنْتُ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا

... الصَّلَاةِ وَإِنَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ

... وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ

... وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْغِفُونَ

... الَّذِينَ يَقْبَلُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ

الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ

engellemeye çalışan münâfıkların durumlarının anlatıldığı Tevbe Sûresi'nde geçmektedir. Bunlardan ilki *“Onlardan bazıları da sadakalar konusunda seni kınarlar. Eğer sadakalardan kendilerine verilirse memnun olur, verilmezse hemen kızarlar”* âyetidir¹¹. Tefsîrlerde bu âyetin nüzûl sebebi olarak bazı kişi ya da kişilerin, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sadaka taksîmi ile ilgili yakınmalarına yer verilmektedir¹². Bu rivâyetlerin en meşhuru, daha sonra Hâricilerin de lideri olan Mikdâd İbn Zî'l-Huvaysıra et-Temîmî denilen Hurkus b. Züheyr'le ilgili olanıdır. Bu şahıs *“Adâletli ol ya Muhammed!”* diye yüksek sesle Hz. Peygamber (s.a.v.)'in adâletsizlik yaptığını dillendirmek istemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de ona *“Yazıklar olsun sana. Ben âdil davranmazsam kim âdil olur?”* diye cevap verince bu âyet nâzil olmuştur. Sahîh hadîs kaynaklarında da bu rivâyet yer almaktadır¹³.

Tefsîrlerde zikredilen bu münferid olay, münâfıkların çirkin tavırlarından birisini bize gösterirken, bazı âlimler de, münâfıklardan hiç söz etmeyip Huneyn ganimetlerinin dağıtımında böyle bir hâdisenin yaşandığını ifade etmektedirler. Bir görüşe göre de; bu âyetler topluluğu bir kişinin sözü üzerine inmiş olmayıp, önceki âyetlerden kopuk olmamak üzere, münâfıkların genel tavırlarının hatırlatılması ve kınanması bağlamında değerlendirilmelidir¹⁴.

Kanaatimize göre; yapacakları infâkları bile kabul edilmeyen, *“Biz de sizdeniz”* diye yeminler ettikleri halde korkak bir toplum oldukları vurgulanan, bir sığınak veya mağara bulsalar içine girecek kadar güçsüzlük ve mahcûbiyet psikolojisine giren münâfıklar¹⁵, bu tarz bir rûh hâli ile Hz. Peygamber (s.a.v.)'e adâlet dersi vermeye kalkışacak cür'eti kendilerinde bulmuş olamazlardı. Kendilerini müslümanlara yakın gösterme çabası ile Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dağıttığı sadakalardan alabilirlerse sevinen, alamazlarsa kızan bu topluluk, olsa olsa sadece bir karışıklığa ve huzursuzluğa sebebiyet verebilirdi. *“Oysa onlar, Allah'ın ve Resûlü'nün verdiklerine râzı olup 'Allah ve Resûlü bize lütfundan yine verir. Biz yalnız Allah'tan umuyoruz' demeleri gerekirdi”*. Âyette geçen *yelmizûne / يَلْمِزُونَ*

¹¹ Tevbe, 9/57-58 وَمِنْهُمْ مَّنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْتَحْطُونَ . وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُ إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ .

¹² Taberî, *Câmi'ul'-Beyân*, X, 161-163; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 97; Krş.: *Tercüme*, XII, 32-33; Kurtubî, *el-Câmi'*, VIII, 166; Mâverî, *Nüket*, II, 373.

¹³ Buhârî, *Edeb*, 95; Müslim, *Zekât*, 142 (1063).

... فَقَالَ ذُو الْحَوِصِرَةِ رَجُلٌ مِنْ بَنِي تَمِيمٍ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِعْدِلْ فَقَالَ: وَيَلِكُ مَنْ يَعْجِلُ إِذَا لَمْ يَأْتِ...
¹⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IX, 470-471; Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, IV, 94-95.

¹⁵ Aynı sûrenin 53-57. âyetleri ... لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدْخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ

fiilinden anladığımızı göre; münâfıkların Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yönelttikleri eleştiri ve kınamaları yüzüne karşı yapmış olabilecekleri gibi; gıyâbında, gizli konuşmalarla ve söz dokundurularıyla gerçekleştirmiş olabilirler¹⁶.

Tevbe Sûresi'nin 60. âyeti¹⁷ zekâtın nerelere dağıtılacağı yönündeki tereddütlere bir son vermiştir. Bu âyet zekâtın farz oluşunu değil, zekâtın harcama kalemlerini belirlemiştir. Çünkü kendilerine verilince mutlu olan, verilmeyince huzursuzluk çıkararak nifâk topluluğu, zekât mallarına göz dikmek sûretiyle bencillik yapıyordu. Âyet onların zekât mallarından pay sahibi olmadıklarını ve öyle istedikleri zaman İslâm toplumun suyunu bulandıramayacaklarını kesin bir dille belirtmiş oldu. Bu âyette geçen sadakanın çoğul olarak *sadakât* biçiminde gelmesi hem farz olan zekâtı, hem de daha sonraları terimleştiği gibi nâfile sadakaların tamamını kapsayacak şekilde, bilinen bütün sadaka çeşitlerine işaret etmiş olabileceği düşünülmüş olsa da, farz olan zekât manasına geldiği çok kuvvetli bir biçimde belirtilmiştir¹⁸.

Biz de Tevbe Sûresi'nin hem 58., hem de 60. âyetlerinde geçen çoğul *sadakât* kelimelerinin anlam içeriği itibariyle örtüşüğünü düşünmekteyiz. 60. âyetteki *el-âmilîne aleyhâ / الْعَامِلِينَ عَلَيْهَا* ifadesi, zekâtın toplanmasından dağıtılmasına kadar her aşamasında görev alan resmî memurları ifade ettiğinden, bu *sadakât* kelimelerinin sadece farz olan zekâta işaret ettiği yönündeki düşüncelerimizi kuvvetlendirmektedir¹⁹. Âyetin sonunda *farîzaten min-Allah / فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ*: *Allah'tan bir farz olarak* şeklinde bir kayıt bulunması, zekâtın farz oluşunu değil, zekât mallarının sarf edileceği yerlerin farz olduğunu bildirmektedir. Dağıtılacağı yerlerin kayıt altına alınması da bu *sadakât* ifadelerinin diğer sadaka türlerini kapsamadığını göstermektedir²⁰.

¹⁶ İbn Manzûr, **Lisân**, IV, 406-407; Râğıb, **Müfredât**, s. 454; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVI, 97-98; Krş.: **Tercüme**, XII, 33; Yazır, **Hak Dini**, IV, 365.

¹⁷ ... إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ ...

¹⁸ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XV, 113; Krş.: **Tercüme**, XII, 57; Yazır, **Hak Dini**, IV, 367-368.

¹⁹ Mâverdí, **Nüket**, II, 375; Yazır, **Hak Dini**, IV, 368.

²⁰ Zemahşerî, **Keşşâf**, II, 198; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XV, 115; Krş.: **Tercüme**, XII, 59; Yazır, **Hak Dini**, IV, 375.

2. Fidyeye Olarak Sadaka

Kur'ân-ı Kerim'deki sadaka çeşitlerinden birisi de hataların telâffüsünü sağlayan keffâret niteliğindeki sadakadır. Bakara Sûresi'nin 196. âyetinde şöyle denilmektedir:

“Hac ve umreyi Allah için tamamlayın. Eğer engellenirseniz, kolayınıza gelen bir kurban kesin. Kurban, yerine ulaşıncaya kadar başınızı tıraş etmeyin. Aranızda herhangi bir hastalığı veya başından bir rahatsızlığı olan varsa tıraş edebilir. Ancak bu özrüne karşılık oruç tutmalı, sadaka vermeli veya bir kurban kesmelidir. Yol güvenliğinize kavuşunca hac vaktine kadar umre yapanınız kolayına gelen kurban kessin. Buna gücü yetmeyen hacda üç gün, dönünce de yedi gün olmak üzere toplam on gün oruç tutsun. Bu hüküm, ailesi Mescid-i Haram'da olmayanlar içindir. Allah'ın emrine karşı gelmekten sakının. Bilin ki Allah, cezâsı çok şiddetli olandır.”²¹

Tefsîrlere baktığımızda bu âyetin nüzûl zamanı hakkında iki farklı görüşle karşılaşmaktayız: Birinci görüşe göre, bu âyet Hudeybiye Antlaşması'nın akdedildiği hicretin altıncı yılında inmiştir: Müslümanlar hicretin altıncı yılında umre yapmak için yola çıkmışlar, fakat Hudeybiye'de müşrikler tarafından engellenmişlerdir. Sonra Müslümanlara başlayıp bitiremedikleri hac ve umreyi yarım bırakmalarını emreden bu âyet inmiş ve Müslümanlar görevlerini bir yıl gecikmeli olarak yapmışlardır. Hatta hicrî yedinci yıla *umretü'l-kazâ / kaza umresi yılı* da denmiştir²². İkinci görüşe göre de bu âyet, hicretin yedinci yılında inmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) umre için Kâbe'yi ziyaret etmiş ve bir yıl önce müşriklerin engellemeleriyle tamamlayamadığı umreyi bu şekilde kazâ ettikten sonra, anlaşmaya göre üç günden fazla Mekke'de kalamayacaklarından dolayı hacdan önce geri dönmüştü. Hz. Peygamber (s.a.v.) bundan üç sene sonra hicrî onuncu yılda bizzat kendisi de katılarak ilk ve son haccını edâ etmiş ve insanlara haccı iyice öğretmiştir²³.

Âyetin iniş yılı hakkında böyle farklı görüşler olmasının yanında, nüzûl sebebi hakkında ittifak vardır. İttifakla tefsîrlerde yer alan olay, hadîs kaynaklarında farklı ifadelerle yer almaktadır²⁴. Bizim kanaatimiz de, hadîs metninin çok sayıdaki

²¹ Bakara, 2/196 وَأَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَخْلِفُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَجْلَهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنتُمْ فَمَنْ تَمَنَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلَهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

²² İbn Ebî Hâtim, **Tefsîr'ul-Kur'ân**, I, 339; Ateş, **Çağdaş Tefsîr**, I, 340.

²³ Yazır, **Hak Dîni**, II, 44-45.

²⁴ Müslim, *Hac*, 80-86 (859-862).

rivâyetlerinde görüldüğü gibi, bu âyetin Hudeybiye günlerinde inmiş olduğu yönündedir. İlgili hadîsin yukarıda belirttiğimiz farklı yanlarını birleştirdiğimizde şöyle bir olayın yaşandığı kesindir: Hudeybiye günlerinde Sahâbeden Ka'b b. Ucre'nin saçında sakalında bit türemiştir. Durum kendisine iletilen Hz. Peygamber (s.a.v.) Ka'b'ın çektiği eziyete son vermek isteyip, nâzil olan bu âyet gereğince onun tıraş olmasına izin vermiştir. Ka'b'ın malî durumunun kurban kesmeye elverişli olmadığını da anlayan Hz. Peygamber (s.a.v.) ya üç gün oruç tutmasını, ya da altı fakiri doyurmasını emretmiştir. Hadîsin değişik şekillerinde doyurulacak kişilerin sayısı, yemeğin miktarı ve kurbanın cinsi hakkında farklı farklı ifadeler yer alsa da, genelde altı fakirin doyurulması ve bir koyunun kurban edilmesi ön plana çıkmaktadır. Daha geniş açıklamaları fıkıh kitaplarına havale ederek bu âyette geçen sadaka kelimesi; hacda veya umrede ihramlı bulunurken bir özür sebebiyle saçın tıraş edilmesi ve bir hastalık nedeniyle rûhsatlardan birini kullanmak gerekirse; bu fiillerden dolayı fidye olarak parasal bir tasarrufu işaret etmektedir. Zaten âyetteki fidye kelimesinden bu kolayca anlaşılmaktadır.

Âyetteki cezânın bu şekilde sıralanmış olması eğitimsel açıdan da önemli görünmektedir. Şöyle ki; önce oruç, sonra sadaka ve en son kurbanın yer alması kolaydan zora doğru bir tercihi göstermektedir. Aynı zamanda bu alternatifli cezâlar arasında sadakanın da yer alması, bu kelimenin anlam içeriğine dikkatlerimizi çekmektedir. Kişinin hac veya umrede elinde olmayan nedenlerden ötürü bu rûhsata başvurmak zorunda kaldığını ve bütün samimiyetiyle bunu telâfi etmek istediğini doğrulayan, bir samimiyet, sadâkat göstergesi anlamı taşıdığı düşünülebilir.

Kur'ân-ı Kerim'in keffâret nitelikli sadaka içeren bir başka âyeti de şu şekildedir:

"(Çevrende) Günahlarını itiraf edip, yararlı işlerle kötü işleri birbirine karıştıran başkaları da vardır. Allah'ın onların tevbelerini kabul etmesi umulur. Kuşkusuz Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir. Onların mallarından, kendilerini temizleyeceğin ve arındıracağın bir sadaka al

... أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) مَرَّ بِوِزْمَانَ الْحُدَيْبِيَّةِ. فَقَالَ لَهُ "أَذَاكَ هَوَامُ رَأْسِكَ؟" قَالَ "نَعَمْ" فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ (ص): "إِخْلِقْ رَأْسَكَ. إِذْخِجْ شَاةً نُسْكَاً أَوْ صُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ أَوْ أَطْعِمْ ثَلَاثَةَ أَصْعَاقٍ مِنْ تَمْرٍ، عَلَى سِتَّةِ مَسَاكِينٍ"

ve onlara duâ et. Zîrâ senin duân onlar için güvendir. Allah her şeyi işitir ve bilir.”²⁵

Çoğu ulemânın görüşüne göre, bu âyet dizisi hicretin dokuzuncu yılında gerçekleşen Tebûk Seferi'ne katılmadıkları için pişman olmuş, yalan yanlış mâzeret ileri sürmektense dünya mallarının kendilerini cihâda katılmaktan alıkoyduğunu mertçe itiraf etmiş ve tevbe etmiş olan Müslümanlar hakkında inmiştir. Yedi veya on kişilik bu Müslüman gruptakiler, kendilerini Mescid-i Nebî'nin direklerine bağlamış ve Allah'ın Elçisi (s.a.v.) onlardan râzı olup çözmedikçe serbest kalmayacaklarına ahd etmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) seferden döndüğünde her zaman yaptığı gibi, önce Mescid'e uğramış, onların bu hallerini görünce hiddetlenmiş ve Allah izin vermediği sürece onları çözmeyeceğini bildirmiştir. Ardından Tevbe Sûresi'nin 102. âyeti nâzil olmuş ve Hz. Peygamber (s.a.v.) de onların çözümlerini sağlamıştır. Bu grup, bu sefer de “Bizi cihâddan alıkoyan mallarımızı kabul et ve bizim adımıza tasadduk et. Bizi temizle, bizim için mağfiret dile” demiş, Hz. Peygamber (s.a.v.) ise böyle bir şeyle emredilmediğini bildirmiştir. Bu defa, aynı sûrenin 103. âyeti nâzil olunca onların mallarının üçte birini almıştır. Bu âyetlerin, nifâklarından pişman olan münâfıklar hakkında indiğini rivâyet edenler olduğu gibi, Ebû Lümâme adında bir sahâbe hakkında indiğini bildirenler de olmuştur. Ama çoğunluk Müslümanlar hakkında indiği görüşündedir²⁶.

Yukarıdaki 103. âyette geçen *sadaka* kelimesinin ne manaya geldiği meselesi de tartışmalıdır. Hasan Basrî'ye dayandırılan görüş; keffâret sadakası olduğu yönündedir. Çünkü tevbe ile ilişkili bir sadakadır ve günahları temizlemektedir. Dolayısıyla, günahları itiraf etmenin ardından gerçekleştirilen bir sadaka alma ameliyesi olduğu çok aşikârdır. Fakîhlerin görüşüne göre, bu âyetin yukarıyla bir ilgisi yoktur. Yeni bir cümle başlamaktadır. Sadaka kelimesi elbette zekâtı işaret etmektedir. Hatta, zekât bu âyetle farz kılınmıştır. Üçüncü görüş sahipleri de, zekâtın manasında bulunan temizlik ve tezkiye ögesinden ötürü

²⁵ Tevbe, 9/102-103 وَأَخْرُوجَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ . خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ .

²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 11-14; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV, 174-175; Krş.: *Tercüme*, XII, 153-154; Kurtubî, *el-Câmi*, VIII, 241-243.

kesinlikle zekâtı kastedtiğini ifade etmişlerdir²⁷. Cassâs (v. 370/ 980) da buradaki sadaka almanın vücut ifade ettiğini ve bütün Müslümanların mallarını kapsadığını bildirmekle, farz olan zekâtı anladığını göstermiştir²⁸.

Bize göre, bu âyette geçen sadaka kelimesinin zekât manasına geldiğini gösteren net bir karîne bulunmayışı, bu kelimenin manasının; işlenen bir günahın ardından duyulan pişmanlığın ve bu husûstaki samîmîyetin bir göstergesi olması anlamını daha da güçlendirmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.)'in daha önce de buna benzer bir uygulamasının varlığından da söz edilmesi²⁹ dolayısıyla, buradaki sadaka, kanaatimize göre günahlara fidye olsun diye verilen bir sadaka türüdür. Aslında bu sadaka türü bize önemli bir yol göstermektedir: Kişinin, günahından pişman olması, onun kalbî durumunu gösterirken; bu günahını itiraf etmesi de sözlü bir durumu ortaya koymaktadır. Ancak, bunlara ilâve olarak fiilen de bir delil getirmesi, davranışlarıyla da tasdik etmesi onun samîmîyetini göstermektedir. Sadaka sözcüğünün s-d-k kökünden türediğini düşündüğümüzde; keffâret sadakasının, kişinin günahından kurtulmaya yönelik çabasında ne kadar doğru ve samîmî davrandığını fiilen göstermesini sağlayan ibadet olduğunu söyleyebiliriz³⁰.

3. Nâfile Sadaka

Kur'ân'ı Kerim'de anılmakta olan sadaka türlerinden birisi de nâfile kabîlinden sadakalardır. Tevbe Sûresi'nin 79. âyeti sadakanın bu türü ile ilgilidir:

“Onlar (münâfıklar) gönüllü olarak fazlasıyla sadaka veren müminlere bir türlü, çalışıp çabalayıp az da olsa katkıda bulunanlara ayrı bir türlü laf atıp onlarla alay ederler. Allah onlara bu tavırlarının hesabını soracaktır. Onlar için acıklı bir azap vardır.”³¹

²⁷ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVI, 177; Krş.: **Tercüme**, XII, 157; Kurtubî, **el-Câmi'**, VIII, 244-246; Şevkânî, **Fethu'l-Kadir**, II, 399; Muhammed Cemâluddîn el-Kâsimî (v. 1914), **Mehâsinü't-Te'vîl**, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Yrs., 1957, VIII, 3253.

²⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cassâs (v. 370/980), **Ahkâmü'l-Kur'ân**, Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, Beyrût, 1335/1916, III, 148-149.

²⁹ Ateş, **Çağdaş Tefsir**, IV, 135-137.

³⁰ Ayrıca bkz.: Mevdûdî, **Tefhim**, II, 251 (99. dipnot).

³¹ Tevbe, 9/79 الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ .

Hiz. Peygamber (s.a.v.), hicretin 9. yılında gerçekleştirilen Tebûk Seferi için ordunun giderlerini karşılamak amacıyla müminlerden bağışta bulunmalarını istemişti. Bu çağrıya müminlerin cevabı çok net olmuş ve cân u gönülden kampanyaya katılmışlardı. Abdurrahman b. Avf, tüm parası sekiz bin dirhem iken yarısını Allah'ın Resûlü (s.a.v.)'e getirmiş; Hiz. Ömer de o kadar parasını sadaka olarak takdim etmişti. Asım b. Adıyy ve Osman b. Affân da büyük miktarda sadaka ile bu kampanyaya katılmış; onlar getirdikçe Hiz. Peygamber (s.a.v.) de hayır duâlarda bulunmuştu. Münâfık gürûhun tavrı ise, laf atıp moral bozmaya yönelik girişimler olarak kendini göstermiş ve bu fedakârlıkları *riyâ* olarak değerlendirmişlerdi. Ebû Âkil de bir sa' hurma getirerek "*Dün gece hurmalıklarına su salmak için bir adama ücretli olarak çalıştım. İki sa' hurma kazandım. Bunlardan birini aileme bıraktım, birini Allah yolunda tasadduk ediyorum*" dediğinde, Hiz. Peygamber (s.a.v.) onun azını çok sayarak diğerlerinin arasına katmıştı. Nifâk ehli, bu davranışı da "*Allah ve Resûlü zengin değil miydi, bu kadarcık şeylere ihtiyaçları mı var?*" diyerek eleştirmişlerdi³². Münâfıkların bu tavırları âyette *lemz* / لَمَزْ ve *sahr* / سَخِرْ kelimeleriyle anlatılmaktadır ki, bu kelimeler ayıplamak, kaş göz işaretleri yapmak, kusur bulmak anlamlarına gelmektedir³³. Hemen nâzil olan bu âyet müminlere moral vermişti.

Âyette geçen çoğul sadakât lafzının anlamı, kendisiyle irtibatlı olan *el-muttavviîne* / الْمُطَوِّعِينَ ve *cuhdehüm* / جُهِدَهُمْ kelimelerinin yardımıyla daha iyi anlaşılmaktadır. Tattavvu'; farz olmayan herhangi bir (teberrû) bağış demek olduğuna göre, aslı *el-mutetavviîne* / الْمُتَطَوِّعِينَ iken, *tâ*'nın *tı* harfine idğam edilmesiyle *muttavviîne* şekline dönüşen bu kelime de gönüllü olarak bağışta bulunan müminleri ifade etmektedir. Görülüyor ki tattavvu'; üzerine farz ve vacip olmadığı halde fazladan ibadet ve itaatte bulunmaktır ki *nâfile* ile eşanlamlıdır. Sadakalarda tattavvu' ise; zekâtından başka fazladan vermek veya zekât vermek gerekmediği halde yine de sadaka vermektir³⁴. Âyetteki *cuhd* / الْجُهْدْ kelimesi de, bize bu sadakaların mâhiyetini anlamada yardımcı olmaktadır. Şöyle ki: Cuhd veya Cehd şeklinde kırâati mümkün olan bu kelime, fakir kimsenin kıt kanaat geçindiği az bir şey demektir. Âyette sözü edilen müminlerin çok zor geçinen insanlar olduklarını

³² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, X, 202-207; Mâverdü, **Nüket**, II, 385; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVI, 144-145; Krş.: **Tercüme**, XII, 107; Yazır, **Hak Dini**, IV, 385-386; Mevdüdü, **Tefhîm**, II, 239.

³³ Kurtubî, **el-Câmi'**, VII, 215.

³⁴ Yazır, **Hak Dini**, IV, 386.

buradan anlıyoruz. Hatta Buhârî’de bu âyetin tefsîri ile ilgili olarak İbn Mes’ûd’dan naklen şöyle bir hadîs yer almaktadır: “Bize sadaka vermemiz emredildiği zaman sırtımızda yük taşır, yine de katılırdık...”³⁵

Yukarıdaki hadîsi de değerlendirmeye katarak âyette geçen çoğul *sadakât* kelimesinde kastedilen sadakanın, farz olan zekâtın dışında nâfile sadakaları karşıladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Gönüllü olarak (tatavvuan) fazla fazla verilmesi yanında, nice emeklerle kazanılan çok az gelirin de verilmesi bu sadaka türüne alt ve üst sınırlar getirilmediğini göstermektedir. Bir savaşın giderlerini karşılamak üzere gerçekleştirilen bu tür sadaka organizasyonu, günümüzde de bir takım dinî ve sosyal hizmetlerin yürütülebilmesi adına düzenlenebilir, herkes buna karınca kararınca katılabilir. Bu da sıdk kökünün anlam alanında mevcut olduğu gibi, kişilerin bu yola ne kadar sadâkat beslediklerinin göstergesi olmaktadır³⁶.

4. Necvâ Sadakası

Kur’ân-ı Kerim’de zikredilen sadaka türlerinden birisi de Mücâdele Sûresi’nin 12. ve 13. âyetlerinde geçmektedir. Bu âyetlerin meâlleri şöyledir:

*“Ey îmân edenler! Peygamber ile özel bir görüşme yapacağınızda, görüşmenizden önce bir sadaka veriniz. Bu sizin için daha iyi ve daha uygundur. Eğer verecek sadaka bulamazsanız bilin ki Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir.” “Özel konuşmanızdan önce sadaka vermek size zor mu geldi ki sadaka vermediniz? Vermediniz ama, Allah da günahınızı bağışladı. Artık siz namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Peygamberine itaat edin. Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.”*³⁷

Bu âyetlerden ilkinin inişi tefsîrlerde farklı şekillerde açıklanmaktadır. İbn Abbâs’tan gelen bir rivâyet daha çok kabul görmüştür ve şu şekildedir: Hz. Peygamber (s.a.v.)’le özel görüşmek isteyen müminlerin sayısının çoğalması, bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.v.)’in esas ilgilenmesi gereken kişilere ve işlere

³⁵ Buhârî, *Tefsîr*, 11.

³⁶ Ayrıca bkz.: Rızâ, *Menâr*, X, 488-489.

³⁷ Mücâdele, 58/12-13 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَحَاتَمُوا الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَحْوَاكُمْ صَدَقَةً ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْيَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تَقْدَمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَحْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ .

... لَمَّا أَمَرْنَا بِالصَّدَقَةِ كُنَّا نَتَحَامَلُ ...

zaman ayırmakta zorlanması, onun çok üzülmesine neden oluyordu. Bunun üzerine Nebî (s.a.v.) ile görüşme adâbını düzenleyen bu âyet indi. Baş başa görüşmeden önce bir miktar sadaka verilmesini bir emir gibi algılamak mümkün olduğu gibi; “Eğer bulamazsanız...” ifadesinden dolayı gönüllülüğten söz etmek de olasıdır³⁸. Fakat âyetin münâfıklar hakkında indiğini, böylece Hz. Peygamber (s.a.v.)’in huzurunun onlardan temizlenmesi amaçlandığını belirten rivâyetler de vardır³⁹. Başka bir görüşe göre; Hz. Peygamber (s.a.v.)’in devamlı vahiy alıyor olması nedeniyle yoğun bir soru yağmuruna tutulması uygun değildi. Bu duruma Mâide Sûresi’nin 101. âyetinde⁴⁰ de işaret edildiği gibi; açıklandığında hoşlarına gitmeyecek şeylerin özellikle Kur’ân’ın nâzil olduğu esnada sorulmaması müminlerden istenmektedir⁴¹.

Bu âyette tekil olarak geçen *sadaka* kelimesini *necvâ* / النجوى kelimesi ile birlikte düşünmemiz gerekmektedir. *Necvâ* kelimesi *n-c-v* / ن-ج-و kökünden türemiş masdardır. Bu kök kurtulmak, söz söylemek, fısıldaşmak, gizli konuşmak, hızlı olmak gibi anlamlara gelmektedir. Çocuğun, karnından pisliğini çıkarıp ondan kurtulması; yetişkinlerin def’-i hâcetten sonra, abdestten önce istincâ yapmaları ve birisinin derûnundaki kötü duyguları nazar yoluyla (bed nazar) başkasına aktarması da bu kökün fiilleri ile ifade edilir. Yağmurunu boşaltan bulut için ve seri hareket eden deve için de bu kökün türevleri kullanılmaktadır⁴². *Necvâ* kelimesinin bu lügat anlamlarını birleştirerek bir değerlendirme yapacak olursak; Müminlerin Hz. Peygamber (s.a.v.)’in yanına gelerek onunla baş başa kalmak ve özel olarak görüşmek yönünde yoğun bir şekilde arzuları vardı. O (s.a.v.)’nunla görüştüklerinde içlerinde birikmiş olan sıkıntılarını, düşüncelerini Hz. Peygamber (s.a.v.)’in önüne döküp bu dertlerinden kurtulmuş oluyorlardı. Bu anlamları göz önünde bulundurduğumuzda *necvâ* kelimesinde *baş başa özel görüşme* anlamının *fısıldaşmadan* daha çok öne çıktığını söyleyebiliriz.

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in rahatlatılması ve risâlete ilişkin görevlerine daha fazla zaman ayırabilmesi için getirilen bu sadakanın, O (s.a.v.)’nun şahsına değil, ihtiyaç sahiplerine verilmek üzere adeta bir fonda tutulması düşünülmüştü. Bir çeşit

³⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXVIII, 23; İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru’l-Kur’ân*, X, 3344; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIX, 271; Krş.: *Tercüme*, XXI, 383.

³⁹ Mâverdî, *Nuket*, V, 493; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIX, 271; Krş.: *Tercüme*, XXI, 383.

⁴⁰ Mâide, 5/101

⁴¹ Karaman ve Arkadaşları, *Kur’ân Yolu*, V, 274.

⁴² Halîl, *Ayn*, VI, 186-187; Âsım, *Kâmûs*, III, 934-936.

vergi hükmündeki bu necvâ/münâcât sadakasının, ayrıntısını bilmediğimiz bir şekilde Araplar arasında eskiden beri uygulandığını bir rivâyetten öğreniyoruz.⁴³

Ödemekten sakındıklarına göre, acaba bu sadaka müminlere ne kadarlık bir maddî yük getirmişti? Bu miktar çok yüksek meblağlara mı varmaktadır? Ali b. Ebî Tâlib'den gelen iki rivâyet bizleri bu husûsta aydınlatmaktadır. Bunlardan birincisi şöyledir:

*“Bu âyet nâzil olunca Nebî (s.a.v.) bana dedi ki: ‘Ne dersin bu sadaka bir dînâr olsun mu?’ Ben ‘Hayır! Ödeyemezler’ dedim. ‘Yarım dînâr olsa nasıl olur?’ diye sorduğunda ben yine ‘Hayır! Onu da ödeyemezler’ şeklinde cevap verdim. Nebî (s.a.v.)’nin ‘Peki nasıl olacak zaman?’ sorusuna ‘Bir arpa-buğday tanesi kadar (altın) olsun’ diye karşılık verince ‘Yâ Ali! Sen zaten daima azla yetinen birisin’ buyurdular. Daha sonra Allah bunu hafifletti ve sonraki âyet indi”.*⁴⁴

Buna ilâve olarak Ali b. Ebî Tâlib'den gelen şu rivâyet de önemlidir:

*“Allah’ın kitabında bir âyet var ki benden önce de, benden sonra da hiç kimse bu âyetle amel etmemiştir. Şöyle ki: Benim bir dînârım vardı. Onu on dirheme bozdurdum. Nebî (s.a.v.)’nin yanına her gittiğimde bir dirhem sadaka veriyordum. Sonra da bu âyet geldi. Benden önce kimse bu âyetle amel edemedi. Ensardan bazıları da bir sa’ değerinde malı sadaka verip Nebî (s.a.v.) ile görüştüler”.*⁴⁵

Bu iki rivâyette anlatılanlara göre; ortada müminlerin ödemekten sakınmalarını gerektirecek yüksek bir miktarın olmadığı düşünülebilir. Bir arpa-buğday tanesi kadar (altın) sadakayı ödemek, canlarından çok sevip peşine takıldıkları bir insanla görüşmekten onları alıkoyamazdı. Kurtubî’de geçen bir habere göre Ali b. Ebî Tâlib bir yüzük vererek Nebî (s.a.v.) ile görüşmüştür⁴⁶. Günümüz ölçütleri ile de düşünürsek, bir yüzük verip görüşmek söz konusu olunca, bu miktarı ödemedeki zorluğu kısmen de olsa kavramak kolaylaşmaktadır. Bu miktar, yine de neredeyse bütün müminleri özel görüşmekten vazgeçirecek kadar yüksek bir rakam olmadığı ortadadır. En azından zengin olanların görüşebilmeleri gerekirdi. Bize göre;

⁴³ Derveze, **et-Tefsîru’l-Hadîs**, VIII, 487-488; Ateş, **Çağdaş Tefsîr**, IX, 325.

⁴⁴ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XXVIII, 23; Râzî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XXIX, 272; Krş.: **Tercüme**, XXI, 384; İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’ân**, VIII, 86.

⁴⁵ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XXVIII, 22; Râzî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XXIX, 271; Krş.: **Tercüme**, XXI, 384.

⁴⁶ Kurtubî, **el-Câmi**, XVIII, 302.

bu verginin ödenememesinin yanı sıra göz ardı edilmemesi gereken bir şey de, âyetin getirdiği düzenlemeyi ve âdabı müminlerin çok iyi anlayıp, uyarının gerektirdiği tavrı takınmış olmalarıdır.

Nebî (s.a.v.) ile özel görüşmeler için getirilen bu sadaka uygulaması çok uzun sürmemiş, uygulayanları da sınırlı sayıda kalarak bir sonraki âyetle ya hafifletilmiş, ya da bu uygulama neshedilip vazgeçilmiştir⁴⁷. Hz. Ali'den başka bu sadaka hükmünü uygulamış kimsenin olmayışı, belirtilen süre kısıtlılığı dolayısıyla fırsat bulunamamış olmasına bağlanabilir.

Buradaki sadakanın hafifletilmesi, neshi, uygulama süresi ve miktarı ile ilgili rivâyetleri şu şekilde değerlendirmek, bize göre daha isâbetli olacaktır: Müminlerin Hz. Peygamber (s.a.v.) ile yoğun bir şekilde görüşme arzuları ve bunu yaparken verdikleri rahatsızlık yüzünden bir düzenleme getirilmiştir. Bu düzenleme aslında kimin gerçekten ihtiyaç nedeniyle görüşme talebinde bulunduğunu ve kişinin bu talebinde ne kadar ısrarlı olduğunu test eden, doğrulayan bir vergi/harç mâhiyetindedir. Bu düzenlemeyi yeni parasal bir zorunluluk olarak anlamamak gerekir. Çünkü bulamayacakları bu sadakadan ötürü tasalanmayıp, Allah'ın rahmetine sığınmaları gerektiği kendilerine bildirilmektedir. Zaten mevcut yükümlülükleri olan zekâtı ihmâl etmemeleri de ayrıca hatırlatılmaktadır. Bunun için necvâ sadakası zekât manasında değildir. Bu değerlendirmenin yanında münâfıkların Nebî (s.a.v.)'nin yüksek huzûrunu meşgul etmelerini de önlemek amaçlanmış olabilir. O günlerin genel atmosferi ile yakından ilişkili bir yorum da; Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanına gelip bir şeyler konuşan kişilerin ardından '*Acaba şehre bir saldırı mı olacak?*' diye müminler arasındaki endişeye ve bu tür olayları fitne sebebi olarak kullanıp '*Muhammed her duyduğuna inanıyor (kulak kesiliyor)*'⁴⁸ demek sûretiyle dillerine malzeme yapan münâfıkların alaycı tavırlarına bir son vermek amaçlanmış olabilir⁴⁹.

Bu âyetlerde geçen necvâ sadakası uygulamasından, toplumu yönetenlerin bir takım parasal yaptırımlar getirebileceğini, ancak bunun toplumun geneli nezdinde sızlanmalara neden olması durumunda da, makul düzenleme veya iptallerin

⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVIII, 23; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, IX, 323.

⁴⁸ Tevbe, 9/61

⁴⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî (v. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî), Matbaatu İsâ el-Halebî, yrs., 1974, IV, 1762.

gündeme gelebileceğini, yöneticilerin bu değişikliklerle halkı rahatlatması gerektiğini anlayabiliriz⁵⁰.

C. SADAKA İLE İLGİLİ BAZI ÖNEMLİ HUSÛSLAR

1. Allah'ın Sadakaları Artırması

Kur'ân-ı Kerim borçlu-alacaklı ilişkisinde bir dizi düzenleme getirerek paranın yönetimine dair bilgiler vermiştir. Bakara Sûresi'nin 275-282. âyetleri incelendiğinde fâizin çok çirkin bir muamele olduğuna vurgu yapılarak, fâiz yiyenlerin şeytanın etkisinde kaldıkları, alışveriş ve fâizin birbirinden farklı işlemler olduğu⁵¹; Allah'ın fâizi yok ettiği, buna karşılık sadakaları artırdığı⁵²; zekâtın verilmesinin önemli olduğu⁵³; gerçekten inananların paranın fâiz kısmını almaktan vazgeçmeleri gerektiği⁵⁴; bunu yapmayanların Allah'a ve Resûlüne savaş açmış olmakla eş tutulduğu, ancak tevbe edip anaparayı alanların bu ağır hükümden kurtulabilecekleri⁵⁵; alacaklının borçluya süre tanınması veya tamamen borcu silmesi (tasadduk), böylesinin daha iyi bir davranış olduğu⁵⁶; herkesin bu davranışları sergilerken Allah'a döneceği günden çekinmesi⁵⁷ ve nihâyet borç verirken şahitlerle birlikte yazıya geçirilmesi gerektiği⁵⁸ gibi husûsların işlendiği görülecektir.

Buradaki âyetler, fâiz yasağını pekiştiren âyetlerdir. Zîrâ, fâizi yasaklayan âyetler bu işlemin çirkin bir fiil olduğunu, malın artıyor gibi görünse de aslında artmadığını, buna karşılık zekâtın Allah'ın rızâsına uygun olduğunu daha önce Mekke döneminde bildirmiş⁵⁹; ardından Medîne döneminde ilk yasak getirilmiş⁶⁰; şimdiki âyetlerle de yine bu dönemdeki ilgili yasak pekiştirilmiş olmaktadır.

⁵⁰ Necvâ Kavramı hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Ömer Dumlu, "Kur'ân'da Necvâ Kavramı Üzerine", **D.E.Ü.İ.F.D.**, sayı: XII, İzmir, 1999, s. 1-15.

⁵¹ Bakara, 2/275

⁵² Bakara, 2/276

⁵³ Bakara, 2/277

⁵⁴ Bakara, 2/278

⁵⁵ Bakara, 2/279

⁵⁶ Bakara, 2/280

⁵⁷ Bakara, 2/281

⁵⁸ Bakara, 2/282

⁵⁹ Rûm, 30/39

⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/130

... إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...

يَمَحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ...

...وَأَتُوا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ بُيْتَكُمْ فلكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ...

وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

وَأَقْبُوا يَوْمَ تَرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ...

وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبِّا لِيُرَبُّوا فِيهِ أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يُرَبُّوا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ...

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

Bizim incelediğimiz 275. âyet “Allah fâizi eksiltir, sadakaları artırır. Allah inkâr eden ve günah işleyen hiç kimseyi sevmez” meâlinde olup sadakaları artırma anlamında *irbâ* / *الرِّبَاءُ*; fâiz anlamında *ribâ* / *رِبَا* kelimeleri aynı kökten türemiş oldukları için, detaylı olmasa da fâiz konusuna değinerek, bu uygulamanın nasıl gerçekleştirildiğini çok kısa bir biçimde şöyle özetlemek istiyoruz⁶¹: Âyetlerden anladığımıza göre Câhiliye döneminde fâizli işlemlere başvurulmakta idi. Hatta bu durum, toplumda çok yaygın idi. Câhiliye ribâsı da denilen bu işlem şöyle yapılıyordu: O günlerde bir adam birine borç verir veya mal satardı, borcun veya malın bedelinin ödenme günü geldiğinde, adamın ödeyememesi durumunda hemen miktar artırılır, öyle erteleme yapılırdı. Ya da daha en baştan anlaşılır, vadesi mukâbilinde para ilâvesi belirlenirdi⁶². İşte ilgili âyetler, toplumu kemiren fâiz illetinin çirkinliğini ve kaldırılmasını anlatmaktadır.

İrbâ kelimesi *r-b-v* / *ر-ب-و* sülâsî kökünün if’âl bâbından masdardır. Bu kök artmak, çoğalmak, beslenmek manalarına gelmektedir. Kişinin terbiye ve kültürünü artırdığı için eğitimciye *mürebbi* / *المربي* denmesi de bu manadan gelmektedir. Yerin yüksek tepelerine de *râbiye* / *الرَّابِيَة* kelimesi kullanılmaktadır⁶³. Bu anlamlardan hareketle ana paraya eklenen fazlalık paraya da artış sağlanarak gerçekleştirilen işleme de *ribâ* / *الرِّبَا* denmektedir. Ancak her fazlalık ribâ sayılmadığı için, bunların bazıları dince yasaklanmamıştır⁶⁴.

⁶¹ Günümüzde de gerek şahıslar arasında, gerekse malî kuruluşlar aracılığıyla gerçekleştirilen fâizli işlemler azımsanamayacak kadar çoktur. Günümüz fâiz uygulamalarının Kur’ân’da yasaklanan ribâ ile aynı olup olmadığı konusu ve vade farkı uygulamaları gibi husûslar tartışmalıdır. Kur’ân’ın evrenselliği ilkesinden hareketle, ribânın haram olması hiçbir dönem değişmeyecek; ancak hangi uygulamanın Kur’ân’ın yasakladığı ribâyâ denk düştüğü husûsu her dönemde tartışılacaktır. Bizim bu konulara girmemiz çalışmamızın kapsamı dışında olacağından dolayı başta fıkıh kitapları, daha sonra ilgili âyetlerin tefsirlerinin yapıldığı tefsir kitapları ve fâizle ilgili kaleme alınmış müstakil eserlerden faydalanılabileceğini belirtmekle yetinmek istiyoruz. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Yazır, **Kâmus**, IV, 191-204; Erdoğan, **Sözlük**, s. 305-306; Mevdûdî, **Fâiz**, (Çev.: Beşir Eryarsoy), Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985; Sabri Özorman, Beşir Gözübenli, Ahmet Tabakoğlu, Erol Zeytinoğlu, Abdülaziz Bayındır, Mehmet Erkal, Hamdi Döndüren, Hüner Şencan, **Para-Fâiz ve İslâm**, (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi), İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 1992; İbrahim Takıyyüddîn Bedevî, **Fâiz Nazariyesi**, (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul, 1966; İsmail Özsoy, “FÂİZ”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, XII, 110-126.

⁶² Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, III, 107; Râzî, **Mefâtih**, VII, 85; Krş.: **Tercüme**, VI, 7.

⁶³ Halîl, **Ayn**, VIII, 283-284; Âsım, **Kâmûs**, III, 819; Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, III, 107.

⁶⁴ Râğib, **Müfredât**, s. 187.

Kur'ân'da bu kökten türeyen farklı kelimeler yirmi yerde geçmektedir⁶⁵. Bu âyetlere genel olarak bakıldığında lügat anlamıyla örtüşecek biçimde suyun kabarıp yükselmesi⁶⁶; evlât büyütme⁶⁷ vb. anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. İsim olarak ribâ şeklinde sekiz yerde geçmekte ve fâiz anlamına gelmektedir. Allah Kur'ân'da ribâyı eksilttiğini *m-h-k / م-ح-ق* sülâsî kökünden türeyen fiil ile anlatmaktadır. Bu kök lügatta *ibtal / يُبْطَل*, *mahv / محو* ve *helâk / هلاك* kelimeleri ile ilişkilendirilmekte ve aynı manaları işaret etmektedir. Kelimenin anlamı azar azar noksanlaştırıp hiçbir iz bırakmamak demektir. Özellikle malın bereketinin gitmesinde bu kökten türeyen *mahaka / مَحَقَّ* fiili Allah'a nisbet edilerek kullanılmaktadır. Güneş doğunca ayın ışığının kaybolması; hilâlin, kenardan azar azar tükenişe geçip görünmez olması ve günün belli bir vaktinde sıcaklığın şiddetinin kaybolması da bu kökten türeyen kelimelerle anlatılmaktadır⁶⁸. *M-h-k / م-ح-ق* sülâsî kökünden türeyen kelimelerin faileri Allah olmak üzere Kur'ân'da iki kere kullanıldığını görmekteyiz. Birinde ribânın; diğerinde kâfirlerin Allah tarafından yok edilmeleri anlatılmaktadır⁶⁹.

Bu anlamlarından sonra Allah'ın fâizi eksiltmesinin, dünyada bereketini gidermesi; fazla gibi görülen fâiz parasının âhirette karşılığının olmaması; dolunayın azar azar küçülmesi gibi çok görünen paranın bir gün tamamen yok olması gibi manalara gelebileceğini söyleyebiliriz⁷⁰.

Allah'ın sadakaları irbâ etmesi, yani artırması ile ilgili şunları ifade etmek mümkündür: Bu âyette *yurbî / يُرْبِي* fiilinin fâili Allah olup, kelime olumlu manada kullanılmıştır. Sadakaların artması; sadaka verenin servetinin bereketlenmesi, ondan hayır görmesi, sadaka sayesinde amel defterinin sevapla dolup taşması, mevki ve şerefının artması, fakirlerin duâsını alması, bolca sevap alması şekillerinde

⁶⁵ M. Fuâd Abdülbâkî, **Mucem**, r-b-v / ر-ب-و md., s. 368.

⁶⁶ Hacc, 22/5

⁶⁷ İsrâ, 17/27

Şuarâ, 26/18

⁶⁸ Halîl, **Ayn**, III, 56; Ezherî, **Tehzîb**, IV, 82-84; İbn Manzûr, **Lisân**, X, 338-339; Âsim, **Kâmûs**, III, 52; Râğîb, **Müfredât**, s. 474.

⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/141

⁷⁰ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, III; Mâverdü, **Nüket**, I, 350; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VII, 95; Krş.: **Tercüme**, VI, 22-23; Kurtubî, **el-Câmi'**, III, 362.

anlaşılmiştir⁷¹. Şu hadîs de Allah'ın sadakaları nasıl artırdığını göstermesi bakımından önemlidir:

“Muhakkak Yüce Allah sadakaları kabul eder. Onların da ancak temizini kabul eder; onu eline alır ve sizden birinizin kendi tayını bakıp büyütmesi gibi, onu büyüttükçe büyütür. Öyle ki tasadduk ettiğiniz bir lokma, Uhud Dağı kadar olur.”⁷²

Buraya kadar, artırma ve eksiltmeyi ferde bakan yönüyle değerlendirdik. Toplumsal açıdan da artırma ve eksiltmenin sonuçlarını görmek mümkündür. Sadakaların artması; sadaka ve infâk sayesinde toplumdaki refah ve üretimin artmasını, ülke zenginliğini tabana yayılmasını ifade etmektedir. Azalma ise; toplumdaki huzurun gitmesi, zengin-fakir uçurumunun büyümesi ve sosyal patlamaların zuhûr etmesi anlamlarına gelmektedir⁷³.

2. Allah'ın Sadakaları Alması

Tebûk Seferi'ne katılmayıp geri kalanlar arasında tevbe etmeyenlerden bazıları, tevbe edip de bağışlananlar hakkında şöyle demişlerdi: *“Bunlar daha dün bizimle beraberdiler. Onlarla konuşulmuyor, oturup kalkılmıyordu. Şimdi onlara ne oldu ki, bizden farklı ne özellikleri var?”* Bu soru üzerine aşağıdaki âyet inmiştir⁷⁴: *“Onlar Allah'ın kullarının tevbelerini kabul ettiğini, sadakaları aldığını ve tevbeleri çok kabul eden ve çok merhametli olanın yalnız Allah olduğunu bilmezler mi?”⁷⁵*

Bundan önce Tevbe Sûresi'nin 103. âyetinde sadakaları Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, bu âyette ise Allah'ın almasından söz edilmektedir. Burada tevbeleri Allah'ın kabul etmesine vurgu yapılmasından dolayı sadakaları almanın da *kabul etme* anlamına geldiği şeklinde anlaşılabilir. Reşid Rızâ, tefsîrinde daha geniş bir yorum yaparak Allah'ın sadakaları almasının; sadakaların her çeşidini

⁷¹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, III; Zemaşşerî, **Keşşâf**, I, 401; Mâverdî, **Nüket**, I, 351; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VII, 95; Krş.: **Tercüme**, VI, 24; Kurtubî, **el-Câmi'**, III, 362.

⁷² Buhârî, **Zekât**, 8; Müslim, **Zekât**, 63-64.

...إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقْبَلُ الصَّدَقَاتِ وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا إِلَّا الطَّيِّبَ وَيَأْخُذُهَا بِيَمِينِهِ فَيُرِيهَا كَمَا يَرَى مَهْرَهُ أَوْ فُلُوهُ حَتَّى أَنْ الْقَمَةِ تَصِيرُ مِثْلَ أُحُدٍ.

⁷³ Karaman ve Arkadaşları, **Kur'an Yolu**, I, 442.

⁷⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XI, 22; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'an**, VI, 1876; Kurtubî, **el-Câmi'**, VIII, 250.

⁷⁵ Tevbe, 9/104

أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

kabul etmesi, onlardan dolayı bol sevap veren ve sadakaları kendisine verilmiş bir borç kabul edip kat kat karşılık vermesi şeklinde ifade etmiştir. Başka bir açıdan baktığımızda da sadakaları alanları üç grupta toplamanın mümkün olduğunu görmekteyiz: Birincisi, fakir tasadduk edenden alır. İkincisi, kendi zamanında Nebî (s.a.v.), öldükten sonra da imamlar yani, devlet başkanları yalnızca Allah'ın emrettiği yerlere dağıtmak için alır. Üçüncüsü de, vaad ettiği gibi fazlasıyla karşılık vermek üzere Allah alır⁷⁶.

Allah'ın sadakaları almasının mecaz kullanım olduğu düşünülürken de bu âyetin, Kur'ân'da Resûlullâh (s.a.v.)'e biat edenlerin Allah'a biat etmiş sayılmalarını anlatan bir kullanım ile benzeştiklerini söylemek mümkündür⁷⁷.

Taberî'de yer alan ve Katâde kanalıyla bize ulaşan bir rivâyette de yine aynı anlamları görmekteyiz: *“Muhammed'in nefsi elinde bulunan Allah'a yemîn ederim ki, bir kişinin vermiş olduğu sadaka ihtiyaç sahibinin eline geçmeden önce kesinlikle Allah'ın eline geçmektedir.”*⁷⁸

Allah'ın sadakaları alması konusunda son olarak Tevbe Sûresi'nin 103. âyetinde belirtilen arınma ve artırma olgusunun 104. âyette gerçekleştiğini söylemekle yetinmek istiyoruz.

3. Özel Toplantılarda Sadakanın Konuşulması

Geçmişte ve günümüzde insanlar bir takım amaçlar etrafında toplanmış ve toplanmaktadırlar. Bu toplantıların bazısı herkesin katılımına açık iken, bazıları da sadece müzâkarecilerle sınırlı kalmaktadır. Bu görüşmeler ister resmî, ister sivil mâhiyetli olsun Kur'ân-ı Kerim böylesi toplantıların içeriği ile ilgili bir çerçeve belirlemektedir. Nisâ Sûresi'nin 114. âyetinde bu konuya şu şekilde işaret edildiğini görmekteyiz:

⁷⁶ Rızâ, **Menâr**, XI, 26.

⁷⁷ Fetih, 47/10

⁷⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XI, 23.

إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ ...

... وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَا يَتَصَدَّقُ رَجُلٌ بِصَدَقَةٍ فَتَنْفَعُ فِي يَدِ السَّائِلِ حَتَّى تَقَعَ فِي يَدِ اللَّهِ.

“Sadaka vermeyi, iyilik yapmayı ve insanların arasını düzeltmeyi emredenlerinki hariç, onların gizli görüşmelerinin çoğunda hiçbir hayır yoktur. Kim Allah'ın rızâsını arzularak bunu yaparsa elbette biz ona büyük bir mükâfat vereceğiz”⁷⁹

Tefsîrlerde bu âyetin tek başına değil, kendisinden önceki on iki âyet ve sonraki bir âyeti de kapsayan grup halinde bir defada indiği ile ilgili görüş ön plana çıkmakta olup, değişik şekillerde de olsa nüzûlüne ilişkin bir olay özü itibariyle şöyle gerçekleşmiştir: Medîne'de Bişr, Beşîr ve Mübeşşir adlarında üç kardeş yaşamaktaydı. Bunlara Ubeyrikoğulları denirdi. Bu üç kardeşten Tu'me b. Ubeyrik de denilen Beşîr, münâfık birisi olup zaman zaman Resûlullâh (s.a.v.)'ı hicveden şiirler yazmakta ve onları meşhur Arap şâirlere nisbet etmekteydi. Beşîr bir gece Rifâ'a adında yeni Müslüman olmuş birisinin, içindeki zırhıyla birlikte un çuvalını çalmıştı. Beşîr zırhı önce evin bahçesine gömmüş, sonra da çıkarıp bir Yahûdiye emanet etmişti. Çuvaldan dökülen unun takip edilmesi ve uzun aramalar sonunda yakalanan Yahûdînin îtirâf etmesiyle Tu'me yakalanmıştı. Münâfık Tu'me'nin sülâlesi Resûlullâh (s.a.v.)'a gelerek Tu'me'yi korumasını istemişti. Resûlullâh (s.a.v.) da acıdığı bu kişiyi korumaya meyledince işte bu âyet grubu nâzil olmuş ve gerçekleri anlatmıştır. Tu'me daha sonra Mekke Şehri'ne kaçmış ve orada müşrik olarak ölmüştür⁸⁰.

Âyetler Hz. Peygamber (s.a.v.)'i böyle hâinlik yapanları savunmaması gerektiği yönünde uyarınca, bu defa Tu'me ve münâfık sülâlesi zaman zaman bir araya gelerek bu davada Resûlullâh (s.a.v.)'ı nasıl kandırabileceklerine yönelik kulis faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bu görüşmelerini geceleri gizli gizli düzenleyip Allah'ın ve Resûl'ün hoşuna gitmeyecek yaldızlı sözler tasarladıklarını Nisâ Sûresi 108. âyetten⁸¹ anlamaktayız. Bizim incelemeye çalıştığımız Nisâ 114. âyetteki *necvâ* kelimesinin fısıltı halinde konuşma anlamını da düşündüğümüzde münâfıkların gece yaptıkları bu aleyhte toplantıların büyük bir gizlilik içinde yürütüldüğü ortaya çıkmaktadır. İşte Allah, Resûl'ünü bu hâin insanların planlarından haberdar etmiş ve gerçeği tüm açıklığıyla ortaya koymuştur.

⁷⁹ Nisâ, 4/114 لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَحْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا

⁸⁰ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 312-317; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XI, 32-33; Krş.: **Tercüme**, VIII, 298-299; Yazır, **Hak Dîni**, II, 78-79; Ateş, **Çağdaş Tefsîr**, II, 363-364.

⁸¹ ...إِذْ يُبَيِّنُونَ مَا لَا يَرْضَى مِنَ الْقَوْلِ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا

Âyette geçen sadakanın farz olan zekâta; ma'rûfun da nâfile sadakalara işaret ettiğini belirten görüşler vardır⁸². Aslında böyle bir ayırımı gerekli kılacak açık bir neden görünmemektedir. Dolayısıyla bu âyette geçen sadaka kelimesi gerek farz, gerek nâfile bütün hayır amaçlı harcamaları kapsayan bir yardım şekli olarak algılanabilir.

Bu âyet, insanların yapacakları toplantılarda ele almaları gereken konuları sıralarken, ilk sırada maddî yardımlara vurgu yaparak toplumsal bir yaranın çözülmesine ışık tutmaktadır. Ardından ma'rûf ile de her türlü iyiliğin yardımlaşma konusu yapılabileceğini belirtmektedir. Bir hadîse göre her türlü ma'rûfun sadaka sayılması⁸³ onu sadakanın bir çeşidi yapmaktadır. Zaten bir yoruma göre ma'rûf, sadakanın rûhânî yönünü temsil etmektedir⁸⁴. Âyette üçüncü olarak da insanlar arası barışın sağlanmasına değinilmektedir. Bütün bunlar "kim yaparsa..." şeklinde ifade edilerek bizzat eylem sahasına çıkarılması istenmektedir. Bu eylemler sadece Allah'ın rızâsını kazanmak için yapıldığı takdirde büyük mükâfatlar söz konusudur.

Kur'ân'da necvâ kavramıyla anlatılan gizli görüşmelerin içeriğine göz attığımız zaman günah, düşmanlık ve Peygamber (s.a.v.)'e karşı gelme konularından oluştuğunu; buna karşılık *birr* ve *takvâ* konulu görüşmelerin serbest bırakıldığını görmekteyiz⁸⁵. Bu da bize bazı görüşmelerin bir takım şartlara bağlı olduğunu açıkça ifade etmektedir. Çünkü bir kısım insanlar sırf inananları üzme için gizli toplantılar düzenliyorlardı ve Allah bu tarz toplantıları şeytan işi olarak nitelemektedir.

Netîce olarak müminlerden günah, düşmanlık ve isyandan uzak; buna karşılık *birr*, *takvâ*, sadaka, ma'rûf ve insanların barışına yönelik görüşmeler yapmaları, Kur'ân'ın isteği olarak görünmektedir.

⁸² Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 563.

⁸³ ... كل معروف صدقة ومن المعروف أن تلقي أحلك بوجه طلق وأن تفرغ من دلوك في إنائه.
el-Buhârî, **Edeb**, 33; Tirmizî, **Birr ve's-Sıla**, 45 (1970); Ahmed, **Müsned**, III, 344.

⁸⁴ Yazır, **Hak Dini**, III, 83.

⁸⁵ Mücâdele, 58/8-10 ... أَمْ تَرَى إِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَيَتَنَاجَوْنَ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ...

4. Şeytanın Sadakaya Engel Olması

İnsan, Allah için tasaddukta bulunmak istediği zaman birçok engelle karşılaşabilmektedir. Hayır amaçlı harcamayı düşünen insan, parasının veya servetinin azalacağı yönünde endişeler yaşayarak, az vermesi ya da hiç vermemesi yönünde şeytanî telkinlerle her zaman karşılaşabilmektedir. Verip vermeme yönünde zihinde süregelen çatışma halinin bir hadîste de anlatıldığını görmekteyiz:

“Şeytanın Ademoğluna yönelik bir lümmesi (telkîni) vardır. Meleğin de bir lümmesi (telkîni) vardır. Şeytanınki kötülükle korkutması ve hakkı yalanlaması; meleğinki ise iyiliği vaad etmesi ve gerçeği tasdik etmesidir. Kim gönlünde hayır vaadini bulursa, bilsin ki bu Allah'tandır. Kim de diğerini bulursa, Allah'ın rahmetinden kovulmuş şeytandan Allah'a sığınsın” Sonra Resûlullâh (s.a.v.) ‘Şeytan fakirlikle korkutur...’ âyetini okudu.⁸⁶

Kur’ân-ı Kerîm Bakara Sûresi’nin 268. âyetinde şeytanın insanla olan mücadelesini dile getirmektedir. Bu âyette şöyle buyrulmaktadır: *“Şeytan sizi fakirlikle korkutup, cimriliği emreder. Allah ise size bağışlanmayı ve lütfu vaad eder. Allah’ın lütfu geniştir ve yaptığınız her şeyi bilir.”⁸⁷* Âyette şeytanın da, Allah’ın da iki vaadini görmekteyiz. Şeytanın vaadleri *fakr* ve *fahşâ*; Allah’ın vaadleri *mağfiret* ve *fadl* kelimeleri ile anlatılmaktadır. Öncelikle âyette geçen şeytanın İblîs, diğer cin ve ins şeytanları ve insanın nefs-i emmâresi gibi manalar çerçevesinde düşünülebileceğini belirtmemiz gerekmektedir⁸⁸. Şeytanın vaad etmesinden maksat ise onun korkutması, yani vaîdidir. *Va’d / الوعد* kelimesinin hem olumlu, hem de olumsuz işler için kullanılması mümkündür. Bu kullanımlara örnek teşkil edecek Kur’ân âyetleri de vardır: Allah’ın kâfirlere ateşi vaad ettiği âyet⁸⁹ böyle olumsuz

⁸⁶ Tirmizî, *Tefsîr*, 2 (2988)

... إِنَّ لِلشَّيْطَانِ لُْمَةً بَابِنِ اِدَمَ وَ لِلْمَلِكِ لُْمَةً. فَأَمَّا لُْمَةُ الشَّيْطَانِ اِيعَادُ الشَّرِّ وَ تَكْذِيبُ الْحَقِّ. وَ أَمَّا لُْمَةُ الْمَلِكِ اِيعَادُ بِالْخَيْرِ وَ تَصْدِيقُ بِالْحَقِّ. فَمَنْ وَجَدَ ذَلِكَ فَلْيَعْلَمْ أَنَّهُ مِنَ اللَّهِ وَ وَجَدَ الْآخَرَ فَاَلْتَبَعُوْذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيْمِ. ثُمَّ قَرَأَ الشَّيْطَانُ يَعْذِكُمْ الْفَقْرَ... الْآيَةُ

⁸⁷ Bakara, 2/268

⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 529; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 64; Krş.: *Tercüme*, V, 511; Yazır, *Hak Dîni*, II, 203.

⁸⁹ Hac, 22/72

... قُلْ أَفَأَنْتُمْ بَشَرٌ مِّنْ ذَلِكُمُ النَّارِ وَعَدَّهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَبَسَّ الْمَصِيْرُ
Kur’ân’da buna benzer bir kullanım olarak müjdeleme anlamına gelen *Beşâret / البشارة* kelimesinin olumsuzlar için kullanılmasıdır. Allah’ın âyetlerini inkâr edip peygamberleri ve insanlar arasında adâletle emredenler için elîm bir azâbın müjdelenmesini anlatan Âl-i İmrân Sûresi 21. âyet buna bir örnektir.
... فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ

kullanım için örnek olarak gösterilebilir. Âyette geçen şeytanın vaad etmesi, insanın kalbine şüphe düşürmesi şeklinde düşünülebilir.

Şeytanın tehdit edip korkuttuğu konu, Türkçe'ye fakirlik olarak çevirdiğimiz *fakr* / *الفقر* kelimesi ile ifade edilmektedir. Fakr lügatte; ihtiyaç halinde olmak, çukur kazmak, delik delmek, kemikleri kırılmak, beli kırılmak anlamlarına gelmektedir⁹⁰. Biz bu âyeti, tayyib (güzel) mallardan vermeyi emreden bir önceki âyetle beraber değerlendirecek olursak; şeytanın iyi ve kaliteli malları sadaka olarak verdiği takdirde insanı fakirliğe düşüreceği ile korkutmakta ve kişinin gönlünde derin yaralar açan, belini büken fakirliği tehdit olarak öne sürmekte olduğunu görürüz. Böylece şeytan tasadduk sahibinin kalbinde verip vermeme veya az verme arasında gidip gelmeler oluşmasını hedeflemektedir. Şeytan eğer bu birinci adımda başarı sağlarsa, ikinci adım olarak insana emretmeye başlamaktadır. Şeytanın emrettiği *fahşâ* / *الفحشاء* kelimesi; ölçüyü aşan her türlü eylem ve söz, gerçek ile uyuşmayan her iş anlamındaki *f-h-ş* / *ف-ح-ش* kökünden gelmektedir. Türkçemizde de fazlaca çirkin olan, haddi aşan söze fâhiş söz; aşırı hatalar için fâhiş hata ifadeleri de kullanılmaktadır. Kötü eylemlerden özellikle zinâ fazlaca çirkin bir eylem olduğu için *fâhişe* / *الفاحشة* diye adlandırılmıştır. *Fahşâ* kelimesinin *buhl* / *البخل* : *cimrilik* kelimesiyle eş anlamlı olduğu lügatlerde ittifakla belirtilmektedir. Tasadduk ederken sınırları aşağıya doğru çekip, miktarı azaltmak çirkin bir iş sayılmış ve cimrilik olarak isimlendirilmiştir⁹¹.

Tefsîrlerde fahşâyâ cimrilik manası verilmesi, yerinde bir tercîh gibi görünmektedir. Çünkü tasaddukla ilgili âyette fahşâ, bu kötü durumu anlatmaktadır. Dolayısıyla şeytan, bir âmirin memuruna emretmesi edâsıyla sadakalar husûsunda insandan cimrilik yapmasını istemektedir⁹². Fahşâ'yı Şeytanın insana mallarını hayır yolunda tasadduk etmesini çirkin gösterip, kötü yollarda harcamayı emretmesi biçiminde de anlayabiliriz⁹³.

Şeytanın fakirlikle korkutup cimriliği emrettiği yerde, Allah bolca infâka ve cömertliğe çağırma, mağfiret ve fazl'ı vaad etmektedir. Buradaki mağfiretin affetme manasına geldiği kesindir. Ancak hangi hataların bağışlanacağını

⁹⁰ Halîl, *Ayn*, V, 150-151; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 60-65; Âsım, *Kâmûs*, II, 69-70.

⁹¹ Halîl, *Ayn*, III, 96; İbn Manzûr, *Lisân*, VI, 325-326; Âsım, *Kâmûs*, II, 342.

⁹² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 397; Kâsimî, *Mehâsin*, III, 684.

⁹³ Yazır, *Hak Dîni*, II, 203.

düşündüğümüzde; sadakaları verirken düşülecek hataların veya her türlü günahın başışlanması olabileceği ihtimallerini görmekteyiz. Âyette geçen fazlalık, fazîlet ve lütuf anlamlarındaki *fadl* / *الفضل* kelimesinden kasıt; tasadduk edilen maldaki artışı ifade etmesi düşünölebileceği gibi, fazlasıyla sevap verilmesi olarak da düşünölebilir⁹⁴. Fahreddîn Râzî fadlın, sadece mal ile ilgili olanının değil, insanın bu dünyada kazandığı fazîleti anlatan yönünü sevdiğini ifade etmektedir. Ona göre insan tasadduk ederek cömertlik hasletini kazanır. Ayrıca, infâkta bulunduğu bilinen insana, diğer insanların yardımcı olup güçlük çıkarmamaları ve ona duâcı olmaları fadlın yansımalarıdır⁹⁵.

Bu âyetin devamındaki âyette Allah'ın dilediğine hikmet verdiği, kime hikmet verilmişse bol hayır verilmiş demek olduğu ve bunu gerçek akıl sahiplerinin düşünölebileceği belirtilmektedir⁹⁶. Sadaka ve infâkla ilgili âyetlerin arasına hikmetle ilgili bir âyetin yerleşmesi nedeniyle, bizim incelediğimiz Bakara Sûresi'nin 267. âyetini *hikmet* bağlamında değerlendirdiğimiz zaman şunları söylemek mümkündür: Malın Allah yolunda tasadduk edilmemesine yönelik tehditlere kulak asmayan insanlar, akıllarını yaratıcının vaadleri yönünde kullanarak hikmetli bir iş yapmış sayılmaktadırlar. Çok çeşitli anlamlar yüklenen ve oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip bulunan *hikmet* kelimesi ile ilgili bütün ihtilâfları bir an için bir kenara bırakırsak, bütün tanımların ortak paydasını içeren bir tanımla onun; her türlü çirkinlikten koruyan bir güç olduğunu⁹⁷ söylememiz mümkündür. Bu durumda, hikmetin en azından bu bağlamda şeytanın vaadlerine karşı kendini korumak ve Allah'ın vaadlerini anlama yeteneğine sahip olmak anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Bunu akıl sahibi insanlar yapabilirler. Akıl sahibi insanlar maddeye karşı bakış açılarını ilâhî vaadlerle belirleyip Allah yolunda tasadduku tercih ederler. Akıllarını gerçek mecrasında değerlendirmeyenler dünya malını kötü yollarda harcarlar⁹⁸.

⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ân**, II, 530-531; Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 396; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr** I, 280; Kâsimî, **Mehâsin**, III, 684.

⁹⁵ Râzî, **Mefâtîhu'l-Gayb**, VII, 66; Krş.: **Tercüme**, VI, 514-515.

⁹⁶ Bakara, 2/269

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

⁹⁷ Kurtubî, **el-Câmi'**, III, 330.

⁹⁸ Ayrıca bkz.: Karaman ve Arkadaşları, **Kur'ân Yolu**, I, 422-423.

D. SADAKANIN İNSANA KAZANDIRDIKLARI

1. Korku ve Hüzne Engel Olması

Kur'ân-ı Kerim'de sadaka vermekle aynı anlamda kullanılan kelimelerden birisi de *infâktır*. Allah yolunda malını infâk ederken başa kakmayan, kırıcı olmayan kişilerin korku ve hüznü duymayacaklarını Bakara Sûresi 262. âyette görmekteyiz:

*"Mallarını Allah yolunda harcıyıp ardından başa kakmayan ve kırıcı sözler söylemeyenlere Rableri katında mükâfat vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir."*⁹⁹

Tefsîrlere baktığımız zaman korku ve hüznü duyulmamayı; Allah'ın ecir verip vermemesinden bir endişe duymamak, dünyada rahatlık veya âhirette cehennem azabından emin olmak şeklinde anlaşılıp yorumlandığını görmekteyiz¹⁰⁰.

Bu âyetteki korku ve hüznünden maksadın; maddî olarak fedakârlıkta bulunan müminlerin mükâfat olarak alacakları ecir ve Allah'ın onlara göstereceği muamele husûsunda bir endişe hissetmemelerinin getireceği psikolojik rahatlığa vurgu yapılması olarak anlamak daha isabetli olacaktır. Bu rûh hali dünyada ve âhirette de söz konusudur.

2. Günahları Örtmesi

Kur'ân-ı Kerim sadakaları açık vermek yerine gizli olarak vermeyi teşvik etmiş ve bunu yapanların günahlarının bağışlanacağını bildirmiştir. Bakara Sûresi'nin 271. âyetinde bu durum şöyle ifade edilmiştir:

*"Sadakaları açıktan verirsiniz, bu güzeldir. Eğer onları fakirlere gizlice verirsiniz, bu durum sizin için daha iyidir ve bu sayede Allah sizin kötülüklerinizin bir kısmını bağışlar. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdârdır."*¹⁰¹

⁹⁹ Bakara, 2/262-264 *الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبَعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذَىٰ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ*

¹⁰⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 66; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 48; Krş.: *Tercüme*, V, 482.

¹⁰¹ Bakara, 2/271 *إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفَوْهَا وَتُؤْتَوْهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ*

Günahların bağışlanmasına vesîle olabilecek güzel davranış, sadakaları fakirlere gizli vermektir. Günahların bağışlanması diye Türkçe'ye çevrilen ifade *tekfîru's-seyyie* / تَكْفِيرُ السَّيِّئَةِ kalıbıdır. Kur'ân'da seyyie'nin bağışlanması, on dört defa kullanılmaktadır¹⁰². İnsan rûhunda üzüntü ve keder meydana getiren olumsuzlukların en küçüğünden en büyüğüne kadar hepsine seyyie denilebileceği¹⁰³ düşünüldüğünde, âyette de belirtildiği gibi sadakayı gizli verenlerin günah sayılabilecek davranışlarının affedilmesi söz konusudur. Günahların tekfîrinin ne anlama geldiği de tartışmalı bir konudur. Tamamen bağışlama manasına geldiğini söyleyenler olduğu gibi; örtüp gizleme demek olduğunu savunanlar da olmuştur¹⁰⁴. Çünkü *k-f-r* sülâsî kökü örtmek, gizlemek anlamına gelmektedir. Râğıb el-İsfehânî'nin tanımına göre tekfîr kelimesinde örtme, gizleme anlamının yanı sıra, *izâle* anlamının da olması gereklidir¹⁰⁵. Şâyet bu kelimedede izâle anlamı olduğunu kabul edersek, o zaman günahların tamamen affedilmesi gündemdedir. Taberî'deki “Sadakaları gizli vermek, suyun ateşi söndürdüğü gibi hataları yok eder” rivâyetine göre de, *tekfîru's-seyyiât* ifadesini günahların izâle edilip, bağışlanması olarak anlamak daha isâbetli görünmektedir.

Tefsîrlerde küfr kelimesinin değişik okunuşlarına da yer verilerek, bu fiile bir fâil arama çabalarına girişildiği görülmektedir. Zîrâ seyyiâtı örtenin sadakalar mı, yoksa Allah mı olduğu konusu tartışma götürmektedir. Bu sorun tam çözülememişken günahların tamamının mı, yoksa min / من'den dolayı bir kısmının mı affedileceği de ihtilâfıdır¹⁰⁶.

Bu tartışmaların yanı sıra fert ve toplumdaki fakirlik illetine sadaka vermek sûretiyle çözüm arayanlar, bu yardımlarını gizli yaptıkları zaman onların bu ameliyeleri günahlarının bağışlanmasına vesîle olmaktadır.

¹⁰² M. Fuâd Abdülbâkî, **Mu'cem**, s-v-e / س-و-ء md., s. 454-455.

¹⁰³ Râğıb, **Müfredât**, s. 252-253.

¹⁰⁴ Mâverdî, **Nüket**, I, 345.

¹⁰⁵ Râğıb, **Müfredât**, s. 433.

¹⁰⁶ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 97; Zemaşerî, **Keşşâf**, I, 397; Ebû Hayyân, **Bahru'l-Muhît**, II, 326; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ân**, I, 478.

3. Temizleyici ve Arındırıcı Olması

Tebûk Seferi'ne katılmaktan geri kalan bir grup müminin pişmanlık halleri Tevbe Sûresi'nde anlatılmaktadır. Söz konusu sefere katılmayan müminler, daha sonra hatalarını anlamış, pişman olmuşlar ve geriş kalış nedenlerini mertçe itiraf edip af dilemişlerdir. Samimiyetlerinin göstergesi olarak da mallarını sadaka olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sunmuşlar ve kendileri için duâ etmesini istemişlerdir. Henüz izin verilmediğinden dolayı sadakalarını almayan Hz. Peygamber (s.a.v.)'e Tevbe Sûresi'nin 103. âyetinde izin verildiğini görmekteyiz:

“Onların mallarından kendileri için temizleyici olan sadakayı al. Böylece onların arınmalarını sağlarsın. Onlar için duâ da et. Çünkü senin duân onlar için güven kaynağıdır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”¹⁰⁷

Bu âyette geçen ve sadakaların faydalarını gösteren iki kelime dikkatleri çekmektedir. Birincisi *tutahhirûhüm* / تطهّرهم ; diğeri de *tüzekkîhim* / تزكّاهم kelimeleridir. Hemen hemen bütün tefsîrlerde bu iki kelimenin konuları hakkında bazı tartışmalara yer verilmektedir. Biz bu ihtilâfları şu şekilde maddelendirmek istiyoruz:

- İkisi de sadaka kelimesinin sıfatıdır
- İkisi de Hz. Peygamber (s.a.v.)'e nisbet edilmektedir
- *Tutahhirûhüm* sadaka kelimesinin sıfatı; *Tüzekkîhim* Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ait fiildir. Bu üçüncü görüşü savunanlar tathîrden sonra *vâv* / و ile yeni bir cümle başlamanı delil göstermektedirler¹⁰⁸.

Kanaatimeze göre de üçüncü görüş daha isabetli bir görüştür. Bu durumda sadaka temizleyici olmaktadır. *Tathîr* kelimesinin kök anlamında *neçisin* karşıtı olmak vardır ve su ile yapılan temizliği ifade etmektedir. *Tatahkur* kelimesi ise günahlardan temizlenme manasında kullanılmaktadır¹⁰⁹. Dolayısıyla bu kelimenin hem zâhirî pisliklerden, hem de ahlâkî olarak kötü huylardan temizlenmeyi ifade ettiği söylenebilir. Kur'ân'da buna benzer bazı kullanımlar vardır: Örneğin tevbe edip

¹⁰⁷ Tevbe, 9/103 خذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

¹⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 20-21; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 179; Krş.: *Tercüme*, XII, 159; Kurtubî, *el-Câmi'*, VIII, 249; Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, I, 420; Ebû'l-Hasen Saîd el-Ahfeş el-Avsat (v. 215/830), *Meâni'l-Kur'ân*, (Thk.: Fâiz Fâris), Dâru'l-Beşîr-Dâru'l-Emel, Yrs., 1981, II, 336.

¹⁰⁹ Halil, *Ayn*, IV, 18-19; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 504-505; Âsım, *Kâmûs*, II, 9-10.

günahlarından temizlenenler¹¹⁰; mescitlerde günahlarından temizlenenler¹¹¹; Allah'ın kalplerini arındırmak istemediği kimseler¹¹² vb. şeklindeki ifadeler bu âyetlere örnek gösterilebilir. Sadakanın temizleme fonksiyonu, günahların insanlar üzerinde bıraktığı kötü etkinin yok edilmesi; günahlarının affedilmesi; mal sevgisinin yok edilmesi; cimrilik ve alçaklık gibi kötü huyların temizlenmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bunun yanı sıra; artmak, nemalanmak, temizlenmek anlamlarına gelen *tezkiye*¹¹³ *tathîr*den bir derece daha üstün olup malın artıp çoğalması; iyiliklerin bereketlenmesi; ihlâslı kulların derecesine ulaşma gibi yorumlar yapılmıştır¹¹⁴.

Âyetin devamında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in onlara duâ etmesi istenmektedir. Kurtubî buradaki salât kelimesinin duâ anlamına geldiğini, cenâze namazının da bu yüzden duâ içerikli olduğunu vurgulamaktadır¹¹⁵. Âyette geçen *seken* kelimesi de vakâr, emniyet, rahmet ve kurbiyyet anlamlarına gelip “*Sen duâ edersen onlar sevinip rahatlar ve kendilerini güvende hissederler*” anlamındadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in daha önce sadaka getirenlere duâ ettiği rivâyetlerde zikredilmektedir. Sadakasını getirip Resûlullâh (s.a.v.)'e teslim eden Ebû Evfâ için “*Allah'ım Ebû Evfâ'ya ve ailesine rahmet eyle*” şeklinde duâ ettiğini görmekteyiz¹¹⁶.

Netîce olarak şunu söyleyebiliriz: Sadaka, içten gelen samimî duygularla verildiği takdirde kişinin günahlarının temizlenmesine ve malının hem arınmasına, hem de artmasına vesîle olmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta olmadığına göre, fakirlerden hayır duâlar alan tasadduk sahiplerinin gönlü huzurla dolar, kendilerini güvende hissederler.

¹¹⁰ Bakara, 2/222

¹¹¹ Tevbe, 9/108

¹¹² Mâide, 5/71

¹¹³ Halîl, *Ayn*, V, 194; Âsım, *Kâmûs*, III, 831-832

¹¹⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 1875-1876; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 212; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 420; Rizâ, *Menâr*, XI, 19-20; Yazır, *Hak Dîni*, IV, 400; Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, III, 57.

¹¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi*', VIII, 205.

¹¹⁶ Mâverdî, *Nüket*, II, 398-399; Kurtubî, *el-Câmi*', VIII, 205; Buhârî, *Daavât*, 33.

.. قال اللهم صل عليه فاتاه أبو أوفى بصدفته فقال اللهم صل علي ال أبي أوفى

4. Sâliherden Olmayı Sağlaması

Kur'ân-ı Kerim'in hedefi, müminlerin ideal kişiliğe ulaşmasını sağlamaktır. Bu ideal kişiliğin en belirgin vasıflarından biri de sâlih insan olma özelliğidir. Üzerinde durduğumuz iki âyet, tasadduk ederek bu erdeme ulaşabileceğini göstermektedir. Öncelikle Tevbe Sûresi'nin 75. âyetinde bunu görmekteyiz:

“Onlardan: ‘Eğer Allah kendi lütfundan bize verirse, kesinlikle biz de sadaka vereceğiz ve iyiliklerden olacağız’ diye Allah’a söz verenler de vardır.”¹¹⁷

Tefsîrlerde bu âyetin inişine sebep olan olay şu şekildedir: Sa'lebe b. Hâtıb bir gün Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelerek *“Eğer Allah bana lütfuyla mal verirse ben de bütün hak sahiplerine haklarını vereceğim, tasaddukta bulunacağım. Böylece Allah'a yakınlaşma şerefine nâil olacağım.”* dedi. Allah onu denedi ve lütufta bulunarak tek bir koyundan vadi dolusu koyuna sahip olmasını sağladı. Sa'lebe ise sözünde durmadı. Dahası, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gönderdiği zekât memurunu bile reddetti. Daha sonra pişman olup vermek istediye de ondan hiçbir zaman zekât alınmadı. Bu durum Allah'ın gazabına neden oldu. Allah bu âyetini indirerek onun durumunu açıklamıştır¹¹⁸. Bu rivâyet birçok yönden tutarsız bulunup kabul edilmemektedir. Öncelikle bir koyundan kısa sürede bir şehri dolduracak kadar koyun üremesinin mümkün olamayacağı ifade edilmektedir. İkinci olarak da Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bir rahmet peygamberi olması sebebiyle pişman olan birisinin zekâtını kabul etmemesinin onun genel üslûbuna aykırı olmasından hareketle pek kabul görmemektedir. Bu âyeti, nüzûlüne sebep olan bir olay çerçevesinde değil, öncesi ve sonrasında anlatılan münâfıkların uygunsuz tutumlarının anlatıldığı uyarı mâhiyetindeki bir bölüm olarak değerlendirmenin daha isabetli olacağını düşünen görüşler de vardır¹¹⁹.

¹¹⁷ Tevbe, 9/75

وَمِنْهُمْ مَّنْ عَاهَدَ اللَّهَ لَئِنِ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ

¹¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 197-198; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 138-139; Krş.: *Tercüme*, XII, 97-98; Yazır, *Hak Dini*, IV, 385.

¹¹⁹ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, IV, 116; Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, III, 39. Ayrıca şu eser de incelenebilir: Ahmed Nedim Serinsu, *Sa'lebe Kıssası/Esbâbı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım*, Şûle Yayınları, İstanbul, 1995; Kadir Paksoy, “Sa'lebe Hadîsinin Sened ve Metin Açısından Tenkîdi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c.: II, sayı: II, yıl: 2004, s. 63-85.

Âyette geçen *lenessaddekanne* / لِنَصَّدَقَنَّ kelimesi aslında *lenetesaddekanne* / لتَصَّدَقَنَّ olup, tâ / ت harfi sâd / ص harfine idğâm edilerek bu şekilde dönüşmüştür. Bu kelimenin farz olan zekâta işaret ettiğini ileri sürenler, bu sözü verenlerin zengin olduklarında tasaddukta bulunmayarak cimrilik etmelerini delil göstermektedirler. Bu görüş sahiplerine göre; eğer nâfile sadakalardan vermemiş olsalardı cimrilikleri yerilmezdi¹²⁰. Ancak bize göre, bu âyette yerilen onların tasadduktan kaçınmalarından daha ziyâde, ahdettikleri şeye muhalif hareket ederek dönmüş olmaları, yani sözlerinde durmamaları ve yalan söylemeleridir. Zaten bu yüzden de Allah onların kalplerinde kıyâmete kadar münâfıklığı tutacağını bildirmektedir¹²¹. Bir hadîste de münâfığın alâmetleri; yalan, ihânet ve sözünde durmamak şeklinde üç maddede özetlenmiştir¹²². Bir görüşe göre de münâfıklar, hem farzı hem nâfileyi yerine getirip fazladan tasaddukta bulunarak mürüvvet sahibi ve her türlü iyiliği üzerinde barındıran insan olmaya söz vermişlerdi¹²³.

Bu âyette münâfıkların sâlihlerden olmayı istemeleri nedeniyle, sâlih kavramının Kur'ân'daki kullanılışı hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz: Sâlih lafzı bir çok âyette amellerin özelliği olarak yer almıştır. Biz kavramın bu yönüyle değil, insanlar için kullanılmasıyla ilgileneceğiz. Sâlih insan Kur'ân'da genel olarak anlatılmakla birlikte kadınlar için sâlihât / الصَّالِحَاتِ¹²⁴; müminler için sâlihu'l-mü'minîn / صالح المؤمنين¹²⁵; şeklinde yer almaktadır. Sâlih olma vasfı müminlere ait bir özelliktir. Peygamberler bile sâlih insan olabilmek için duâlar etmişlerdir¹²⁶. Kur'ân'da bazı peygamberlerin sâlih insanlardan oldukları özellikle belirtilmektedir¹²⁷. Her bakımdan mükemmel bir insan tipi olarak sunulan sâlih insan olma, müminler için hedef kişiliktir. Sâlih amellerle elde edilen bu vasfa sahip insanın özellikleri bir âyette şu şekilde sıralanmaktadır:

- Allah'a,

¹²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 140; Krş.: *Tercüme*, XII, 100; Şa'râvî, *Tefsîr*, IX, 5349.

¹²¹ Tevbe, 9/777

فَاعْتَبِهِمْ نَفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْتُهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ
... أَيْةُ الْمَنَافِقِ ثَلَاثٌ: إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا أَتَى خَانَ وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ.

¹²²

Buhârî, *Şehâdât*, 28.

¹²³ Şa'râvî, *Tefsîr*, IX, 349.

¹²⁴ Nisâ, 4/34

¹²⁵ Tahrîm, 66/4

¹²⁶ Yûsuf, 12/101 Hz. Yûsuf'un duâsı

Şuarâ, 26/83 Hz. İbrahim'in duâsı.

¹²⁷ En'âm, 6/85

Tahrîm, 66/10

... فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ ..
... فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ
... تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ
رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ
وَزَكَّرْ يَا وَيْحِي وَغِيْسِي وَابْتَسِمْ لِي وَإِلْيَاسَ كُلِّ مِّنَ الصَّالِحِينَ
... كَانَتْ تَحْتِ عِبْدِي مِنْ عِبَادِنَا صَالِحِينَ ...

- Âhiret Günü'ne îmân etmek,
- Allah'ın âyetlerini okumak,
- Allah'a secde etmek,
- İyiliği emredip kötülüklerden sakındırmak,
- Hayır işlerinde koşmak,
- Sâlih ameller işlemek¹²⁸.

Görüldüğü gibi, sâlih bir insan olmak için îmân etmek, ibadet etmek, güzel işler yapmak ve çevrede olup biten olumsuz davranışlara karşı duyarsız kalmayıp onların kaldırılması yönünde faaliyette bulunup, iyi davranışların yerleşmesine çaba sarfetmek gerekmektedir. İşte Tevbe Sûresi'nin 75. âyetinde de bize göre, münâfıkların bazılarının uygunsuz tutumları dile getirilmektedir. Onlar, eğer zengin olurlarsa toplumdaki ihtiyaç sahipleri için tasaddukta bulunacaklarına dair söz vermişler, ama ellerine imkân geçince bu sözlerinde durmamışlardır. Âyete göre yalan söylemek, sözünde durmamak ve tasaddukta bulunmamanın nifâkla eş tutulduğu bariz bir şekilde görülmektedir.

Tasaddukta bulunup sâlihlerden olmayı istemekle ilgili bir âyet de Münâfîkûn Sûresi'nde bulunmaktadır. Hicrî altıncı yılda Benî Mustalak savaşından dönerken yolda su kuyusu başında çıkan bir tartışmanın büyüyüp vuruşmaya dönüşmesine ramak kala müdahale edip ortamı yatıştıran Hz. Peygamber (s.a.v.) ile müminler hakkında olumsuz sözler sarfeden münâfık başı Abdullah ibn Übey ibn Selûl ve diğer münâfıklar hakkında inen bu sûre, genel olarak müminleri münâfık ahlâkından sakındırmak isteyen bir içeriğe sahiptir. Sadaka vererek Salihlerden olmayı istemek Kur'ân'da iki âyette geçmektedir. Birisi yukarıda incelediğimiz âyet, ikincisi de şimdi inceleyeceğimiz âyettir. İkisinin de münâfık davranışlarının anlatıldığı bölümlerde yer alması dikkat çekicidir. Bu sûrenin onuncu âyetinde konu şu şekilde zikredilmektedir:

“Birinize ölüm gelip de: ‘Ey Rabbim, yakın bir süreye kadar bana izin versen de sadaka versem, iyi kullardan olsam’ demeden önce, verdiğimiz rızıklardan hayır için harcayınız.”¹²⁹

¹²⁸ Âl-i İmrân, 3/114 ... وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ
Salâh kavramının bütün kullanımları için bkz.: Dumlu, **Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1992.

¹²⁹ Münâfîkûn, 63/10 وَأَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ

Bu âyetten daha önceki âyetleri dikkate aldığımızda; münâfıkların özellikle Hz. Peygamber (s.a.v.)'in çevresindekilere yardım yapılmayıp, aç bırakarak dağılıp gitmelerini sağlamaya yönelik strateji uygulamaya başladıkları bir dönemde, Yüce Allah mal ve evlâtlara vurgu yaparak, insanların dünya nimetlerine bakışını olumlu çerçeve içerisine almayı hedeflediğini görmekteyiz. Sahip olunan evlât ve malların insanı Allah'a karşı ibadet ve topluma karşı tasadduk görevini yapmaktan alıkoymaması gerektiği hatırlatılmaktadır. İman edenlerin henüz ölüm gelmeden önce, sahip oldukları değerleri paylaşmaları ve sonra da pişmanlık duymamaları istenmektedir. Bu konuların işlendiği sûrenin onuncu âyetinde hem infâk, hem de sadaka kelimeleri birlikte geçip, aynı paralelde kullanılmaktadır. Bu âyetteki tasadduk zekât vermek manasında değerlendirildiği gibi¹³⁰; zekâtın yanında hac görevini yerine getirmek olarak da değerlendirilmektedir¹³¹.

Netîce olarak şunu söylememiz mümkündür: Yukarıdaki rivâyetlerden her iki âyette geçen tasaddukun ister zekât, ister hac, isterse nâfileler olsun bazı sorumlulukları yerine getirmek olarak anlaşıldığını görüyoruz. Aslında bu âyetlerdeki tasadduk olgusu ile anlatılmak istenen; elindeki dünya malını Allah yolunda harcama yapıp insanlarla paylaşım içinde olmak şeklinde daha genel olarak anlamamız için de herhangi bir engel yoktur. Sahip olunan imkanları insanlarla paylaşmanın sâlih olmaya götürdüğünü görmemiz mümkündür. Sâlih bir tanımının da *sorumluluğun gereklerini yerine getiren kişi*¹³² olduğunu dikkate alırsak, malını paylaşanların topluma karşı sorumluluklarını yerine getirenler olduklarını söyleyebiliriz.

5. Fazlasıyla Karşılık Kazandırması

Kur'ân-ı Kerim'in maddî fedakârlıkta bulunmaya teşvik etme yollarından birisi de, onlara bu özverilerinden dolayı fazlasıyla karşılık verileceğini bildirmesidir. Bakara Sûresi'nde 261. âyetinde bunu açıkça görmekteyiz:

¹³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 18; Krş.: *Tercüme*, XXI, 505; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVIII, 130; İbnü'l-Abrabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV, 1813.

¹³¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVIII, 124-125.

¹³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 141; Krş.: *Tercüme*, XII, 101.

“Mallarını Allah yolunda infâk edenlerin durumu; yedi başak bitiren ve her başağında yüz dane bulunan tohumun durumu gibidir. Allah dilediğine bunun kat kat fazlasını da verir. Allah'ın ihsanı geniştir ve O her şeyi bilir.”¹³³

Bu âyetin hicrî dokuzuncu yılda gerçekleştirilen Tebûk Seferi'ne destek olmak amacıyla mallarını getirip Hz. Peygamber (s.a.v.)'e teslim eden Osman b. Affân ve Abdurrahmân b. Avf ile ilgili olduğu rivâyet edilmektedir. Resûlullâh (s.a.v.) onların bu davranışları karşısında kendilerine duâ ediyordu. Abdurrahmân b. Avf'a *“Allah senin elinde tuttuklarını da, getirip verdiklerini de bereketlendirsin”* şeklinde duâda bulunmuşur¹³⁴. Ancak, Bakara Sûresi'nin 261-275 arasındaki âyetlerin konu ve üslup bütünlüğü dikkate alındığında, bunların Medîne döneminin ilk yıllarında bir defada nâzil olduğuna ilişkin İzzet Derveze'nin değerlendirmesi mevcuttur¹³⁵. Üzerinde durduğumuz âyetteki infâkın, cihâd için yapılan maddî harcamaları kastedtiği gibi, bütün farz veya nâfile olarak hayır amaçlı sadakaları işaret ettiği de düşünülebilir¹³⁶. Biz de, âyette bir tahsîs olmadığından dolayı bütün harcamaları kapsadığı kanaatindeyiz.

Âyetteki bire yediyüz veren tohum örneğinden hareketle; Allah yolunda yapılan harcamaların yediyüz kat sevapla değerlendirileceğini söylemek mümkündür. Allah'ın dilediği bazı kişiler kaydından da anlaşıldığına göre, her sadaka verene değil, bazı kişilere yediyüz mislinden daha fazla sevaplar verilecektir¹³⁷.

Bu âyetin tefsîrlerdeki değerlendirilmesini incelerken karşılaştığımız bir husûsu belirtemeden geçmek istemiyoruz. Âyette geçen tohum, başak, bitirme gibi ifadelerden hareketle çiftçilik mesleğinin kutsallığı, zîrâatte ürünü artırmanın, bir tohumdan yediyüz kat ürün almanın mümkün olup olmamasına yönelik değerlendirmeler azımsanmayacak kadar yer tutmaktadır. Bundan öte, çiftçilik mesleğinin farz-ı kifâye olduğu, devlet başkanlarının gerektiğinde çiftçiliğe ve ağaç

¹³³ Bakara, 2/261 *مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ*

¹³⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 303; İbn Âşûr, *Tahrîr*, III, cüz: III, 42.

¹³⁵ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, VI, 487.

¹³⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 63; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 515; Mâverdî, *Nüket*, I, 336; Tabresî, *Mecmeu'l-Beyân*, II, 374; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 44; Krş.: *Tercüme*, V, 475.

¹³⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 63-64; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 393; Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 305; Kâsimî, *Mehâsin*, III, 676.

dikmeye halkı zorlayabileceklerine dair rivâyetlere de yer verilmektedir¹³⁸. Küresel ısınma, hava kirliliği, betonlaşma gibi birtakım sorunların içinde bunalan yirmibirinci yüzyılın modern insanının birazcık olsun rahatlamak amacıyla yeşil alanlara ve toprağa hasretle koştığı günümüzde bu ve benzeri ifadelerin aslında çok anlamlı ve mesaj yüklü olduğu da bir gerçektir. Ancak ne var ki, ilgili âyeti bu gibi yorumlara sürüklemekten ziyâde; en küçük bir harcamaya bile durumuna göre yediyüz kat, hatta daha fazlasına varan oranda sevap verileceği, Allah'ın rahmetinin buna yeteceği şeklinde anlamak daha faydalı olacaktır diye düşünmekteyiz. Kur'ân'ın başka âyetlerinde de, yapılan bir iyiliğe on misli ile¹³⁹; en güzeli ile hatta ziyâdesi ile karşılık verileceği¹⁴⁰ yönündeki ifadeleri de göz önünde bulundurduğumuza şunu söylememiz mümkündür: Yapılan iyilik ne türlü olursa olsun, en küçüğünden en büyüğüne kadar, Allah yolunda cihâddan bir insanı mutlu etmeye kadar her iyilik, yaparken taşınan niyete ve iyiliğin mâhiyetine göre de kat kat sevabı getirmektedir.

6. Ecir ve Mağfiret Kazandırması

Kur'ân-ı Kerim'in değişik yerlerinde tavsiye ve teşvik edilen infâk veya sadakanın karşılığında çeşitli ödüller verileceği belirtilmektedir. Bu ödüllerden korku ve hüzünden emîn olma ile kat kat mükâfat verilmesi konusunu daha önce değerlendirmiştik. Şimdi de ecir ortak paydasında değerlendirebileceğimiz bir ödülün yanı sıra, mağfiret ödülünün de Allah tarafından vaad edildiğini görmekteyiz. Önce ecir ödülünü ele almamız uygun olacaktır:

Bakara 262. âyette başa kakmadan ve kırıcı olmadan Allah yolunda infâk edenlerin Rableri katında ecirlerinin olduğu bildirilmekte, devamlı onlara korku ve hüzün olmadığı duyurulmaktadır. Bu âyetin sonrasındaki birçok âyette *infâk*, *sadaka* ve *nezir* kelimeleri birbirinin paralelinde kullanıldığından dolayı biz infâk ile sadakayı burada aynı ibadet olarak değerlendirdiğimizi belirtmek istiyoruz. Bakara 261-275 arasındaki âyetlerin bir grup halinde aynı konuyu işleyen âyetler olduğunu daha önce belirtmiştik. Şimdi de infâk edenlere bir ecir verilebilmesi için minnet altında

¹³⁸ Kurtubi, *el-Câmi'*, III, 305-306; Yazır, *Hak Dini*, II, 192; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, I, 465-466.

¹³⁹ En'âm, 6/160

¹⁴⁰ Yûnus, 10/26

مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَثْمَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ
لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

bırakmadan ve kırıcı sözler söylemeden verilmiş olması şartını burada görmekteyiz.

Âyetin meâli şu şekildedir:

“Mallarını Allah yolunda harcağıp ardından başa kakmayan ve kırıcı sözler söylemeyenlere Rableri katında ecir vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir.”¹⁴¹

Âyette geçen ecir kelimesi, *e-c-r / ع-ج-ر* kökünden türeyip, lügatte bir işin karşılığında ücret ödemek anlamından masdar olup, o ücretin kendisini ifade etmektedir. Ücret hem dünyevî¹⁴², hem uhrevî işlerin karşılığı anlamında kullanılmaktadır¹⁴³. Ecir, aslında sadece iyi ve yararlı işlerin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra iki terim daha dikkatimizi çekmektedir. Birincisi *cezâ / الجزاء* kelimesi ki; hem iyi, hem de kötü işlerin karşılığı için kullanılmaktadır. Diğeri de *sevâb / الثواب* kelimesi ki bu da; büyük bir ekseriyetle sadece iyi işlerin karşılığı anlamındadır ve âhirete yönelik karşılık anlamındadır¹⁴⁴.

Bu âyetteki ecir kelimesi de müfessirlerin bazısına göre iyi işlerin karşılığı olan sevap kelimesi ile tefsîr edilmiş ve âhirette verileceği biçiminde anlaşılmıştır¹⁴⁵. İnfâk edenlere verilecek ecri cennet şeklinde yorumlayanlar olduğu gibi¹⁴⁶; sadece sevapla sınırlayıp âhirete tahsîs etmektense, infâk karşılığında verilecek her türlü dünyevî ve uhrevî karşılık olarak anlayanlar da vardır¹⁴⁷. İbn Kesîr'deki bir yorum da; o ecrin Allah'tan başka hiçbir kimse tarafından lâyıkiyle verilemeyeceğini vurgulamaktadır¹⁴⁸.

Mâhiyeti hakkında bilgi verilmeyen bu ödülün, mağfiret ödülünün yanı sıra verilecek büyük bir ödül olarak Ahzâb Sûresi 35. âyette *ecrun azîm / أجر عظيم* şeklinde tekrar edildiğini görmekteyiz:

¹⁴¹ Bakara, 2/262 *الَّذِينَ يُتَّقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذَىٰ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ*

¹⁴² Ankebût, 29/27

¹⁴³ Yûsuf, 12/57

¹⁴⁴ Halîl, **Ayn**, VI, 173; Râğib, **Müfredât**, s. 10-11; Muhittin Bağçeci, “**ECİR**”, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1994, X, 383.

¹⁴⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 66; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ân**, I, 469.

¹⁴⁶ Kurtubî, **el-Câmi**, III, 308.

¹⁴⁷ Mâverdî, **Nüket**, I, 337.

¹⁴⁸ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ân**, I, 469.

“Gerçekten Müslüman erkekler ve kadınlar, inanan erkekler ve kadınlar, itaat eden erkekler ve kadınlar, doğru sözlü erkekler ve kadınlar, sabırlı erkekler ve kadınlar, alçakgönüllü erkekler ve kadınlar, sadaka veren erkekler ve kadınlar, oruç tutan erkekler ve kadınlar, iffetlerini koruyan erkekler ve kadınlar, Allah’ı çok anan erkekler ve kadınlar var ya, işte Allah bunların hepsi için bağışlama ve büyük bir ödül hazırlamıştır.”¹⁴⁹

Bu âyetteki mağfiret ödülünü açıklamayı daha sonraya bırakarak devam etmek istiyoruz. Tefsîrlerde farklı farklı isimler etrafında dönen değişik rivâyetlerden anlaşıldığına göre âyetin inişi şu sebebe dayandırılmaktadır: Mümin hanımlardan bazıları Resûlullâh (s.a.v.)’in hanımlarının yanına gelerek *“Kur’ân hep sizden söz ediyor, ama diğer kadınları anlatmıyor”* demişler ve bu âyet inmiştir. Başka bir görüşe göre de Resûlullâh (s.a.v.)’in hanımlarından Ümmü Seleme Hz. Peygamber (s.a.v.)’e *“Yâ Rasûlallâh! Kur’ân’da neden hep erkekler zikrediliyor da kadınlara hiç yer verilmiyor?”* deyince bu âyet inmiştir¹⁵⁰. Ön plana çıkarılan bu nüzûl sebebi, bize göre biraz temkinle yaklaşılması gereken bir rivâyet olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Kur’ân’ın aha önce inmiş olan -özellikle Mekki sûrelerdeki- âyetler, mümin kadınların iyilik işledikleri sürece ödüllendirileceklerine ve erkeklerden ayrı tutulmayacaklarına işaret etmekteydi¹⁵¹. Âyetler ortada iken özellikle vahye yakın olan Nebî (s.a.v.)’nin hanımlarından böyle bir talep gelmesi anlaşılır değildir. Hele Katâde’den nakledilen *“Bu âyet (Ahzâb, 33/35) kadınların hayırla anıldığı ilk âyettir”* şeklindeki görüş, bu âyetin nüzûl sebebi hakkında daha sağlıklı bilgiler aramayı gerektirmektedir. Sonuç olarak, yukarıdaki âyet belli bir sebebe bağlı olarak inmiş olabileceği gibi, bir sebebe bağlı olmaksızın bütün erkek ve kadınların taşınması gerekli olan erdemli davranışları anlatmak amacıyla inmiş de olabilir¹⁵². Âyette asıl anlatılmak istenen şu olsa gerektir: Bundan önceki âyetler (28-34) Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hanımlarından övgü ile bahsetmektedir. Ancak bu ifadelerin diğer hanımların yukarıdaki rivâyetlerde anlatılan şekilde bir farklı anlama ve Hz.

¹⁴⁹ Ahzâb, 33/35 إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا

¹⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXII, 12-13; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur’ân*, IX, 3133; Mâverdi, *Nüket*, IV, 402; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ân*, VI, 413.

¹⁵¹ Nahl, 16/97 مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ
Ğâfir, 40/40 مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ

¹⁵² Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, V, 383-384.

Peygamber (s.a.v.)'in hanımlarının daha üstün insanlar oldukları hissine yer verilmesini önlemek amacıyla; Allah'ın rızâsına kavuşmak için ille de ehl-i beyten olmanın şart olmadığı, erkek-kadın herkesin bu âyette sıralanan îmân-ibâdet-ahlâk üçgenindeki vasıflara sahip olduktan sonra eşit olduğunu belirtmektedir¹⁵³.

Bu âyetteki *mutasaddık* ifadesi, farz olan zekâtı verenlere işaret ettiği gibi, nâfile olan sadakaları verenlere de işaret edebilir¹⁵⁴. Ancak daha genel anlamda hem farz, hem nâfile olarak hayır amaçlı yapılan bütün maddî harcamaları kapsamına da alabilir. Büyük ecir ise, âyette sayılan bu büyük amelleri yerine getirenlere verilecek olan çokça sevaba veya cennete işaret edebilir¹⁵⁵. Merhûm Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın "*Şimdi tasavvur edilemeyen büyük bir ödül*" şeklindeki ifadesi de burada anılmaya değer niteliktedir¹⁵⁶. Yine bu âyette geçen mağfîret kelimesi, affa yönelik bir kavram olup, bazı günahların bağışlanacağına işaret etmektedir¹⁵⁷.

Konumuzun başında bir âyette salt *ecir*, sonraki âyette *büyük ecir* olarak işlediğimiz husûs, şimdi de Hadîd Sûresi 18. âyette *değerli ecir* anlamına gelecek şekilde *ecrun kerîm* / *أَجْرٌ كَرِيمٌ* formunda önümüze gelmektedir. Âyetin meâlî şu şekildedir:

*"Kuşkusuz sadaka veren erkekler ve kadınların, Allah'a güzel bir borç verenlerin sevapları kat kat artırılır ve onlara kıymetli bir ödül de vardır."*¹⁵⁸

Mekke'nin fethinden sonra inen bu sûre, genel olarak Allah'ın yüceliği, îmân, infâk, müminlerin ve münâfıkların durumları, dünya hayatının geçiciliği, geçmiş peygamberlerden örnekler anlatan bir sûredir. İlgilendiğimiz 18. âyeti öncesi ve sonrasıyla ele almamız gerekmektedir. Âyette geçen *mutasaddık* kelimesinin *musaddık* şeklinde de okunabileceğini bildirenler olduğu gibi; şimdiki haliyle

¹⁵³ Ayrıca bkz.: Mevdûdî, **Tefhîm**, IV, 375; Karaman ve Arkadaşları, **Kur'ân Yolu**, IV, 383-384.

¹⁵⁴ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ân**, VI, 414.

¹⁵⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXII, 12; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ân**, VI, 416.

¹⁵⁶ Yazır, **Hak Dîni**, VI, 313.

¹⁵⁷ Yazır, **Hak Dîni**, VI, 312.

¹⁵⁸ Hadîd, 57/18

إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ

mutasaddık olarak okumanın da mümkün olduğunu ifade edenler olmuştur¹⁵⁹. Aslında *musaddık* şeklinde okuyanlar bundan iki önceki âyette¹⁶⁰ Allah'tan inen *gerçekten* söz edildiğine işaretlerle, *tasdik eden* anlamına vurgu yaparlarken; sûre genelinde infâktan, mülkün gerçek sahibinin Allah olduğundan ve dünyanın geçiciliğinden söz edildiği için de *tasadduk* gerçeğine vurgu yapmışlardır¹⁶¹. Dolayısıyla her iki tarafın da birbirine tercih edilecek yanları olmayıp iki görüşü de kabul etmenin mümkün olduğunu belirtmeliyiz¹⁶².

Bu âyette, sadaka verenlerin yanı sıra *karz* / قرض kelimesine de yer verilmektedir. *K-r-d* / ق-ر-ض kökünden türeyen bu kelime lügatte kesmek, parçalamak, karşılık vermek anlamlarına gelmektedir. Makas anlamında *mikrâz* / مِقْرَاض kelimesi de bu kökten türemiştir. *Karz* da; faydalanması için insanların mallarından çıkarıp birbirlerine verdikleri bir kısım para veya mal demektir, bizdeki ödünç ve borç kelimeleri ile eş anlamlıdır¹⁶³. *Karz* kelimesi daha sonraki dönemlerde fikhî bir terim olarak tekrar verilmek üzere bir mal husûsunda yapılan akdi ifade etmektedir. Tekrar geri verilmesi kaydı *karzın* hibe, vedîa ve sadaka gibi uygulamalardan ayrı olduğunu göstermektedir. *Karz-ı Hasen* de fâizsiz olarak verilen borca işaret etmektedir¹⁶⁴.

K-r-d / ق-ر-ض kökünden türeyen farklı kelimeler, Kur'ân'da on dört yerde kullanılmaktadır¹⁶⁵. Bunlardan sadece birisi, lügat anlamında olup güneşin ışığının az bir parça yere vurmasını anlatmaktadır¹⁶⁶. Bunun dışındaki on üç kullanımın tamamı da fiil veya isim olarak geçmekte ve *hasenen* / حسناً kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır. *Karz-ı hasen* mecâzî bir anlatıma sahip olup Allah'a güzel bir borç vermek demektir. Allah ise bu borcun karşılığını misliyle değil, bolca vereceğini

¹⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVII, II, 230; Zemaşerî, *Keşşâf*, IV, 64-65; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX, 230; Krş.; *Tercüme*, XXI, 315.

¹⁶⁰ Hadîd, 57/16 ... أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ ...

¹⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVII, II, 230; Zemaşerî, *Keşşâf*, IV, 64-65; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX, 230; Krş.; *Tercüme*, XXI, 315.

¹⁶² Ayrıca bkz.: Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, I X, 271.

¹⁶³ Halîl, *Ayn*, V, 47-48; İbn Manzûr, *Lisân*, VII, 216-219; Âsım, *Kâmûs*, II, 442-443; Râğıb, *Müfredât*, s. 400.

¹⁶⁴ Yazır, *Kâmûs*, III, 81-82; Erdoğan, *Sözlük*, s. 232. Ayrıca bkz.: H. Yunus Apaydın, "KARZ", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXVI, 520-525.

¹⁶⁵ M. Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cem*, *K-r-d* / ق-ر-ض md., s. 651-652.

¹⁶⁶ Kehf, 18/17 ... وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَرَاوُرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقَرُّصُهُمْ ذَاتَ الشَّمَالِ ...

bildirmektedir¹⁶⁷. Kavramın, Kur'ân'daki bu büyük teşvikler sayesinde karz-ı hasen biçiminde halk arasında da aynen muhafaza edildiğini görmekteyiz. Karz-ı hasen ile ilgili âyetleri bağlamına göre değerlendirdiğimizde örneğin Bakara Sûresi 245. âyette Allah yolunda savaşıma ile birlikte zikredilmekte ve müslüman savaş unsurlarının donanımına borçla dahi olsun destek vermek anlamında; Müzzemmil Sûresi 20. âyette namaz ve zekât ile birlikte zikredilmiş olması ise, ibadetlerin manevî yönlerinin yanında bir de maddî boyutlarına dikkat çekilmektedir.

Daha önce, sadaka ve infâk kavramlarını ele aldığımız âyetlerde bunların birbirleriyle paralel kullanıldıklarını görmüştük. Şimdi de karz-ı hasen kavramını görmekteyiz. Sadaka ve infâk âyetlerdeki tanımı gereğince akrabaya, ihtiyaç sahiplerine ve Allah yolunda mücadele edenlere, karşılığında Allah'ın rızâsından başka bir şey beklemeden verilirken¹⁶⁸; karz-ı hasen ihtiyacı olanlara borç vermek demektir. Ama malın veya paranın aslı geri alınır, fazlalık istenmez. Allah fazlasıyla ecir verecektir.

Âyette geçen kat kat artırmanın âhirette sevap, on ilâ yedi yüz kat sevap; değerli ödülün de cennet ve sığınak olduğu rivâyetlerde yer almaktadır¹⁶⁹.

E. SADAKA VERMEK (TASADDUK)

1. Sadaka Verirken Dikkat Edilmesi Gereken Husûslar

Araştırmamızın bu kısmında sadaka verirken dikkat edilmesi gereken bazı önemli hususlar üzerinde durulacaktır. Kur'ân-ı Kerîm'in sadaka ve infâk ameliyesine yönelik âyetleri incelendiğinde, bunları verenler için önemli uyarılar yapılmaktadır. Bu hatırlatma ve uyarılar hem sadaka verenleri, hem de kendilerine sadaka verilenleri ilgilendirmektedir. Aşağıda bunlarla ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir:

¹⁶⁷ Bakara, 2/245

Mâide, 5/12

Müzzemmil, 73/20

¹⁶⁸ Bakara, 2/245

Bakara, 2/273

¹⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVII, 230; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VIII, 8.

مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً ...
... وَأَقْرِضْتُمْ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَّا تُكْفِرْنَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَأَلَّا تَجْلِسَ جَنَاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ...

... وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا وَمَا تَقَدَّمُوا لَأَنْفُسِكُمْ مِن خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمَ أَجْرًا ...

... وَمَا تَفْعَلُوا مِن خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

... تَعْرِفُهُمْ بِسَيِّئَاتِهِمْ لَّا يُسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِن خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

a) Başa Kakmamak

Kur'ân-ı Kerim gerek sadaka ve gerekse daha geniş manada bütün hayır işlerini kapsayan infâk ameliyesinin fakirlere nasıl verileceğine dair çok önemli bir prensip getirmektedir. Bu prensip; sadaka verdikten sonra, fakiri rencide edecek şekilde yüzüne karşı veya arkasından insanlar arasında bu konuyu ileri geri konuşmamaya özen göstermektir. Yardımda bulunulan kimsenin kalbini kırarak şekilde sözler sarf ederek onun minnet altında bırakılmaması gerektiği Kur'ân'ın hassasiyetle vurguladığı bir konudur. Bakara Sûresi 262-264. âyetler bu konuyu şu şekilde ele almaktadır:

“Mallarını Allah yolunda harcıyıp ardından başa kakmayan ve kırıcı sözler söylemeyenlere Rableri katında mükâfat vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir” “İyi bir söz ve bağışlama, ardından kırıcı söz söylenen sadakadan daha hayırlıdır. Hiç şüphesiz Allah zengindir ve çok sabırlıdır.” “Ey îmân edenler! Malını insanlara gösteriş için harcıyıp Allah'a ve âhiret gününe inanmayanlar gibi, sadakalarınızı başa kakarak ve kırıcı sözler söyleyerek boşa çıkarmayın. Böylelerinin durumu üzerinde az bir toprak bulunan, şiddetli bir yağmurla üzerindeki toprağı tamamen gidip kupkuru bir taş haline gelen kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından hiçbir yarar sağlayamazlar. Allah inkâr eden böylesi toplumlara doğru yola iletmez.”¹⁷⁰

Tebûk Seferi için ordunun donatılmasına destek vermek amacıyla servetinin yarısı olan dört bin dirhemi bağışlayarak destek veren Abdurrahmân b. Avf ile bin deveyi odunları ve çullarıyla hediye ederek katkıda bulunan Osman b. Affân hakkında nâzil olduğu belirtilen¹⁷¹ yukarıdaki âyetlerde bu husûs *menn* / مَنَّ ve *ezâ* / اذَى kelimeleriyle ifade edilmekle beraber, tefsîrlerde bu sahâbelerin yardımlarının ardından bu tarz konuşmalarda bulduklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Buradan hareketle âyetler bu şahıslar hakkında inmiş olsa da, uyarıların genel hatırlatma niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan *menn* kelimesinin lügatte nimet verme, memnun olma anlamının yanı sıra; azaltma, kesme, zayıf düşürme anlamlarına geldiğini görmekteyiz. Yüce Allah'ın çokça nimet veren anlamındaki

¹⁷⁰ Bakara, 2/262-264 الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبَعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذَىٰ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ . قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا أَذَىٰ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ . يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانَ عَلَيْهِ نُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

¹⁷¹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, III, cüz: III, 41-42.

Mennân ismi birinci manadan türemiştir. İkinci manaya göre Arapların zayıf ip ve yürümekten takati azalmış deve hakkında *m-n-n* / م-ن-ن kökünden türeyen kelimeler kullanılmaktadır. Fussilet Sûresi'nin sekizinci âyetinde¹⁷² îmân edip yararlı işler yapanların ecirlerinin eksiksiz, azaltmadan verileceğini ifade eden *gayr-i memnûn* / غير ممنون kelimesi de bu köktendir¹⁷³. Menn / minnet kelimesinin terim anlamı incelendiğinde, bu kavramın fiilî ve kavlî olmak üzere ikiye ayrıldığı dikkat çekmektedir. Bolca yardımda bulunmak, nimet vermek demek olan fiilî minnet gerçekte Allah için söz konusudur. Sözlü minnet ise; kişinin yaptığı iyiliği dile getirmesidir. Yapılan yardımın ileri geri konuşulması şüphesiz ki insanlar arasında çirkin görülen bir davranıştır. Ancak Râğıb el-İsfehânî, yardımdan faydalanan kimsenin bu iyiliğe karşı nankörlük göstermesi durumunda da iyiliğin ona hatırlatılmasının güzel olacağını belirtmektedir¹⁷⁴.

Yukarıdaki âyetlerde zikredilen bir diğer husûs da fakirlere ezâ verilmemesidir. Aynı kökten gelen eziyet de çoğunlukla dil ile ve fakirin kalbine acı veren her türlü muamele ile kendini göstermektedir¹⁷⁵. Bu âyetlerde geçen menn ve ezânın fakire “*Sana iyilik yapmasaydım, yaşamını sürdüremezdin, benim sayemde ayakta duruyorsun*” gibi sözlerle nimeti başa kakıcı ifadeler ve “*Zaten hep yardıma ihtiyacın olduğunda yanıma geliyorsun*” türünden de aşağılayıcı, kırıcı sözlerle yapılan kötü davranışlar olduğunu söyleyebiliriz. Muhatabın kalbini dil ile yaralamayı ifade eden bu iki kavramdan menn kelimesinin ezâyı da kapsadığı biraz dikkat edildiğinde anlaşılacaktır¹⁷⁶. İslâm kültür tarihinde, yapılan iyilikleri dile getirmek şöyle dursun, unutmak bile gerektiği ifade edilmektedir¹⁷⁷.

Yardımda bulunulan kimseye kırıcı sözler söylemek yerine, kavl-i ma'rûf ile ifade edilen güzel söz söylemek tavsiye edilmektedir. Güzel söz, yardım esnasında veya ardından fakire nasihat, hoş ifadeler veya hakkında duâ etmek şeklinde yapılabileceği gibi; şâyet sadaka veremeyecekse uygun bir dille söyleyerek o kişiyi reddetmek şeklinde de tezâhür edebilir¹⁷⁸. Zaten Kur'ân'ın başka bir âyetinde,

¹⁷² Fussilet, 53/8

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ

¹⁷³ Halîl, *Ayn*, VIII, 373-374; İbn Manzûr, *Lisân*, XIII, 415-417.

¹⁷⁴ Râğıb, *el-Müfredât*, s. 474.

¹⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 65; Mâverdî, *Nüket*, I, 373; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 46; Krş.: *Tercüme*, V, 479; Yazır, *Hak Dîni*, II, 194.

¹⁷⁶ Kurtubî, *el-Câmi*', III, 308.

¹⁷⁷ Kâsimî, *Mehâsin*, III, 262.

¹⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 66; Mâverdî, *Nüket*, I, 338; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 394.

isteyenlerin hor görülmemesi gerektiği açık bir şekilde ifade edilmektedir¹⁷⁹. Mağfiret kelimesine de tefsîrlerde örtmek, affetmek gibi manalar verilmiş ki; fakirin fakirliğini, hatalarını ve daha değişik hallerini gizleyip görmezlikten gelmek ve insanlara bu konulardan bahsetmemek kastedilmiş olabilir¹⁸⁰.

Bu âyetlerden anladığımıza göre, şahıslara direkt veya başka türlü yardımlarda Allah'ın yasakladığı tarzda konuşmalardan kaçınmaya özen gösterilmezse, bu yardımlardan herhangi bir sevap alınması söz konusu değildir. Bakara Sûresi'nin 264. âyeti bunu bütün açıklığıyla göstermektedir ve bu amellerin iptali gündeme gelmektedir. Sadakaların iptali, kabul edilmemeleri, sevap değeri taşımamaları anlamına gelebileceği gibi; bâtil yardımlar anlamına da gelebilmektedir¹⁸¹. Yardımı yapan kişi îmân etmiş birisi bile olsa, Allah böyle yardımları inanmayanların yaptıkları yardımlar gibi değerlendirdiğine dikkat çekmektedir. Kırıcı sözler şiddetli yağmura; şâyet varsa sevaplar azıcık bir toprağa; sadakalarda şiddetli yağmur nedeniyle toprağını kaybetmiş ve ortada kalakalmış çıplak kaya parçasına benzetilmekle yardımların nasıl bir anda değersiz hale geldiği bize gösterilmektedir.

b) Allah Rızâsı İçin Vermek

Kur'ân-ı Kerim, hayır amaçlı harcamaların niyet boyutuna da dikkat çekmektedir. Bu açıdan, Bakara Sûresi'nin 265. âyeti insanın bu tür hayır amaçlı harcamalarda öncelikli olarak hangi duyguları taşıması gerektiğini açıkça bildiren âyettir:

“Allah'ın rızâsını kazanmayı amaçlayarak ve kalplerindeki îmânı güçlendirmek için harcayanların durumu tarıma uygun bir alandaki bahçeye benzer. Çünkü bu bahçeye bol yağmur yağdığında iki kat mahsül verir. Yağmur çiselese bile normal ürününü verir. Allah yaptıklarını görmektedir.”¹⁸²

¹⁷⁹ Duhâ, 93/10

¹⁸⁰ Mâverdî, **Nüket**, I, 338.

¹⁸¹ Kurtubî, **el-Câmi**, III, 311.

¹⁸² Bakara, 2/265 وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ
وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ الْبِغْيَاءَ مَرْضًا وَاللَّهُ وَتَثِيبًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بَرْبَوْرٍ وَاصْبَحَ وَابِلٌ فَاتَتْ أَكْطُهَا ضِعْفَيْنِ
فَإِنْ لَمْ تُصِيبْهَا وَابِلٌ فَطَلَّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

Bu âyette iki husûsun dikkatleri çektiğini söyleyebiliriz: Birincisi, tasadduktaki asıl gaye Allah'ın hoşnutluğunu aramaktır. Talep etmek manasına gelen *ibtigâ* / *الإبتغاء* masdarını *rızâ* / *الرّضى* kelimesi ile birleştirdiğimizde tasadduk edenin gayesinin Allah'ın memnuniyetini arama peşinde olduğunu, bu amaca ulaşmak için servetini vesîle yaptığını görmekteyiz. Kur'ân'da *ibtigâ* masdarının *merdât* / *مرضاة* kelimesi ile beş yerde birleştiğini ve *rızâ* arama anlamına geldiğini görmekteyiz. Bunlardan birisi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e hitaben eşlerini memnun etme anlamında¹⁸³; diğerleri ise tamamen Allah'ın *rızâsını* arama anlamında kullanılmaktadır¹⁸⁴. Kur'ân'da Allah'ın *rızâsı* *vech* / *الوجه* lafzıyla da ifade edilmektedir¹⁸⁵. Özellikle İnsân Sûresi'nin dokuzuncu âyetinde¹⁸⁶ fakir, yetim ve esirleri hiçbir karşılık ve teşekkür bile beklemeden yedirip doyurmak, Allah'ın *rızâsını* kazanmanın vesîlelerinden birisi olarak sunulmaktadır¹⁸⁷.

Âyette dikkat çeken ikinci nokta, *nefislerini tesbît* amacıyla tasadduk etmektir. Tefsîrlerde *tesbît-i nefis* tabiri uzun uzun açıklanmaktadır¹⁸⁸. Biz öncelikle bu kelimenin lügat anlamlarına göz atmanın yerinde olacağı düşüncesiyle hareket etmek istiyoruz: Lügatlerde *s-b-t* / *ث-ب-ت* kökü bir şeyin karar kılıp oturması, hareketsiz kalması, sâbit kalması anlamlarına gelmektedir. Bir konuyu *isbâtı* / *الإثبات* da bu kökten türemiş olup o konuyu hakkıyla bildiğinden dolayı muhatabı karşı harekete mecâlsiz bırakmak demektir. *Tesbît* / *التثبيت* de, bir şeyi yerinde hareketsiz ve kararlı kılmak manasına kullanılmaktadır. *Sebât* / *الثبات* kelimesi, *zevâl* / *الزوال* 'in zıddı olup başka konulara kaymamak demektir. Fikrinde, düşüncesinde sâbit olup başka hiçbir fikre açık olmayanlar için Türkçemizde sâbit fikirli ifadesini

¹⁸³ Tahrîm, 66/1

¹⁸⁴ Bakara, 2/207, 265

Nisâ, 4/114

Mümteherine, 60/1

¹⁸⁵ Bakara, 2/115

Ra'd, 13/22

Rahmân, 55/27

¹⁸⁶ İnsân, 76/9

¹⁸⁷ Hayır amaçlı harcamalarla Allah'ın *rızâsını* kazanmanın hedeflendiğini gösteren âyetler için ayrıca bkz.:

Bakara, 2/271

Rûm, 30/38

Leyl, 92/18-21

¹⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 71-73; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 519-520; Zemaşşerî, *Keşşâf*, I, 394; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 55-56; Krş.: *Tercüme*, V, 496; Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 314-315.

kullanılmaktadır. S-b-t kökünün darb etmek, yaralamak, hapsetmek, bir bağ ile bağlayıp tutmak, bir işi acele ile değil teennî ile yapmak anlamları da vardır¹⁸⁹.

Kur'ân-ı Kerim'de bu kökten türeyen değişik kelimeler, on sekiz yerde kullanılmaktadır¹⁹⁰. Bu kullanımların birinde sağlam, sâbit manasında lügat anlamı ile örtüşecek biçimde kullanılmaktadır¹⁹¹. Birçok kullanımda ise *kadem* / *الْقَدَمُ* kelimesi ile lafzen ayakların sâbit kılınması, aslen kalplerin îmânda sâbit kılınması¹⁹²; *fuâd* / *الْفُؤَادُ* kelimesi ile de kalpteki îmânın sâbit kılınması kastedilmektedir¹⁹³. Bir âyette¹⁹⁴ kavî kelimesi ile birlikte *el-kavlu's-sâbit* / *الْقَوْلُ الثَّابِتُ* biçiminde doğru veya sağlam söz anlamında kullanılmaktadır ki, sözün mâhiyeti yönüyle sıdk ile de yakınlık arz etmektedir.

Lügat manasından da yola çıkarak, nefislerin tesbîtinin birkaç şekilde anlaşılmasına müsait olduğunu görmekteyiz. Tefsîrlerde de bunlara yer verilmektedir: Birinci görüş, tasadduk edilecek yerlerin iyice *tespît* edilmesi; ikinci görüş, sevabını *umarak* tasadduk edilmesi; üçüncü görüş, tasadduku tekrar tekrar yaparak nefislerin bu amele *alıştırılması*; *dördüncü görüş ise*, tasadduk netîcesinde îmânın *yakîn* ve *tasdîk* şekline ulaşması olabileceğini öne çıkarmaktadır¹⁹⁵. Tesbît kelimesinin hiçbir zaman araştırmak ve ummak manalarına gelmediğinden dolayı, bu yorumlardan ilk ikisi pek taraftar bulamamaktadır. Taberî'nin bu görüşte olduğunu görmekteyiz. Son ve dördüncü görüş, tasaddukun kalplerdeki îmânın kökleşmesini sağlamayı hedeflediğinden ötürü daha makul görünmektedir. Üçüncü gruptaki alıştırma anlamına yakın bulunan Zemaşerî'ye ait psikolojik tahlîle de yer vermek uygun olacaktır:

¹⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, II, 19-20; Ezherî, *Tehzib*, XIV, 263; Âsim, *Kâmûs*, I, 296; Râğıb, *Müfredât*, s. 78.

¹⁹⁰ M. Fuâd Abdalbâkî, *Mu'cem*, s-b-t / ت-ب-ث md., s. 194.

¹⁹¹ İbrâhim, 14/24

¹⁹² Bakara, 2/250

Âl-i İmrân, 3/147

Enfâl, 8/11

Nahl, 16/94

¹⁹³ Hûd, 11/120

Furkân, 25/32

¹⁹⁴ İbrahim, 14/27

¹⁹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 71-73; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 519-520; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 55-56; Krş.: *Tercüme*, V, 495-496.

“Tebât-i nefis; nefsi mal vermeye alıştırmak demektir. Mal, nefsin öz kardeşi sayılır. Diğer zor ibadetlere nazaran nefse ve îmâna en zor gelen şey mal vermektir. Eğer nefis, mal vermeye katlanır ve kendisine zor gelen şeyi üstlenirse artık alçalır (disiplin altına alınmış olur) ve sahibine boyun eğmeye başlar. Dünya malına karşı hırsı azalır, isteklerine tâbi olmaz. Buna mukâbil malı tasadduk etmek nefsi îmâna ve yakîne alıştıırır, onu güçlendirir. Tebât-i nefis ile tasdik ve tahkik de kastedilmiş olabilir, çünkü infâk eden kişinin tasdik, îmân ve sevap sayesinde kalbin ihlâsını elde etmesi söz konusudur...”¹⁹⁶

Kur’ân’daki kullanımlarına baktığımızda, tebât kelimesinin kalbin bir hâline vurgu yapılmak için kullanıldığını söyleyebiliriz. Ayakların sâbit tutulması da, kalpteki îmânın iyice yerleşip kök salmasını sağlamak demektir. Kalbin sâbitleştirilmesi ise, onun tasadduk sayesinde hiçbir îmânî konuda tereddüt yaşamaması, sarsılmaması, teskîn olup rahatlaması anlamına gelmektedir. Zaten kalplerin sükûnet bulup, huzurla dolmasının ancak Allah’ı zikretmekle olabileceğini bildiren âyet¹⁹⁷ de bu mana ile örtüşmektedir.

Bu manalardan hareketle Allah’ın rızâsını kazanmak amacıyla ve kalbin derinliklerindeki kuvvetle yapılan yardım, âyetin devamında bol mahsul veren bahçeye benzetilmektedir.

c) Malın İyisinden Vermek

Fakire yapılan yardımın gerek insanlar nezdinde, gerekse Allah katında bir değerinin olabilmesi için, verilen malın özelliğine dikkat edilmesi gerektiği husûsu, Kur’ân’ın önem verdiği bir ilkedir. İnsanların öteden beri dünya malına olan düşkünlükleri bilinmektedir. İnsanların, beşerî zaafının da etkisiyle malın iyisini kendisine ayırıp kötüsünü başkasına yardım diye takdim etme istekleri her dönemde karşılaşılabilecek bir durumdur. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in de böylesi bir olaya şahit olup tepkisini ortaya koyması ve ardından bazı âyetlerin inmesi bize bunu açıkça göstermektedir. Tefsîrleri incelediğimizde, ucuz malları satın alıp sadaka olarak veren ashâbın âyetlerle uyarılmasının¹⁹⁸ yanında bir başka olayın da değişik versiyonlarıyla anlatıldığını görmekteyiz. Bu olayı şu şekilde özetlemek istiyoruz:

¹⁹⁶ Zemahşerî, **Keşşâf**, (Özetle), I, 394-395. Benzer bir değerlendirme için ayrıca bkz. : Rızâ, **Menâr**, II, 56-57.

¹⁹⁷ Ra’d, 13/28

¹⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, **Tefsiru’l-Kur’ân**, II, 526.

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

Medîne'de Ensâr'dan bazıları, hasat mevsiminde hurmaların bir kısmını götürüp Mescid'in direklerine asarlardı. Mühâcirlerin fakirleri de alıp bu hurmaları yedi. Ancak, bu hurmaların arasına uygun olacağını zannederek çürüklerini karıştıran (lar) olmuştu. Bir defasında Nebî (s.a.v.) böyle bir hurma salkımını asan birini görünce *"Nedir bu? Ne kötü şey asmışsınız böyle!"* diye memnuniyetsizliğini gösterince aşağıdaki âyetler nâzil oldu¹⁹⁹:

*"Ey îmân edenler! Kazandıklarınızın ve size verdiğimiz ürünlerin iyilerinden hayır için harcadınız. Onların kötülerini vermeye kalkıp, size verildiğinde gözünüzü kırpmadan alamayacağınız malları vermeye kalkışmayınız. Biliniz ki Allah zengindir, bütün övgüler O'nadır."*²⁰⁰

Bu âyette geçen infâkın farz olan zekât anlamına geldiğini belirtenler olduğu gibi, nâfile sadaka anlamına geldiğini ifade edenler de olmuştur. Daha uzlaştırmacı bir görüşe göre de bu âyetteki infâk ister zekât, ister nâfile sadaka olsun, hayır amaçlı bütün harcamaları kapsamaktadır²⁰¹. Kanaatimizce bu âyette zekâta ya da nâfile sadakaya işaret olduğunu haklı kılacak bir tahsîs yoktur. Bu yüzden âyetteki infâkın Bakara Sûresi'nin 261-274. âyetlerinde anlatılan ve bazen de sadaka kelimesi ile ifade edilen, daha geniş yelpazeye yayılmış hayır amacı taşıyan bütün harcamaların kastedilmiş olma ihtimali daha yüksektir.

Bundan önce özellikle 264. âyette hayrın yapılış şekli ile alakalı prensipler konulurken, kırıncı sözler söylemeden ve gösterişsiz olarak verilmesine dikkat çekilmişti. Şimdi de, hayra konu olan malın özelliği vurgulanmakta, bu malın özelliği *tayyib* kelimesi ile anlatılmaktadır. Sadaka verilirken malın tayyib olanından verilmesi, helalinden vermeye özen göstermek anlamına gelebileceği gibi; temiz, kaliteli, iyi ve sınıfının en iyisi anlamına da gelebilme ihtimali vardır²⁰². Tayyib kelimesinin *sâlih* manasına geldiğini ifade edenler de malın sağlam, olgun ve işe yarar olma özelliğini ifade etmiş olmalıdırlar²⁰³. Hatta âyette geçen kesb

¹⁹⁹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 85-86; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 61; Krş.: **Tercüme**, V, 505; Kurtubî, **el-Câmi'**, III, 321.

²⁰⁰ Bakara, 2/267 *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِأَخَذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ*

²⁰¹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 82; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ân**, II, 525; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 60-61; Krş.: **Tercüme**, V, 505; Kurtubî, **el-Câmi'**, III, 320-321.

²⁰² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 83; Mâverdî, **Nüket**, I, 342; İbn Âşûr, **Tahrîr**, III, cüz: III, 56.

²⁰³ İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ân**, II, 528.

kelimesinden yola çıkarak, malın tayyib olanının altın ve gümüş mallar olabileceğine dair yorumlar da yapılmıştır²⁰⁴. Biz tayyib malın özelliğinin, âyetin devamındaki “Gözünüzü kırpmadan alamayacağınız...” / وَكَسْتُمْ بِآحْذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ ifadesi ile anlaşılacağını düşünmekteyiz. Şöyle ki; *g-m-d* / غ-م-ض kökü lügatte kapatmak, örtmek, gözleri yummak manalarına gelmektedir. Uyurken göz kapakları kapalı olduğu için Arapça’da uykuya *ğımâd* / الْغَمَاضُ denir. Anlamı kapalı kelimelere de yeterince anlaşılmadığı için *kelimu’l-gâmid* / الْكَلِمَةُ الْغَامِضُ; görünüp fark edilemediği için yeryüzünün çukurlarına *gâmid* / الْغَامِضُ; kelimeleri kullanılmaktadır. Bu kökün müsâmaha gösterme, görmezlikten gelme anlamı da vardır²⁰⁵.

Kelimenin bu lügat anlamlarını birleştirdiğimiz zaman, bu âyette kendisine yardım yapılan fakirin rûh halinin anlatıldığını görmekteyiz. Şöyle ki; fakire yapılan yardımın en iyi mallardan yapılması hedeflense de, fakirin müsâmaha ile karşılayabileceği ölçüde ufak tefek kusurları da bulunabilir. Ancak, fakire vereceğimiz mal ister ticarî kazancımızın mahsûlü olan para olsun, ister zirâî ürün olsun tayyibin karşıt anlamlısı olan *habîs* kelimesi ile değerlendirebilecek kalite düşüklüğünü, miktar azlığını hâiz olmamalıdır. Öyle bir metâ’ olmalıdır ki, fakir onu aldığı anda kalbinin derinliklerinde meydana gelen memnuniyetsizlik yüzüne yansiyarak görmek istemezcesine gözlerini kapatmamalıdır, içinde yaralar açmamalıdır. Verilen mal sayesinde içindeki memnuniyet yüzüne vurmali, yüzünü güldürmeli ve adeta yüzünde gamzeler oluşmalıdır. Gamze kelimesi de yukarıda incelediğimiz *gamedâ* kökünden oluşmuş olup, gülünce yüzde beliren çukur anlamına gelmektedir²⁰⁶.

Özetle belirtmek gerekirse; fakire yapılan hayrın ne şekilde yapıldığı ve en az onun kadar, ne tür bir mal verildiği de Kur’ân’ın önemle üstünde durduğu bir konudur ve zengin hem fakire, hem de ibadet niyetiyle yaptığı infâk ameliyesine verdiği değeri göstermektedir.

²⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 83.

²⁰⁵ Halîl, *Ayn*, IV, 370-371; İbn Manzûr, *Lisân*, VII, 199-201; Âsım, *Kâmûs*, II, 436-437.

²⁰⁶ Ayrıca bkz.: Bayraklı, *Kur’ân Tefsiri*, III, 345

d) Gizli Vermek

Kur'ân-ı Kerim'de sadakaları ne şekilde vermenin daha uygun olacağını belirten Bakara Sûresi 271. âyeti şu şekildedir:

“Yaptığınız her harcamayı ve adadığınız her adağı Allah kesinlikle bilir. Haksızlık edenlerin hiçbir yardımcısı yoktur.” “Sadakaları açıktan verirsiniz, bu güzeldir. Eğer onları fakirlere gizlice vererseniz, bu durum sizin için daha iyidir ve bu sayede Allah sizin kötülüklerinizin bir kısmını bağışlar. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”²⁰⁷

Tefsîrlerde bu âyetin nüzûlü hakkında fazlaca bilgi bulunmamakla birlikte; sahâbenin Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelerek sadakayı gizli mi yoksa açıktan mı vermenin daha uygun olacağını sorması üzerine, tek âyet olarak veya bir önceki âyetle beraber indiği²⁰⁸; malının yarısını getirip Resûlullah (s.a.v.)'a bağışlayan Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'i övmek amacıyla indiği²⁰⁹; Yahûdî ve Hıristiyanlara sadaka vermekle ilgili olarak indiğini²¹⁰ belirten rivâyetler mevcuttur. Bunların yanı sıra bu Bakara Sûresi'nin 261. âyetinden 275. âyetine kadar hem konu bütünlüğü, hem de üslup açısından birbirini tamamlar mâhiyette olduklarından Medîne döneminin ilk yıllarında bir defada inmiş olduğuna ilişkin görüş de kayda değer bir görüştür²¹¹.

Bakara 271. âyette geçen *sadakât* çoğul lafzının farz olan zekât manasına geldiğini ifade edenler olduğu gibi, nâfile sadaka manasına geldiğini söyleyenler de vardır²¹². Müfessirlerin çoğuna göre, açıktan verilmesi hoş karşılanan sadaka farz olan zekâta; gizli olarak verilmesi daha uygun bulunan sadaka ise nâfile sadakaya işaret etmektedir²¹³. İbnü'l-Cevzî ise Zâdü'l-Mesîr adlı tefsîrinde bu âyette geçen sadakanın, bir önceki âyette geçen nafaka/infâkın açıklaması olarak geldiğini bildirmekle bu iki kelimeyi aynı anlamda kullanmıştır²¹⁴. Kişinin ailesi için yaptığı

²⁰⁷ Bakara, 2/270-271

²⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 71; Krş.: *Tercüme*, V, 524; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I, 281.

²⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 536.

²¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 96.

²¹¹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, VI, 487.

²¹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 96-97.

²¹³ Mâverdî, *Nüket*, I, 345; Zemaşerî, *Keşşâf*, I, 397; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I, 282; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 477-478; Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 271-272.

²¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I, 281.

harcamanın da sadaka olarak değerlendirildiği bir hadîs²¹⁵, sadaka ile infâkın aynı anlamda kullanılabilirdiğini göstermektedir. Bundan yola çıkarak yukarıda zikredilen 14 âyetteki maddî yardımların anlatımında kullanılan sadaka ve infâk kelimelerinin aynı anlamı karşıladığını söyleyebiliriz. Elmalılı M. Hamdi Yazır da bu görüşü savunarak şöyle bir açıklama yapmaktadır:

“Bu âyette kastedilen sadaka deyimi, zekât ve nâfile sadakalardan daha geniş kapsamlı bir infâk ameliyesidir. Bu infâk farz, vacip, nâfile her çeşit infâkı içe almaktadır. Bundan dolayı âyetin kendi mutlak anlamı ile alınıp infâk sebebi olan ihtiyaçların gereğine göre, zamanın ve yerin, kişilerin ve durumların icabına göre uygulanmasını infâk sahiplerinin irfân ve ictihâtlarına bırakmak daha elverişli olacaktır. Zaman olur evlâd u ıyâl, vatan, din uğruna bütün malı harcamak gerekir”²¹⁶.

Âyette sadakaların gizli verilmesinin daha faziletli olduğu vurgulanarak, fakirlerin utandırılmaması ve onurunun kırılmaması hedeflenmiş olabilir. Bu konunun başka bir âyette de ele alınarak gizli-açık, gece-gündüz hayra harcama yapanlar övülmekte, onlara ecir verileceği ve korkup üzölmeyecekleri vurgulanmaktadır²¹⁷. Sadakaları vermedeki bu gizliliğin yanı sıra, eğer toplum yararına bir teşvik amacı güdülyorsa açıktan vermenin de efdal olabileceği belirtilmektedir²¹⁸. Allah'ın kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin olmadığı Kıyâmet Gününde, gölgesi altına alacağı yedi kişiden birinin de “...sağ elinin verdiğiinden sol elinin haberi olmayacak şekilde gizli sadaka veren adam”²¹⁹ hadîsinden sadakaları gizlice vermenin değeri daha iyi anlaşılmaktadır.

Âyete göre, sadakaların verilmesi gereken fakirler kapsamına sadece Müslömanların veya başka fakirlerin de girip girmediği konusu tartışmalıdır. Âyetin Yahûdî ve Hıristiyanlara sadaka verilip verilmeyeceğinin sorulması üzerine indîğine

²¹⁵ Tirmizî, *Birr ve's-Sıla*, 42 (1965).
... نَفَقَةُ الرَّجُلِ عَلَى أَهْلِهِ صَدَقَةٌ.
İbnü'l-Arabî bir hadîse dayanarak kişinin kendinin, hanımının ve çocuklarının ihtiyaçlarına yönelik harcamalarını *infâk*; ailesi dışındaki kişilere yönelik harcamalarını da *sadaka* kapsamında değerlendirmektedir. Bkz.: İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV, 1822.

²¹⁶ Yazır, *Hak Dini*, II, 230.

²¹⁷ Bakara, 2/274
الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

²¹⁸ Rızâ, *Menâr*, I, 271-272; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, I, 472.

²¹⁹ Buhârî, *Zekât*, 16; Tirmizî, *Zühd*, 53 (239).

... سبعة يُظِلُّهُمْ اللَّهُ فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ: و رجلٌ تصدَّقَ بصدقةٍ فأخفاها حتى لاتعلم شمالُهُ ماأنفقَ مِنهُ.

ilişkin Taberî rivâyetini dikkate aldığımızda fakirler konusunda bir tahsîs yoktur. O halde ister kâfir, fâcir, ister mümin olsun bütün fakirlere sadaka verilebilmektedir²²⁰.

1. Kur'ân'a Göre Tasaddukun Anlamları

a) Borçlunun Borcunu Silmek

Kur'ân-ı Kerîm, borçlu-alacaklı ilişkisini düzenleyen bazı ilkeler getirmektedir. Bu ilkelere baktığımız zaman hem hukûkî, hem de ahlâkî yönlerinin öne çıktığını görmemiz mümkündür. Fâizle işlem yapanların, fâizcilik yapmamaya tövbe ettikten sonra fazlalığı bırakıp anaparayı almaları, âyetin tanıdığı hukûkî bir haktır²²¹. Böyle davranmayıp fâizciliğe devam edenlerin Allah ve Resûlü (s.a.v.)'ne savaş açmış sayılacakları da, tüm ürperticiliğiyle âyetin içinde yer almaktadır. Ancak, âyetlerin devamında sosyal şartları da dikkate alarak ahlâkî bir meseleye parmak basılması çok önemlidir. Borçlu maddî yönden zor durumda ise onu sıkıştırmamak, zarara uğratmamak için vade farkları koymadan yeni süreler tanımak ahlâkî bir erdemdir. Câhiliyye Araplarının kınanan bu fâiz uygulamalarına Kur'ân'ın getirdiği çözüm, bugün de kapitalizmin merhametten yoksun, dayanılmaz baskısı altında ezilen borçluyu da rahatlatacak bir sistemdir. Hatta, durumu müsâit olanların anaparayı da silmeleri tasadduk sayılarak, böylesinin çok hayırlı bir davranış olduğu bildirilmektedir.

Borçluya kolaylık getirilmesi meselesinin işlendiği Bakara Sûresi'nin 280. âyetinin nüzûlü şu sebebe dayandırılmaktadır: Medîne'de Sakîfliler Muğîre oğullarından alacaklarını isteyince, Muğîre oğulları sıkıntı içinde olduklarını beyân ederek *"Hiçbir şeyimiz yok"* diyerek, mahsullerinin toplanma zamanına kadar kendilerine süre tanınmasını istemişlerdi. Bunun üzerine bu âyet indi. Bir rivâyete göre de *"Bir olan Allah'a döner, O'na tövbe ederiz. Allah ve Resûlü (s.a.v.) ile harp edemeyiz"* diyerek sadece anaparayı almaya râzı olan alacaklıları hakkında indiği rivâyet edilmektedir²²². Âyetin meâli şu şekildedir:

²²⁰ Rızâ, *Menâr*, I, 69.

²²¹ Bakara, 2/278-279

²²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 102; Krş.: *Tercüme*, VI, 34; Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 371.

...وَأِنْ تَبِيتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ

“Eğer borçlu ödeme zorluğu içindeyse, durumu rahatlayıncaya kadar ona süre tanımak gerekir. Alacağınızdan vazgeçip sadaka olarak bağışlamanız, bilerseniz sizin için daha hayırlıdır.”²²³

Âyet, her ne kadar fâizden doğan borçlar için inmiş olsa da, bütün borçları kapsadığını söylemeye bir engel görünmemektedir²²⁴.

Âyette geçen borçlunun zor durumda olması, *zû usre* / ذُو عُسْرَةٍ ifadesiyle anlatılmaktadır. *Usre*; borçlunun mal bulmada çok sıkıntı içinde olduğunu²²⁵, fakirlik ve hatta geçimini sürdürübilme husûsunda büyük darlık yaşadığını²²⁶ anlatan bir kelimedir. Râzî'ye göre bu kelime, borçlunun borcunu ödemek için satıp paraya çevireceği ev veya elbiseden bile yoksun olmasını anlatmaktadır²²⁷. Buna benzer bir ifade Kur'ân'da *sâatu'l-usre* / سَاعَةُ الْعُسْرَةِ biçiminde yer almakta ve sıkıntı an'ını ifade etmektedir²²⁸. Bu derece zorluk içindeki bir borçluya yapılacak ilk iş; beklemek anlamına gelen *fenazire* / فَتَظِرَّةٌ, müsâmahalı davranmanın göstergesidir. Bir süre bekleyip sonucu görmeye işaret eden bu kelime, Kur'ân'da bu anlamda başka bir âyette daha kullanılmaktadır²²⁹. Borçluyu beklemenin süresi de, âyette *meysere* / مَيْسِرَةٌ kelimesi ile genişletilmekte ve aslında ucu açık bir zaman dilimini ifade etmektedir. Kolaylık anlamına gelen *yusr* / يُسْرٌ kelimesinden türeyen *meysere* / مَيْسِرَةٌ; yukarıdaki *usr*'ün zıddı olup, *zenginlik* manasında kullanılmaktadır²³⁰.

Âyette geçen anaparayı almaktan vazgeçip bunu sadaka vermiş olarak kabul etmek, borcun tamamını silmek anlamına gelebileceği gibi; ana parayı borçludan alıp başkasına sadaka vermek anlamına da gelebilmektedir. Bir başka görüşe göre de, sadaka vermekle eş tutulan şey, borçluya süre tanımadır²³¹.

Bize göre, tasadduk etmek borcun tamamen silinmesini ifade edip affetmek manasına gelmektedir. Bakara Sûresi'nin 237. âyetinde²³² mehri belirlendikten

²²³ Bakara, 2/280 وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

²²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 119.

²²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 102; Krş.; *Tercüme*, VI, 37.

²²⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I, 288.

²²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 103; Krş.; *Tercüme*, VI, 35.

²²⁸ Tevbe, 9/117 لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبَ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رَءُوفٌ رَحِيمٌ

²²⁹ Neml, 27/35 وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَظِرَةٌ بِمَنْ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ

²³⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 553; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 102; Krş.; *Tercüme*, VI, 35.

²³¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 119-121; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 103; Krş.; *Tercüme*, VI, 38; İbn Âşûr, *Tahrîr*, III, cüz: III, 96.

²³² Bakara, 2/237 ...وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

sonra, zifâftan önce boşanan kadınların, mehrin tamamını almaktan vazgeçmeleri ve erkeklerin mehrin tamamını kadınlara bağışlamaları *affetmek* kelimesi ile anlatılmakta ve affetmenin takvâyâya daha yakın bir davranış olduğu söylenmektedir.

Sonuç olarak, tasadduk kelimesinin Kur'ân'daki ilk anlamının; alacaklının borcundan vazgeçmesi demek olduğunu ifade edebiliriz. Müminlerin davranışlarının Allah katında en değerlisi, hukûkî olandan ziyâde ahlâkî olandır.

b) Diyet Hakkından Vazgeçmek

Nisâ Sûresi'nin 92. âyeti, müminler arası ilişkilere dair bazı prensipler getirmektedir. Bu ilişkilerde hâkim olgu dostluk ve kardeşlik ilkesi olduğundan dolayı, bir müminin kasıtlı olarak başka bir mümini öldürmesinin düşünülemez bir şey olduğu Kur'ân tarafından vurgulanmaktadır. Ama yine de, bir kaza sonucu böyle bir hâdis gerçekleşirse bunun da bir cezâsı olmalıdır. İşte bu ve sonraki âyetler, kaza ve kasıt ile oluşan öldürme hâdiselerinde cezâî işlemlerin nasıl olacağını açıklamaktadır. Bu âyet, kâfirlerle savaşan müminlerin inançsız zannıyla öldürdükleri birisinin Müslüman olduğunun sonradan anlaşılması durumunda yapılacak işlemleri bildirmektedir²³³. Âyet meâlen şu şekildedir:

“Hata etmesi dışında hiçbir müminin başka bir mümini öldürmesi söz konusu değildir. Kim bir mümini hatayla öldürürse, inanmış bir köle azat etsin ve ailesi bağışlamadıkça, ölenin ailesine bir diyet (kan bedeli, tazmînât) ödesin. Hatâen öldürülen mümin düşmanınız olan bir topluluktan ise, sadece inanmış bir köle azat etsin. Öldürülen, aranızda anlaşma olan bir topluluktan ise, ölenin ailesine bir diyet ödesin ve inanmış bir köleyi azat etsin. Bunları yapacak imkan bulamayanlar, Allah'ın bir bağışlaması olarak ard arda iki ay oruç tutsunlar. Allah her şeyi bilir ve her işinde hikmet vardır.”²³⁴

Tefsîrlerde bu âyetin nüzûl sebebi hakkında değişik rivâyetler vardır. Uzunca yer tutan bu rivâyetlerin ortak noktası; inanan birisinin inançsız olduğu zannedilerek, yine bir mümin tarafından öldürülmüş olmasıdır. Bu rivâyetlerden birinde Uhud Savaşı'nda sahâbeden Huzeyfe İbnu'l-Yemân'ın babasının; ikincisinde bir seriyye

²³³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 226-227; Krş.: *Tercüme*, VIII, 231-232.

²³⁴ Nisâ, 4/92 وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامًا شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

sırasında Ebû'd-Derdâ'nın yol kenarında tartıştığı bir koyun sürüsünün çobanının; sonuncusunda ise eski bir düşmanlığın uzantısı olarak Hars İbn Ebî Zeyd İbn Ebî Uyeyne'nin Ebû Cehil'in Müslüman olan kardeşi Ayyâş İbn Ebî Rebîğ tarafından mümin oldukları bilinmeyerek öldürülmüş oldukları anlatılmaktadır. Bu âyetin yukarıda anlatılan sebeplerden birine bağlı olarak indiği kabul edinilmektedir²³⁵. Olayların mâhiyetlerinin ortak bir noktada toplanmış olmasını yeterli gördüğümüzden, bu rivâyetler arasında bir tercih yapmaya ihtiyaç duymamaktayız.

Âyete göre, bir müminin başka bir mümini hatâen öldürmesinin; birisi mümin bir köleyi hürriyetine kavuşturmak, diğeri de öldürülenin ailesine ödenecek diyet (tazmînât, kan bedeli) olmak üzere iki cezâsı vardır. Tefsîrlerde, hürriyetine kavuşturulacak kölenin vasıflarına yer verilmekte ve onun namazını kılan, orucunu tutan birisi olması ve çocuk olmaması gerektiği gibi şartları öne sürmektedirler²³⁶. Biz bu tartışmaları fıkıh kitaplarına ve tefsîrlerin ilgili bölümlerine bırakarak *tahrîru rakabe* / تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ tamlamasındaki vurguya dikkat çekmek istiyoruz. Tahrîr kelimesi h-r-r / ح-ر-ر kökünden gelmektedir. Bu kök ısı, sıcaklık, harâret anlamlarındadır ve soğuk anlamındaki *berd* / البرد kelimesinin karşıtıdır. Bir köleyi azad etmek de bu kökün anlamlarından olup, kul, köle anlamındaki *abd* / العبد kelimesinin zıt anlamıdır. Tahrîr kelimesi, bir işi sağlam ve güzel yapma anlamından hareketle, zaman içerisinde yazının sağlamca ve güzelce yazılmasını ifade eden bir terim olmuştur. Ancak bu kelimenin *rakabe* / الرَّقَبَةُ ile beraber kullanıldığında köleyi hürriyetine kavuşturmak manası vardır²³⁷. Bu manaları araştırdıktan sonra, *tahrîru rakabe* ifadesinin söndürülen bir canın yerine yeni bir hayat getirmek, ötekine mukâbil yeni bir can kazandırmak olduğunu daha iyi anlamaktayız. Kölenin belki de sönmüş bulunan içindeki bütün umutlarını yeniden yeşertip, gönlüne yaşama ateşini koymak, onu hayata adeta yeniden döndürmektir. Bu yüzden, inanmış bir köleyi hürriyetine kavuşturmak, Allah'ın hakkı olan bir keffâret kabul edilmiştir ve onun affedilmesi/kaldırılması söz konusu değildir.

Âyette bu cezâdan sonra ikinci cezâ olarak, öldürülenin ailesine ödenecek bir diyete yer verilmektedir. *Diyet* kelimesi, ödemek anlamından türemiş olup Arapça'da

²³⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 236-238; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 226-227; Krş.: *Tercüme*, VIII, 232-233; Yazır, *Hak Dîni*, III, 47-48; Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, II, 342.

²³⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 238-239; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 1032; Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 314-315.

²³⁷ Halîl, *Ayn*, III, 23-25; Âsım, *Kâmûs*, I, 815-817.

birisinin diğereine, ölünün diyetini ödemesi vedâ / وَدَى fiili ile anlatılmaktadır. Dinî bir terim olarak diyet; ölünün kan bedelini yakınlarına ödeme manasına tahsîs edilmiştir²³⁸. *Müselleme diyetten* kastın, ödenecek tazmînâtın miktarının tastamam olması; *ehden* kastın da maktûlün vârisleri, en yakın akrabaları olduğu yönünde değişik yorumlar mevcuttur²³⁹. Hata ile ve kasten öldürülen birisi ile ilgili diyetin miktarı Araplarca bilinip, hayvan veya para olarak ödendiğinden dolayı âyette miktara ayrıca yer verilmemektedir²⁴⁰. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in uygulamalarından öğrenilmekte ve fıkıh kitapları ile ahkâm tefsîrlerinde yeterince anlatılmaktadır.

Âyetin devamında, ödenecek diyetin tasadduku gündeme gelmektedir. Maktûlün ailesi, belli miktardaki diyet hakkını almaktan vazgeçip bağışlarsa Allah bu davranışını sadaka olarak değerlendirmektedir. Zemahşerî ve Beydâvî tefsîrlerinde buradaki tasaddukun affetmek anlamında olduğunu belirtmektedirler²⁴¹. Kurtubî de kelimeye i'tâ, yani verme manasını yüklemiştir ki, Allah için sadaka vermek ile aynı manaya geldiğini kasetmiş olmalıdır²⁴². *Yessaddekû* biçiminde âyette yer alan kelimenin aslı *yetasaddekû* olup, tâ harfinin sâd'a katılması ile bu şekilde dönüşmüştür²⁴³.

Sonuç olarak söylememiz gerekirse; hata ile öldürülen bir mümin için Allah'ın hakkı olan köle azat etmenin affı yoktur, o zorunludur. Ancak, müminler arası ilişkilerde her zaman dostluk ve sulhun sağlanabilmesi için, haklı iken de affedebilme büyüklüğünü göstermek taraflar arasında düşmanlığın oluşma ihtimâlini ortadan kaldırmaktadır. Burada diyet ödeme, karşı tarafın kan davası gütmesini önleyici bir tedbir iken; tasadduk ise, af yolunu seçerek paranın değil fazîletin itibarlı olduğunun bir göstergesidir. Affı tercih ederek erdemli bir davranış gösterebilme, sıdk kökünden türeyen tasadduk kelimesi ile eş tutulunca, bu davranış biçiminin müminlerin birbirlerine karşı olan sevgi ve samîmiyetlerinin yansıması olduğunu anlamaktayız. Azat edilecek bir köle bulunamaması durumunda mı, yoksa ödenecek tazmînâtın bulunamaması durumunda mı ard arda iki ay oruç tutmaya

²³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 234; Krş.: *Tercüme*, VIII, 242-243; Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 314.

²³⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ân*, III, 1032-1033.

²⁴⁰ İbn Âşûr, *Tahrîr*, III, cüz: III, 159-160.

²⁴¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 552; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 230.

²⁴² Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 323.

²⁴³ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 553; Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 323.

başvurulacağı konusunda ihtilâflar mevcuttur²⁴⁴. Burada asıl dikkat çeken husûs, köle veya esirlerin hürriyetlerine kavuşturulmasına denk tutulan ibadetin özellikle oruç olmasıdır. Çünkü insan, oruç ibadeti ile kendisini, şehvetinin ve isteklerinin kölesi olmaktan kurtarmaktadır.

c) Kısas Hakkından Vazgeçmek

Müminlerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen ve affedip bağışlamanın tasadduk ile eşdeğer sayıldığı bir Kur'ân âyeti de Mâide Sûresi'nin 45. âyetidir. Bu âyeti, konu bütünlüğü bakımından adı geçen sûrenin 41-47. âyetlerin içinde beraberce değerlendirmek uygun olacaktır. Bu âyet, Medîne'de yaşayan Benî Nadr ve Benî Kureyza Yahûdîlerinin Resûlullâh (s.a.v.)'a bir konuda danışarak hüküm vermesini istemeleri üzerine inmiştir. Yahûdîlerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'den bir hüküm istemeleri kesin olmakla beraber bu hükmün zina sebebiyle recm ile mi ilgili, yoksa öldürmeden dolayı kısas ile mi ilgili olduğu husûsunda ihtilâflar mevcuttur²⁴⁵. Bu ihtilâflı rivâyetlerden kısasla ilgili olduğu görüşü daha doğru gibi görünmektedir. Çünkü âyetin öncesinde ve sonrasında zinadan bahsedilmemekte, hatta ilgili âyetin içinde direk olarak kısas kelimesi yer almaktadır. Önceki âyetlerde, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kendisini üzmemesi gerektiği, Yahûdîlerin zaten hep yalan dolana kulak verdikleri, ellerindeki Tevrât'ta her şey açık seçik yazdığı halde, onun hükümlerinin bilginler tarafından çok az bir menfaate karşılık satıldıkları anlatılmakta ve hangi yüzle gelip Resûlullâh (s.a.v.)'a hüküm sordukları eleştirilmektedir²⁴⁶.

*"Biz Tevrât'ta Yahûdîlere, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralamalarda kısası farz kıldık. Kim kısas yapmayı bağışlarsa, bu davranışı onun için bir keffâret olur. Kimler Allah'ın indirdiği ile hüküm vermezse, işte onlar, zâlimlik yapanlardır."*²⁴⁷

²⁴⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 251; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, X, 236; Krş.: **Tercüme**, VI, 247; Yazır, **Hak Dîni**, III, 50.

²⁴⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, VI, 277-278; Mâverdî, **Nuket**, II, 39; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XI, 232-233; Krş.: **Tercüme**, IX, 73; Kurtubî, **el-Câmi'**, VI, 176-177; Yazır, **Hak Dîni**, III, 243-245; Ateş, **Çağdaş Tefsir**, II, 528-530; Buhârî, **Hudûd**, 30; Müslim, **Hudûd**, 15 (1691).

²⁴⁶ Mâide, 5/41-44

²⁴⁷ Mâide, 5/45 *... وَكَيْفَ يُحْكُمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ... وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ فِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ*

Tevrat'ta yazılmış olan bu kısas hükmünün müslümanlar için de geçerli olup olmadığı konusunda farklı görüş bildirenler de olmuştur²⁴⁸. Âyette kısas konusu geçtiğinden dolayı kısaca buna değinmemiz yerinde olacaktır. *K-s-s / ق-ص-ص* kökünden türeyen kısas kelimesinin lügat anlamı; kesme, eşitleme, ödeşme ve aynıyla mukâbelede bulunma demektir²⁴⁹. Hukuksal bir terim olarak ise; “*kâtîli maktûl mukâbilinde öldürmek veya yaralı bir uzuv mukâbilinde yaralayanın uzvunu yaralamak*” şeklinde tanımlanmaktadır²⁵⁰. Kur’ân’da kısas kelimesi dört âyette geçmektedir. Bunlardan birisi öldürmelere²⁵¹; birisi yaramalara karşılık kısastan söz etmektedir ki, bizim ilgilendiğimiz âyettir; biri de kısasta hayat olduğunu belirtmektedir²⁵². Son olarak da haram aylarla ilgili olarak hurmetlerin karşılıklı olduğu ifade edilmektedir²⁵³.

İslâm’ın kısası uygulamadaki amacı can almak, organları telef etmek değil, insan hayatını koruma altına almaktır. Bu sebeple, kim kısas hakkından vazgeçip cinâyet işleyeni bağışlarsa, bu davranış onun için bir sadaka sayılmaktadır. Âyetteki tasadduk kelimesinin affetmek anlamına geldiği hususunda ittifak vardır. Ancak bu bağışlamanın kim için keffâret sayılacağı tartışmalıdır. *Keffâratün lehû / كَفَّارَةٌ لَهُ* ifadesindeki zamirin tasadduk edene gitmesi durumunda, onun günahlarının bağışlanması; kâtile gitmesi durumunda ise suçtan doğan günahının bağışlanması söz konusu olmaktadır²⁵⁴. Bu ihtilâflı rivâyetlere yer veren müfessirler genel olarak mağdurun kâtîli bağışlamasının kendi günahlarının temizlenmesine vesîle olacağı yönünde görüş bildirmişlerdir. Zaten şu hadîs de bu görüşü desteklemektedir: “*Bedeninden yaralanan birisi, bedeniyle ilgili (kisas) hakkında vazgeçerse (tasadduk ederse), Allah o tasadduk ettiği şey miktarında onun günahlarını bağışlar.*”²⁵⁵

²⁴⁸ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XII, 7; Krş.: **Tercüme**, IX, 89-90; Karaman ve Ekip, **Kur’ân Yolu**, II, 280.

²⁴⁹ Halîl, **Ayn**, V, 10-11; İbn Manzûr, **Lisân**, VII, 77-78; Âsım, **Kâmûs**, II, 393-394.

²⁵⁰ Yazır, **Kâmûs**, III, 244. Daha fazla bilgi için ayrıca bkz.: Şamil Dağcı, “KISAS”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, XXV, 488-495.

²⁵¹ Bakara, 2/178 *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ... وَلكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ*

²⁵² Bakara, 2/178 *الشَّهْرُ الْحَرَامَ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتِ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ... .*

²⁵³ Bakara, 2/194

²⁵⁴ İbn Ebî Hâtîm, **Tefsîru'l-Kur’ân**, IV, 1146; Mâverdî, **Nüket**, II, 43-44; Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 617; Kurtubî, **el-Câmi**, VI, 208; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, II, 283.

²⁵⁵ Ahmed, **Musned**, V, 316 *... ما من رجل يُجرحُ في جسده جرحاً فيتصدَّقُ بما إلا كفرَ اللهُ عنه مثل ما تصدَّقَ به.*

Netîce olarak şunu söylemek istiyoruz: Öldürülen ve yaralanan taraf, karşıdan intikâm alma hırsına kapılmaz da, kısas hakkı var iken bundan vazgeçme gibi asîl bir davranış göstererek af yolunu seçerse, Allah onun bu davranışını, günahlarını silen bir sadaka hükmüne çevireceğini bildirmektedir. Bu âyette sadakanın başka bir boyutunu görmüş oluyoruz.

d) Hak Ettiğinden Fazlasını Vermek

Kur'ân'da kıssaların en güzeli olarak nitelendirilen Yûsuf Peygamber (a.s.)'in kıssasında *tasadduk* kelimesinin başka bir anlamıyla daha karşılaşmaktayız. Hz. Yûsuf'un ülkeye vezir olmasından sonra, bolluk yıllarının ardından baş gösteren kıtlık zamanında kardeşleri, çevredeki herkes gibi hazînedeki dağıtılan gıda yardımını almak istemişlerdi. Kıssanın anlatıldığı Yûsuf Sûresi'ni dikkatlice okuduğumuzda Yûsuf ve kardeşlerinin üç kez görüştiklerini anlarız:

Birinci görüşmede Yûsuf onları tanımış, ama onlar Yûsuf'u tanımamışlardı. Yûsuf, yanlarında getirdikleri bedeli dahi yüklerinin içine geri koyarak, onlara bol miktarda yiyecek vermiş ve bir dahaki sefere diğer kardeşlerini de getirmelerini, aksi takdirde buradan hiçbir şey alamayacaklarını söylemişti.

Uzun görüşmeler sonunda babalarını ikna ederek ve babalarına çok güçlü söz vererek, yine babalarının tavsiyesi üzerine şehre ayrı kapılardan girerek ikinci kez görüşmüşlerdi. İkinci görüşmelerinde Yûsuf, bu sefer getirilen kardeşi Bünyamin'e kendisini tanıtmış ve bir ilâhî kurgu gereği Bünyamin'in yükleri arasına konan kralın su kabını çaldığı gerekçesiyle onu tutuklatmıştı. Hiç erzak alamamışlar ve babalarına durumu anlatmak üzere geri dönmek zorunda kalmışlardı. Ancak bu sefer en büyük kardeş de Bünyamin'in yanında kalmak istemişti.

Baba Hz. Yakub (a.s.)'un gözlerinin kör olması kendini helâk edercesine tasalanması bu olaydan sonradır. Babaları Allah'a iyice teslim olmuş ve evlâtlarını bu defa kendi isteğiyle iki kardeşin aranıp bulunması için göndermeye karar vermiştir. Bu defa üçüncü görüşmeleri gerçekleşmiştir. Bu görüşmede Yûsuf'un yanına geldiklerinde aralarında geçen konuşma ile Yûsuf'u tanımışlardı. Yûsuf,

gömleğini babasına göndermiş ve babasının gözleri açılmıştır. Daha sonra bütün aile Yûsuf'un yanına Mısır'a dönmüşlerdir²⁵⁶.

Üzerinde durduğumuz 88. âyet üçüncü görüşme esnasındaki bir konuşma anını anlatmaktadır ve şu şekildedir:

*"Kardeşleri Yûsuf'un huzuruna girdiklerinde 'Ey vezi! Biz ve ailemiz bu darlık ve sıkıntıya düştük. Pek kıymetsiz bir sermaye getirdik. Sen bize yine tam ver ve başışta da bulun. Şüphesiz ki Allah, başışta bulunanları ödüllendirir' dediler."*²⁵⁷

Âyette geçen bazı kavramların açıklığa kavuşturulması, tasadduku daha iyi anlamamıza yardımcı olacağından öncelikle bunları incelemek istiyoruz. *Müzcât* / *بِضَاعَةٌ* kelimesi, bedel anlamındaki *bidâ'a* / *بِدَاةٌ* kelimesi ile birleşmiş ve ona sıfat olmuştur. Bu kelime z-c-y / ز-ج-ي kökünden gelmekte olup hem azlığı, hem de kıymetsizliği ifade etmektedir. Bu kökün sürüklemek anlamına da geldiğini belirterek, Araplar arasında *zeca'l-îşe* / *زَجَى الْعَيْشِ* şeklinde kullanılan ve hayatı sürüklemek manasına gelen bir deyimle dikkat çekmek istiyoruz. Kelimenin bu sürükleme manası Kur'ân'da iki âyette geçmekte olup, birinde Allah'ın gemileri suda yüzdürmesi²⁵⁸; diğesinde de Allah'ın bulutları havada sürüklemesi anlatılmaktadır²⁵⁹. Kelimenin lügat anlamlarını ve hayatı sürüklemek deyimini birleştirdiğimizde o gün Yusuf'un kardeşlerinin günlük hayatlarını zorlukla sürdürüp sürükleyebildikleri hem miktar bakımından çok az, hem kıymet bakımından çok basit, değersiz mal ya da para getirdiklerini ifade etmiş olma ihtimalleri yüksektir. Tefsirlerde kıymetsizlik ve azlığa dair ayrıca daha farklı yorumlar ve rivâyetler bulmak mümkündür²⁶⁰.

Yûsuf'un kardeşleri bu kadar az ve değersiz bir bedel getirmiş olmalarına karşılık, yine de kendilerine tam verilmesini istemişlerdir. Tam vermeyi istemeleri âyette *evfi lenâ'l-keyle* / *أَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ* cümlesiyle dile getirilmiştir. V-f-y / و-ف-ي kökünün tam yapma ve bol yapma gibi anlamları olup, anlamın netleşmesine

²⁵⁶ Yûsuf Sûresi'nin 58-100. âyetlerinde bu olaylar anlatılmaktadır.

²⁵⁷ Yûsuf, 12/88 فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُّزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ

²⁵⁸ İsrâ, 17/66

²⁵⁹ Nûr, 24/43

²⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 51-54; Ibn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VII, 2191-2192; Mâverdi, *Nüket*, III, 72-73; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 201-202; Krş.: *Tercüme*, XIII, 329-330.

yardımcı olan unsur ise, aldığı nesnedir²⁶¹. Yusuf, kardeşleriyle ilk kez görüştüğü zaman onların getirdiklerini, haberleri olmadan geri koymuş ve onlara bolca yiyecek verdiğini yine *ûffî'l-keyle / أوفى الكيل* cümlesiyle bildirmişti²⁶². Bu iki kullanımı dikkate aldığımızda üçüncü görüşmedeki tam istemeleri birkaç anlama gelebilir. Örneğin, yanlarında getirdikleri az ve kıymetsiz eşyaları, çok ve kıymetli eşyalara denk tutarak vermesini istemiş olabilecekleri gibi; daha önce ilk görüşmelerinde verdiği gibi bu defa da bol vermesini istemiş olabilirler²⁶³.

Daha sonra Yûsuf'un bunlara ilâveten daha da vermesini istemeleri âyette tasadduk kelimesi ile anlatılmaktadır. Bu âyetteki tasaddukta bulunma müfessirler tarafından üç şekilde anlaşılmıştır:

- Yusuf'un kardeşlerine fazladan erzak verip bağışta bulunması
- Yusuf'un, Bünyamin'e atfedilen hırsızlık suçunu bağışlayıp onu geri vermesi
- Yusuf'un, kardeşlerinin daha önce ona karşı yaptıklarını bağışlaması²⁶⁴.

Bu anlayışlardan özellikle sonuncusu tutarsız görünmektedir. Çünkü kardeşleri bu görüşmede henüz Yûsuf'u tanımamaktadırlar. Tanışmaları, bu konuşmalardan sonra gerçekleşecektir²⁶⁵. Tasaddukun bağışlama, affetme manasından ötürü ikinci görüş de mantıklı görünmekle beraber; birinci görüş olan haklarından fazla mal verilmesini istemeleri, içinde buldukları maddî kriz ve kıtlık ortamıyla daha uyumlu görünmektedir. Müfessirler de eserlerinde sadakanın tanımını yaparak buradaki tasaddukun Allah'tan sevap umarak mal vermekle eş olduğu görüşüne ağırlık vermişlerdir²⁶⁶.

Âyette geçen tasaddukla ilgili olarak başka bir problem daha tefsirlerde yer almıştır. O da; eğer kardeşleri Yûsuf'tan sadaka istemişlerse, sadaka olarak alacakları malı babaları Yakub'a nasıl götüreceklerdi, çünkü sadaka peygamberlere haram değil miydi? Bu soru, tasadduka affetme manası vermek için yeterli bir gerekçe oluşturmaktadır. Bir görüşe göre de sadakadan yemek bütün peygamberlere değil, sadece Hz. Muhammed (s.a.v.)'e yasak idi. O yüzden

²⁶¹ Halîl, *Ayn*, VIII, 409-410; İbn Manzûr, *Lisân*, XV, 398-400; Âsım, *Kâmûs*, III, 950.

²⁶² Yûsuf, 12/59

وَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ قَالَ أَتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ أَلَا تَرَوْنَ أَنِّي أَوْفَى الْكَيْلَ وَأَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ

²⁶³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 54; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VII, 2192.

²⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 54-55; Mâverdî, *Nüket*, III, 73-74; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 340.

²⁶⁵ Yûsuf, 12/90

قَالُوا أَتَيْتَ لِأَنَّتَ يُوسُفُ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا ...

²⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 55; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 340.

tasadduk kelimesini mal bağışında bulunma olarak anlamakta bir sakınca doğmamaktadır²⁶⁷.

Buraya kadar yaptığımız incelemelerle ilgili olarak şunları söylemek mümkündür: Sıdk kavramının topluma bakan yanlarından en önemlisi, *sadaka* ve bunun icraata dökülmesini ifade eden *tasadduktur*. Câhiliyye döneminde de önemli bir yere sahip olan cömertlik ve hediyeleşme, Kur'ân'la birlikte amaç dönüşümü yaşamış ve yalnızca Allah'ın rızasını elde etme maksadına oturtularak ekseni düzeltilmiştir. Kur'ân'a göre sadaka, ister şahıslar arası yardımlaşmayı ifade ettiği zaman, isterse bir vergi niteliği taşıdığı zaman olsun, bundaki niyet kesinlikle Allah rızasını kazanmak olmalıdır. Bu tavır, insanın îmândaki sadâkatinin göstergesidir. Sadaka konusunu infâktan ayrı düşünmek doğru değildir. Sadaka ve infâk asgarî düzeyde de olsa birlikte düşünülmelidir. Ancak bu takdirde konu akışını bir bütün olarak görmek mümkündür. Zîrâ sadakanın kısımları, kimlere, nasıl, niçin ve nelerden verileceği konusundaki bazı karelerin eksik kalmaması önemlidir. Anlıyoruz ki, Allah o günlerde revaçta olan fâizcilik sistemine alternatif olarak geniş anlamıyla sadaka, tasadduk, infâk ve karz-ı haseni getirmektedir. Toplumun fâizci bireylerini de muhatap alan Kur'ân'ın borçlu-alacaklı ilişkilerinde üst bir erdemi hedeflediği görülmektedir. Kur'ân sisteminde hem ahlâkı, hem de maddî menfaatleri kemiren fâiz ve fâizciler yerilerek, bunun karşısında sadaka verenler el üstünde tutulmuştur. Bu yüzden tasaddukun sadece para yardımı yapmak değil, haklı ve üstün durumda olan birisinin para, kısas ve diyet alacaklarından vazgeçip onu karşıya bağışlayabilme olarak takdîm edildiğini görmekteyiz. Allah bu erdemli davranış sahiplerine de büyük vaadler vermektedir.

²⁶⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XIII, 55; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVIII, 202; Krş.: **Tercüme**, XIII, 331; Kurtubî, **el-Câmi'**, IX, 254.

II. DOSTLUK

A. DOSTLARIN EVLERİNDE YENİLİP İÇİLMESİ

Başından sonuna kadar bir dizi ahlâkî prensiplerin getirildiği Nûr Sûresi'nin 61. âyeti uzunca bir açıklamayla toplumsal bazı olgulara dikkat çekmektedir. Âyetin anlamı şu şekildedir:

“Amâ, topal ve hasta gibi özürliyle yemek yemenizde bir sakınca olmadığı gibi, kendi evlerinizde veya babalarınızın evlerinde veya annelerinizin evlerinde veya erkek kardeşlerinizin evlerinde veya kız kardeşlerinizin evlerinde veya amcalarınızın evlerinde veya halalarınızın evlerinde veya dayılarınızın evlerinde veya teyzelerinizin evlerinde veya sizin sorumluluğunuzda olan evlerde, ya da arkadaşlarınızın evlerinde yemek yemenizde bir sakınca yoktur. Toplu ya da ayrı ayrı yemenizde de bir sakınca yoktur. Bir eve girdiğinizde, Allah'ın mübarek ve güzel bir selamı olarak birbirinize selam verin. Allah, düşünüp anlayasınız diye âyetlerini size böyle açıklıyor.”²⁶⁸

Bu uzunca âyetin dört konudan söz ettiğini görmekteyiz:

- Hasta ve engellilerle ilgili rûhsat
- Yakınların evlerinde yiyip içmek
- Yemeği topluca veya ayrı ayrı yemek
- Evlere girince selam vermek

Âyette zikredilen hasta ve engellilere ne husûsunda muâfiyet getirildiği konusu, aslında çok açık değildir. Bundan dolayı da bu konu tartışmalıdır. Onların, yakınlarının evlerinde birlikte veya yalnız olarak yiyip içmelerinde bir sakınca olmadığı kastediliyor olabilir. Çünkü âyetin iniş sebepleri arasında, engellilerle birlikte yemek yemekten tiksinenlerin varlığı ile ilgili bir rivâyetin yanı sıra; onlar savaşa götürülmedikleri zaman yakınlarının evlerindeki yiyeceklere dokunmaktan sakındıklarına yönelik rivâyetler de vardır²⁶⁹. Hasan el-Basrî'nin bir görüşüne göre,

²⁶⁸ Nûr, 24/61 لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخْوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَالَاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ أَوْ صَدِيقِكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

²⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 179-181; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV, 35; Kırş.: *Tercüme*, XVII, 152.

bu âyet, görme engelli olan İbn Ümmi Mektûm hakkında inmiş olup, mevcut özründen dolayı, savaşa katılmamasında bir günah olmadığını bildirmektedir. Fakat âyette üç grup engelli sayılmasının ardından, yemek yemeyi ifade eden *en-te'külû / تَأْكُلُوا* kelimesinin yer alması, yukarıdaki rivâyetlerin zayıf olduklarını ve muâfiyetin engelli ve hastaların diğerleriyle birlikte veya yalnız başlarına yemek yeme konusunda olduğunu düşündürmektedir²⁷⁰.

Âyetin ikinci kısmında, evlerinde yiyip içmenin sakınca doğurmayacağı kimseler sayılmaktadır. Bu kişiler kan bağı ile yakınlık oluşturulan kişilerdir. *Anahtarlarına sahip olduğunuz kimselerden* maksat da; savaşa gidenlerin evlerine baksınlar diye anahtar teslim ettiği kimselerdir. Çünkü o dönemde savaşa gidenler, gidemeyenlere evlerini emânet ederlerdi. Ancak bu emânetçiler, Bakara Sûresi'nin 188. âyeti²⁷¹ gereğince, o evlerden bir şey yemeyi bâtil yolla yemek sanarak, yiyeceklere dokunmaktan sakınırlardı ve bu konu sıkıntı doğururdu. Âyet inerek bu insanları rahatlatmıştır²⁷².

Bu âyette dikkat çeken husûslardan birisi de, kan bağı ile oluşan yakınlıkların yanına sadîk kelimesinin eklenmiş olmasıdır. S-d-k kökünden türeyen sadîk kelimesi dost/arkadaş manasına gelmekle beraber, bu kökün anlamından hareketle sözü ve fiili ile doğru olan, içi ile dışı aynı olan, sevgi ve muhabbetinde samimî, sadâkatli olan anlamlarını ihtivâ etmektedir. Âyette sadîkin zikredilmiş olması, sevgi bağı ile kurulan yakınlığın kan bağı ile oluşan yakınlıkla aynı tutulduğunu göstermektedir. Kur'ân'da arkadaşlık ve dostluğu ifade eden *velâyet*²⁷³, *hillet*²⁷⁴ ve *uhuvvet*²⁷⁵ kavramlarının yanı sıra sadîk kelimesinde sadâkat ve samîmiyet öne çıkmaktadır. Sadîk kelimesi de Kur'ân'da iki defa geçmektedir. Bunlardan birisi şu anda incelemekte olduğumuz âyet, diğeri ise Şuarâ Sûresi'nin 101. âyetidir²⁷⁶.

²⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV, 35; Krş.: *Tercüme*, XVII, 151.

²⁷¹ Bakara, 2/188 ... وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدْخِلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ...

²⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 179-181; Mâverdî, *Nüket*, IV, 124; Yazır, *Hak Dîni*, VI, 41.

²⁷³ Bakara, 2/107 أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ... وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا

²⁷⁴ Nisâ, 4/125 وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ وَإِذَا لَا تَجِدُكَ خَلِيلًا

²⁷⁵ A'râf, 7/73 وَإِلَى نَسَبِهِمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ ... إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

²⁷⁶ Şuarâ, 26/100-101 فَصَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ . وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ.

Cehennemliklerin çırpınışını anlatan bu âyeti, bundan sonraki konu olarak ele almamız gerekmektedir.

Dost diye evimize alıp yemek yedirebileceğimiz insanların hangi özelliklere sahip olması gerektiği, sadîk kelimesinin anlamında yatmaktadır. Tersinden bakarsak sadîk, yalan söylemeyen, ihânet etmeyen, mükemmel arkadaşlığın adıdır. Âyette sadîk kelimesinin tekil olduğunu ama çoğul olan *esdikâ / الأَصْدِقَاءُ* kelimesini kastedtiğini görmekteyiz. Bu kelime tekil ve çoğul için de aynı formda, yani tekil olarak kullanılmaktadır. Kim bilir belki de gerçek dostlar az bulunduğu için böyle bir kullanım tercih edilmektedir²⁷⁷. “*Kardeşini mi, yoksa arkadaşını mı daha çok seversin?*” sorusuna “*Dostum olduğu sürece kardeşimi*” şeklinde cevap verilmesi arkadaşlığın önemini gösteren bir söz olarak gösterilmektedir²⁷⁸.

Muhammed İzzet Derzeze, bu âyetten yola çıkarak müslümanların gayr-i müslimlerin evinde veya başka bir yerde, helâl olmasına dikkat ettikleri takdirde birlikte yemek yiyebilecekleri çıkarımında bulunmuştur²⁷⁹. Zîrâ âyette buna engel olacak bir ifade yer almamaktadır.

Âyetin devamında birlikte ya da ayrı ayrı yenebileceğinden söz eden bölüm, sayılan evlerin hane halklarıyla birlikte yiyip içmenin serbestliğini anlatabileceği gibi; âyetin başında anılan engellilerle beraber ya da onlarsız yemek yenilebileceğini anlatması da ihtimal dâhilindedir. Çünkü insanların hasta olanlarla aynı ortamda yemeleri nasıl hijyen açısından uygun değilse; savaşta yaralananların da diğer insanlarla aynı ortamda yemek yemelerinin bir tiksinti doğurma ihtimali bulunduğundan bu konuda dikkatli davranılması gerekmektedir. Arapların bazıları sofralarında mîsâfir olmayınca yemek yemenin günah olduğunu düşünerek asla yalnız yemek yemezlerdi. Âyet gelince bu insanları da rahatlatmayı amaçlamıştır²⁸⁰.

Sonuç olarak şunu söylemek daha doğru olabilir: İyi niyet sınırları içinde kalmak şartıyla, tek başına da, bütün arkadaşlarla bir araya gelerek de yemek yemenin bir sakınca doğurmadığını görmekteyiz. Âyetin bundan sonraki kısmı evlere girerken selam verilmesi ile ilgilidir, ancak konumuz dışında olduğundan dolayı onu değerlendirmeyeceğiz.

²⁷⁷ Zemahşerî, **Keşşâf**, III, 77; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVIII, 37; Krş.: **Tercüme**, XVII, 61.

²⁷⁸ İbn Âşûr, **Tahrîr**, IX, cüz: XVIII, 302.

²⁷⁹ Derzeze, **et-Tefsîru'l-Hadis**, VIII, 451-452.

²⁸⁰ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVIII, 37; Krş.: **Tercüme**, XVII, 154.

B. CEHENNELİKLERİN DOST ARAYIŞLARI

Kur'ân-ı Kerim'in Mekkî sûrelerinden olan Şuarâ Sûresi'nin 100 ve 101. âyetleri de gerçek dostu atıf yapmaktadır. Bu sûrede mal ve evlâtların fayda vermeyeceği günde yaşanacak bazı olayların anlatıldığını görmekteyiz²⁸¹. Önce cennetlikler anılmakta, daha sonra cehennemliklere yer verilmektedir. Dünyada iken Allah'ı bırakıp da tapındıkları başka varlıklar, İblîs ve yardımcılarının âkıbetleri dile getirilmektedir. Cehennemliklerin kendi aralarında çekişerek düştükleri çaresizlik tasvîr edilmektedir ki, daha önceki âyetlerde sûrenin başından beri Hz. Mûsâ ve Hz. İbrâhîm'in halkının putlara tapmaları örnek olarak anlatılmıştı. Putperestler cehennemde "hiçbir yardımcımız, hiçbir yakın dostumuz da yok"²⁸² diye feryâd edecek, bu pişmanlıkla dünyaya geri dönüşleri sağlansa da inananlardan olsalar diye temennide bulunacaklardır²⁸³. Allah bunları bir ders olarak anlattığını âyetin devamında bildirmektedir²⁸⁴.

Âyette geçen *şâfiîn* / شَافِعِينَ kelimesi ile *sadîkîn hamîm* / صَادِقِي حَمِيمٍ tamlamasını incelememiz ve doğru anlamı bulmamız gerekmektedir. *Ş-f-a* / ش-ف-ع kökü, *vitr* / الْوَيْتْرِ kelimesinin karşıtı olup *çift* olmayı anlatmaktadır. *Zevc* / الزَّوْجُ kelimesi ile eş anlamı olup çiftin diğer teki ve tamamlayıcısıdır. Lügatler mahlûkat için *ş-f-a* kökünün; Allah için ise *vitr*'in kullanımının daha uygun olacağını bildirmektedir. Çift gördüğünden olsa gerek, gözün şaşılığı ve süt emen yavrusu varken hamile kalan deve veya koyunun yavrusunun çift olması da bu kökten türeyen kelimelerle anlatılmaktadır. *Şefâat* / الشَّفَاعَةُ kelimesi de bu kökten türeyip, birini kötü durumdan kurtarmak, yardım etmek, onu kendi tarafına çekmek demektir²⁸⁵. Âyette geçen şefâatçiler yani yardımcıları, Allah dışında insan ya da melek her türlü kurtarıcılar olabileceği gibi; dünyada iken tapındıkları ve kendilerine yakın bulup ayrılmaz parçaları kabul ettikleri putları da olabilir²⁸⁶.

Hamîm kelimesi de çok farklı manalara sahip bulunan *h-m-m* / ح-م-م sülâsî kökünden gelmektedir. Hamîm kelimesinin suyun ısınması, hamâm, hummâ (ateşli

²⁸¹ Şuarâ, 206/90-102

²⁸² Şuarâ, 26/100-101

²⁸³ Şuarâ, 26/102

²⁸⁴ Şuarâ, 26/100-101

²⁸⁵ Halîl, *Ayn*, I, 260-261; Âsım, *Kâmûs*, II, 610-611.

²⁸⁶ Mâverdî, *Nüket*, IV, 178; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV, 152; Krş.: *Tercüme*, XVII, 353; Kurtubî, *el-Câmi'*, XIII, 116.

... فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ . وَلَا صَادِقِي حَمِيمٍ . فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ...

فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ . وَلَا صَادِقِي حَمِيمٍ .

فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ

hastalık) gibi anlamlardan geldiğini düşünürsek *sıcak bir dostu* anlatmak için tamlama oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ateşi karartma manasını esas aldığımızda ise *cehennemdeki azabı dindirecek bir dostu* anlatmaktadır. Önemseme anlamında ihtimâm manasını öne çıkardığımızda *ilgili dost*; yakın olma manasından hareketle *yakın dost*; Allah'ın takdîri manasından hareketle *kader arkadaşı*; halis, hakîkî manasını esas alırsak da *özel ve gerçek dost* anlamlarına geldiğini görmekteyiz²⁸⁷. Hamîm kelimesi Kur'ân'da yakıcılığı ifade edecek şekilde cehennemin adı²⁸⁸; azâbın sıfatı²⁸⁹; cehennemdeki suyun sıfatı²⁹⁰; kâfirler için cehennemdeki içeceklerinin sıfatı²⁹¹ olacak şekilde kullanılmaktadır. Yine hamîm kelimesi bir âyette dost anlamına gelmektedir²⁹².

Sadîkun hamîm tamlamasını daha iyi anlamanın bir yolu da; yukarıdaki lügat anlamları ve Kur'ân'daki diğer kullanımlarına ilave olarak cehennemliklerin Âhiretteki pişmanlıklarını ifade eden konuşmalarına kısaca da olsa bir göz atmaktır. Bir âyette²⁹³ cehennemliklerin “*Keşke Peygamberle beraber bir yol tutsaydım. Vay başıma gelene, keşke falancaı dost (hafîl) edinmeseydim*” şeklinde dünyadaki şeytanî dostların âhirette fayda vermedikleri belirtilmektedir. Bu tarz pişmanlık ifade eden konuşmaların birinde de, *karîn / قَرِينٌ* kelimesi kullanılarak dünyadaki bir yakın arkadaştan söz edilmektedir²⁹⁴. Âhirette bu pişmanlıkları duyanlar, aslında hem o dostlarını, hem de Allah'tan başka tapındıklarını Allah'ı seviyor gibi sevmekteydiler²⁹⁵. Bu âyette sevgi anlamına *hubb / الْحُبُّ* kelimesi kullanılmakta ve başka bir âyette de yine bu anlamı ifade eden *mevedde / الْمَوَدَّةُ* kelimesi aynı paralelde zikredilmektedir²⁹⁶. Âyetlerden anladığımıza göre; dünyada iken taptıklarına karşı besledikleri sevgi bağı âhirette işe yaramayacak, hatta bundan dolayı bazıları birbirlerine küfredip lanet okuyacak ve düşman olacaklardır²⁹⁷. Çünkü

287 İbn Manzûr, *Lisân*, XII, 150-161; Âsım, *Kâmûs*, III, 433-435.

288 Ğâfir, 40/72

289 Duhân, 44/48

290 Muhammed, 47/15

291 En'âm, 6/70

292 Meâric, 70/10

Ayrıca bkz.: M. Fuâd Abdülbâki, *Mu'cem*, h-m-m/م-م-م md., s. 269.

293 Furkân, 25/27-28

294 Saffât, 37/51

295 Bakara, 2/165

296 Ankebût, 29/25

297 Zuhrûf, 43/67

فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ
ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ
... وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ
... أُولَئِكَ الَّذِينَ أُنْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ
وَلَا يَسْأَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا

... يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا يَا وَيْلَتَا لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فَلَانًا خَلِيلًا
فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ . قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ .
وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَندَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ ...
وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ...
الْأَجْلَاءَ يَوْمَئِذٍ يَبْغُضُهُمْ لِبَغْضِ عَدُوِّهِمْ إِلَى الْمُتَّقِينَ

aralarında oluşan bu sevgi bağı ve benzeri bütün bağlar (esbâb) yok edilecek, geriye sadece îmân edenlerin Allah'a olan sevgileri kalacaktır²⁹⁸. Bu dünyada önder kabul edilen büyükler (sâdât ve küberâ)²⁹⁹ ve putlara karşı beslenen sevgi bağlarının Âhirette fayda vermediğini gören cehennemlikler, gerçek dostu sadîk kelimesi ile ifade ederek arayacaklardır. Dünyada iken dost bilinenlerin Âhirette sadâkatsizlik gösterecekleri ortadadır. Aralarında oluşan sevginin sahte çıkması, onları yalnız ve desteksiz bırakacaktır. İşte cehennemliklerin feryâd ü figân etmeleri de sevip sevilmenin işe yaramayışına yöneliktir. *“Nerede sevdiklerim, hani sevenler?”* şeklinde çılgınlık atacaklardır.

İncelemekte olduğumuz Şuarâ Sûresi'nin 100-101. âyetlerinde şefaathçilerin çoğul, sadîkin tekil gelmesini Zemahşerî şu şekilde açıklamaktadır:

“Örfe yardımcıları çok olur, ama gerçek dostlar az bulunur. Bir zâlimin baskısına maruz kalan kimse, kendisine şefâatçi olsunlar ve acısınlar umuduyla memleketindeki büyük bir topluluğu ayağa kaldırabilir. Fakat bunların çoğu arzusuna uygun hareket etmeyebilirler. Ama gerçek dost, sana olan sevgisinde sadîk, senin ona ehemmiyet gösterdiğin gibi kendisi de sana özen gösterendir. Gerçek dost kartal yumurtasından daha kıymetlidir.”³⁰⁰

Netîce olarak şunu söyleyebiliriz: Sadîk, dünyada da âhirette de ihtiyaç duyulan; sevgi, samîmiyet ve sadâkat kaynaklı bir dostluğu ifade etmektedir. Hatta İbn Abbâs'a göre sadîk, anne-babadan daha üstündür. Çünkü cehennemlikler anne-babalarını değil, arkadaşlarını çağıracaklardır³⁰¹.

III. EVLİLİK

Nisâ Sûresi, hakları çiğnenmiş kadınlarla ilgili büyük sosyal dönüşümler içeren bir muhtevâyâ sahip olup, *Kadınlar* özel ismiyle de onları onurlandırmaktadır. Bu sûreye, akrabalık bağında belirleyici rolü olan ana rahmine atıfla başlanmakta³⁰²;

²⁹⁸ Bakara, 2/166

²⁹⁹ Ahzâb, 33/67-68

³⁰⁰ Zemahşerî, **Keşşâf**, (Özetle), III, 119.

³⁰¹ Mâverdî, **Nüket**, IV, 124.

³⁰² Nisâ, 4/1

إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوْا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكِبْرَاءَنَا فَأَحْضَلُونَا السَّبِيلًا...

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا ...

ikinci âyette yetimlerin hakları koruma altına alınmakta³⁰³; üçüncü âyette ise yine yetimlerin malları hakkında bilgi verilmekle beraber, onların evlendirilmelerindeki yanlış uygulamaları kaldıran düzenlemelere yer verilmektedir³⁰⁴. Bizim üzerinde duracağımız dördüncü âyet ise, kadınlara mehir vermekle ilgili olup, sıdk kökünden türeyen çoğul *sadukât / صدقات* kelimesini içermektedir: “Kadınlara mehirlerini gönül hoşnutluğu ile verin. Eğer kendileri isteyerek bir miktar bağışlarsa, onu da âfiyetle yiyin.”³⁰⁵ Bu âyetteki saduka kelimesinin içeriğini anlamamıza yardımcı olacak unsurlardan birisi de âyetin nüzûl sebebidir.

Tefsîrlerde anlatıldığına göre, Câhiliyye döneminde kadınların velîleri, sorumlulukları altındaki bir hanımı evlendirdiklerinde, kadın yine velîsi ile beraber yaşayacak ise ona mehrinden hiçbir şey vermezlerdi. Eğer kadın, kendi kabîlesi dışında bir yerde yaşayacaksa, velîsi onu bir deveye bindirir, götürüp kocasına teslim ederdi. Ona, bindiği deveden başka bir şey de vermezlerdi. İşte âyet bunun üzerine inmiştir³⁰⁶. Erkeklerin, mehir ödemekten kurtulmak için birbirlerine kendi kız kardeşlerini verdiklerine dair rivâyet de, yine o dönemde kadınlara yapılan haksız uygulamaları göstermesi yönüyle önemli bir örnek oluşturmaktadır³⁰⁷. Nisâ Sûresi'nin dördüncü âyetinin nüzûlü hakkındaki bu rivâyetlere bakınca, daha kısa zaman öncesine kadar –hatta bugün bile- yurdumuzun bazı yörelerinde kısmen de olsa uygulanan başlık parası ve berdel gerçeğinin o günlerden kalma bir adet olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir³⁰⁸.

Âyette geçen mehir uygulamasının İslâm'dan önce de mevcut olduğunu, ancak kadınlara verilmediğini görmekteyiz. Allah'ın emri ile bu mehirlerin bizzat kadınlara verilmesi istenmiş, mehrin mecrâsındaki sapma düzeltilmiştir. Mehrin sıdk kökünden türeyen bir kelime ile isimlendirilmiş olması da ayrıca önemlidir. S-d-k sülâsî kökünün bir şeyi güçlendirmek, gerçekleştirmek, doğru olmak anlamlarına sahip olmasından ötürü, saduka, bir bakıma kadının nikâh yolu ile erkeğe helâl oluşunu tasdîk ettiren, bu gerçekliğe güç katan bir fonksiyona sahiptir. Bu kökün

³⁰³ Nisâ, 4/2

³⁰⁴ Nisâ, 4/3

³⁰⁵ Nisâ, 4/4

³⁰⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 23.

³⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 252.

³⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 179; Krş.: *Tercüme*, VII, 340; Karaman ve Arkadaşları, *Kur'ân Yolu*, II, 17-18.

anlamlarından birisi de, tam ve mükemmel olmaktır. Muhtemelen, evliliğin mehir ile tamamlanmasını ve kemâle ermesini ifade etmektedir³⁰⁹.

Yine âyetteki mehirlerin kadına verilmesi emrinin, velîlere mi yoksa kocalara mı yönelik olduğu husûsunda farklı görüşler zikredilmiştir. Bize göre aynı sûrenin 25. âyeti³¹⁰, buradaki hitabın kocalara olduğuna ışık tutmaktadır. Ama önemli olan, kadının hakkının korunmuş olması olup, hitabın muhatabı tartışmaları fazla bir ehemmiyet arz etmemektedir³¹¹. Bu mehrin yani sadukanın nasıl verileceği âyette *nihleten* / نَحْلَةً biçiminde belirlenmiş olup, manasında ihtilâflar vardır. Kelimenin lügat anlamları arasında farz, din, bağış, gönül hoşnutluğu gibi ifadeler mevcuttur. Kadınların mehirlerini vermeyi bir farz, dinî bir görev, karşılıksız bağış biçiminde verilmesi gereken bir şey olarak da algılamak mümkündür, bu da doğrudur. Ancak, çoğunlukla onların haklarının gönül hoşnutluğu içinde verilmesi anlamı yaygınlaşmıştır³¹².

³⁰⁹ Ayrıca bkz.: Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IX, 180; Krş.: **Tercüme**, VII, 340; Ali, **Mufassal**, V, 530-532.

³¹⁰ Nisâ, 4/25 ... فَأَنْكِحُوهُنَّ بِأَذْنِ أَهْلِهِنَّ وَأَتَوْهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا...

³¹¹ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IX, 180; Krş.: **Tercüme**, VII, 340.

³¹² Beğavî, **Meâlimü't-Tenzil**, 1987, I, 256; Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, IX, 251; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ân**, III, 861; Zemaşerî, **Keşşâf**, I, 498; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IX, 180-181; Krş.: **Tercüme**, VII, 341-342; Kurtubî, **el-Câmi'**, V, 24.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk Kavramı isimli çalışmamızdan elde edilen sonuçları aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

S-d-k / ص-د-ق sülâsî kökünden türeyen on dört değişik kelime, farklı kullanımlarla birlikte Kur'ân'ın genelinde 155 kez kullanılmaktadır. Klâsik Arapça lügatler çerçevesinde yaptığımız incelemede, sıdk kökünün yirmiden fazla anlamına yer verilmekte olduğunu gördük. Bu anlamların başlıcaları *kalbin samîmiyeti, sözün doğruluğu, söz-eylem örtüşmesi ve fiillerin mükemmelliği*dir. Bu da bize sıdk kavramının zihinsel, sözel ve davranışsal açılardan değerlendirilmesi gereken bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Sözünü ettiğimiz bu anlamlar, sıdk kökünün bütün türevlerinde kendini göstermektedir. Örneğin mehir anlamındaki Kur'ânî kelime olan *saduka*; eşlerin nikâh akdini toplum ve din nazarında meşru kılıp kemâle ulaştırırken, onların birbirlerine bir ömür boyu sadâkatle muâmelede bulunacaklarını, asla ihânet etmeyeceklerini ifade etmektedir. Yine aynı kökten türeyen *sadaka* kelimesi, kişinin îmandaki samîmiyet ve bağlılığını; *sadîk* kelimesi ise dostları birbirine bağlayan sevgi bağına ifade etmesi yönüyle burada zikredilmesi gerekmektedir. Kur'ân'ın geneli içinde çok az yer tutsa da, önemi dolayısıyla burada anılması gereken *sadîk* kelimesinin kullanımı oldukça dikkat çekicidir. İlgili yerde açıkladığımız gibi, birlikte yiyip içmekte sakınca görülmeyen akrabaların arasında gerçek dostların da sayılması, *sadîk* kelimesi ile ifade edilen sevgi ve samîmiyet bağının oluşturduğu yakınlığın, kan bağı ile oluşan yakınlıklara denk tutulduğunu göstermektedir. Ayrıca, dünyadaki samîmî dostlarının âhirette fayda vermediğini gördüklerinde cehennemliklerin duymuş oldukları pişmanlık, arkadaş seçiminde dünya ve âhiret beraberliğinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kur'ân'ın, Câhiliyye Dönemi'nde kullanılan kelimelere aynısıyla yer verdiği veya onlara yeni anlamlar eklediği bilinmektedir. Çalışmamız sırasında görebildiğimiz kadarıyla, sıdk köküdeki *sadâkat* anlamı Kur'ân tarafından hem öne çıkarılmakta ve hem de çizgisi değiştirilmektedir. Câhiliyye Arapları, aralarındaki kan bağına ve kabîle menfaatlerine körü körüne bir bağlılık besliyorlardı. Onlardaki ateşli vefâ duygusunun, Kur'ân'ın eliyle dînî ve ahlâkî bir çehreye büründürüldüğü açıkça

görülmektedir. Bundan ötürü Allah'a, Peygamber'e, verilen sözlere, edilen yeminlere, adanan adaklara, vaadlere ve her türlü anlaşmalara sadâkat, yani onları yerine getirmek Kur'ân'ın anlatımı içinde önemli bir yere sahiptir. Sadaka lafzının da, bunun en belirgin örneğini oluşturduğunu söylememiz mümkündür. Şöyle ki: Yiyip içmeyi olduğu kadar, yedirip içirmeyi de seven Câhiliyye Dönemi Arapları'nın, sahip oldukları cömertlik hasletiyle yaptıkları sınırsız harcamalar da Kur'ân sayesinde yepyeni bir anlam kazanmıştır. Dînî, insânî veya ahlâkî hiçbir temele dayanmayan bu harcamaların, sırf Allah'ın rızasını kazanma amacını taşıması ve kişinin îmânındaki samîmiyetinin göstergesi olması eksenine çekilerek, *sadaka* kelimesi ile ifade edilmesi oldukça önemlidir.

Sıdk kökünden türeyen *tasdik* kelimesi de, hem îmânın önemli bir unsurunu oluşturacak şekilde ve hem de peygamberlerle ilâhî kitapların birbirlerini kabul edip desteklemeleri bağlamında kullanılmaktadır. Özellikle mekkî sûreler, öldükten sonra çürümüş bedenlerin yeniden nasıl hayat bularak diriltileceğini bir türlü anlayamayan müşriklerin bu durumlarını ifade ederken *tasdik*, *musaddık* ve *saddeka* kullanımlarına yer vermektedir. İnkârcıların, ölüm sonrası hayata dair *zandan* öteye geçmeyen bilgileri, Allah'la karşılaşmayı ummadıkları, cezalara dair içlerinde bir korku taşımadıkları dikkate alındığında, sıdk kökünden türeyen yukarıdaki kelimelerle, onların kalplerinde çok güçlü hisler oluşturulmak istenmesi, daha iyi anlaşılmaktadır.

Dünya çapındaki teorisyen, siyâset ve fikir adamları, kendilerini kabul ettirmek için bazen, öncekileri veya kendisi dışındakileri karalamak ihtiyacı duymaktadırlar. Onların aksine peygamberler, kendilerinden önceki kitapları ve peygamberleri aynen kabul etmektedirler. Bu kabul ediş, onların öncekilerle aynı kaynaktan geldiklerini, aynı amaca hizmet ettiklerini göstermekte ve toplum tarafından kabullenilmelerini hızlandırma görevi görmektedir. Bu durum da Kur'ân'da peygamberlere ve kitaplara isnad edilen, *musaddık* lafzıyla ifade edilmektedir. Sıdk kökündeki sağlamlık ve kuvvet anlamları merkeze alındığı zaman, peygamberlerin ve kitapların birbirlerini tasdik etmelerinin, onlara müthiş bir *güç* katmakta olduğu görülecektir.

Sıdk kavramının davranış boyutunun ele alındığı Kur'ân âyetlerinde, İslâm toplumları için önemli evrensel mesajlara ulaşılmaktadır. Bireylerin diğer bireylerle ilişkilerinde temiz düşünceli olmak, işlerini düzgün yapmak ve doğru söylemek Kur'ân'ın ısrarla vurguladığı ve bolca örneklerini sunduğu bir konudur. Kur'ân'a göre, insanlar bir olayı anlatırken, bilhassa kamuya ait görevlerden muaf tutulmaya dair izin isterken mutlaka doğru konuşmalıdırlar. Kur'ân'da yer yer Allah'ın, meleklerin ve peygamberlerin doğru söylemeleri de sıdk kökü ile anlatılmaktadır. Bu durum, eğitim açısından da büyük öneme sahiptir. Şöyle ki: İnsanlardan bir şey yapmalarını isteyenlerin, öncelikli olarak bunu kendilerinin yerine getirmeleri, muhataplarda güçlü bir güven duygusu uyarmaktadır. Türkçemizde kısaca *sözünde durmak* olarak ifade ettiğimiz ahde vefâ, vaade, yemine ve anlaşmalara bağlılık Kur'ân'da hem insanlar için, hem de Allah için önemli kullanımlar içermektedir. Bunların yanı sıra Kur'ân'ın sunduğu ideal insan tiplerini arasında *sâdık* ve *sıddîk* vasıfları çok önemlidir. Şüphesiz bir îmânın ardından namazlarını kılan; toplumun fakirlik sorununa duyarsız kalmayarak zekâtlarını veren; hastalık, sıkıntı ve savaş durumlarında güçlü bir irade ortaya koyarak sabır gösteren; söz verdiği veya antlaşma yaptığı zaman bunların her türlüünü yerine getiren insanlar *sâdık* ve *sıddîk* olarak Kur'ân'da yer bulmaktadırlar. Bu iki ideal insanı birbirinden ayıran kesin sınırlar olmamakla birlikte, kanaatimize göre, *sıddîk* vasfı daha üst bir erdemi temsil etmektedir. Çünkü bazı âyetlerde, Hz. İdrîs, Hz. İbrâhîm ve Hz. Yûsuf *sıddîk nebî*, Hz. Meryem *de sıddîka* olarak anılmaktadırlar. Bu durum, *sıddîk* vasfını sadece onlara has kılmamakta, aksine bütün inananların *sıddîk* olabileceklerini ifade eden âyetler de bulunmaktadır.

Son söz olarak şunu ifade etmek istiyoruz: *Sıdk* kavramının hem ahlâkî, hem de sosyal yönüyle ortaya koyduğu ilkeler, evrensel çapta ilkelerdir. Toplumda iyi ahlâkın oluşmasına katkı sağlayacak Kur'ânî kavramların müstakil olarak incelenmesine ağırlık verilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- ABBÂD, İsmâîl b. (v. 385/995), **el-Muhîr fî'l-Luga**, (Thk.: Şeyh Muhammed Hasân Âl-i Yâsîn), Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1994, I-XI. (*Muhîr*)
- ABDELKADER, Ali Hassan, **The Life, Personality and Writings of al-Junayd**, London, 1976.
- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1996. (*Mu'cem*)
- ADAM, Baki, **Yahûdî Kaynaklarına Göre Tevrât (Mâhiyeti, Tahrîfi ve Yahûdî Hayatındaki Yeri)**, Seba Yayınları, Ankara, 1997.
- ADAM, Hüdâverdi, **Bazı Kelâm Problemleri**, Değişim Yayınları, Sakarya, 1998.
- el-AHFES, Ebû'l-Hasen Saîd el-Avsat (v. 215/830), **Meâni'l-Kur'ân**, (Thk.: Fâiz Fâris), Dâru'l-Beşîr-Dâru'l-Emel, yrs., 1981, (I-III).
- AHMED, İbn Hanbel (v. 241/855), **el-Müsned**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-IV.
- AKARSU, Bedia, **Wilhelm Von Humboldt'ta Dil-Kültür İlişkisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.
- AKDEMİR, Hikmet, **Belâgat Terimleri Ansiklopedisi**, Nil Yayınları, İzmir, 1999.
- ALPER, Hülya, "MÜNAFIK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXXI, İstanbul, 2006.
- AKSEKİ, Ahmed Hamdi (v. 1951), **Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı**, (Sadeleştiren: Ali Arslan Aydın), Nur Yayınları, Ankara, trs.
- AKTAŞ, Faruk, **Kur'ân'da Cehâlet Kavramı**, Ekin Yayınları, İstanbul, 2001.
- AKYÜREK, Süleyman, **Din Öğretiminde Kavram Öğretimi / Doğruluk Örneği**, Dem Yayınları, İstanbul, 2004. (*Kavram Öğretimi*)
- ALİ, Cevâd (v. 1987), **el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arabi Kable'l-İslâm**, Câmîatü Bağdâd, yrs., 1993, I-X.
- ALTINÖRS, Atakan, **Dil Felsefesine Giriş**, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2003.

ALTINTAŞ, Halil-ŞAHİN, Muzaffer, **Kur'ân-ı Kerîm Meâli**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 2001.
(*Meâl*)

el-ÂLÛSÎ, Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd (v. 1270/1853), **Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'il-Mesânî**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, trs. I-XXX.

AMR b. Külsûm, Ebû'l-Esved (ö. 584 veya 600), **Dîvânü Amri'bnî Külsûm**, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrût, trs.

ANTERE B. Şeddâd, b. Amr el-Absî (ö. 227/642?) **Şerhu Dîvânî Antere b. Şeddâd**, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrût, trs.

APAYDIN, H. Yunus, "KARZ", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, X, İstanbul, 2001.

ARENDONK, C. Van, "İHLAS", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, I, İstanbul, 1950.

ARSLAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil / Ana Çizgileriyle Dilbilim**, T.D.K. Yayınları, Ankara, 1990, I-II.

el-ASKERÎ, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh (v. 395/1004), **el-Fürûk fi'l-Lûga**, (Thk.: Cemâl Abdülganî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2006.

ÂSİM EFENDÎ, Ebû'l-Kemâl Ahmed (v. 1236/1820), **Okyanûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, İstanbul, 1304/1886, I-IV. (*Kâmûs*)

el-A'ŞÂ, Meymûn b. Kays (ö. 7/629), **Şerhu Dîvânî'l-A'şâ**, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrût, trs.

ATAMAN, Sebati, **Dil Çıkmazı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

ATAY, Hüseyin, "İslâm'da Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil)", **A.Ü.İ.F.D.**, XV, Ankara, 1968.

ATAY, Hüseyin-KUTLUAY, Yaşar, **Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1983.

ATEŞ, Süleyman, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., I-XII.
(*Çağdaş Tefsir*)

_____, **Cüneyd-i Bağdâdî / Hayatı, Eserleri ve Mektupları**, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1969. (*Cüneyd-i Bağdâdî*)

_____, "İHLAS", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXI.

ATIYYETULLÂH, Ahmed, **el-Kâmûsü'l-İslâmî**, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, Kâhire, 1976, I-XI.

AUGUSTINUS (ö. 430), **Yalan Üzerine**, (Çev.: Özden Arıkan), **Cogito**, (Yalan Özel Sayısı), Yapı Kredi Yayınları, sayı: XVI, 1998.

AYDIN, Mehmet, "FARAKLIT", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXII, İstanbul, 1995.

_____, "HIRİSTİYANLIK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XVII, İstanbul, 1998.

el-AYNÎ, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed (v. 855/1451), **el-Binâye fi Şerhî'l-Hidâye**, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1990, I-XII.

_____, **Umdetü'l-Kârî**, Dâru Tabâati'l-Amire, trs., yrs., I-XI.

AYVERDİ, İlhan, **Kubbealtı Lügati / Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Neşriyat, yrs., 2006. (*Kubbealtı Lügati*)

BABANZÂDE, Ahmed Naim (v. 1934), **İslâm Ahlâkının Esasları**, Çığır Yayınları, İstanbul, 1976.

BACON, Francis (ö. 1626), "Hakikat Üzerine", (Çev.: Özden Arıkan), **Cogito**, (Yalan Özel Sayısı), Yapı Kredi Yayınları, sayı: XVI, 1998.

BAĞÇECİ, Muhittin, "ECİR", **T.D.V., İslâm Ansiklopedisi**, X, İstanbul, 2001.

BAYAM, Abdülkadir, **Arap Dilinde İştikak**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), D.E.Ü.S.B.E., İzmir, 2002.

BAYRAKLI, Bayraktar, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri**, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2005, I-XVII (Devam ediyor), (*Kur'ân Tefsîri*)

eL-BAŞ, Hasan, **el-Kur'ân ve't-Tevrât/Eyne Yettefikân ve Eyne Yefterikân**, Dâru Kuteybe, Dımaşk, 2002, I-II.

el-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed el-Huseyn Mes'ûd el-Ferrâ (v. 516/1122), **Meâlimü't-Tenzil**, (Thk.: Hâlid Abdurrahmân el-Akk-Mervân Süvâr), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1987, I-IV.

BEBEK, Adil, "MAĞFİRET", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXIII, İstanbul, 2003. _____, "GÜNAH", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XIV, İstanbul, 1996.

BEDEVÎ, İbrahim Takıyyüddîn, **Fâiz Nazariyesi ve İslâm**, (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul, 1966.

el-BEYDÂVÎ, Ebû Saïd Abdullâh b. Ömer (v. 791/1388), **Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil**, Dersâdet, İstanbul, trs., I-II. (*Envâru't-Tenzil*)

- BJORKMAN, O., "KÜFÜR", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1967.
- BİLMEN, Ömer Nasûhî (v. 1971), **Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsîri**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, trs., I-VIII.
- _____, **Yüksek İslâm Ahlâkı**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1964.
- BNHOEFFER, Dietrich, "Doğruyu Söylemekten Kasıt Nedir?", (Çev.: Özden Arıkan), **Cogito**, (Yalan Özel Sayısı), Yapı Kredi Yayınları, sayı: XVI, 1998.
- BOLELLİ, Nusreddin, **Belâgat (Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri)**, Arap Edebiyatı, İstanbul, 2001.
- BUCAILLE, Maurice - FATOOHI Louay - Al-DARGAZELLI, Shetha, **Musa ve Firavun/Çıkış Kitabı**, (Çev.: Ayşe Meral-İbrahim Kalpakkaya), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (v. 256/870), **el-Câmiu's-Sahîh**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-VIII. (*Buhârî*)
- el-CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr (v. 255/868), **Kitâbü'l-Hayavân**, (Thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1965, I-VIII.
- CANAN, İbrahim, **Hadis Ansiklopedisi / Kütüb-i Sitte**, Akçağ Yayınları, İstanbul, trs., I-XVIII.
- el-CASSÂS, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (v. 370/980), **Ahkâmü'l-Kur'ân**, Dâru'l-Küttâbî'l-Arabî, Beyrût, 1335/1916, I-III.
- CEBECİ, Lütfullah, **Kur'ân'da Şer Problemi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1985.
- _____, **Kur'ân'a Göre Takva**, Sehâ Neşriyât, Ankara, 1985.
- CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü**, Anka Yayınları, İstanbul, 2004. (*Sözlük*)
- el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd (v. 393/1003), **es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye**, (Thk.: Ahmed Abdulgafûr Atâr), Beyrût, 1979, I-VII. (*Sihâh*)
- CEVİZCİ, Ahmet, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 2000. (*Sözlük*)
- el-CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed eş-Şerîf (v. 201/816), **et-Ta'rifât**, Dersaâdet, Arif Efendi Matbaası, 1318/1900. (*Ta'rifât*)
- ÇAĞATAY, Neşet, **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliyye Çağı**, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1971.

- ÇAĞRICI, Mustafa, "ADALET", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I, İstanbul, 1988.
- _____, "AHLÂK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1989.
- _____; "CÖMERTLİK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, VIII, İstanbul, 1993.
- _____, "HAK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XV, İstanbul, 1997.
- _____, "HAKİKAT", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XV, İstanbul, 1997.
- _____, "İHSAN", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXI, İstanbul, 2000.
- _____, "İNFAK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXII, İstanbul, 2000.
- ÇAĞRICI, Mustafa – ULUDAĞ, Süleyman, "İSTİKÂMET", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXIII, İstanbul, 2003.
- ÇELEBİ, Muharrem, "AMR b. KÜLSÛM", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, III, İstanbul, 1991.
- ÇELEBİ, Rabiha – MÜFTÜOĞLU, Nasrullah, **Teshîlu'l-Belâga**, İzmir, 1996.
- ÇETİN, İsmail, **Mufassal Medenî Ahlâk**, Dilâra Yayınları, yrs., 1986.
- ÇETİN, Nihad M., **Eski Arap Şiiri**, İ.Ü. Yayınları, İstanbul, 1973.
- ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân (v. 255/889), **es-Sünen**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-II. (*Sünen*)
- DAVUDOĞLU, Ahmed, **Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi**, Sönmez Neşriyât, İstanbul, 1978, I-X. (*Şerh*)
- DAYF, Şevki, **el-Asru'l-Câhilî**, Dâru'l-Maârif, Kâhire, 1976, I-IV.
- DEMİRCİ, Muhsin, **Nas-Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik**, Ensar Neşriyât, İstanbul, 2008.
- DENKEL, Arda – BEYAZYÜREK, İtir, "Bir Uğraş Olarak Yalan: Felsefe Açısından Yalana Bakış", **Cogito**, (Yalan Özel Sayısı), Yapı Kredi Yayınları, sayı: XVI, 1998.
- DERVEZE, Muhammed İzzet (v. 1984), **et-Tefsîru'l-Hadîs**, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, yrs., 2000, I-X.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügati**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001.
- DUMLU, Ömer, **Kur'an-ı Kerim'de Salâh Meselesi**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1992.

- _____, **Kur'an-ı Kerim'de Ma'ruf ve Münker**, Ravza Yayınları, İstanbul, 1994.
- _____, **Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.
- _____, **İbn Teymiye ve Konulu Tefsir**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.
- _____, **Konularına Göre Kur'an (Türkçe Meâl)**, Çağlayan A.Ş., İzmir, 2002.
- _____, **Ayet Ayet Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meal)**, Yaradılış ve Yaşam Bilimleri Derneği, İstanbul, 2003.
- _____, "Kur'an'da Necvâ Kavramı Üzerine", **D.E.Ü.İ.F.D.**, sayı: XII, İzmir, 1999.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (v. 275/888), **es-Sünen**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-V. (Sünen)
- EBÛ HAYYÂN, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Yûsuf (v. 745/1344), **el-Bahru'l-Muhit**, en-Nasru'l-Hadîse, Riyâd, 1329/1911, I-VII.
- EGE, Hasan, **Sîret-i İbn Hişâm Tercemesi**, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985, I-IV. (*Sîret*)
- EKİN, Yunus, **Kur'ân'a Göre İnançsızlık / Kûfür Kavramının Semantik Tahlili**, Işık Yayınları, İzmir, 2001.
- ELMALI, Hüseyin, "HASSÂN b. SÂBİT", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XVI, İstanbul, 1997.
- ERDER, Yoram, "The Origin of the Name İdrîs in the Qur'ân: A Study of the Influence of Qumran Literature on Early Islam", **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 49, No. 4., The University of Chicago Pres., Oct., 1990.
- ERDOĞAN, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998. (Sözlük)
- EREN, Cüneyt – ÖZCAN, Halil, **Kur'ân-ı Kerim'de Edebî Sanatlar**, Aktif Yayınevi, Erzurum, 2001.(Edebî Sanatlar)
- EREN, Cüneyt – UZUNOĞLU, M. Vecih, **Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar-Belâgat**, Sütun Yayınları, İzmir, 2006. (Belâgat)
- EREN, Hasan ve Arkadaşları, **Türkçe Sözlük**, T.D.K., İstanbul, 1992.
- eI-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (v. 370/980), **et-Tehzibü'l-Lüga**, (Thk.: Abdulazîm Mahmûd), Dâru'l-Mısriyye, Kâhire, 1964, I-XV.

- FAYDA, Mustafa, "CÂHİLİYE", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, VII, İstanbul, 1993.
- _____, "FEY", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XII, İstanbul, 1995.
- el-FERRÂ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (v. 202/822), **Meâni'l-Kur'ân**, Alemu'l-Kütüb, Beyrût, 1980, I-III.
- el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (v. 817/1414), **el-Kâmûsü'l-Muhît**, el-Müessesetü'l-Arabbiyye, Beyrût, 1952, I-IV.
- el-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed ibn Muhammed (v. 505/1111), **Ahlâk Ölçüleri**, (Çev.: Ahmet Aslantürkoğlu), Sağlam Kitabevi, İstanbul, 1974.
- _____, **Kimyâ-yı Saadet**, (Çev.: A. Faruk Meyan), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1981.
- _____, **Halkın Kelâmî Tartışmalardan Korunması**, (Çev.: D. Sâbit Ünal), İzmir İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1987.
- GEZGİN, Ali Galip, **Tefsirde Semantik Metod ve Kur'an'da "Kavm" Kelimesinin Semantik Analizi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002.
- GAUDEUL, J.M. – CASPAR, R., "Kitâb-ı Mukaddes'in Tahrîfi Konusuna Klasik İslâmî Kaynakların Yaklaşımı", (Çev.: Ali Erbaş), **S.Ü.İ.F.D.**, Sakarya, 7/2003.
- GÖKKIR, Necmettin, "Kur'ân-ı Kerîm Açısından İlahî Kitapların Tahrîfi Meselesi", **İ.Ü.İ.F.D.**, sayı: II, İstanbul, 2000.
- GÜMÜŞ, Sadreddin-ÇİÇEK, Yakup-DEMİRCİ, Muhsin, **Kur'ân-ı Kerîm ve İzâhlı Meâli**, İpek Yayınları, İstanbul, trs.
- GÜNGÖR, Erol, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1985.
- (*Ahlâk Psikolojisi*)
- GÜNDÜZÖZ, Soner, **Arapça'da Kelime Türetimi / Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar**, Din ve Bilim Kitapları, Samsun, 2005.
- GÜRKAN, Salime Leyla, "MİSAK", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXX, İstanbul, 2005.
- el-HALÎL b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân, el-Ferâhîdî (v. 175/791), **Kitâbü'l-Ayn**, (Thk.: Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî), Menşûrât, Beyrût, 1988, I-VIII. (Ayn)
- HAMÎDULLAH, Muhammed (v. 2002), **Hz. Peygamber'in Savaşları**, (Çev.: Salih Tuğ), Yağmur Yayınları, İstanbul, 1962.

- _____, **İslâm Peygamberi**, (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1990, I-II.
- _____, "HENDEK GAZVESİ", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XVII, İstanbul, 1998.
- HARMAN, Ömer Faruk, "İBRAHİM", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXI, İstanbul, 2000.
- _____, "İSMAIL", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXIII, İstanbul, 2001.
- _____, "MERYEM", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXIX, Ankara, 2004.
- HASAN, İzzet – ÇAĞATAY, **Neşet, Hz. Muhammed'in Hayatı (es-Sîretü'n-Nevebiyyetü)**, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1971.
- HASSÂN b. SÂBÎT, Ebû'l-Velîd el-Munzir (v. 60/680), **Dîvânü Hassân b. Sâbit el-Ensârî**, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs.
- _____, **Dîvânü Hassân b. Sâbit el-Ensârî**, Dâru Sadr, Beyrut, trs.
- HÂTİM et-Tâî, Ebû Seffâne (ö. 578?), **Dîvânü Hâtim et-Tâî**, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrût, trs.
- _____, **Şerhu Dîvânî Ebî Hâtim et-Tâî**, (Thk.: İbrahim el-Cezînî), Dâru'l-Kâtib el-Arabî, Beyrût, 1968.
- el-HEMEDÂNÎ, İzzüddîn el-Huseyn b. Abdissamed el-Hârisî (v. 985/1577), **Nûru'l-Hakîka ve Nûru'l-Hadîka**, (Thk.: Muhammed Cevâd el-Huseynî), Kumm, 1983.
- el-HİNDÎ, Alâuddîn Ali el-Muttakî (v. 975/1567), **Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâli ve'l-Ahvâl**, (Thk.: Hasan Razûk-Safvet es-Sekâ), Meketebü't-Turâsî'l-İslâmî, Haleb, 1970, I-XVI.
- HÜSEYİN, Tâhâ, **Câhiliye Şiiri Üzerine**, (Çev.: Şaban Karataş), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- İŞİK, Aydın, "Küfür-İman Sınırında: Gazâlî'de Tasdik Kavramı ve Uzanımları", **D.E.Ü.İ.F.D.**, sayı: XXVI, İzmir, 2007.
- İŞİK, Kemal, **Mâturidî'nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamber Anlayışı**, Fütüvvet Yayınları, Ankara, 1980.
- IZUTSU, Toshihiko (ö. 1993), **Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, (Çev.: Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1997. (Ahlâkî Kavramlar)

- _____, **Kur'ân'da Allah ve İnsan**, (Çev.: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, yrs., trs. (Allah ve İnsan)
- _____, **İslâm Düşüncesinde İman Kavramı**, (Çev.: Selahaddin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1984.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir (v. 1973), **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Dâru Sühûn, Tûnus, 1997, I-XV. (Tahrîr)
- İBN DÛREYD, Ebû Bekr Muhammedu'bnü'l-Hasan el-Ezdî (v. 321/933), **Cemheratü'l-Luga**, Mektebetü'l-Musennâ, Bağdâd, 1345/1926, I-IV.
- İBN EBÎ HÂTİM, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (v. 327/938), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk.: Es'ad Muhammed et-Tayyib), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 1999, I-XIV. (Tefsîru'l-Kur'ân)
- İBN FÂRİS, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ (v. 395/1005), **Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga**, (Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cîl, Beyrût, 1991, I-VI. (Mu'cem)
- İBN FÛREK, Ebû Bekr (v. 406/1015), **Mücerredü Makâlâti's-Seyh Ebî'l-Hasen el-Eş'arî**, (Thk.: Daniel Gimaret), Câmiatu'l-Makdîs Yûsuf, Beyrut, 1987.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (v. 456/1064), **el-Milel ve'n-Nihal**, (Hâmiş: Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdî'l-Kerîm eş-Şehristânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975, I-V.
- İBN HÎŞÂM, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik, (v. 218/833), **es-Sîretü'n-Nebeviyyetü**, (Thk.: Mustafa es-Sekâ - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafîz Şiblî), Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1936, Beyrût, I-II. (*Sîret*)
- İBN İSHÂK, Muhammed b. Yesâr (v. 151/768), **Sîret**, (Thk.: Muhammed Hamîdullah), Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981.
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (v. 774/1372), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk.: Muhammed İbrâhîm el-Bennâ - Muhammed Ahmed Âşûr - Abdülazî Ganîm), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992, I-VIII. (Tefsîru'l-Kur'ân)
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Abdullah İbn Ahmed (v. 620/1223), **el-Muğnî**, Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse, Riyâd, 1981, I-IX.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (v. 276/889), **eş-Şi'r ve's-Suarâ**, Leiden, 1902.

- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (v. 275/888), **es-Sünen**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-II. (Sünen)
- İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemâuddîn Muhammed b. Mükerrrem (v. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sadr – Dâru Beyrût, 1955, I-XV. (Lisân)
- İBN TEYMİYYE, Takiyyuddîn, (v. 728/1328, **İman**, (Çev.: Cemal Güzel), Tevhid Yayınları, İstanbul, 1999.
- _____, **İman Üzerine**, (Çev.: Salih Uçan), Pınar Yayınları, İstanbul, 1985.
- İBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh (v. 543/1148), **Ahkâmü'l-Kur'ân**, (Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî), Matbaatu İsâ el-Halebî, yrs., 1974, I-IV.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân İbn Ali b. Muhammed (v. 597/1200), **Zâdü'l-Mesîr fî İlmî't-Tefsîr**, (Thk.: Muhammed Abdurrahmân Abdullah-Saîd b. Besyûnî Zeğlûl), Dâru'l-Fikr, yrs., 1987, I-VIII. (Zâdu'l-Mesîr)
- İBNÜ'L-MUKAFFA', Ebû Muhammed Abdullâh (v. 142/759), **el-Edebü'l-Kebîr ve'l-Edebü's-Sagîr**, Dâru'l-Cîl, Beyrût, trs.
- İBRAHİM, Ahmed Abdurrahîm, **el-Fedâilü'l-Hulkıyye fî'l-İslâm**, Dâru'l-Ulûm, yrs., 1982.
- İMRUÜ'L-KAYS b. Hucr (ö. 540?), **Dîvânu İmrii'l-Kays**, (Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Maarif, Kâhire, 1964.
- el-İSFEHÂNÎ, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn Ahmed b. Râgıb (v. 502/1108), **el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân**, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1961. (Müfredât)
- İSLAMOĞLU, Mustafa, **İsrailoğulları'ndan Ümmet-i Muhammed'e Yahûdîleşme Temâyülü**, Denge Yayınları, İstanbul, 1998.
- İŞCAN, Hamdi, **Kur'ân'a Göre Münafıkların Özellikleri**, Işık Yayınları, İstanbul, 2003
- KA'B b. Züheyr, Ebû'l-Mudarrab b. Rebâa (v. 24/645), **Dîvânü Ka'b İbn Züheyr**, (Thk.: Ebî Saîd el-Hasen el-Askerî – Hanâ Nasru'l-Hittî), Dâru'l-Kitâbî'l-Arabiyyi, Beyrût, 1994.
- KADRÎ, Hüseyin Kâzım, **Türk Lügati / Türk Dillerinin İştikâkı ve Edebî Lügatleri**, İstanbul, 1943, I-IV. (Türk Lügati)
- KANAR, Mehmet, **Örneklî Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Derin Yayınları, İstanbul, 2003.

KARAMAN, Fikret-KARAGÖZ, İsmail- PAÇACI, İbrahim-CANBULAT, Mehmet-GELİŞGEN, Ahmet-URAL, İbrahim, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 2000.

KARAMAN Hayreddin, **İbadet ve Müessesese Olarak Zekât**, İSAV Yayınları, İstanbul, 1984.

KARAMAN, Hayreddin-ÇAĞRICI, Mustafa-DÖNMEZ, İbrahim Kâfi-SADREDDİN, Gümüş, **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr**, D.İ.B Yayınları, Ankara, 2006, I-V. (Kur'ân Yolu)

KARAGÖZ, İsmail, **Kur'ân'da Dört Kavram / Adalet, Birr, İhsan, Takva**, Kar Yayınları, Ankara, 1997.

_____, **Kur'ân'da Sıdk Kavramı ve Sâdik İnsan**, Diyânet İlmî Dergi, sayı: I, Cilt: XXXVII, Ankara, 2001.

el-KARDÂVÎ, Yûsuf, **es-Sabr fî'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1985.

_____, **Fıkhu'z-Zekât**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1986, I-II.

el-KÂSİMÎ, Muhammed Cemâluddîn (v. 1914), **Mehâsinü't-Te'vîl**, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Yrs., 1957, I-XV. (Mehâsin)

el-KÂŞÂNÎ, Abdürrezzâk Kemâluddîn b. Ebî'l-Ganâim el-Kâşânî (v.730/1329), **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, (Çev.: Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.

KAYA, Remzi, **Kur'ân'da İstikâmet Kavramı**, Emin Yayınları, Bursa, 2005.

_____, "Kur'ân-ı Kerîm'de Fey Gelirleri ve Dağılımı", **U.Ü.İ.F.D.**, sayı: II, cilt: X, Bursa, 2001.

KESLER, M. Fatih, **Kur'ân-ı Kerîm'de Yahûdiler ve Hıristiyanlar**, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1995.

KILAVUZ, Ahmed Saim, **İman-Küfür Sınırı**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1982.

KILIÇ, Sadık, **Kur'ân'a Göre Nifak**, Furkan Yayınları, İstanbul, 1982.

_____, **Kur'ân'da Günah Kavramı**, Hibaş, Yayınları, Konya, 1984.

KINALIZÂDE, Ali Efendi (v. 980/1572), **Ahlâk-ı Alâî (Ahlâk İlimi)**, (Baskıyan Hazırlayan: Hüseyin Algül), Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser, yrs., trs.

el-KİRMÂNÎ, Muhammed b. Yûsuf b. Ali (v. 768/1384), **el-Kevâkibü'd-Derârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, (Buhârî Metni İle Birlikte), Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabiyyi, Beyrût, 1937, I-XXV.

KİTABI MUKADDES ŞİRKETİ, **Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni ahit / Tevrat ve İncil**, (İbrânî, Kildânî ve Yunânî Dillerinden Son Tashîh Edilmiş Tercüme), Zafer Matbaası, İstanbul, 1991.

_____, **İncil / Sevindirici Haber**, (Yunanca Aslından Çağdaş Türkçe'ye Çevirisi), Elif Ofset, İstanbul, 1996.

el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (v. 671/1272), **el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kâhire, 1962, I-XX. (el-Câmi')

el-KUŞEYRÎ, Ebû'l-Kâsım Abdulkerîm b. Hevâzin (v. 456/1072), **Letâifü'l-İşârât**, (Thk.: Saîd Kuteyfe), el-Mektebetü't-Tevfikîyye, yrs., trs., I-VI.

_____, **Kuşeyrî Risâlesi**, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1978.

KÜÇÜK, Abdurrahman, "AHİD", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I, İstanbul, 1988.

KÜÇÜKKALAY, Hüseyin, **Kur'ân Dili Arapça**, Manevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, Konya, 1969.

MÂLİK b. Enes, Ebû Abdillâh (v. 179/795), **el-Muvatta'**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-II.

el-MÂTURÎDÎ, Ebû Yûsuf Muhammed b. Mahmûd(v. 333/944), **Kitâbü't-Tevhîd**, (Thk.: Fethullâh Huleyf), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979.

el-MÂVERDÎ, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebû'l-Hasen (v. 450/1058), **en-Nüket ve'l-Uyûn**, (Thk.: es-Seyyid Abdulmaksûr b. Abdirrahîm), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, trs., I-VI. (Nüket)

_____, **el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Velâyâtü'd-Dîniyye**, el-Mektebetü'd-Tevfikîyye, trs., yrs.

_____, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, Matbaa-i Osmânî, İstanbul, 1304/1886.

_____, **Maddî Manevî Yüce Hedefler**, (Çev.: Bergamalı Cevdet Efendi, Hazırlayan: Yaşar Çalışkan), M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1997.

MEŞKÎNÎ, Ali, **el-Hâdî ilâ Mevdûati Nehci'l-Belâğa**, yrs., 1363/1943.

- eI-MEVDÛDÎ, Ebû'l-A'lâ (v. 1979), **Tefhîmü'l-Kur'ân / Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri**, (Çev.: Muhammed Hân Kayânî-Yusuf Karaca-Nazife Şişman-İsmail Bosnalı-Ali Unal-Hamdi Aktaş), İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, I-VII. (Tefhîm)
- _____, **Fâiz**, (Çev.: M. Beşir Eryarsoy), Bir Yayınları, İstanbul, 1985.
- eI-MEYDÂNÎ, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (v. 518/1124), **Mecmeu'l-Emsâl**, İsa el-Bâbi el-Halebî, yrs., trs., I-IV.
- MUHTÂR, Cemal, "ANTERE", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, III, İstanbul, 1991.
- MUKÂTİL b. SÜLEYMAN, Ebû'l-Hasen b. Beşîr (v. 150/767), **Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân**, (Thk.: Ahmed Ferîd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, I-III. (Tefsîr)
- MÜSLİM b. el-Haccâc, Ebû'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (v. 261/874), **el-Câmiu's-Sahîh**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-VI. (Kıs: Müslim)
- MÜZKER, Muhammed Arif, **es-Sıdk fi'l-Kur'ân**, Mektebetü'r-Ruşd, Riyâd, 1998.
- NAMLI, Tuncer, **Ahlâkî Kavramlarda Anlam Arayışı**, Fecr Yayınevi, Ankara, 2001, I-II.
- en-NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), **es-Sünenü'l-Kübrâ**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-VIII. (es-Sünen)
- en-NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (v. 676/1277), **Sahîhu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî**, yrs., 1924, I-XVIII.
- NIETZCHE, Friedrich (ö. 1900), "Ahlâkdışı Anlamda Doğruluk ve Yalan Üzerine", (Çev.: Oruç Aruoba), **Cogito**, (Yalan Özel Sayısı), Yapı Kredi Yayınları, sayı: XVI, 1998.
- OKUMUŞ, Ejder, **Gösterişçi Dindarlık**, ARK Kitapları, İstanbul, 2005.
- _____, **Kur'an'da Kur'an**, ARK Kitapları, İstanbul, 2006.
- _____, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.
- OKUMUŞ, Mesut, "Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da 'Salât' Kavramı", **H.Ü.Çİ.F.D.**, sayı: VI, Cilt: III, Çorum, 2004/2.
- ORMAN, Sabri-GÖZÜBENLİ, Beşir-TABAKOĞLU, Ahmet-ZEYTİNOĞLU, Erol-BAYINDIR, Abdülaziz-ERKAL, Mehmet-DÖNDÜREN, Hamdi-ŞENCAN, Hüner, **Para, Fâiz ve İslâm**, (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi), İSAV Yayınları, İstanbul, 1992.
- ÖNKAL, Ahmet, "ÂMİR b. TUFEYL", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, III, İstanbul, 1991.

ÖZEK, Ali-KARAMAN, Hayreddin-TURGUT, Ali-ÇAĞRICI, Mustafa-DÖNMEZ, İbrahim Kâfi-GÜMÜŞ, Sadreddin, **Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli**, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997. (Meâl)

ÖZSOY, İsmail, "FAİZ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XII, İstanbul, 1995.

ÖZTÜRK, Mustafa, " Sadaka Kavramının Kur'ân'daki Anlam Çerçevesi", **O.M.Ü.İ.F.D.**, sayı: XII-XIII, Samsun, 2001.

_____, **Kur'ân-ı Kerîm Meâli / Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri**, Otto, Ankara, 2008.

PAKSOY, Kadir, "Sa'lebe Hadîsinin Sened ve Metin Açısından Tenkîdi", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, sayı: II, cilt.: II, 2004.

PALMER, F.R., **Semantik / Yeni Bir Anlambilim Programı**, (Çev.: Ramazan Ertürk), Kitâbiyât, Ankara, 2001.

PAZARLI, Osman, **İslâm'da Ahlâk**, Remzi Kitabevi, Ankara, 1993.

er-RÂZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn (v. 606/1209), **et-Tefsîru'l-Kebîr / Mefâtihu'l-Gayb**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahrân (Mısır 1937'den fotokopi), I-XXXII. (Mefâtihu'l-Gayb)

_____, **Tefsîr-i Kebîr**, (Çev.: Suat Yıldırım-Lütfullah Cebeci-Sadık Kılıç-Sadık Doğru), Akçağ Yayınları, Ankara, 1988, I-XXIII. (Tercüme)

er-RÂZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (v. 606/1267), **Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân**, (Thk.: Hüseyin Elmalı), T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997.

RIPPIN, A., "AL-SIDDÎK", **The Encyclopaedia of Islam**, IX, Leiden, 1996.

RIZA, Muhammed Reşid (v. 1935), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm / Tefsîru'l-Menâr**, (Tahric: İbrâhîm Şemsüddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1999, I-XII. (Menâr)

SAKALLI, Talat, **Rüya ve Hadis Rivâyeti**, Tokoğlu Yayınları, Isparta, 1994.

es-SALEBÎ, Ebû İshâk Ahmed (v. 427/1035), **el-Keşf ve'l-Beyân**, (Thk.: Muhammed b. Aşûr), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002, I-X.

SAMÎ, Şemseddin (v. 1905), **Kâmûs-ı Türkî**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2004.

SAVRAN, Ahmet, "İMRUÜLKAYS b. HUCR", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXII, İstanbul, 2000.

- es-SEMÎN, Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed (v. 756/1355), **Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz Mu'cemu Meâni Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Seyyid Neşriyât, İstanbul, 1987.
- SERÎNSU, Ahmet Nedim, **Sa'lebe Kıssası/Esbâbı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1995.
- SERT, Hüseyin Emin, "Kur'ân-ı Kerîm'deki Konuların Tasnîfi Üzerine Bir Deneme", **F.Ü.İ.F.D.**, sayı: I, Elazığ, 1996.
- SIDGWICK, Henry, "Ödevlerin Sınıflandırılması: Doğruluk", **Cogito**, (Yalan Özel Sayısı), Yapı Kredi Yayınları, sayı: XVI, 1998.
- es-SINDYÛNÎ, Vefâ Fehmî, **Şuarâü Sadri'l-İslâm ve Temessülühüm li'l-Kiyemi'l-İctimâiyye**, Dâru'l-Ulûm, yrs., 1983.
- SİNANOĞLU, Mustafa, "KÜFÜR", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXVI, Ankara, 2002.
- _____, "İMAN", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, XXII, İstanbul, 2000.
- SOFUOĞLU, Mehmed, **Sahihu'l-Müslim ve Tercemesi**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1988, I-VIII.
- SOYSALDI, Mehmet, **Kur'ân'ı Anlama Metodolojisi**, Fecr Yayınevi, Ankara, 2001.
- es-SÜHREVERDÎ, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed (v. 622/1234), **Avârifü'l-Maarif / Gerçek Tasavvuf**, (Çev.: Dilaver Selvi), Semerkand (Yayınları), İstanbul, 2005.
- eş-ŞA'RÂVÎ, Muhammed Mütevellî, **Tefsîru's-Şa'râvî**, Ahbâru'l-Yevm/Kitâu's-Sekâfe, yrs., 1991, (I-XIX: Devam ediyor). (Tefsîr)
- eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), **Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmî't-Tefsîr**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1964, I-V. (Fethu'l-Kadîr)
- eş-ŞİRBÎNÎ, Muhammed Şemsüddîn b. Ahmed (v. 977/1569), **es-Sirâcu'l-Munîr**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, trs.
- et-TABÂTABÂÎ, Muhammed Hüseyin (v. 1981), **el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Menşûrâtü Cemâti'l-Müderrisîn, trs., Kum, I-XVIII. (Mîzân)
- et-TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (v. 360/970), **el-Mu'cemü'l-Evsat**, (Thk.: Mahmûd et-Tahhân), Mektebetü'l-Maarif, Riyâd, 1995, I-XI.

- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerî (v. 310/922), **Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân**, (Thk.: Hânî el-Hâc – İmâd Zekî el-Bârûdî – Hayrî Saîd), el-Mektebetü'l-Tevfîkiyye, Kâhire, 2004, I- XXX. (Câmiu'l-Beyân)
- et-TABRESÎ, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen (v. 548/1153), **Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, 1395/1975, Kitâbfurûş İslâmiyye, Tahrân, I-X. (Mecmau'l-Beyân)
- TARAFATÜBNÜ'L-ABD b. Süfyân (ö. 569.), **Dîvânü Tarafatibni'l-Abd**, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrût, trs.
- TARAKÇI, Muhammed, "Tevrât ve İncil'in Tahrîfi ile İlgili Kur'ân Âyetlerinin Anlaşılması Sorunu", **Usûl**, sayı: 2 (2004/2), Bursa, s. 33-54.
- et-TEHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali (v. 1158/1745), **Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn**, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, I-II. (Istilâhât)
- TEMEL, Nihat, **Kur'ân'da Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak İnfak**, M.Ü. İFAV Yay., İstanbul, 2001.
- TEPE, Harun, **Platon'dan Habermas'a Felsefede Doğruluk Ya Da Hakikat**, İmge Yay, yrs., 2003.
- et-TİRMÎZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (v. 279/892), **es-Sünen**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-VI. (Sünen)
- TOKSARI, Ali, "BİRR", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1992.
- TUĞLACI, Pars, **Okyanus 20. Y.Y. Ansiklopedik Türkçe Sözlük**, Pars Yayınevi, İstanbul, 1970, I-III. (Sözlük)
- TÜLÜCÜ, Süleyman, "Câhiliyye Kelimesinin Mana ve Menşei", **A.Ü.İ.F.D.**, sayı: IV, Ankara, 1980.
- _____, "A'ŞÂ MEYMÛN b. KAYS", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, III, İstanbul, 1991.
- TÜMER, Günay, **Hıristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem**, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997.
- TÜRKGÜLÜ, Mustafa, "İslâm Ahlâkı ve Kur'an'ın Ahlâk Öğretisi Üzerine Bir İnceleme", **F.Ü.İ.F.D.**, sayı: I, Elazığ, 1996.
- UNAT, Faik Reşit, **Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu**, T.D.K. Basımevi, 1994.

- ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1977.
(Sözlük)
- ULUTÜRK, Veli, **Kur'ân'da Ehl-i Kitâb**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- VACCA, V., "SİDDİK", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, X, İstanbul, 1966.
- el-VÂHİDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed (v. 468/1075), **Esbâbü'n-Nüzûl**, Şirketü Mektebe ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, Mısır, 1968.
- VİZÂRETÜ'L EVKÂF ve ŞU'UNİ'L-İSLÂMÎYYE, **Mevsûatü'l-Fıkhıyye**, Kuveyt, 1992, I-XXXIX.
- WARNOCK, Geoffrey J., "Ahlâkın Nesnesi", (Çev.: Özden Arıkan), **Cogito**, (Yalan Özel Sayısı), Yapı Kredi Yayınları, sayı: XVI, 1998.
- WEIR, T. H., "SADAKA", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, X, İstanbul, 1966.
- WENSINCK, E. Y., **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebeviyye**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1986, I-VIII.
- WENSINCK, A. J. , "MERYEM", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, VII, İstanbul, 1957.
- WILSON, John, **Dil, Anlam ve Doğruluk**, (Çev.: İbrahim Emiroğlu – Abdullatif Tüzer), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- YALAR, Mehmet, "Câhiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirin Sosyal Arka Planı", **U.Ü.İ.F.D.**, sayı: II, cilt: XIV, Bursa, 2005.
- YALÇIN, Cavit, **Kur'ân'da Temel Kavramlar**, Vural Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- YALTKAYA, Şerafettin, **Yedi Askı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985.
- YAŞAR, Hüseyin, "İslâm Tasavvufunda Bir Kadın Olarak Meryem", **Journal of Religious Culture**, Institut für Wissenschaftliche Irenik Johann Wolfgang-Universität Frankfurt am Main, Nr. 47, 2001.
- _____, "Abraham Im Koran", **Amt und Gemeinde Theologisches Fachblatt**, 53. Jahrgang, Heft 11/12, November/December 2002, Herausgegeben vom Bischof der Evangelischen Kirche A.B., Österreich (Avusturya).

_____, “Die Schwangerschaft Mariens und Die Geburt Jesu Aus Der Sicht İslamischer Theologie”, **Journal of Religious Culture**, Institut für Wiessenschaftliche Irenik Johann Wolfgang Goethe-Universitat Frankfurt am Main, Nr. 53, 2002.

YAVUZ, Salih Sabri, **İslâm Düşüncesinde Nübüvvet**, İnsan Yayınları, İstanbul, trs.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi (v. 1942), **Hak Dini Kur’an Dili**, (Sadeleştirilenler. İsmail Karaçam ve Arkadaşları), Azim Dağıtım, yrs., trs., I-X. (Hak Dini)

_____, **Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstilahları Kâmûsu**, (Hazırlayan: Sıtkı Güllü), Eser Neşriyat, İstanbul, 1997, I-V. (Kâmûs)

YILDIRIM, Suat, **Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meâlî**, Feza Gazetecilik, İstanbul, 1998. (Meâl)

YİTİK, Ali İhsan, **Hz. Meryem ve Efes / Dinler Tarihi Yazıları**, Tıbyân Yayıncılık, İzmir, 2001.

YÖRÜKOĞLU, Atalay, **Çocuk Ruh Sağlığı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlar, Ankara, 1982.

ez-ZEBÎDÎ, Ebû'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ (v. 1205/1790), **Tâcû'l-Arûs**, Dâru Sâdır, 1305/1887, I-X.

ez-ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî (v. 311/923), **Meâni'l-Kur’ân ve İ'râbuhû**, (Thk.: Abdulhalîl Abdûh Çelebî), Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2003, I-V.

ez-ZEMAŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer (v. 538/1143), **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil**, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1966, I-IV. (Keşşâf)

_____, **Esâsu'l-Belâga**, Dâru Saadet, Beyrût, 1979.

ZEYD, Mustafa, **Dirâsât fî't-Tefsîr**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trs., yrs.